LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Benga[illegible]

No 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS LUZAC & CO,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR O[illegible]

HARRASSOWITZ BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

*Complete copies of the works marked with an asterisk * cannot be supp[illegible] of the Fasciculi being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

Ad[illegible] Brahma Siddhi (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each ... Rs
A[illegible] Kaustubha, Fasc 1 ..
*A[illegible] (Text) Fasc 1-14 @ /6/ each
A[illegible] Brahmana, Vol I, Fasc 1-5 and Vol II, Fasc 1-5 Vol II[illegible] Fasc 1-5 Vol IV, Fasc 1-5 @ /6/
A[illegible] (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each
A[illegible] of [illegible] (English) Fasc 1 ..
A[illegible] Prajñāpāramitā, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each
A[illegible] (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each
[illegible] (Sans and Tibetan) Vol I, Fasc. 1-5; Vol II. Fas[illegible] 1 [illegible] each ...
*[illegible] Fasc 1-8 @ /6/ each ..
[illegible] Vol I, Fasc 1-2 ..
[illegible] Fasc 1-4 @ /6/ each
[illegible] (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each
[illegible] Catalogue, Fasc 1
[illegible] Books and MSS, Fasc 1-3 @ 2/ each
[illegible] Fasc 1-4
*[illegible] Text Vols II, 1-25, III Part I Fasc 1-1[illegible] 1-1[illegible] each
[illegible] 1-2
*[illegible] (Text) Fasc 1-15 @ /6/ each
[illegible] (Text, Vol I Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4 Vol III, Fasc 1-4 @ /6/ each
[illegible] @ /6/ each
[illegible] Vol I Fasc 1-2 ..

INTRODUCTION

(PRELIMINARY)

The text of the Bodhicaryāvatārapañjikā is preserved in two MSS., now forming part of the collection of the Government of Bengal at Calcutta, both acquired by Professor Haraprasād Çāstrī (See Notices of Sanskrit MSS, Vol. XI, p 7). The first is in the Nepalese character and contains (with several large lacunae) the whole of the work,[1] the second, in the Maithili character, contains only the commentary on the ninth chapter[2]

As concerns the text of the Bodhicaryāvatāra, I have used the edition of Minaev and his critical apparatus, together with the two MSS in Paris (Devanāgarī 78, Burnouf 98, called Dev and Burn)

Some help has been found in a little tract, of which some fragments only are preserved, called Bodhicaryāvatāratippani, this MS was discovered in the Durbar Library at Kathmandu by Professor Cecil Bendall and was copied for him I refer to it as Tipp

Much more profitable has proved the study of the Çikṣāsamuccaya, from which our author, Prajñākaramati, has borrowed, mostly without acknowledgment, nearly the whole of his illustrations from earlier literature The able editor of this work has helped us in identifying and comparing the two texts

The translations of the Bodhicaryāvatāra and of the Pañjikā in the Tandjur have been used, from the 16th page of this edition onwards, for ascertaining or elucidating the Sanskrit text, the Tibetan text of the lost passages, together with a translation, will be given in a final Appendix

Ghent, July 1902. LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN

[1] On the tenth chapter of the Avatāra, the authenticity of which is rather doubtful, there is, so far as I know, no commentary by Prajñākaramati

[2] Edited by myself in Latin character, some years ago, in my *Bouddhisme, Études et Matériaux*, I. (London, Luzac)

प्रज्ञाकरमतिकृता
बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।

ओं नमो बुद्धाय ॥

सुगतान् ससुतान् सधर्मकायान्
प्रणिपत्यादरतो ऽखिलांश्च वन्द्यान् ।
सुगतात्मजसंवरावतारं
कथयिष्यामि यथागमं समासात् ॥ १ ॥

[illegible]

[illegible]

तु न विद्यते । सामर्थ्यादेव तु स प्रतिपत्तव्यः ॥ यथागममिति स्वातन्त्र्यपरिहारपदं । समासा[दिति पुनरु[1]]क्तापरिहारवचनं । इति समुदायार्थः[2] ॥

अवयवार्थस्तूच्यते । सुगतानित्यत्र गतशब्देन सर्वपृथग्जनेभ्यो भगवतां व्यवच्छेदमुपदर्शयति । तेषां संसारान्तर्गतत्वात् । भगवतां तु संसारविनिर्गतत्वात् । सुशब्दस्तु प्रशस्ताद्यर्थस्त्व[3]य-वृत्तिविशिष्टं सुग[- - - -]। तेनायमर्थः । प्रशस्तं यथा भवति एवं मध्यमप्रतिपदा[4] क्लेशाद्यावरणप्रहाणं गताः सुगताः । अनेन प्रहाणसंपत्तिरुक्ता ॥ यदि वा प्रशस्तं सर्वधर्मनिःस्वभावता-तत्त्वं गता अधिगताः सुगताः । अनेनाधिगमसंपदुपदर्शिता ॥ य[- - - -तौ]र्थिकशास्तृभ्यो भगवतां विशेषश्चोपदर्शितो भवति । तेषामात्मादिभावाभिनिवेश[वशात्] प्रशस्त[गमना][5]भावात् । आत्मादीनां च प्रमाणबाधितत्वात् । संसाराप्रतिपक्षत्वाच्च अप्रशस्तं गमनं ॥ अपुनरावृत्त्या वा गताः । पुनर्जन्मनो रागादीना[- - - -ङ्]कार- -[6]ऽहंकारबीजस्याविद्यायाः सर्वथा प्रहाणात्

1 Punaruktatā, cf. infra p. 6, l. 5.

2 Ṭipp. atra çloke ratnatrayasya vandyānām upādhyāyaprabhṛtīnāṃ ca praṇatiḥ । abhidheyam । tatsambandhaḥ । prayojanam । asvātantryam । apaunaruktyam iti ṣaḍ arthāḥ pratipāditāḥ ॥ tatra sugatātmajasaṃvaro' bhidheyam । asya ca granthe nāmani' bhidhā[nam । abhidhā]nābhidheyabhāvalakṣaṇaḥ sambandhaḥ sāmarthyagamyaḥ । asya cābhidheyasya buddhatvaṃ pariniṣṭhitam prayojanam gamyam ।) This method of exposition (abhidheya, etc.), is well known by the Nyāyabinduṭīkā, the Madhyamakavṛtti, the Vedāntasāra, the Tarkasaṃgraha, p. 70; cf. infra, p. 4, l. 14.

3 MS. °arthatraya°.

4 MS. has madhyamapra°.

5 Three syllables added in margin. The last seems to be vya.

6 Perhaps °kuraṅgādhyā°.

[illegible] ॥ [illegible] मा - - - - - - - -

[illegible] सुगताः। [illegible] भगवती [illegible]। [illegible] तेषां- [illegible] स्वाधिगममार्गोत्पादनस्य च [illegible]। [illegible] [:] सुगतत्वेन व्यापिनं।

[illegible] सुगतानामादरतः परमप्रसादेन प्रणिपत्येति [illegible] सुगतानामात्मजसहिता[illegible] [illegible] सम्बन्धः॥

[illegible] सुगतानिति। सुगताश्च [illegible]मिह सम्यक्सं-[illegible] बोधिसत्त्वा एव गृह्यन्ते। तेषामेवात्राधिकृतत्वात् ते. एव। अनेन विशेषणेनार्थसंपदा नमस्कारोऽन्तर्भावितः॥

अपरं विशेषणमाह। सधर्मकायानिति। सर्वाप[----]णो भगवता व्याभाषितो धर्मकायः। स एव चाधिगमस्वभावो धर्मः। समूहार्थो वा कायशब्दः। जनकायो बलकाय इति यथा। तेन प्रवचनस्यापि ग्रहणं। तेन सह। अनेनापि धर्मस्य नमस्कारोऽन्तर्भावितः। इति रत्नत्रयनमस्कारोऽयमित्यु [-----]॥

1 MS. Sarvadhikrhatva [illegible] 2 [illegible], in [illegible] only
3 New word 4 The first of the ten Bhumis (Dh. S. lxiv)
5 On the Dharmakaya, etc. Kern, Over den aanl[illegible] Buddh[illegible] (Versl. d. K. Ak. v. Wet., Afd. Letter[illegible], D. iii, Amsterdam, 18[illegible])

ननु बुद्धाद्धर्मो धर्मतस्त्वार्यसंघ इति क्रमः। तत्किमिति बुद्धानन्तरमार्यसंघः। तदनु धर्म इति व्यतिक्रमनिर्देशः॥ सत्यमिह लोकवद्धानुरोधाद् व्यतिक्रमनिर्देशो वेदितव्यः। योजनात्तु सुगतान् सधर्मकायान् ससुतान् प्रणिपत्येत्यनुक्रमेणै-[व न कश्चिदत्र][3a] दोषः॥ अथ वा बोधिसत्त्वानामप्यधिगतधर्मत्वादानुकूल्येण धर्मकायो विद्यत एव। तेषामपि सह धर्मकायेन नमस्क[रण][1] प्रतिपादनीयं। तेऽपि हि समधिगतधर्मतया सुगतत्वनियताः सुगतप्रायाः। इति धर्मात्पूर्वं निर्देशः। इति न किंचिदयुक्तं।

किमेतानेव]। नेत्याह। अखिलांश्च वन्द्यानिति। अपरानपि समस्तान् वन्दनीयान्। आचार्योपाध्यायप्रभृतीनपि[2]। आदरतः प्रणिपत्येति।

इति पूर्वार्धेन सुगतादीनां नमस्कृतिमभिधाय। अपरार्धेनाभिधेयादीनि प्रतिपादयन्नाह। सुगतात्मजेत्यादि॥ आत्मनो जाताः। आत्मजाः। सुगतानामात्मजा जिनपुत्रा बोधिसत्त्वा इत्यर्थः॥ तेषां संवरावतार[3]। संवरणं[4] संव्रियते वानेनेति संवरः। बोधिचित्तग्रहणपूर्वकं बोधिसत्त्वशिक्षासमादानं। तच्च यथावसरं वक्ष्यामः॥ तस्यावतरणमवतीर्यते तस्मिन् वाऽनेनेत्यवतारो मार्गः। येन बोधिसत्त्वपदप्राप्तौ सुगतत्वमवाप्यते। तं कथयिष्यामि प्रतिपादयिष्यामि। अनेन ग्रन्थेनेत्यर्थः।

---

[1] ... namaskrtyā prati°

[2] ... Chavannes, Religieux éminents, ii, 1, 110

[3] ... °varam

[4] Cf. infra, iii, 22

एवमनेन प्रतिपाद्यमानत्वात्संवरावतारोऽभिधेयमस्य। अयमभिधानं संवरावतारस्य॥ इत्यभिधानाभिधेयलक्षणः संबन्धोऽप्यर्थात्कथितः। तत्कथनं चाभिधानप्रयोजनं। परमार्थतस्त्वभिधेयस्वरूपव्युत्पत्तिरेव तत्प्रयोजनं। अभिधेयस्य पुनः [1]श्रुतमय्यादिप्रज्ञोत्पादनक्रमेण सर्वावरणविगमाद्बुद्धत्वमेव प्रयोजनमिति प्रयोजनमिष्टा। इदं च सुगतात्मजसंवरावतारशब्द एवान्तर्भावितं। तदनन्तरमेवोक्तेः। यदनुशासक[3b]थनेन च सूचयिष्यति।

अशुचिप्रतिमामिमां गृहीत्वा
जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घां। इति[2]॥

इति संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि प्रवृत्त्यङ्गतया प्रतिपादितानि॥ अन्यथाऽनभिधेयादिशङ्कया प्रेक्षावतामत्र प्रवृत्तिर्न स्यात्॥

ननु त्वया स्वातन्त्र्येण कथितं कथं ग्रहीष्यन्तीत्याह। यथागममिति। आगमानतिक्रमेण। यथैव प्रवचने भगवद्भिः प्रतिपादितः। तथा मयापि तदर्थानतिवृत्त्या प्रतिपादयितव्यः। अनेनागमात्स्वातन्त्र्यं परिहृतं भवति। उत्सूत्रमिदं न भवतीत्यर्थः[4]। [5]प्रवचनार्थावगाहनमपि चावक्रतयानेनात्मनो[6] दर्शितं॥ इदमपि प्रवृत्त्यङ्गमेव।

---

1 Cf. M. Vyut. 25, and infra, x, 25.
2 Infra, i, 10.
3 Cf. Nyāyabinduṭīkā, 3, 27. In the Abhidharmakośa five sorts of prajñā are enumerated, among them the "vimala prajñā".
4 New in Buddhist works?—PW. utsūtra = was nicht im Sutra steht (Mahābh. (K.), 12, 27).
5 New compound.
6 Avakratā, new word.

ननु यदि सुगतागम कथयितुमारब्धोऽसि तत् स एवाभि-लाषिणः प्रतिपत्स्यन्ते। तत्किमनेनेत्याह। समासादिति सङ्क्षे-पात्। यदि नाम आगमेऽपि कथितः। तथापि तत्रातिविस्तरेण नानासूत्रान्तेषु प्रतिपादनात्। अहं तु पिण्डीकृत्य संक्षेपेण कथयिष्यामीति विशेषः। अनेन पुनरुक्तमिदं भातीति परि-हृतं। अयमपि चाप्रवृत्त्यङ्गतापरिहारः। तस्मात्प्रवृत्त्यङ्गताद् अभिधेयादिकथनमसंगतं न भवति॥

तर्हि प्रणामकरणमपार्थकं॥ तदपि श्रेयोलाभाङ्गमभि-धीयमानं कथमपार्थकं। अयमस्याभिप्रायः। सुगतादिप्रणाम-समुद्भूतपुण्यसंभारसमाक्रान्तचित्तसंतानस्य[1] प्रतनुतरपुराकृतपाप-वृत्तेरुपशान्तविघ्नस्यारब्धार्थपरिसमाप्तिरुपजायते। समस्तसाधु-जनगतमार्गानुगमनमपि चानेनात्मनः प्रकाशितं भवेत्। इष्टदेवतादिनमस्कृ[a]तिश्रवणादास्तिकत्वसंभावनया[2] श्रोतॄणा-मात्मग्रन्थे च गौरवमापादितं स्यात्॥ अत्र च सुगतशब्दे-नोद्भावितभगवद्गुणमाहात्म्यश्रवणात्तदभिलाषिणस्तदुपार्जनप्रवण-मानसाः सुगतात्मजसंवरावतारपरिज्ञानाय यत्नवन्तोऽस्मिन् प्रवर्तन्ते। इदमभिमतं देवतादिप्रणामफलं॥ एतेनेदमपि। येन यदभिमतमभिप्रेतं कर्तुं स तदेव करोतु नान्यत्। अन्य-करणेऽप्रस्तुताभिधानमतिप्रसङ्गश्च स्यात्। तदयमपि संवराव-तारकथने कृताभिप्रायः किमप्रस्तुतमिष्टदेवतादिप्रणामं

---

1 This expression (cittasamtāna) is well known from the *Sarvadarçana-graha*, etc., and the Chap. ix of this book 2 Astikatva, new word

करोति। प्रागुक्तदोषद्वयप्रसङ्गादिति यदुच्यते तदपि निराकृतं भवति। प्रकृत एव तदुपयोगस्य वर्णितत्वात्। नाप्रस्तुताभिधानं। यत्प्रकृतोपयोगि तद्वक्तव्यं नान्यदित्यतिप्रसङ्गो नास्तीति सर्वं सुस्थं॥

नन्वागमानतिरिक्तं सङ्क्षेपेणाभिधीयमानमपि कथमर्थविशेषाद्यभावाद् विशेषेण प्रवृत्त्यङ्गतया कस्य चिदुपादेयं स्यात्। तस्मादागमादधिकमपि किं चिदत्र वक्तव्यमित्याशङ्क्याह।

न हि किं चिदपूर्वमत्र वाच्यं
न च संग्रन्थनकौशलं ममास्ति।
अत एव न मे परार्थचिन्ता
स्वमनो वासयितुं कृतं ममेदं[1]॥ २॥

नैव किं चिदपूर्वमपरमागमादतिरिक्तमस्मिन् वक्तव्यमस्ति मम। यस्मादर्थे वा हि शब्दः॥ तर्हि तदधिकप्रमेयानभिधानेऽपि पदार्थरचनाविशेषो भविष्यति। तस्मादपि विशेषेण प्रवृत्तिः स्यादिति॥ अत्राह। न चेति। नापि। संग्रन्थनमर्थपदविन्यासविशेषः। तत्र कौशलं नैपुण्यं ममास्ति। अवधारणे वा चकारः॥ यद्येवं कथमस्य परार्थोपयोगित्वमिति। आह। अत एवेति। परप्रसिद्धितमेवाभ्युपगच्छति । यस्मादपूर्वं वक्तुं मम शक्तिर्नास्ति। नापि संग्रन्थनकौशलमस्ति। न च परार्थचिन्तापि। परार्थोपयुक्तमिदं भवति विकल्पोऽपि मे नास्ति।

1 Minayev and Text MSS [illegible]
[illegible]

तत्र शक्तिवैगुण्यात् ॥ किमर्थं करणाय यत्न इति चेत् । आह । स्वमन इति । आत्मचित्तं सुगतात्मजसंवरावताराभ्यासरसेनाधिकाधिकं वासयितुं कृतं प्रणीतं मया प्रकरणमिदं । संवरावतारकथनं वा । अतीतकालनिर्देशोऽन्त[1]स्तन्निष्पन्नं मनसि निधायेति ॥

ननु नात्मार्थं ग्रन्थप्रणयनं दृष्टं । न च स्वयंकृतेनैवात्मनि विशेषाधानं । तावतः संस्कारविशेषस्य प्रागेवात्मनि विद्यमानत्वादिति ॥ अत्राह ।

मम तावदनेन याति वृद्धिं
कुशलं भावयितुं प्रसादवेगः ।
अथ [2]मत्समधातुरेव पश्येद्
अपरो ऽप्येनमतो ऽपि सार्थको ऽयं ॥ ३ ॥

अनेन ग्रन्थेन तदर्थेन वा । कुशलं शुभमनस्कारं भावयितुमाराधयितुं । वृद्धिं याति प्रसादवेगः । उत्तरोत्तरवर्धमानस्य प्रसन्नचित्तसंतानस्य प्रवाहवाहितया प्रवृत्तिः ॥ अनेन स्वार्थकारित्वमनुभवसिद्धमस्य निदर्शयति ॥ परार्थकारित्वमपि लेशतः संभवति । इति दर्शयन्नाह । अथ मत्समेत्यादि । अथेति प्रकारान्तरोपन्यासे । स्वार्थकारित्वमस्य तावदनुभवसिद्धं । यदि पुनर्मम समानप्रकृतिरेव कश्चिदन्यः पश्येदीक्षेत । एनं ग्रन्थमर्थं वा । अतो ऽपि परार्थोपयुक्तत्वादपि सार्थकः सप्रयोजनो ऽयं । परार्थोपयोगस्यापि कथं चित्संभवात् ॥

---

1 [illegible]   2 Çikṣā, has 'yadi matsama'.

अनेन श्लोकद्वयेन [1]निरभिमानतामात्मनो दर्शयति ॥
इदानीं संवरावतारकथां प्रारब्धयितुमुपोद्घातं रचयन्नाह ।

[2]क्षणसंपदियं सुदुर्लभा
प्रतिलब्धा पुरुषार्थसाधनी ।
यदि नात्र विचिन्त्यते हितं
पुनरप्ययं समागमः कुतः ॥ ४ ॥

अष्टाक्षणविनिर्मुक्तस्य[3] क्षणस्य संपत्तिः समग्रता । इयं सुदुर्लभा । सुष्ठु दुःखेन लभ्यत इ[ति] ति कथं चिन्त्याप्या ।
महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवार्पणोपमा[4] ।
प्रतिलब्धा प्राप्ता सा च पुरुषार्थसाधनी । पुरुषस्यार्थोऽभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणः । तस्य साधनी । निष्पादनी तदङ्गत्वात्तत्र समर्थेति यावत् ॥ यदि चैवंभूतायामप्यस्यां न हितं विचिन्त्यते । स्वपरसुखहेतुः । स्वर्गापवर्गसाधनं नोपादीयते । तदा पुनरपि भूयोऽपि । एष तथागतोत्पादः श्रद्धा ऽक्षणविमुक्तो मनुष्यभाव इत्ययं समागमः समावेशो मिलनमिति यावत् ।

[1] Nirabhimanata, new word
[2] Cf Saddh pund (S B of the E xxi), p 121 2
[3] Cf IX, 163, M Vyut 120, Çiks. 2, 4, Dh S cxxxiv, Mhv I, 105 Cf infra, p 10, n 5
[4] Cf infra IX, 20, Burn Intr, p 131 (°grīvāpraveçavat), Kern, Saddh pund (p 123) "as the entering of the tortoise's neck into the hole of the yoke formed by the great ocean" and note thereof, "I am as unable to elucidate this comparison as Burnouf was — It is as unlikely to happen as if a tortoise should put its neck into a hole opening every yuga in the world's ocean"

कुतः। कथं। न कथं चिद्भविष्यति सुदुर्लभत्वात्। अक्षणावस्थायां धर्मप्रविचयस्य[1] कर्तुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः॥

यथोक्तमार्यगण्डव्यूहसूत्रे[2]। आर्यजयोष्मायतनविमोक्षे। दुर्लभाऽष्टाक्षणविनिवृत्तिः। दुर्लभो मनुष्यभावप्रतिलम्भः। दुर्लभा क्षणसंपद्विशुद्धिः। दुर्लभो बुद्धोत्पादो। दुर्लभाऽविकलेन्द्रियता। दुर्लभो बुद्धधर्मश्रवणो। दुर्लभं सत्पुरुषसमवधानं। दुर्लभानि भूतकल्याणमित्राणि। दुर्लभो भूतनयानुशासन्युपसंहारः[3]। दुर्लभं सम्यग्जीवितं मनुष्यलोक इति[4]॥ इदमेवाभिसंधायोक्तं।

मनुष्यं दुर्लभं लोके बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः।
ततोऽपि श्रद्धाप्रव्रज्याप्रतिपत्तिः सुदुर्लभा॥
बोधौ चित्तं दृढं सर्वसत्त्वानामनुकम्पया।
सर्वदुःखप्रशान्त्यर्थं दुर्लभानां परंपरा॥ इति।

अक्षणाः पुनरिमे।

नारकप्रेततिर्यञ्चो म्लेच्छा दीर्घायुषोऽमराः।
मिथ्यादृगबुद्धकान्तारौ मूकताष्टाविहाक्षणाः॥ इति।

तस्मादिदानीमेवोद्योगः कर्तव्य इति॥ सांप्रतं बोधिचित्तमाहात्म्याय तत्राभिलाषमुत्पा[5]दयितुमनुशंसामवतारयन्नाह।

[illegible]

रात्रौ यथा मेघघनान्धकारे
विद्युत्क्षणं दर्शयति प्रकाशं ।
बुद्धानुभावेन तथा कदाचिल्
लोकस्य पुण्येषु मतिः क्षणं स्यात् ॥ ५ ॥

निशायां यथा जलदागमसमये मेघैर्बहुले तमसि सति सौदामनी क्षणलवमात्रमालोकयति किं चिद्वस्तुजात प्रकाशयति । सैवोपमात्रापि । इत्याह । बुद्धानुभावेनेत्यादि । बुद्धा एव हि भगवन्तो हितसुखोपसंहाराय सदा भव्याभव्यतया[1] सर्वसत्त्वसंतानमवलोकयन्तस्तिष्ठन्ति । यदा यत्र येनोपायेन यस्मै यं भव्यं[2] पश्यन्ति तदा तत्र तेनोपायेन तस्मै तमधितिष्ठन्ति । अभव्यावस्थायामुपेक्ष्य विहरन्ति । इति तथागताधिष्ठानेन । कथं[3] चिद्दुर्लभोत्पत्तिकत्वात् । लोकस्य जनस्य पुण्येषु हितसुखहेतुषु कुशलेषु कर्मसु बुद्धिर्मुहूर्तमेकं भवेत् । तत्र तस्या अस्थिरत्वात् । अनादिसंसारे लोकेनाकुशलपक्षस्यैवाभ्यस्तत्वात् ॥ यदि नामैवं ततः किमित्याह ।

तस्माच्छुभं दुर्बलमेव नित्यं
बलं तु पापस्य महत्सुघोरं ।
तज्जीयतेऽन्येन शुभेन केन
संबोधिचित्तं यदि नाम न स्यात् ॥ ६ ॥

---

1 Bhavya abhavyatā, new word, cf. Çikṣ. 121, 4, 183, 4, 209, n. 7
2 Ms yadbhavyam 3 Better reading than the "kadācit" of the Text-Mss.

यत एवं तस्माच्छुभं [illegible] सामर्थ्य[illegible] । [illegible] [illegible]गमनात् । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] दुःखदायकत्वात् । सुदुर्जयत्वात् ॥ [illegible] तथापि तदपरेण [illegible] पुण्येन जीयते । [illegible] [illegible] । आह । तज्जीयेत्यादि । [illegible] जीयते । अभिभूयते । अन्येन इतरेण पुण्येन केन । न केनापीत्यर्थः ॥ कुतः पुनरेतदुच्यते । सम्बोधीत्यादि । सम्यक्सम्बोधौ बुद्धत्वे यच्चित्तं सर्वसत्त्वसमुद्धरणाभिप्रायेण तत्प्राप्त्यर्थमध्याशयेन मनसिकारः । तद्यदि नाम न भवेत् । महासामर्थ्यं हि तदपरेण महीयसा पराजीयते । सूर्येणेव निशान्धकारः । न च [68]संबोधिचित्तात्प्रतिपक्षो महीयानपरः सम्भवति । तस्मात्तत्प्रतिघाताय सम्बोधिचित्तमेवोपादेयं नान्यदित्यभिप्रायः ॥

इतोऽपि सम्बोधिचित्तमुपादेयमित्याह ।

कल्पानल्पान् प्रविचिन्तयद्भि-
र्दृष्टं मुनीन्द्रैर्हितमेतदेव ।
यतः सुखेनैव सुखं प्रवृद्ध-
मुत्प्लावयत्यप्रमिताञ्जनौघान् ॥ ७ ॥

एकोऽन्तरकल्पः कल्पः । विंशतिरन्तरकल्पाः कल्पः । अशी-

निरन्तरकल्पाः कल्पः[1] । स च महाकल्प इत्यभिधीयते । तदिह महाकल्पस्यैव ग्रहणम् । कल्पान् बहून् । [2]प्रथमासंख्येयान्तर्गतान् ॥ प्रविचिन्तयद्भिस्तात्पर्येण परिभावयद्भिर्दृष्टम् । अधिगतम् । मुनीन्द्रैः । बुद्धैर्भगवद्भिर्बोधिसत्त्वावस्थायां । हितं सर्वार्थसाधनयोग्यं तद्बीजभूतत्वात् । एतदेव संबोधिचित्तमेव ॥

कथं पुनरिदमेव हितमित्याह । यत इत्यादि । यस्मात्सुखं प्रवृद्धं प्रकर्षगतं बुद्धत्वलक्षणम् । अप्रमितानप्रमेयान् । जनौघान् सत्त्वसमूहान् । उत्प्लावयति । उत्तारयति । संसारदुःखमहार्णवात् ॥ तस्मादिदमेव हितम् ॥

अथ वा । यस्मात् सुखं देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणम् । प्रवृद्धं वृद्धिं गतम् । अर्थात्संबोधिचित्तादेव । उत्प्लावयत्यतिशयेन संतर्पयति । सौकर्यादधिकतरं यद्भवति तदुत्प्लावनमुच्यते[3] । यथा दध्ना वयमुत्प्लाविता इति सौकर्यादधिकतरं दधि भृतमित्यर्थः ॥

यदि वा । यतः संबोधिचित्तात्सुखं प्रवृद्धमिति योजनीयम् ॥

कथं प्रवृद्धमित्याह । सुखेनैवेति । अकृच्छ्रेण । न शिरोलुञ्चनादिना महता कष्टेन । तथा हि बोधिचित्तसंवरादेव बोधिसत्त्वोऽमितपुण्यज्ञानसंभारात्प्रवर्धमानो देवमनुष्यसंपत्तीः सुखमधिगच्छन् सत्त्वानेवाधिकतरं ताभिः संतर्पयतीति । यद्वक्ष्यति ।

एवं सुखात्सुखं गच्छन् [6b] को विषीदेत्सचेतनः ।
बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदश्रमापहम् ॥ इति ॥[4]

1 Cf. e.g. Hardy, Manual, 7; Childers s. voc. kappo, yuga; infra ad II, 8.
2 Ex conj.: parama (?).
3 I do not know from which work this half çloka is quoted. — Utplāvana, new word; B. R. has utplava, utplavana.
4 Cf. infra VII, 30.

ननु भगवतामपि [illegible] ।
तत्कथं सुखैव [illegible] । [illegible]
परहितसुखाधान [illegible] । [illegible]
तादृश [illegible] ॥

तस्मादपि [illegible]
दर्शयन्नाह ॥

भवदुःखशतानि तर्तुकामै-
रपि सत्त्वव्यसनानि हर्तुकामैः ।
बहुसौख्यशतानि भोक्तुकामै-
र्न विमोच्यं हि सदैव बोधिचित्तम् ॥ ८ ॥

संसारदुःखशतानि । नरकादिगतिदुःखानामसमातवेदितानां शतानि । अपर्यन्तमसह्यमतर्तुकामैः परित्यक्तुमिच्छद्भिः श्रावकप्रत्येकबुद्धगोत्रैः[4] ॥ न केवलमात्मीयानि लोकानां जात्यादिदुःखान्यपि हर्तुकामैरपनेतुकामैर्बोधिसत्त्वगोत्रैः[4] ॥ न केवलं स्वपरदुःखानि हर्तुकामैः । अपि च । बहूनि सुखान्ये

[1] *Jatakamāla*, VIII [illegible] in the five (first) volumes of the Pali J[illegible] the Buddhists I, 71) The story of M[illegible] the king of the Çibis and of Manicuda

[2] Cf *infra* VII, 22 and foll [illegible]

[3] Cf Mhv I, 373

[4] *Cf* M Vyut 61, CHILDERS s voc gotrabhu The expressions Çravaka-gotra, pratyeka°, bodhisattva, although identical in meaning with the technical terms of the M Vyut, are new, *cf* Çikṣ is 8, s and *infra*, 23, [illegible]

सौख्यानि । तेषां शतानि । देवमनुष्योपपत्तिलभ्यानि[1] । अनुभवितुकामैः संसारसुखाभिलाषुकैरपि ॥ सदैव सर्वकालं न विमोच्यमपरित्याज्यं बोधिचित्तं । स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ वा संबोधिकाङ्क्षिणामेव विशेषणानि ॥

अस्मादपि गुणविशेषाद्बोधिचित्तं ग्राह्यमित्याह ।

भवचारकबन्धनो वराकः
सुगतानां सुत उच्यते क्षणेन ।
स नरामरलोकवन्दनीयो
भवति स्मोदित एव बोधिचित्ते ॥ ९ ॥

संसार एव बन्धनागारं । तत्र बन्धनं बन्धो रागादय एव यस्येति विग्रहः । तादृशो वराकस्तपस्वी[2] अनुदित एव बोधिचित्ते । प्रथमतरं बोधिचित्तसंग्रहणसमये । सुगतानां सुत उच्यते । बुद्धपुत्र इत्यभिधीयते । क्षणेन । तत्क्षणमेव ॥

न केवलमेवेत्याह । स नरामरेत्यादि । सह नरामरैर्मनुष्यदेवैर्वर्तन्ते ये । असुरादयो [?] लोकाः । तेषामपि वन्दनीयो नमस्करणीयः स्तवनीयश्च भवति स्म । स्मशब्देनातीतकालाभिधोत[न]ाद्बोधिचित्तोदयसमय एव भूतः ॥

अस्मादपि गुणानुशंसदर्शनाद्बोधिचित्तग्रहणे यत्नः[3] करणीय इत्याह ।

---

1 Upapatti rebirth, cf. Ch[illegible]

2 Cf. infra ad VI. 31

3 MS. abhidyotanād —Cf. infra ad I. 21

ननु भगवतामपि मैत्रीबलादिजातकेषु[1] महद्दुष्करं श्रूयते । तत्कथं सुखेनैव सुखं प्रवृद्धमिति ॥ नैष दोषः । यत उत्पाद्यमेव परहितसुखाधायकं दुःखं स्वपरयोः कृपात्मभिः । सुखमेव तादृशं दुःखं परदुःखदुःखिनां धीमतामिति प्रतिपादयिष्यते[2] ॥

अस्मादपि स्वपरहितहेतुत्वाद्बोधिचित्तं न परित्याज्यमेवेति दर्शयन्नाह ॥

भवदुःखशतानि तर्तुकामै-
रपि सत्त्वव्यसनानि हर्तुकामैः ।
बहुसौख्यशतानि भोक्तुकामै-
र्न विमोच्यं हि सदैव बोधिचित्तं ॥ ८ ॥

संसारदुःखशतानि । नरकादिगतिदुःखानामसातवेदितानां[3] शतानि । अपर्यन्तसमूहांस्तर्तुकामैः परित्यक्तुमिच्छद्भिः श्रावकप्रत्येकबुद्धगोत्रैः[4] ॥ न केवलमात्मीयानि लोकानां जात्यादिदुःखान्यपि हर्तुकामैरपनेतुकामैर्बोधिसत्त्वगोत्रैः[4] ॥ न केवलं स्वपरदुःखानि हर्तुकामैः । अपि च । बहूनि सुखान्येव

---

1 *Jatakamala*, VIII, not met with in the Caryāpiṭaka nor in the five (first) volumes of the Pali Jataka (Speyer, Sacred Books of the Buddhists, I, 71). The story of Maitribala is parallel to the stories of the King of the Çibis and of Manicuda.

2 Cf. *infra* VII, 22 and foll. — [illegible]

3 Cf. Mhv. I, 373.

4 Cf. M. Vyut. 61, Childers [illegible] gotrabhu. The expressions: Çrāvakagotra, pratyeka°, [illegible], although identical in meaning with the technical terms of the M. Vyut., [illegible], *cf.* Çikṣā 8, [illegible] and *infra*, 23, [illegible].

ैख्यानि । तेषां शतानि । देवमनुष्योपपत्तिलभ्यानि । अनुभवितुकामैः संसारसुखाभिलाषुकैरपि ॥ सदैव सर्वकालं न विमोच्यमपरित्याज्यं बोधिचित्तं । स्वीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ अथ वा बोधिकामिनामेव विशेषणानि ॥

अस्मादपि गुणविशेषाद्बोधिचित्तं ग्राह्यमित्याह ।

> भवचारकबन्धनो वराकः
> सुगतानां सुत उच्यते क्षणेन ।
> स नरामरलोकवन्दनीयो
> भवति स्मोदित एव बोधिचित्ते ॥ ९ ॥

संसार एव बन्धनागारं । तत्र बन्धनं यस्य रागादय एव यस्येति विग्रहः । तादृशो वराकः कृपणो समुदित एव बोधिचित्ते । प्रथमतरं बोधिचित्तसंग्रहणमात्रेण । सुगतानां सुत उच्यते । बुद्धपुत्र इत्यभिधीयते । क्षणेन । तत्क्षणमेव ॥

न केवलमेतावत् । स [illegible] । [illegible] देवैर्वर्तन्ते ये । असुरादयो [illegible] लोकाः । तेषामपि वन्दनीयो नमस्करणीयः [illegible] भवति सः । [illegible] [illegible] बोधिचित्तोत्पाद[illegible] ॥

अस्मादपि गुणानुशंसदर्शनाद्बोधिचित्तग्रहणे यत्नः करणीय इत्याह ।

[illegible]

अशुचिप्रतिमामिमां गृहीत्वा
जिनरत्नप्रतिमां करोत्यनर्घां ।
रसजातमतीव वेधनीयं
सुदृढं गृह्णत बोधिचित्तसंज्ञं ॥ १० ॥

अमेध्यप्रतिमामिमां मनुष्यादिकलेवरस्वभावां तद्धातुकां तत्स्वभावां तेन संवर्धितामित्यर्थः । तां गृहीत्वाऽदाय । जिन एव रत्नं दुर्लभप्रतिलम्भादिगुणयोगात् । तस्य प्रतिमां करोति निष्पादयति बोधिचित्तं । तथागतविग्रहं निर्वर्तयतीत्यर्थः । किंभूतां । अनर्घां । न विद्यतेऽर्घो मूल्यं यस्याः । सर्वत्रैधातुकातिशायिगुणत्वाद्गुणपर्यन्तापरिज्ञानाच्च । तथोक्तां तां ॥

अत एव रसजातं । रसप्रकारं । अत्युच्चवेधकारित्वादतीव वेधनीयं[1] कर्तर्यनीयः करणे वा । तत्तादृशं । बोधिचित्तं संज्ञा अस्य रसजातस्य । बोधिचित्तापरव्यपदेशं । सुदृढं गृह्णत यथा गृहीतं न पुनश्च्यवति । गृह्णीतेति प्राप्ते गृह्णतेति यथागमपाठात्[2] ॥ तस्माज्जिनरत्नमात्मानं कर्तुकामैर्बोधिचित्तमहारसः सुदृढं ग्रहीतव्यः ॥

उक्तं चार्यमैत्रेयविमोक्षे[3] । तद्यथा कुलपुत्रास्ति हाटकप्रभासं नाम रसजातं । तस्यैकं पलं लोहपलसहस्रं सुवर्णीकरोति ।

---

[1] Cf. Pāṇ. 3, 4, 68 and Vārtt. on 3, 1, 96.—Speyer, Sanskrit Syntax § 357 (saṃgamanīyo maṇiḥ "the jewel that causes the reunion").

[2] The form "gṛhṇata" is epic.—"The authority of the tradition warrants the irregular form."

[3] This fragment is quoted in Çikṣā° 177, 16–178, 2 (Cf. infra ad V, 99). [illegible] with the Çikṣā° [illegible] (p. 17, l. 6), but with our MS. [illegible] (l. 1), [illegible] (l. 4), çakyate (l, 5).

न च तदसमर्थं शक्यते तेन क्लेशपक्षगणेन पर्यादातुं क्षोभी-कर्तुं वा । एवमेवैकः सर्वज्ञताचित्तोत्पादरत्नधातुः कुशल[मूल]-परिणामनाज्ञानसंगृहीतः सर्वकर्मक्लेशावरणक्लेशानि पर्यादाय सर्वधर्मान् सर्वज्ञतासवर्णान् करोति । न च सर्वज्ञताचित्तोत्पाद-रत्नधातुः शक्यते सर्वकर्मक्लेशा[7b]वरणक्लेशादिभिः पर्यादातुं तत्कर्तुं वेति ॥

भवगतिषु विभूतिकामैरपि नात्र संशयो विपर्यासो वा कर्तव्यः । इत्युपदर्शयन्नाह ।

सुपरीक्षितमप्रमेयधीभि-
र्बहुमूल्यं जगदेकसार्थवाहैः ।
गतिपत्तनविप्रवासशीलाः
सुदृढं गृह्णत बोधिचित्तरत्नं ॥ ११ ॥

गतय एव पत्तनानि । पण्यद्रव्यक्रयविक्रयनगराणीह पत्त-नानि । तद्वच्छुभाशुभकर्मपण्यद्रव्यक्रयविक्रयस्थानानि गतिपत्त-नानि । तेषु विप्रवासो विप्रवसनमेव शीलं स्वभावो येषां ते तथोक्ताः । तेषां संबोधनं । हे गतिपत्तनविप्रवासशीलाः सुदृढं गृह्णत बोधिचित्तरत्नं ॥ बोधिचित्तमेव रत्नं । रत्नमिव । यथा चिन्तामणिमहारत्नं सर्वदारिद्र्यदुर्गतिप्रशमनहेतुः । तथेदमपि बोधिचित्तरत्नं ॥ अयमभिप्रायः । वणिज एव सुखसंपत्ति-लाभार्थिनो यूयं । अत इदमेव महारत्नं महतादरेण गृह्णत । कुतः । बहुमूल्यमिति । हेतुपदमेतत् । यस्मादनर्घमिदं । सर्वा-

तिशायि लौकिकलोकोत्तरसंपत्तिनिदानभूतत्वात् । तस्मादिदमेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥

कथमिदं ज्ञायत इति चेदाह । सुपरीक्षितमिति । सुष्ठु निरूपितं सम्यक् निर्णीतमित्यर्थः ॥ कैरित्याह । अप्रमेयधीभिः । अप्रमेया प्रमातुमशक्या धीर्बुद्धिर्येषां तैर्महाप्राज्ञैर्बुद्धबोधिसत्त्वैः । एतावता परीक्षायां स्खलितमपि नास्ति । इति सुपरीक्षितमुच्यते ॥ पुनरपि किंभूतैः । जगदेकसार्थवाहैः । सार्थं वाहयन्तीत्यण्[1] । जगतामेक एव सार्थवाहाः करुणावशवर्तिनो बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वाश्च । तैः । यथा खलु वणिजां हिताहितप्राप्तिपरिहारयोर्हितैषिणो ज्ञानवन्तश्च सार्थवाहा नेता-[8a]रो भवन्तीति न तत्र विसंवादसंभावना । तथात्रापीत्यभिप्रायः । तस्मादिदमेव बोधिचित्तरत्नमनर्घं सुदृढं ग्राह्यमिति ।

एतच्च तत्रैवोक्तं[2] । तद्यथा कुलपुत्र यावच्चन्द्रसूर्यौ मण्डलप्रभयावभासेते । अत्रान्तरे ये के चिद्धनधान्यरत्नजातरूपरजतपुष्पधूपगन्धमाल्यविलेपनवस्त्रपरिभोगा । ते सर्वे वशिराजमहामणिरत्नस्य मूल्यं न क्षमन्ते । एवमेव यावत्त्रिष्वप्यध्वसु सर्वज्ञज्ञानं धर्मधातुविषयमवभासयति । अत्रान्तरे यानि कानि चित्सर्वदेवमनुष्यसर्वसत्त्वसर्वश्रावकप्रत्येकबुद्धकुशलमूलानि सास्रवानास्रवाणि सर्वाणि तानि बोधिचित्तोत्पादवशिराजमहामणिरत्नस्य मूल्यं न क्षमन्ते । इति ॥

---

1 See Pan 3, 2, 1

2 Maitreyavimokṣa, one of the rare quotations in our text hitherto not found in the Çikṣā.

इदमपरमसाधारणमतिशयवत्कल्पतरोरिव माहात्म्यमस्योपदर्शयन्नाह ।

कदलीव फलं विहाय याति
क्षयमन्यत्कुशलं हि सर्वमेव ।
सततं फलति क्षयं न याति
प्रसवत्येव तु बोधिचित्तवृक्षः ॥ १२ ॥

कदली यथा फलमेकवारं दत्त्वा न पुनः फलति । तथा बोधिचित्तादन्यदपि कुशलं सर्वमेव । किं चिदेव । विपाके[1] परिपक्वे न पुनः फलदानसमर्थं भवति । तावतैवास्य परिक्षयात् । विपाकस्य चाव्याकृततया पुनः फलानुबन्धाभावात् ॥ बोधिचित्तस्य पुनरयं विशेष इत्याह । सततमित्यादि । सर्वकालं फलति । देवमनुष्योपपत्तिषु सुखसंपत्तिप्रदानात् क्षयं न याति तदन्यकुशलवत् स्थिरस्वभावत्वात् । प्रतिक्षणमनेकप्रकारैः शुभमेघप्रवाहैरापूर्यमाणत्वाच्च प्रसवत्येव तु बोधिचित्तवृक्षः । अविच्छिन्नसुखसंपत्तिफलप्रसवनात् । उत्तरोत्तरमपरापरगुणविशेषजननाच्च । बोधिचित्तं वृक्ष इव । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः[2] । यस्मादेवं तस्मादनुपरतमतिशयवत्सर्वसुखसं[8b]पदः प्राप्तुकामैः प्रेक्षावद्भिरिदमेव ग्राह्यं ।

1 MS. has "na kiṃ cid eva vipāke na", na erased.
2 Pāṇ. 2, 1, 56.

कथितं चैतदार्याक्षयमतिनिर्देशे[1] । तद्यथापि नाम भदन्त शारद्वतीपुत्र महासमुद्रपतितस्योदकविन्दोर्नास्त्यन्तरा परिक्षयः पर्यादानं । यावन्न कल्पपर्यन्त इति । एवमेव बोधिपरिणामितस्य कुशल[मूल]स्य नास्त्यन्तरा परिक्षयः पर्यादानं । यावन्न बोधिमण्डनिषदनं । इति ॥

न केवलं सर्वशुभसंचयकारणं । अकुशलपक्षक्षयहेतुरपि बोधिचित्तमिति सार्धश्लोकेन दर्शयन्नाह ।

कृत्वापि पापानि सुदारुणानि
यदाश्रयादुत्तरति क्षणेन ।
शूराश्रयेणेव महाभयानि
नाश्रीयते तत्कथमज्ञसत्त्वैः[2] ॥ १३ ॥

बोधिचित्तग्रहणात्पूर्वं कृत्वापि पापानि । अकुशलकर्माणि। नरकादिषु दुःसहदुःखदायकत्वात् सुदारुणानि । अतिभयंकराणि । महान्ति वा । यस्य बोधिचित्तस्याश्रयादाश्रयणात् । तदुत्पादनरक्षणवर्धनसेवनलक्षणात् । उत्तरति निस्तरति तत्सामर्थ्याभिभवेनातिक्रामतीत्यर्थः। क्षणेन । एकस्मिन्नेव क्षणे महतः पुण्यराशेः समुपार्जनात् । तदुत्पादनमात्रेण ॥ कथमिवोत्तरति। शूराश्रयेणेव महाभयानि । बलवत्पुरुषाश्रयेण यथा महापराधं कृत्वापि कश्चिदुत्तरति । तदपराधफलान्निर्भयो भवति । तथा

1 The same text is quoted Çikṣās. 158, 7, with some variants
2 On this topic, see Çikṣās. Chap VIII, pāpaçodhana.

प्रकृतेऽपि ॥ तदेवंभूतं बोधिचित्तं कथं किमिति नाश्रीयते । न सेव्यते । अज्ञसत्त्वैः प्रज्ञाविकलैर्मूढजनैरित्यर्थः । आश्रयणीयमेव तद्भवेदिति भावः ।

इदमपि तत्रैवोक्तं[1] । तद्यथा कुलपुत्र शूरसंनिश्रितः पुरुषः सर्वशत्रुभ्यो न बिभेति । एवमेव बोधिचित्तोत्पादशूरसंनिश्रितो बोधिसत्त्वः सर्वदुश्चरितशत्रुभ्यो न बिभेतीति ।

अपरमपि बोधिचित्तात्पापक्षयदृष्टान्तमाह ।

युगान्तकालानलवन्महान्ति
पापानि यन्निर्दहति क्षणेन ।

युगान्तकाले प्रलयसमये [[illegible]] अनलो वह्निः सप्तसूर्योदयसमुद्भूतः[2] । यथा सर्वं कामधातुं सप्रथमध्यानं[3] निर्दहति । निःशेषं दहति यथा भस्मापि नावशिष्यते ॥ तद्वत्पापानि । किंभूतानि । महान्ति । सुमेरुप्रख्यानि । महारौरवादिदुःखविपाकानि । यद्बोधिचित्तं निर्दहति । तद्विपाकोपपातान्निर्मूलयति । क्षणेन । न चिरेण । नाश्रीयते तत्कथमज्ञसत्त्वैरिति सम्बन्धः कार्यः ।

एतदपि तत्रैवोक्तं[4] । कल्पोद्दाहाग्निभूतं सर्वदुष्कृतनिर्दहनतया । पातालभूतं सर्वाकुशलधर्मपर्यादान[कारण]तयेति ॥

---

1 Hitherto not found in the Çikṣ.

2 Cf. St. Barth. Mém. ... p. 30

3 ... of the prefix ... of the ... prathamadhyāna ... ekādaśa ... apavāhin ... (illegible)

4 This fragment ... in Çikṣ. 177 ... (illegible)

ननु कृतकर्माविप्रणाशवादी भगवान्। तत्कथमिदमभिधीयते॥ सत्यमुच्यते। बोधिचित्तप्रसूते प्रतिक्षणमाकाशधातुव्यापके महति पुण्यौघेऽन्तर्भूततया लवणपलोपमन्यायेनाप्रज्ञायमानत्वात्। बलवता प्रतिपक्षेणाभिभूतत्वाच्च। फलदानासमर्थं दग्धमेव तदित्यदोषः॥ यदि वा। निरुपायाभिसंधिना तदुक्तं। नाभुक्तं क्षीयते कर्मेति। इदं तु सर्वपापनिर्मूलने महानुपायः। तथा हि यदा बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानाकाशधातुव्यापिनः सर्वदुःखात्समुद्धृत्य सर्वसुखसंपन्नान् करिष्यामीत्यध्याशयेन विचिन्तयति। पूर्वकृतं च पापं विदूषणासमुदाचारादिभिः[1] क्षपयति। तदा बोधिचित्तबलादेव तत्संताने पापस्य कः सद्भावो येन चोद्यस्यावकाशः स्यादिति सर्वं निराकुलं॥ एतावता यदुक्तं

तत्क्षीयतेऽन्येन शुभेन केन। इति[2]।

तदपि विस्पष्टीकृतं॥ अन्ये पुनरनियतविपाकापेक्षया सर्वमेतदुच्यते। नियतविपाकस्य तु कर्मणः केन चित्प्रतिषेद्धुमशक्यत्वा " ।दित्याहुः॥

इत्थमपि बोधिचित्तमुपादेयमित्याह।

यस्यानुशंसानमितानुवाच
मैत्रेयनाथः सुधनाय धीमान्॥ १४॥

यस्य बोधिचित्तस्य। अनुशंसान्[3] स्वाभाविकान् गुणान-

[illegible]
[illegible]
[illegible], the correct reading is anuśaṃsān [illegible] 1, 137 [illegible] (cf. [illegible], p. 10, [illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible] भगवान् । [illegible]

[illegible]

यथा कश्चित्पुरुषोऽभिमतदेशप्राप्तये गन्तुकामो गमनाभिप्रायो न तु पुनर्गच्छत्येव। अन्यः पुनस्तत्प्राप्तये प्रस्थितो गच्छत्येव। यद्यथा तयोर्भेदो विशेषः प्रतीयतेऽवगम्यते। तद्वत्तथा भेदो नानात्वमनयोर्बोधिप्रणिधिप्रस्थानचित्तयोर्ज्ञेयोऽवबोद्धव्यः पण्डितैर्विचक्षणैः। कथं। यथासंख्येन। गन्तुकाम [illegible] प्राक्तनं प्रणिधिचित्तस्य निदर्शनं पश्चात्तनं प्रस्थानचित्तस्य इति समुदायार्थः॥ तदेतत्प्रणिधिचित्तं प्रतिपत्तिविकलमपि संसारे महाफलं भगवता वर्णितमित्याह।

बोधिप्रणिधिचित्तस्य संसारेऽपि फलं महत्।

यदि नाम तत्प्रतिपत्तिविकलं तथापि [illegible] बृहत् संसारेऽपि देवमनुष्योपपत्ति [illegible] फलं महत्। अन्यस्मात् कुशलाद् [illegible] विशेषणविशिष्टत्वात्। तथा [illegible] नाम कुशलमपि [illegible] [illegible] भवति। [illegible] सर्वदा [illegible] विनिवर्तयति। [illegible] सिद्धावपि सर्वज्ञता [illegible]

[illegible]

सुवर्णालंकारमभिभवति। बोधिचित्तनाम च न निजहाति। संसारदारिद्र्यं[1] च निवर्तयतीति॥

तस्माद्योऽपि पारमितासु सर्वेण सर्वं सर्वथा शिक्षितुमसमर्थः। तेनापि बोधिचित्तमुत्पादनीयं। एवमुपायपरिग्रहेण महाफलत्वात्॥

यथोक्तमार्य[ापर]राजाववाद[क]सूत्रे[2]। यस्मात्त्वं महाराज बह्वकृत्यो बहुकरणीयः। असहः सर्वेण सर्वं सर्वथा[3] दानपारमितायां शिक्षितुं। यावत्प्रज्ञापारमितायां शिक्षितुं। तस्मात्तर्हि त्वं महाराज। एवमेव संबोधिच्छन्दं श्रद्धां प्रार्थनां प्रणिधिं च। गच्छन्नपि तिष्ठन्नपि निषण्णोऽपि शयानोऽपि जाग्रदपि भुञ्जानोऽपि पिबन्नपि सततसमितमनुस्मर। मनसिकुरु। भावय। सर्वबुद्धबोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्धार्यश्रावकपृथग्जनानामात्मनश्च अतीतानागतप्रत्युत्पन्नानि कुशलमूलानि पिण्डयित्वा तुलयित्वाऽनुमोदयस्व। अग्रयाऽनुमोद[न]या[4]। अनुमोद्य च सर्वबुद्धबोधिसत्त्वप्रत्येकबुद्धार्यश्रावकाणां पूजाकर्मणि[5] निर्यातय। निर्यात्य च सर्वसत्त्वसाधारणानि कुरु। ततः सर्वसत्त्वानां यावत्सर्वज्ञताप्रतिलम्भाय सर्वबुद्धधर्मपरिपूरणाय दिने दिने त्रैकाल्यमनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणामय। एवं खलु त्वं

---

1 Çikṣās and Tib sarvasaṃsāra° 2 *Cf* Çikṣās 9, 12 *cf infra* Chap. III

3 Read sarvathā sarvadā, with Tib — Çikṣās has Yasmāc ca tvaṃ sarveṇa sarvaḥ sarvathā sarvaṃ sarvadā

4 With more developments in the Çikṣās

5 Çikṣās has °karmaṇe

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

इति [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

यतः प्रभृति यस्मादारभ्य। न विद्यते पर्यन्त इयत्तास्येत्यपर्यन्तस्य। आकाशधातुव्यापिनः सत्त्वधातोः। प्रमोक्षणे प्रमोक्षे सर्वदुःखोपशमनिमित्ते। समाददाति तच्चित्तं। सम्यक्संबोधिचित्तं समादाय वर्तते। कथं। अनिवर्त्येन चेतसा। अप्रवृत्तिभ्रष्टेन[1] मनसा।

ततः प्रभृति तदादिं कृत्वा। सुप्तस्य निद्राक्रान्तचित्तस्य प्रमत्तस्य विक्षिप्तचित्तस्यापि। उभयत्रापि सम्बध्यते। उपलक्षणं चैतत्। गच्छतोऽपि तिष्ठतोऽपि निषण्णस्यापि भुञ्जानस्यापि शुक्लांशानामागमनमपीत्यादि द्रष्टव्य॥ अनेकश इति। प्रतिक्षणमनेकप्रकारं॥ अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः। निरन्तरसततयः शुभस्रोताः प्रवर्तन्ते। नभःसमाः। प्रतिक्षणमाकाशधातुप्रमाणाः॥ तस्मात्प्रतिपत्तिसारेण बोधिसत्त्वेन भवितव्यं।

यथार्यसमाधिराजे चोक्तं[2]। [11b]तस्मात्प्रतिपत्तिसारो भविष्यामि। इत्येवं कुमार शिक्षितव्यं। तत्कस्य हेतोः। प्रतिपत्तिसारस्य कुमार न दुर्लभा भवत्यनुत्तरा सम्यक्संबोधिरिति॥

अपि चेदमनुक्तमस्य भगवतोक्तं। इत्युपदर्शयन्नाह।

इदं सुबाहुपृच्छायां सोपपत्तिकमुक्तवान्।
हीनाधिमुक्तिसत्त्वार्थं स्वयमेव तथागतः॥ २०

[illegible]

[illegible] ॥ तथा [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रायो गृहीतो द्रष्टव्यः॥ किं पुनरप्रमाणं समारदुःखं प्रतिसत्त्वमप्रमाणस्य जगतो हर्तुमिच्छतः। अपि च तन्मूलमपनीय सर्वसत्त्वान् सर्वगुणसमङ्गिनः कर्तुमिच्छतः। किमप्रमेयं पुण्यं न भवति। इति विभक्तिविपरिणामेन योजनीयं। अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः किमुत तस्य न प्रवर्तन्ते नभःसमा इति[1]॥ तस्माद्यथा संभारबाहुल्यसा[ध्यं] बुद्धत्वं। तथा संभारवैपुल्येऽपि[2] प्रतिक्षणमिति हेतुविशेषादत्रैव महायाने महान् लाभः। अतो नास्माच्चित्तमभयस्थाने कातरतया विनिवर्तनीयमित्युपदर्शितं भवति। यद्वक्ष्यति।

क्षपयन् पूर्वपापानि प्रतीच्छन् पुण्यसागरान्।
बोधिचित्तबलादेव श्रावकेभ्योऽपि शीघ्रगः॥ इति।[3]

यस्यैवं सर्वसत्त्वानां हितसुखार्थमुद्युज्यते स देवादिभ्योऽप्यसाधारणगुणत्वात् प्रशस्य इत्युपदर्शयन्नाह।

कस्य मातुः पितुर्वापि हिताशंसेयमीदृशी।
देवतानामृषीणां[4] वा ब्रह्मणां वा भविष्यति॥ २३

कस्य सत्त्वस्य। मातुर्जनन्याः कस्य पितुर्वा जनकस्य देवतानां सोमवरुणादीनामृषीणां वा वसिष्ठगौतमादीनां ब्रह्मणां वा वेधसां। इयमीदृशी हिताशंसा। हितोपसंहारमतिर्यादृशी समनन्तरं प्रतिपादिता बोधिसत्त्वस्य। भविष्यति।

1 [illegible] I, 19 2 Ms. [illegible] vaipulyamapi
3 [illegible]
4 [illegible] devānām vā ṛṣīṇām vā

[illegible] । [illegible] ॥

तेषामेव च सत्त्वानां स्वार्थेऽप्येष मनोरथः ।
नोत्पन्नपूर्वः स्वप्नेऽपि परार्थे संभवः कुतः ॥ २४

[illegible] । [illegible] । [illegible] नोत्पन्नपूर्वः । [illegible] । [illegible] बुद्धिपर्यं[illegible] । [illegible] परार्थे [illegible] । [illegible] । परार्थे [illegible] । [illegible] परार्थे [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] परार्थे [illegible] इति [illegible] ।

[illegible]

सत्त्वरत्नविशेषोऽयमपूर्वो जायते कथं[1] ।
यत्परार्थाशयोऽन्येषां न स्वार्थेऽप्युपजायते ॥ २५

[illegible] दुर्लभोत्पादात् [illegible] । अपूर्वं अनुत्पन्नपूर्वं । [illegible] । जायते कथं । कथमित्यद्भुते । [illegible] । यत्परार्थेति । यस्य [illegible] सत्त्वानामशुभक्लेशेण न स्वार्थेऽप्युपजायत [illegible]

---

1 Ms. has [illegible] bhavanti, bhavanti [illegible]

अत्र चान्येऽपि बोधिचित्तोत्पादकस्य गुणा वक्तव्याः। यथार्यगण्डव्यूहे[1] भगवतार्यमैत्रेयेण सुधनमधिकृत्योद्भाविताः। ते चातिविस्तरेण शास्त्रकृता शिक्षासमुच्चये दर्शिताश्च तत्रैवावधारयितव्याः॥

पुनरपि बोधिचित्तानुगमद्वारेण बोधिसत्त्वस्याप्रमेयपुण्यत्वमाह।

जगदानन्दबीजस्य जगद्दुःखौषधस्य च।
चित्तरत्नस्य यत्पुण्यं तत्कथं हि प्रमीयतां॥ २६

सर्वसत्त्वानां सर्वप्रामोद्यकारणस्य देवादिसर्वसंपत्तिनिदानभूतत्वात्। चित्तरत्नस्य बोधिचित्तस्य यत्पुण्यं तत्कथं हि प्रमीयतां। केन प्रकारेण नाम संख्यायतां। अतिविपुलतया प्रमातुमशक्यत्वात्॥ एतदुक्तमार्यवीरदत्तपरिपृच्छायां[1]।

बोधिचित्ताद्धि यत्पुण्यं तच्च रूपि भवेद्यदि।
आकाशधातुं संपूर्य भूयश्चोत्तरि तद्भवेत्॥ इति।

यदि नाम सामान्येन निर्देशमात्रेणापि प्रस्थानचित्तस्येति [illegible]। तस्यैव प्रकृतत्वात्॥ पुनरपि तस्यैव विशेषणमाह। जगद्दुःखौषधस्य चेति। सर्वप्राणप्रमथन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]त्वात्। तस्मै-

[illegible] प्रतिपादितं ॥ अतो [illegible] भवति । न च पुनरेतद्[illegible]-[illegible] ।

हिताशंसनमात्रेण बुद्धपूजा विशिष्यते ।
किं पुनः सर्वसत्त्वानां सर्वसौख्यार्थमुद्यमात्[1] ॥ २७ ॥

[illegible] बुद्धे [illegible] [illegible] [illegible]र्थः । [illegible] भवति [illegible] । इत्यागमादवसेयं [illegible]-[illegible] । इति प्रथमं [illegible] [illegible] । [illegible][2]

गङ्गावालिकसंख्यानि बुद्धक्षेत्राणि यो नरः ।
दद्याद्रत्नप्रपूर्णानि लोकनाथेभ्य एव हि ॥
यश्चैकः प्राञ्जलिर्भूत्वा चित्तं बोधाय नामयेत् ।
इयं विशिष्यते पूजा यस्यान्तोऽपि[3] न विद्यते ॥ इति ।

किं पुनः सर्वदुःखितजनानां सर्वदुःखमपनीय सर्वसुखसम्पत्तान् करिष्यामीत्युद्योगकरणादतिशयवत्पुण्यं न भवति ॥

ननु हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः स्वयमेव सत्त्वा विचक्षणाः । तत्कुतोऽयमस्योपयोग इति वृत्तचिन्तयेन परिहरन्नाह ।

---

1 Tipp. has udyamāt prasthānacetasaḥ.

2 Cf. [illegible]

3 Sic Ms.

दुःखमेवाभिधावन्ति दुःखनिःसरणाशया ।
सुखेच्छयैव संमोहात् स्वसुखं घ्नन्ति शत्रुवत् ॥ २८
यस्तेषां सुखरङ्काणां पीडितानामनेकशः ।
तृप्तिं सर्वसुखैः कुर्यात्सर्वाः पीडाश्छिनत्ति च ॥ २९
नाशयत्यपि संमोहं साधुस्तेन समः कुतः ।
कुतो वा तादृशं मित्रं पुण्यं वा तादृशं कुतः ॥ ३०

दुःखान्निःसरणाभिप्रायाः प्राणातिपातादिभिरकुशलैः कर्मभिः क्षुधादिदुःखप्रतीकारमिच्छन्तः । दुःखमेव नरकादिप्रपातवेदनास्वभावं । अभिधावन्ति तदभिमुखाः प्रवर्तन्ते । दुःखमेव प्रविशन्तीत्यर्थः । शलभा इव दीपशिखामिति ॥ अत एव सुखेच्छयैव सुखाभिलाषेणैव स्वसुखं घ्नन्ति शत्रुवत् । आत्मसुखघाताय कथमात्मनैव शत्रवो भवन्ति । इति चेत् । संमोहाद्विपर्यासवशात् हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः परिज्ञानाभावात् ॥

अतो यः पुण्यात्माऽकारणवत्सलः । तेषां विपर्यस्तानां सुखरङ्काणां सुखाभिलाषुकाणां सर्वशोऽलब्धसुखानां पीडितानां दुःखितानां । अनेकश इति । अनेकैर्दुःखशतैर्बहुधा बाधितानां । तृप्तिमाप्यायनं सर्वसुखैः कुर्यात् [13b] कायिकचैतसिकैः । यदि वा । अनेकशोऽनेकप्रकारं तृप्तिं सर्वसुखैः कुर्यात् । इति योजनीयं ॥ न सुखतृप्तिमात्रं जनयति । किं तर्हि सर्वाः पीडाः समस्ता दुःखा वेदनाश्छिनत्ति च शमयति च ॥

न केवलं दुःखप्रशान्तिं सुखतृप्तिं च करोति । नाशयत्यपि संमोहं । अपरिज्ञानमपि निवर्तयति ।

अपथमिदमेष पन्था भयमत इत एत गात[1] मामाद् । इति हेयोपादेयमार्गप्रकाशनात् ॥ यस्यैवं परव्यसननिवर्तनपरतन्त्रो हितसुखविधानतत्परस्य सर्वभूतानां । साधुस्तेन समः कुतः । तेन महात्मना तुल्यः साधुः कुतः । नैव कुतश्चिद्विद्यते । अकारणपरमवत्सलस्वभावत्वात् । कुतो वा तादृशं मित्रं । हितसुखोपसंहारप्रवणमानसं परमविश्वासस्थानं तादृशं तत्समं । सुहृत्कुतो नैव संभवति । पुण्यं वा तादृशं कुतः । एवं विहरतो बोधिसत्त्वस्य यत्पुण्यमुपजायते तदपि न केन चित्पुण्येन समानं ॥

कृते यः प्रतिकुर्वीत सोऽपि तावत्प्रशस्यते ।
अव्यापारितसाधुस्तु बोधिसत्त्वः किमुच्यतां ॥ ३१

पूर्वं भयसंकटव्यसनेषूपकृतमनेन । इत्युपकृते सति प्रत्युपकारं करोति यः । सोऽपि तावत्प्रशस्यते । लोकेन स्तूयते साधुरयमिति । यः पुनरव्यापारितसाधुः । अनभ्यर्थितकल्याणोपनेता बोधिसत्त्वः किमुच्यतां । किमपरमभिधीयतां । तस्य प्रशंसा कर्तुमशक्येत्यर्थः[2] ॥

दृष्ट्यवरानपेक्ष्यापि[3] बोधिसत्त्वस्य पुण्यमाहात्म्यमुद्भावयन्नाह ।

कतिपयजनसत्त्वदायकः
कुशलकृदित्यभिपूज्यते जनैः ।

---

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]

दुःखमेवाभिधावन्ति दुःखनिःसरणाशया ।
सुखेच्छयैव संमोहात् स्वसुखं घ्नन्ति शत्रुवत् ॥ २८
यस्तेषां सुखरङ्काणां पीडितानामनेकशः ।
तृप्तिं सर्वसुखैः कुर्यात्सर्वाः पीडाश्छिनत्ति च ॥ २९
नाशयत्यपि संमोहं साधुस्तेन समः कुतः ।
कुतो वा तादृशं मित्रं पुण्यं वा तादृशं कुतः ॥ ३०

दुःखान्निःसरणाभिप्रायाः प्राणातिपातादिभिरकुशलैः कर्मभिः क्षुधादिदुःखप्रतीकारमिच्छन्तः । दुःखमेव नरकादिप्रपातवेदनास्वभावं । अभिधावन्ति तदभिमुखाः प्रवर्तन्ते । दुःखमेव प्रविशन्तीत्यर्थः । शलभा इव दीपशिखामिति ॥ अत एव सुखेच्छयैव सुखाभिलाषेणैव स्वसुखं घ्नन्ति शत्रुवत् । आत्मसुखघाताय कथमात्मनैव शत्रवो भवन्ति । इति चेत् । संमोहाद्विपर्यासवशात् हिताहितप्राप्तिपरिहारयोः परिज्ञानाभावात् ॥

अतो यः पुण्यात्माऽकारणवत्सलः । तेषां विपर्यस्तानां सुखरङ्काणां सुखाभिलाषुकाणां सर्वशोऽलब्धसुखानां पीडितानां दुःखितानां । अनेकश इति । अनेकैर्दुःखशतैर्बहुधा बाधितानां । तृप्तिमाप्यायन सर्वसुखैः कुर्यात् [13^{b}] कायिकचैतसिकैः । यदि वा । अनेकशोऽनेकप्रकारं तृप्तिं सर्वसुखैः कुर्यात् । इति योजनीयं ॥ न सुखतृप्तिमात्रं जनयति । किं तर्हि सर्वाः पीडाः समस्ता दुःखा वेदनाश्छिनत्ति च शमयति च ॥

न केवलं दुःखप्रशान्तिं सुखतृप्तिं च करोति । नाशयत्यपि संमोहं । अपरिज्ञानमपि निवर्तयति ।

अपथमिदमेष पन्था भयमत इत एत मा गात[1] मा सादं । इति हेयोपादेयमार्गप्रकाशनात् ॥ यस्यैवं परव्यसननिवर्तनपरतन्त्रो हितसुखविधानतत्परस्य सर्वभूतानां । साधुस्तेन समः कुतः । तेन महात्मना तुल्यः साधुः कुतः । नैव कुतश्चिदित्यर्थः । अकारणपरमवत्सलस्वभावत्वात् । कुतो वा तादृशं मित्रं । हितसुखोपसंहारप्रवणमानस परमविश्वासस्थानं तादृशं तत्समं । सुहृत्कुतो नैव संभवति । पुण्यं वा तादृशं कुतः । एवं विहरतो बोधिसत्त्वस्य यत्पुण्यमुपजायते तदपि न केन चित्पुण्येन समानं ॥

कृते यः प्रतिकुर्वीत सोऽपि तावत्प्रशस्यते ।
अव्यापारितसाधुस्तु बोधिसत्त्वः किमुच्यतां ॥ ३१

पूर्वं भयसंकटव्यसनेषूपकृतमनेन । इत्युपकृते सति प्रत्युपकारं करोति यः । सोऽपि तावत्प्रशस्यते । लोकेन स्तूयते साधुरयमिति । यः पुनरव्यापारितसाधुः । अनभ्यर्थितकल्याणोपनेता बोधिसत्त्वः किमुच्यतां । किमपरमभिधीयतां । तस्य प्रशंसा कर्तुमशक्येत्यर्थः[2] ॥

दृष्टव्यवहारमपेक्ष्यापि[3] बोधिसत्त्वस्य पुण्यमाहात्म्यमुद्भावयन्नाह ।

कतिपयजनसत्त्वदायकः
कुशलकृदित्यभिपूज्यते जनैः ।

1 Metre ārya [illegible] clearly [illegible] see manu — Tib [illegible] māsādam = sgrud-lug par ma ma byed cig — [illegible] with this meaning

2 Tib has kim ucyatām kim tasya māhātmyam ucyatām [illegible]

3 Confirmed by Tib — Ms apeksyāmapi

[illegible]मादानतः
सपरिभवं दिवसार्धयापनात् ॥ ३२

[illegible] पुण्यकर्मणिमिति पृच्छते ।[1] । मतिकणते [illegible] तदपि दानं [illegible] । तद्भी वा । यदि तु [illegible] मेकं । [illegible]मादानत इति । [illegible][2] । [illegible]णीतं भोजनं । तद्देन केवल तन्मात्रं । तथा[illegible]रहित[3] तस्य दानतः त्यागतः । कथं सपरिभवं । क्रियानिर्गमणमेतत् सतिरस्कारं नमस्कार[ा]पुरःसर हटात्मचागारं प्रविशत खटचपेटादिना प्रदर्श्येति यावत् । पुनः किंभूतात् । दिवसार्धयापनात् । प्रहरद्वयोपस्तम्भनात् । मध्याह्ने भुक्त्वा साय पुनराहारान्वेषणात्[6] ॥

बोधिसत्त्वस्य पुनरेतद्विपरीतं दानं । इति प्रतिपादयन्नाह ।

किमु निरवधिसत्त्वसंख्यया
निरवधिकालमनुप्रयच्छतः ।
गगनजनपरिक्षयाक्षयं
सकलमनोरथसंप्रपूरणं ॥ ३३

---

[1] Ms °mātram samānadānatodiçan, *na* is erased —samādāna = nityakarman (Hem), *Cf* SENART, *Mhv* III, 131, 13

[2] This word is new

[3] Tipp has mātrena vastrādidānavyavacchedah

[4] Old reading tathāvidham.

[5] Tipp has tena ca prakarsena divasārdham yāpyate / madhyāhne karane cāyam lyut (Pān 3, 3, 117)

न विद्यतेऽवधिरियत्ता । इयद्भ्यः शतसहस्रलक्षकोटिसंख्येभ्यो दास्यामि ततः परं नेति । न सत्त्वानां गणनया ददाति । किं तु निरवधिसत्त्वसंख्यया ॥ नापि नियतकालं । अपि तु निरवधिकालं । कल्पशतसहस्रलक्षकोटिशतं यावद्दास्यामि ततः परं नेति सावधिकं न ददाति ॥ गगनेति । गगनमिव जनाः । गगनजनाः । यथाकाशमपर्यन्तं तथा जनोऽपीत्यर्थः । यदि वा गगनं च जनाश्च ते गगनजनाः । तेषां परिचयः पर्यवदानं । यावदाकाशधातुर्यावच्च सत्त्वा न परिनिर्वृताः तावदवधिकं । यद्वक्ष्यति ।

आकाशस्य स्थितिर्यावद्यावच्च जगतः स्थितिः । इति ।

तावन्मम स्थितिर्भूयात्[1] ।

तस्मादक्षयं । न विद्यते क्षयः पर्यन्तोऽस्येति कृत्वा । अयमभिप्रायः । ग[14a]गनजनपरिचयावधि यद्दानं तद्वस्तुतोऽक्षयमेव । तेषां परिक्षयाभावात् ॥ नापि प्रतिनियत वस्तु । अपि तु सकलमनोरथसंप्रपूरणं । यद्यस्याभिमतं तत्सर्वमनवद्यमभिप्रायाह्लादनकरं परमप्रेमगौरवसत्कारप्रियवचनपुरःसरं प्रमुदितमनसानुप्रयच्छतो बोधिसत्त्वस्य किं पुनः पूजा न युज्यते । तस्य सुतरां युज्यत इति बोध्य ।

यदुक्तं नारायणपरिपृच्छायां[2] । न तद्वस्तूपादातव्यं यस्मिन् वस्तुनि नास्य त्यागचित्तमुत्पद्येत[3] । न त्यागबुद्धिः क्रमेत ।

[1] Cf. infra X, 55. [2] Cf. Çikṣā, 21, [illegible] and infra XIII, 21.
[3] Çikṣas has [illegible] padyate.

यावत्। अयं ममात्मभावः सर्वसत्त्वेभ्य उत्सृष्टः परित्यक्तः। प्रागेव बाह्यानि वस्तूनि। यस्य यस्य सत्त्वस्य येन येन यद्यत्कार्यं भविष्यति तस्मै तस्मै तत्तद्दास्यामि। सत्संविद्यमानं हस्तं हस्तार्थिकेभ्यो दास्यामि। यावत्। शिरः शिरोर्थिकेभ्यः परित्यक्ष्यामि। कः पुनर्वादो बाह्येषु वस्तुषु। यदुत धनधान्यजातरूपरजतरत्नाभरणहयरथगजवाहनग्रामनगरनिगमजनपदराष्ट्रराजधानीपत्तनदासीदासकर्मकरपौरुषेयपुत्रदुहितृपरिवारेष्विति विस्तरः॥

एवं च गुणरत्नसमुच्चयस्थाने परहितसुखविधानैकपरममहाव्रते बोधिसत्त्वे स्वात्महितकामैः स्वचित्तं रक्षितव्यं प्रयत्नतः[2]। इत्युपदर्शयन्नाह।

इति सत्त्वपतौ जिनस्य पुत्रे
कलुषं स्वे हृदये करोति यश्च।
कलुषोदयसंख्यया स कल्पान्
नरकेष्वावसतीति नाथ आह॥ ३४

इत्येवमुक्तक्रमेण सत्त्वपतौ सर्वदा सुखदानपतौ जिनस्य पुत्रे सुगतस्य सुते। बोधिसत्त्व इत्यर्थः। कलुषं पापचित्तं स्वे हृदये आत्मचित्तसन्ताने करोत्युत्पादयति दुरात्मा यः स नरकेष्वावसति। इति नाथो बुद्धो भगवानाह ब्रूते॥ उपान्त्यश्चाङ्क्रम

[1] I. dem [illegible] bahis [illegible]

[2] Tipp. [illegible] evambhute bodhisattve parārthakarmaṇo prasādāprasādan [illegible] sukṛtasya aparihartavyatāṃ [illegible] darśayati.

इति कर्मत्वे प्राप्तेऽधिकरण[15]विवक्षा[1] ॥ कियद्यावत् कलुषोदयसंख्यया कल्पान्। यावतः क्षणांस्तत्संताने[2] कलुषचित्तमुत्पद्यते। तावतः कल्पान् कलुषचित्तक्षणसंख्यान्नरकेषु तिष्ठति। इति भावः।

यदुक्तं प्रशान्तविनिश्चयप्रातिहार्यसूत्रे[3]। यावन्ति मञ्जुश्रीर्बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्वस्य[ान्तिके] प्रतिघचित्तान्युत्पादयति। अवमन्यनाचित्तानि [वा]। तावतः कल्पांस्तेन[4] संनाहः संनह्यव्यः। वस्तव्यं मया[5] महानरकेष्विति ॥

ननु तथागतस्य दुष्टचित्तेन रुधिरमुत्पादयतो नावीचौ चित्तोत्पादक्षणसंख्यया कल्पानवस्थितिरुक्ता। न तथागतात्कश्चिदधिकतरः संभवति त्रैलोक्ये। तत्कथमिदमतिदुर्घटं नीयते ॥ सत्यं। न खलु यथाभूतमभिप्राये वस्तुतत्त्वव्यवस्था। सर्वस्य प्रवचनस्य नयनीतार्थतया व्यवस्थापनात्। न हि कश्चित्तथागते सदेवकोऽपि लोको दुष्टचित्तमुत्पादयितुं क्षमते। अनल्पकल्पसंख्ययाभ्यासेन सर्वसत्त्वेषु मैत्रचित्तस्य सात्मीभावात्। नास्य काये शस्त्रं क्रमतीति मैत्रचित्तस्यानुशंसकथनात्। न च कर्मप्लुतिरिह[6] वस्तुतो दर्शिता। कर्मावरणस्य बुद्धानां प्रक्षीणत्वात्। तस्माद्वैनेयजनाभिसंधिना तदुपदर्शितं। न परमार्थतः ॥

बोधिसत्त्वापकारे तु बुद्धत्वमेव समूलोपपातमुपहतं भवेत्।

---

1 Pāṇ. I, 4, 45.—This clause deest in Tib. 2 Ms. kṣaṇāḥ ta° [illegible]
3 Cf. Çikṣ. p. 85, 8. 4 Çikṣ. omits "tena", but see Tib.
5 Ms. has °tavyam tathā; old reading and Tib. [illegible]
6 Tib. [illegible] (= avāpnuyāt)—Cf. karmaplotis, in Dh. [illegible]

तथा च सदेवकस्य लोकस्यार्थ उपहतो भवेत्[1] । यथागममिदमुक्तं । परमार्थमिह भगवानेव जानाति[2] । इदमुक्तं च श्रद्धाबलाधानावतारमुद्रासूत्रे[3] । यः कश्चिन्मञ्जुश्रीः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा गङ्गानदीवालुकासमान्[4] स्तूपान् [वि]निपातयेद्दहेद्वा[5] । यश्चान्यः कुलपुत्रो वा कुलदुहि[15b]ता वा महायानाधिमुक्तस्य बोधिसत्त्वस्य महासत्त्वस्य व्यापादखिलक्रोधचित्तमुत्पाद्याक्रोशयेत्[6] परिभाषयेत् । अयं ततोऽसंख्येयतरं पापं प्रविशति । तत्कस्माद्धेतोः । बोधिसत्त्वनिर्जाता[7] हि बुद्धा भगवन्तो । बुद्धनिर्जाताश्च स्तूपाः सर्वसुखोपधानानि च सर्वदेवनिकायाश्च । बोधिसत्त्वमसत्कृत्य सर्वबुद्धा असत्कृता भवन्ति । बोधिसत्त्वं सत्कृत्य सर्वबुद्धाः सत्कृता भवन्तीत्यादि ॥

यस्य पुनस्तत्र प्रसन्नं चित्तमुत्पद्यते । तस्य कियत्पुण्यफलमुपजायते । इत्याह ।

अथ यस्य मनः प्रसादमेति
प्रसवेत्तस्य ततोऽधिकं फलं ।
महता हि बलेन पापकर्म
जिनपुत्रेषु शुभं त्वयत्नतः[1] ॥ ३५

यस्य पुनः पुण्यात्मनो मनः प्रसादमुपयाति बोधिसत्त्वे। प्रसवेत्तस्य ततोऽधिकं फलं। तस्य प्रसन्नचित्तस्य प्रसवेदुपजायेत। ततोऽधिकं (फलं)[1] तस्मात्पूर्वकपापफलाद्बहुतरं पुण्यकर्मफलं विपाकविशेषात्[2]। प्रसवेदुत्पद्येत॥ यदि वा। तत्समधिकविपाकफलाधायकं कर्मैव फलमुच्यते। अधिकतरफलजनकं कर्मोपजायत इति यावत्।

उक्तं च नियतानियतावतारमुद्रासूत्रे[3]। सचेन्मञ्जुश्रीर्दशसु दिक्षु सर्वलोकधातुषु सर्वसत्त्वा उत्पाटिताक्षा भवेयुः परिकल्पमुपादाय। अथ कश्चिदेव कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तेषां सर्वसत्त्वानां मैत्रचित्तस्तान्यक्षीणि जनयेत् परिकल्पमुपादाय। योऽन्यो वा[4] मञ्जुश्रीः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा महायानाधिमुक्तं बोधिसत्त्वं प्रसन्नचित्तः पश्येत्। अयं ततो ऽसंख्येयतरं पुण्य प्रसवतीति॥ तस्मादस्मिन्महति पुण्यक्षेत्रे शुभचित्तमेव करणीयमात्मज्ञैः[5]।

अपि च। इतोऽपि शुभचित्तमेव कर्तुमुचितं। य[16a]स्मान्महता बलेन परमकृच्छ्रेण पापकं। पापमेव पापकं। कुत्सितत्वाद्वा। दुःकृत कर्म। बोधिसत्त्वेषु क्रियते। तेषां सकलकायवाङ्मनःप्रचारस्य[6] प्रमादजनकत्वात्। बोधिचित्तप्रभावाच्च न बोधिसत्त्वेषु कस्य चिदपकारचित्तमुत्पद्यते।

---

[1] Deest in Tib.

[2] New reading viçeṣāt.—Tib. [illegible] avipākaphalaviçeṣāt.

[3] Cf. Çikṣ. 87. [illegible] (7.1)

[4] Çikṣ. yo vānyo.

[5] Ātmajña, Cf. Kern (Jacobi) I, 522.—Tib. mkhas pa.

[6] Ms. pracārasyāpi.

एतदुक्तमार्यमञ्जुश्रीविमोक्षे । तद्यथा कुलपुत्र चिन्तामणिरत्नराजमुकुट[ाव]बद्धानां महानागराज्ञां नास्ति परोपक्रमभयं। एवमेव बोधिचित्तमहाकरुणाचिन्तामणिरत्नराजमुकुटावबद्धानां बोधिसत्त्वानां नास्ति दुर्गत्यपायपरोपक्रमभयमिति[1] ॥

अतः किमर्थमनर्थोपार्जनं कटुकफलं तेषु प्रयत्नतः आरभ्यते ॥ अत एव शुभं त्वयत्नतः । संग्रहवस्त्वादिभिः सर्वसत्त्वहितसुखकर्मकारित्वात् परिशुद्धकर्मकारितया । क्वचिदपि स्खलिताभावाच्च । अप्रयत्नत एव प्रीतिप्रसादप्रामोद्यमुपजायते तेषु । अतः कुशलं पुनरयत्नत एव प्रसूयते ॥

सांप्रतमुत्पादितबोधिचित्तेष्वतिशयवतात्मना[2] मनःप्रसादमाविष्कुर्वन् शास्त्रकारस्तान्नमस्यन्नाह ।

तेषां शरीराणि नमस्करोमि
यत्रोदितं तद्वरचित्तरत्नं ।
यत्रापकारोऽपि सुखानुबन्धी
सुखाकरांस्तां शरणं प्रयामि ॥ ३६

तेषां पुरुषकुञ्जराणां शरीराणि आत्मभावान् नमस्करोमि प्रणिपत्य वन्दे । यत्र येषु[3] सतानेषु उदितमुत्पन्नं तदुक्तानुशंसं वरचित्तरत्नं । चित्तमेव रत्नं चिन्तामणिसदृशं । वरं श्रेष्ठं सर्वदारिद्र्यदुःखापहारित्वात् । तच्च तद्वरचित्तरत्नं चेति विग्रहः । तदिति भिन्नं वा । इय चाधिकगुणाधारस्य[4] सत्कृतिः ॥

1 Hitherto not found in the Çikṣā. 2 Tib. [illegible] nyid-gyis [illegible] ... 3 Ex conj. [illegible] — Ms. [illegible] yañcadhiyaguṇa[illegible]

अपरमपि तद्विशेषणमाह । यत्रापकारोऽपीति । येषु परमकल्याणहृदयेषु बोधिसत्त्वेषु । अपकारोऽपि पराभवोऽपि [16b] कृतः । तत्कर्तुः सुखानुबन्धी परंपरया सुखमावहतीति ॥ अयमभिप्रायः । तत्रापकारः[1] कर्तुमशक्यः । संभवे वा कथंचित्तदपकारमेव निमित्तं कृत्वा प्रवृत्तानां दुष्टाभिप्रायाणां पुनः येन केनचिन्निमित्तेन तत्प्रसादसमुत्पादनात् । तत्रापकारो निर्वाणे[2] सुखमनुबध्नाति । तद्यथा मैत्रीबलजातके[3] पञ्चकानधिकृत्योक्तम् । बोधिसत्त्वप्रणिधानाद्वा अपकारोऽपि सुखानुबन्धीत्युच्यते । वक्ष्यति ।

अभ्याख्यास्यन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः ।
उत्प्रासकास्तथान्ये वा सर्वे स्युर्बोधिभागिनः ॥ इति[4] ।

अथ वा । यत्रापकारोऽपि येषामपकारोऽपि महाकरुणाध्याशयात्प्रियपुत्रेण कृत इव दुःखहेतुरपि सुखमेव जनयति । यथा क्षान्तिपरिच्छेदे कथयिष्यामः[5] ॥ एवं सर्वथा सर्वसुखहेतुत्वात् सुखार्थिनां रत्नाकर इव रत्नार्थिनामाश्रयणीया बोधिसत्त्वा इत्युपदर्शयति । सुखाकरांस्तां शरणं प्रयामि । सुखस्याकराः । सर्वसुखैकप्रभवत्वात् । तानुत्कर्षेणापकारेऽपि सुखहेतून् । शरणं प्रयामि । ते मम त्राणं भवन्त्विति भावः ॥

॥ प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां बोधिचित्तानुशंसाविवरणं प्रथमः परिच्छेदः[6] ॥

---

1 Ms. tatrāpakaraṇ
2 According to Tib. nirvāṇa°.
3 Cf. Jātakam. 8, 31 ss.
4 Infra III, 16.
5 Cf. VI, 106, 107.
6 Tipp. has bodhicittānuśaṃsāparicchedaḥ samāptaḥ.

[illegible]

द्वितीयः परिच्छेदः

[illegible]

तच्चित्तरत्नग्रहणाय सम्यक्
पूजां करोम्येष तथागतानां ।
सद्धर्मरत्नस्य च निर्मलस्य
बुद्धात्मजानां च गुणोदधीनां ॥ १

तस्य समनन्तरप्रतिपादितानुशंसस्य चित्तरत्नस्य ग्रहणाय स्वीकाराय । तदुत्पादयितुमित्यर्थः । तथागतानां बुद्धानां भगवतां पूजां करोमि । एषोऽहमिति बोधिचित्तग्राहकोऽयमात्मानं निर्दिशति । अयं बुद्धरत्नस्य निर्देशः ॥ सद्धर्मरत्नस्य चेति । आगमाधिगमलक्षणस्य । निर्मलस्येति । त्रिकल्याणतया

---

[1] *Cf* Çikṣās 13, 12, where occur the same readings °anumodana, adhyeṣaṇa, but yācana, °pariṇāmana—The text is of course incorrect, on these topics, of a capital importance in the Bodhisattva-ship see, Ed Chavannes Revue des Religions, XXXVI, 1, (from Chinese sources), *Dharmasaṃgraha*, XIV (The Bodhic° is quoted by the Comm), and my "*Études et Matériaux*," pp 106, 226

त्रिकोटिशुद्धस्य प्रकृतिप्रभास्वरस्य च। सर्वदा सर्वमलानामस्थानत्वात्। क्लेशानामागन्तुकत्वात्। समस्तमलापहरणपटुत्वाच्च। अयं च धर्मरत्नस्य निर्देशः॥ तदात्मजानां च। बुद्धसुतानां। गुणोदधीनां गुणरत्नसमुद्राणां। आर्यावलोकितेश्वरमञ्जुघोषप्रभृतीनां। अय तु संघरत्नस्य निर्देशः॥ इत्यादौ रत्नत्रयपूजाविधिः। पूजां करोमीति सर्वत्र संबन्धनीयं॥ सम्यगिति। पूजाया एव विशेषणं। सम्यगविपरीतं यथा भवति। तीव्रचित्तप्रसादेन वा। ग्रहणस्य वा विशेषणं। सम्यग्ग्रहणाय। अतिशयप्रसन्नचित्तेन न परानुरोधादिना। यथा गृहीतं न पुनर्भ्रंश्यति। इति॥ पूजामेव कथयन्नाह।

यावन्ति पुष्पाणि फलानि चैव
भैषज्यजातानि च यानि सन्ति।
रत्नानि यावन्ति च सन्ति लोके
जलानि च स्वच्छमनोरमाणि॥ २

यत्परिमाणमेषामिति। यावन्ति निरवशेषाणि पुष्पाणि फलानि चैव। आकाशधातुप्रसरावधीनि सर्वाण्यपोमान्यपरिग्रहाणि। आदाय बुद्ध्या मुनिपुंगवेभ्यो निर्यातयाम्येष सपुत्रेभ्य इति सर्वत्र पूर्वेषु योजनीयं[1]। भैषज्यजातानि औष [illegible] धप्रकाराः। स्वच्छमनोरमाणीति रत्नानामपि विशेषणं।

---

1 Cf. [illegible]

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible] न [illegible]

कल्पद्रुमा [illegible] ।

[illegible] भूषणानि

हेमघनात्यन्तमनोहराणि ॥ ४

[illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] मनोहरा [illegible] इति [illegible] सुपुष्पाभरणोज्ज्वलानीति शोभनपुष्पाण्याभरणानि[1] [illegible] अतिभाराविनता[illegible] । [illegible] इति । [illegible] शोभनानि वर्णगन्धरससंपन्नानि । तानि फलानि येषां । [illegible] अवनता भूमिलग्ना इव शाखा येषां ते कल्पद्रुमाः कल्पवृक्षाः ।

अम्भोरुहभूषणानि । अम्भोरुहाणि पद्मान्येव भूषणानि येषां तानि तथा । हेमघनात्यन्तमनोहराणि । हेमानां घनैः [illegible]त्यन्तमनोहराणि रमणीयानि । तानि तथा ।

अकृष्टजातानि च शस्यजाता-

न्यन्यानि वा पूज्यविभूषणानि ।

---

[1] Ms puṣpāṇy .

गृहीत नरवृषभाः । युष्मासु दासत्वं दासभावं स्वीकरोमि । न जीविकादिलोभात् । अपि तु भक्त्या परमगौरवेण । अञ्जलिना चेतसेत्यर्थः ।

ननु कः पुनरत्र गुणोऽस्तीत्याह ।

परिग्रहेणास्मि भवत्कृतेन
निर्भीर्भवे सत्त्वहितं करोमि ।
पूर्वं च पापं समतिक्रमामि
नान्यच्च पापं प्रकरोमि भूयः ॥ ९

भवत्कृतेन युष्मदीयेन महदाश्रयेण विगतभयः संसारे लोकानां हितमर्थं संपादयामि । महदाश्रयेऽपि नाकुशलकर्माहतस्य स्वहितकरणेऽपि सामर्थ्यमस्तीत्याह । पूर्वं चेत्यादि । पूर्वमपरिज्ञानात्कृतमकुशलकर्म समतिक्रमामि । विदूषणासमुदाचारादिभिर्निर्हरामि[1] । समतिक्रामतीत्युक्ते समतिक्रमामीत्युक्तं [2]शाब्दव्यवहारेष्वनादरात् । अर्थप्रतिसरणता[18c] धा[तु]प्रधानत्वाच्च[3] । अपरं च पापं न पुनः करोमि । आयत्यां पुनरकरणसंवरं विदधे ।

इति सर्वात्मनिर्यातनाप्रभृतिपूजोपहारं निर्यात्य पुनर्विशेषेण पूजां[4] विधातुमाह ।

---

1 Cf. Çikṣ. 160. 3 and foll.

2 Çabda = çābdika = lexicograph, grammarian.

3 After dhā an illegible syllable written in [illegible]. [illegible] expl. in Tib. The expression [illegible] occurs in [illegible] p. 8, 7 of Kern, (Jacobi) [illegible]

4 Cf. [illegible], Bibl. Ind. p. 74 and foll.

[illegible]

[illegible]

अपुण्यवानस्मि महादरिद्रः
पूजार्थमन्यन्मम नास्ति किंचित् ।
अतो ममार्थाय परार्थचित्ता
गृह्णन्तु नाथा इदमात्मशक्त्या ॥ ७

अपुण्यवानस्मि । अत एव महादरिद्रः । पुण्यैर्हि संपत्तिर्भवति । तदभावात् पूजार्थमन्यदुपकरणं मम नास्ति किंचित् । अतो ममार्थाय मम पुण्यकामनया भगवन्तः परार्थचित्ताः परहितसुखाभिलाषिणो महाकारुणिकत्वात् अतो गृह्णन्तु नाथा इदमुक्तं पूजोपकरणं मया निर्यातितम् आत्मशक्त्येति स्वसामर्थ्येन ।

अयं पुनरात्मभावो ममायत्तोऽस्ति । तं निर्यातयामीत्याह ।

ददामि चात्मानमहं जिनेभ्यः
सर्वेण सर्वं च तदात्मजेभ्यः ।
परिग्रहं मे कुरुताग्रसत्त्वाः
युष्मासु दासत्वमुपैमि भक्त्या ॥ ८

आत्मानं च प्रयच्छामि जिनेभ्यः । सर्वेण सर्वं च सर्वप्रका रेण । आत्मस्वीकारं परित्यज्य । तदात्मजेभ्योऽपि ॥ मां प्रति

ततः सुरक्तानि सधूपितानि
ददामि तेभ्यो वरचीवराणि ॥ १२

सधूपितरगरुप्रभृतिधूपैः। धौतमलैः प्रक्षालितकल्मषैर्निर्मलैरित्यर्थः। अतुल्यैरप्रतिमैः। वस्त्रैर्दुकूलैः। तेषां तथागतानां तदात्मजानां च। तनु शरीरं। उन्मृजामि संमार्जयामि॥ ततस्तस्मादुन्मर्षणानन्तरं। सुरक्तानि शोभनरागैः सुष्ठु वा रक्तानि। शोभनधूपेन धूपितानि। ददामि तेभ्यो जिनेभ्यः। वरचीवराणि। अनुत्तराण्याच्छादनानि[1]।

दिव्यैर्मृदुश्लक्ष्णविचित्रशोभै-
र्वस्त्रैरलंकारवरैश्च तैस्तैः।
समन्तभद्राजितमञ्जुघोष-
लोकेश्वरादीनपि मण्डयामि ॥ १३

दिव्यैर्दिविभवैर्देवार्हैः। मृदूनि च सुकुमारस्पर्शानि श्ल[108]क्ष्णानि च सूक्ष्माणि। विचित्रा नानावर्णकृता शोभा येषां तैर्वस्त्रैः। अलंकारवरैश्च। विभूषणप्रधानैः। तैस्तैरिति। मुकुटकटककेयूरहारनूपुरादिभिः। समन्तभद्राजितमञ्जुघोषलोकेश्वरादीनपि बोधिसत्त्वान् मण्डयामि। अलंकरोमि।

सर्वत्रिसाहस्रविसारिगन्धै-
र्गन्धोत्तमैस्ताननुलेपयामि।

1 Ms has anuttaramśochādanam.

[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
सुगन्धिषु स्नानगृहेषु तेषु ॥ १०

[illegible] स्वच्छाः सुनिर्मलाः । उज्ज्वला दीप्तिमन्तः । [illegible] स्फाटिकाः । कुट्टिमाः भूमिरचनाविशेषा येषु तेषु सुगन्धिषु कृष्णागुरुचन्दनादिधूपिताभितेषु । स्नानाय गृहा । तेषु ।

मनोज्ञगन्धोदकपुष्पपूर्णैः
कुम्भैर्महारत्नमयैरनेकैः ।
स्नानं करोम्येष तथागतानां
तदात्मजानां च सगीतवाद्यं ॥ ११

उदकं च पुष्पाणि च मनोज्ञगन्धानि च तानि । तैः पूर्णाः कुम्भा घटास्तैः । महारत्नमयैः । महान्ति वैदूर्याणि च रत्नानि च तानि तत्स्वभावैः । अनेकैः शतसहस्रकोटिभि. । सगीतवाद्य सह मनोहरगीतनृत्तमुरजादिवाद्ये. ।

प्रधूपितैर्धौतमलैरतुल्यै-
र्वस्त्रैश्च तेषां तनुमुन्मृषामि[2] ।

---

1 MS muktāmaniyā
2 M alone has the correct reading unmṛjāmi —unmṛṣāmi ?

ततः सुरक्तानि सुधूपितानि
ददामि तेभ्यो वरचीवराणि ॥ १२

सुधूपितैरगुरुप्रभृतिधूपैः। धौतमलैः प्रक्षालितकल्मषैर्निर्मलैरित्यर्थः। अतुल्यैरप्रतिसमैः। वस्त्रैर्दुकूलैः। तेषां तथागतानां तदात्मजानां च। तनु शरीरं। उन्मृषामि संमार्जयामि ॥ ततस्तस्मादुन्मर्षणानन्तरं। सुरक्तानि शोभनरागैः सुष्ठु वा रक्तानि। शोभनधूपेन धूपितानि। ददामि तेभ्यो जिनेभ्यः। वरचीवराणि। अनुत्तराण्याच्छादनानि[1]।

दिव्यैर्मृदुश्लक्ष्णविचित्रशोभै-
र्वस्त्रैरलंकारवरैश्च तैस्तैः।
समन्तभद्राजितमञ्जुघोष-
लोकेश्वरादीनपि मण्डयामि ॥ १३

दिव्यैर्दिविभवैर्देवार्हैः। मृदूनि च सुकुमारस्पर्शानि श्ल[19a]क्ष्णानि च सूक्ष्माणि। विचित्रा नानावर्णकृता शोभा येषां तैर्वस्त्रैः। अलंकारवरैश्च। विभूषणप्रधानैः। तैस्तैरिति। मुकुटकटककेयूरहारनूपुरादिभिः। समन्तभद्राजितमञ्जुघोषलोकेश्वरादीनपि बोधिसत्त्वान् मण्डयामि। अलंकरोमि।

सर्वत्रिसाहस्रविसारिगन्धै-
र्गन्धोत्तमैस्ताननुलेपयामि।

---

1 MS has anuttaramśecchādanam.

सूत्तप्तसून्मृष्टसुधौतहेम-

प्रभोज्ज्वलान् सर्वमुनीन्द्रकायान् ॥ १४

सहस्रं चतुर्द्वीपिकानां तथा चन्द्रसूर्यमेरूणां प्रत्येकं कामदेवानां ब्रह्मलोकानां च साहस्रचूडिको मतः[1] । स एव सहस्रगुणितो द्विसाहस्रः[2] । तत्सहस्रं त्रिसाहस्रः[3] । शतकोटिः चतुर्द्वीपिकानामित्यर्थः । एवं सर्वासु दिक्षु लोकधातुरनन्तोऽपर्यन्तश्च । सर्वत्रिसाहस्राणि विसर्तुं शीलं येषां ते तथा । तथाविधा गन्धाः परिमला येषां ते तथा । तैर्गन्धोत्तमैर्यक्षकर्दमहरिचन्दनादिभिः । तान्मुनीन्द्रकायाननुलेपयामि । समालभे । किंभूतान् । सूत्तप्त पुटपाकादिना परिशोधितान्तर्मलं सून्मृष्टं रोषाणादिमणिसमार्जितं[4] । सुधौत क्षाराम्ललवणादिप्रक्षालितबहिर्मलं । तथाभूतं च तद्धेम चेति । तस्य प्रभा द्युतिरित्यर्थः । तद्वदुज्ज्वलान् द्युतिमतः । एतच्च यथालोकप्रसिद्धितः कथितं । न तु तथागतकायशोभाया लौकिकं किं चिदुपमानमस्ति ।

सांप्रतं माल्यपूजामुपक्षिपति ।

मान्दारवेन्दीवरमल्लिकाद्यैः

सर्वैः सुगन्धैः कुसुमैर्मनोज्ञैः ।

---

1 A regular pāda.—Ms. has sāhasracūḍikāmataḥ.—Tib. ston spyi phud du ḥdod-la. The reading cūḍika (ḍ = ch = t) is confirmed by cūḍa = klein, gering (W. K. F.), in M. Vyut. and Div. (opposed to mahāsāhasra...)—Tib. phud = cud.—See CHILDERS, s. voce culla, cūla.

2 [illegible] M. Vyut. 153, 2.

3 [illegible] trisāhasra...—SENART, Mhv. ..., 433; S. LEFMANN, Lalitavistara, p. 205; CHILDERS, s. voce Sahassī.

4 = rocana°.

स्रग्भिश्चार्च्यतस्मान्मुनीन्द्रान्
स्रग्भिश्च संस्थानमनोरमाभिः ॥ १५

मान्दारव देवेषु पुष्पविशेषः । इन्दीवरमुत्पलं । मल्लिका वार्षिकी । एतत्प्रमुखैः सर्वैः शोभनगन्धैः पुष्पैर्मनोहारिभिः पूज्यतमान् मुनीन्द्रान् पूजयामि । स्रग्भिश्च मालाभिश्च ग्रन्थन-रचनाविशेषकमनीयाभिः ॥

धूपपूजामाह ।

स्फीतस्फुरद्गन्धमनोरमैश्च
तान् धूपमेघैरुपधूपयामि ।

स्फीता मांसला । स्फुरन्तश्च दिगन्तव्या[19b]पिनः । मङ्गलगन्धोद्गारिणो वा । तादृशा गन्धा येषा धूपमेघानां ते तथा ते । धूपा मेघा इवाम्बरतलावलम्बिबिम्बाः । उपमित व्याघ्रादिभिरिति समास[1] । धूपानां वा मेघास्तैर्मेघवदुद्गच्छद्भिरित्यर्थः । तानिति मुनीन्द्रानुपधूपयामि ॥ नैवेद्यपूजामाह ।

भोज्यैश्च खाद्यैर्विविधैश्च पेयै-
स्तेभ्यो निवेद्यं च निवेदयामि ॥ १६

भोज्य यन्मुखमापूर्य भुज्यते । खाद्यं यत् कवड[शः][2] छेद्य घृतपूरादि । पेय यत्पीयत एव पानकादि । एभिर्विविधैर्नाना-प्रकारोपसंस्कृतैः । तेभ्यो मुनीन्द्रेभ्यो निवेद्य च निवेदयामि ॥

1 Pāṇ 2, 1, 56
2 Doubtful Ms lavabhacchedya —Tib lham du bcad nas.

दीपपूजामाह ।

रत्नप्रदीपांश्च निवेदयामि
सुवर्णपद्मेषु निविष्टपङ्क्तीन् ।
गन्धोपलिप्तेषु च कुट्टिमेषु
किरामि पुष्पप्रकरान्[1] मनोज्ञान् ॥ १७

रत्नमयाः प्रदीपाः । तान् । निविष्टा पङ्क्तिर्माला येषां ते तथा । क्वेति सुवर्णपद्मेषु । सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः[2] । गन्धोपलिप्तेषु । चन्दनकुङ्कुमादिगन्धैश्चर्चितेषु ।

प्रलम्बमुक्तामणिहारशोभान्
आभास्वरान्दिग्मुखमण्डनांस्तान् ।
विमानमेघान् स्तुतिगीतरम्यान्
मैत्रीमयेभ्योऽपि निवेदयामि ॥ १८

प्रलम्बैर्मुक्तामणिहारैः शोभा येषां तान् विमानमेघान् विमानसमूहानालोककारिणः सर्वदिक्शोभाकरान् ।

सुवर्णदण्डैः कमनीयरूपैः
संसक्तमुक्तानि समुच्छ्रितानि ।
प्रधारयाम्येष महामुनीनां
रत्नातपत्राण्यतिशोभनानि ॥ १९

1 See I.2 M., Min has °praka°.
2 Deest in Tib.

कनकमयदण्डैः कान्तिमत्संस्थानैः । मुक्ताद्युपचितानि रत्नमयानि छत्त्राणि । समुच्छ्रितानीति उद्दण्डितानि ।

इदानीं पूजोपहारमुपसंहरन्नाह ।

अतः परं प्रतिष्ठन्तां पूजामेघा मनोरमाः ।
तूर्यसंगीतिमेघाश्च सर्वसत्त्वप्रहर्षणाः ॥ २०

इतः प्रभृति । एते पूजामेघा मया निर्यातिताः । अन्ये वा देवादिभिरुपनीताः कल्पं वा कल्पावशेषं वा प्रतिष्ठन्तां । प्रकर्षवृत्तिस्थिता भवन्तु । तूर्यसंगीतिमेघाश्च । तूर्याणि मुरजादिवाद्यानि । संगीतयः संभूय गीतयः समुदायगीतानीत्यर्थः । अथ वा संगीतकानि नृत्तगीतवादितानि समुदितान्युच्यन्ते । तेषां मेघाः । अनेकसमुदायाः । ते च सर्वसत्त्व[20]प्रहर्षणाः । सर्वसत्त्वानां प्रमोदकारिणः । न पुनरशक्यश्रवणाः । प्रतिष्ठन्तामिति संबन्धः ॥

सामान्येनाभिसंक्षिप्य सद्धर्मादिषु पूजामाह ।

सर्वसद्धर्मरत्नेषु चैत्येषु प्रतिमासु च ।
पुष्परत्नादिवर्षाश्च प्रवर्तन्तां निरन्तरं ॥ २१

द्वादशाङ्गप्रवचनात्मकेषु सर्वसद्धर्मरत्नेषु । रत्नमिव रत्नं सत्त्वालोककारित्वात् । परमनिधानभूतत्वाच्च । चैत्येषु भगवच्चैत्येषु । प्रतिमासु चेति । बुद्धबोधिसत्त्वप्रतिमासु । पुष्पवृष्टयो रत्नवृष्टयश्च । आदिशब्दाच्चन्दनचूर्णवस्त्रादिवृष्टयः । निरन्तरमिति । अव्यवच्छेदेन ।

अनुत्तरपूजामभिधित्सुराह[1] ।

मञ्जुघोषप्रभृतयः पूजयन्ति यथा जिनान् ।
तथा तथागतान्नाथान् सपुत्रान्पूजयाम्यहं ॥ २२

मञ्जुघोषसमन्तभद्राजितलोकेश्वरप्रमुखा[2] दशभूमीश्वरा बोधिसत्त्वाः । यथा येनाध्याशयेन[3] तथागतान् पूजयन्ति । तथा तेनाधिमोक्षेणाहमपि तथागतान् सह पुत्रैर्बोधिसत्त्वगणैः पूजयामि ॥

स्तुतिपूजामाह ।

स्वराङ्गसागरैः स्तोत्रैः स्तौमि चाहं गुणोदधीन् ।
स्तुतिसंगीतिमेघाश्च संभवन्त्वेष्वनन्यथा ॥ २३

स्वराः सप्त गान्धारादयः । तेषामङ्गानि प्रभेदाः कामोदादयः । तेषां सागरवदतिबाहुल्यात् सागराः । तैः स्तोत्रैः । स्तुतय एव संगीतयः । स्तुतीनां वा संगीतयः समुदायाः । तासां मेघाः संभवन्तु । उपतिष्ठन्तां । एषु बुद्धबोधिसत्त्वेषु । अविपरीता यथा मयोपकल्पितास्तथैवेत्यर्थः ॥

बुद्धधर्मसंघरत्नेषु प्रणामपूजामाह ।

सर्वक्षेत्राणुसंख्यैश्च प्रणामैः प्रणमाम्यहं[4] ।
सर्वत्र्यध्वगतान् बुद्धान् सहधर्मगणोत्तमान् ॥ २४

---

1 *Cf* Dharmasamgraha, XIV

2 Cf *supra*, p 51, 12, lokeçvara—See Dh S, XII

3 adhyāçaya, *Cf* Senart, Mhv I, 436

4 Here begins the classical formula of vandanā, *cf* Dh S, XIV (sapta-uttarapūjā)

यावन्ति दशसु दिक्षु बुद्धक्षेत्राणि[1] । तेषु यावन्तोऽणवः । तत्संख्यैः प्रणामैः । सर्वत्र्यध्वगतानिति । अतीतप्रत्युत्पन्नानागतान् तथागतान् । किंभूतान् । सद्धर्मगणोत्तमान् । गणानामुत्तमो ऽप्युत्तमो बोधिसत्त्वगणः । धर्मश्च गणोत्तमः [illegible] ताभ्यां सह ।

तथागतस्तूपेषु प्रणाममाह ।

सर्वचैत्यानि वन्देऽहं बोधिसत्त्वाश्रयांस्तथा ।
नमःकरोम्युपाध्यायानभिवन्द्यान्यतींस्तथा ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वतिर्यगधस्तासु[2] दिशासु विदिशासु च । भगवच्छरीरेषु स्तूपेषु प्रणमाम्यहमित्यर्थः । बोधिसत्त्वाश्रयानपीति[3] । जातकावदानजन्मादिस्थानानि ॥ अभिवन्द्यानिति वृद्धान् सन्तानारान् ॥ तदनेन पूजावन्दनाविधिरुक्तः ।

अयं च पूजाविधिः [illegible][4] कथितः । यथोक्तम् । [illegible] रत्नपर्वताः । जलजा रत्नपर्वताः । [illegible] दशदिगवस्थितानि । अप्रमाणपरिवाराणि [illegible] । [illegible] च दिशा सर्वभैषज्यानि [illegible] सर्व[illegible]नि । [illegible] [illegible]नि । सर्व[illegible] । [illegible] लोकधातुषु परस्पर[illegible] । [illegible] । [illegible] शाल्यः । सर्वे[illegible] च [illegible]

[1] [illegible]

[2] [illegible]

[3] [illegible]

[4] [illegible]

[illegible]

धातुषु ये रमणीयतराः परिभोगाः ॥ यथार्यरत्नमेघे[1] चाह । स यानीमानि सूत्रान्तेषूदाराणि पूजोपस्थानानि शृणोति तान्याशयतस्तीव्रेणाध्याशयेन बुद्धबोधिसत्त्वेभ्यः परिणामयति । तथा स विविधानि पूजोपस्था[ना]न्यनुविचिन्तयति । इति ॥

सांप्रतं रत्नत्रयशरणगमनपूर्वकं पापदेशनामाह[2] ।

बुद्धं गच्छामि शरणं यावदा बोधिमण्डतः ।
धर्मं गच्छामि शरणं बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ २६

त्राणार्थं शरणार्थं । गमनं तदाज्ञापरिपालनं । यो हि य शरणं गच्छति स तदाज्ञां नातिक्रामतीति भावः । बोधिमण्डत इति । मण्डशब्दोऽयं सारवचनं घृतमण्ड इति यथा[3] । तथा च गति बोधिप्रधान यावत् । यावत्सम्यक्संबोधिं नाधिगच्छामि । इत्यर्थः ।

विज्ञापयामि संबुद्धान् सर्वदिक्षु व्यवस्थितान् ।
महाकारुणिकांश्चापि बोधिसत्त्वान् कृताञ्जलिः[1] ॥ २७

विज्ञापयामीत्यनेन बुद्धबोधिसत्त्वानामग्रतमात्मानं ख्या[illegible] । आत्मनिवेदनमत्र दर्शितं । कृताञ्जलिरिति [illegible] । [illegible] । [illegible] संपुटं कृत्वेत्यर्थः ।

अनादिमति संसारे जन्मन्यत्रैव वा पुनः।
यन्मया पशुना पापं कृतं कारितमेव वा ॥ २८

यच्चानुमोदितं किं चिदात्मघाताय मोहतः।
तदत्ययं देशयामि पश्चात्तापेन तापितः ॥ २९

अनादिमतीति। पूर्वजन्मपरंपरासु। जन्मन्यत्रैवेति। अस्मिन्नपि जन्मनि। न केवलं पूर्वत्र। पशुनेति। मोहवञ्चलतामात्मनो दर्शयति। त्रिविधं कर्म। कायवाङ्मनोभिस्तत्र कृतं। त्रिभिरपि कारितमिति॥ वाङ्मनोभ्यामनुमोदितमित्यपि। आत्मघातायेति। तत्पापकर्मफलस्य ममात्मन्येव विपाकात्। तदत्ययमिति। तदापत्तिं देशयामि प्रकाशयामि उत्तानीकरोमि। न प्रच्छादयामि। पश्चात्तापेनेति। अकुशलकर्मणो नरकादौ दुःखविपाकश्रवणात्।

अधुना यथाप्रधानमत्ययदेशनामाह।

रत्नत्रयेऽपकारो यो मातापितृषु वा मया।
गुरुष्वन्येषु वा [1]क्षेपात्कायवाग्बुद्धिभिः कृतः॥ ३०

रत्नत्रय इति। अनुत्तरगुणक्षेत्रे। मातेत्यादिना। उपकारिक्षेत्रे। तत्रापकारस्य विस्तरतीव्रदुःखविपाकत्वात्।

अनेकदोषदुष्टेन मया पापेन नायकाः।
यत्कृतं दारुणं पापं तत्सर्वं देशयाम्यहं ॥ ३१

---

[1] Kṣepāt = tib. [illegible] [2] Cf. V, 81

[3] Compare the method of confession, or more exactly the Vidūṣaṇā-samudācāra, illustrated in the Çikṣās from the Suvarṇaprabhāsa, (pp 160-162). Many stanzas are identical with ours

अनेकदोषदुष्टेनेति । रागादिक्लेशदूषितेन । न स्वतन्त्र इत्यर्थः ॥ पापकर्मणि संवेगमाह ।

कथं च निःसराम्यस्मात्परित्रायत सत्वरं ।

केन प्रकारेण । अस्मादशुभात् । सत्वरं शीघ्रं ॥ केयं चिन्ता भवत इत्याह ।

मा ममाक्षीणपापस्य मरणं शीघ्रमेष्यति ॥ ३३

यावत्पापक्षयं न करोमि । तावन्मम मृत्युर्भविष्यति अन्यथा दुर्गतिगमनभयात् । ननु चाकृतपापपरिक्षयस्य भवतो मृत्योः कोऽवकाश इत्याह ।

कृताकृतापरीक्षोऽयं मृत्युर्विश्रम्भघातकः ।

स्वस्थास्वस्थैरविश्वास्य आकस्मिकमहाशनिः ॥ ३४

इदं कृतमिदमकृतं तावत्तावदिति न परीक्षते मृत्युः विश्रम्भो विश्वासः । तेन घातकः । नापि नीरोगोऽहं सुस्थो बलवत्कायो वेति विश्वसनीय । कुतः । आकस्मिकमहाशनिरिति । अचिन्तितवज्रपातसदृशः ॥ यद्येव पापाद्भयं किमर्थं तर्हि तत्कृतमित्याह [22b]

प्रियाप्रियनिमित्तेन पापं कृतमनेकधा ।

सर्वमुत्सृज्य गन्तव्यमिति न ज्ञातमीदृशं ॥ ३५

---

1 It is fairly probable that the stanza 32 of the Text-MSS (omitted on in M of Minaev edition, but wanting also in Tib translation) has been interpolated, it runs as follows

kathaṃ ca niḥsarāmy asmān nityodvigno'smi nāyakāḥ ।
mā bhūn me mṛtyur acirād akṣīṇe pāpasaṃçaye ॥

2 The Tib has de-srid du bdag hchi bar ma gyur cig çes pa sto । gzan-na = na bhaved iti । anyathā (bhavet) durgati bhayam.

प्रिय आत्मा आत्मीयश्च । अप्रियस्तदपकारी । प्रियस्य हितसुखमप्रियस्य च तद्विपरीतमिच्छता कृतं पापमनेकधा । प्राणातिपातादत्तादानादिभेदेनानेकप्रकारं । ननु सर्वमिदमचिरेण परित्यज्य गन्तव्यं । तत्किमिति निरर्थकं पापमनुष्ठीयत इत्याह । सर्वमित्यादि । सर्वं प्रियमप्रियं वा वस्तु विहाय गन्तव्यं । एतत्तु न मया मुग्धेन परिभावितं ॥ किमिदानीं परिशिष्टमवशिष्यतमित्याह[1] ।

तत्तत्स्मरणतां याति यद्यद्वस्त्वनुभूयते ।
स्वप्नानुभूतवत्सर्वं गतं न पुनरीक्ष्यते ॥ ३७

यद्यद्वस्त्विति दुःखरूपं सुखरूपं वा वस्त्वनुभूयते संवेद्यते । तत्त- [illegible] पुनरेवमित्याह । स्वप्नानुभूतवदिति यथा स्वप्नावस्थायामुपलब्धं विनष्टं न पुनरीक्ष्यते । तत्र स्वप्नमात्रावशेषतामेति । [illegible] [illegible]पि सर्वं प्रियाप्रियागतमित्यत्र [illegible] [illegible]ह ।

इहैव तिष्ठतस्तावद्गता नैके प्रियाप्रियाः ।
तन्निमित्तं तु यत्पापं तत्स्थितं घोरमग्रतः ॥ ३८

तिष्ठत आसीनस्यैव मम परस्य । गता [illegible] [illegible]गताः ॥ [illegible] पापम[illegible]

[illegible]

अनेकदोषदुष्टेनेति । रागादिक्लेशदूषितेन । न स्वतन्त्रेणेत्यर्थः ॥ पापकर्मणि संवेगमाह ।

कथं च निःसराम्यस्मात्परित्रायत सत्वरं ।

केन प्रकारेण । अस्मादशुभात् । सत्वरं शीघ्रं ॥ केयं त्वरा भवत इत्याह ।

मा ममाक्षीणपापस्य मरणं शीघ्रमेष्यति ॥ ३३[1]

यावत्पापक्षयं न करोमि । तावन्मम मृत्युर्भविष्यति न[2] । अन्यथा दुर्गतिगमनभयात् । ननु चाकृतपापपरिक्षयस्य भवतो मृत्योः कोऽवकाश इत्याह ।

कृताकृतापरीक्षोऽयं मृत्युर्विश्रम्भघातकः ।
स्वस्थास्वस्थैरविश्वास्य आकस्मिकमहाशनिः ॥ ३४

इदं कृतमिदमकृत तावत्तावदिति न परीक्षते मृत्युः । विश्रम्भो विश्वासः । तेन घातकः । नापि नीरोगोऽहं युवा बलवत्कायो वेति विश्वसनीय । कुतः । आकस्मिकमहाशनिरिति । अचिन्तितवज्रपातसदृशः ॥ यद्येव पापाद्भयं किमर्थं तर्हि तत्कृतमित्याह [22b]

प्रियाप्रियनिमित्तेन पापं कृतमनेकधा ।
सर्वमुत्सृज्य गन्तव्यमिति न ज्ञातमीदृशं ॥ ३५

---

1 [illegible] ... the text ... (omitted only ... [illegible] ... has been inter- [illegible]

[illegible]

2 [illegible]

प्रिय आत्मा आत्मीयश्च । अप्रियस्तदपकारी । प्रियस्य हितसुखमप्रियस्य च तद्विपरीतमिच्छता कृतं पापमनेकधा । प्राणातिपातादत्तादानादिभेदेनानेकप्रकारं । ननु सर्वमेतन्न चिरेण परित्यज्य गन्तव्यं । तत्किमिति निरर्थकं पापकमुपचीयत इत्याह । सर्वमित्यादि । सर्वं प्रियमप्रियं वा उत्सृज्य विहाय गन्तव्यं । एतत्तु न मया मुग्धेन परिभावित ॥ किमिदानीं परिशिष्टमवस्थितमित्याह[1] ।

तत्तत्स्मरणतां याति यद्यद्वस्त्वनुभूयते ।
स्वप्नानुभूतवत्सर्वं गतं न पुनरीक्ष्यते ॥ ३७

यद्यद्वस्त्विति सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वाऽनुभूयते संवेद्यते । कथ पुनरेवमित्याह । स्वप्नानुभूतवदिति यथा स्वप्नावस्थायामुपलब्धं विनष्टं न पुनरीक्ष्यते । तत्र स्मरणमात्रमेवावशिष्यते । तथान्यदपि सर्वं [2]प्रियादिसंगतमस्थिरमस्मिन्नेव जन्मनीत्युपदर्शयन्नाह ।

इहैव तिष्ठतस्तावद्गता नैके प्रियाप्रियाः ।
तन्निमित्तं तु यत्पापं तत्स्थितं घोरमग्रतः ॥ ३८

तिष्ठत आसीनस्यैव मम पश्यतः । गता अनित्यतया क्षयिताः ॥ यद्येवं तर्हि तदर्थं कृत पापमपि तैः सह यास्यती-

1 The stanza ... of the Text MSS ... the Tib translator runs as follows [illegible]

[illegible]

[illegible]

2 Tib. [illegible]

अनेकदोषदुष्टेनेति। रागादिक्लेशदूषितेन। न स्वतन्त्रेणेत्यर्थः॥ पापकर्मणि संवेगमाह।

कथं च निःसराम्यस्मात्परित्रायत सत्वरं।

केन प्रकारेण। अस्मादशुभात्। सत्वरं शीघ्रं॥ केयं त्वरा भवत इत्याह।

मा ममाक्षीणपापस्य मरणं शीघ्रमेष्यति॥ ३३[1]

यावत्पापक्षयं न करोमि। तावन्मम मृत्युर्भविष्यति न[2]। अन्यथा दुर्गतिगमनभयात्। ननु चाकृतपापपरिक्षयस्य भवतो मृत्योः कोऽवकाश इत्याह।

कृताकृतापरीक्षोऽयं मृत्युर्विश्रम्भघातकः।
स्वस्थास्वस्थैरविश्वास्य आकस्मिकमहाशनिः॥ ३४

इदं कृतमिदमकृतं तावत्तावदिति न परीक्षते मृत्युः। विश्रम्भो विश्वासः। तेन घातकः। नापि नीरोगोऽहं युवा बलवत्कायो वेति विश्वसनीयः। कुतः। आकस्मिकमहाशनिरिति। अचिन्तितवज्रपातसदृशः॥ यद्येव पापाद्भयं किमर्थं तर्हि तत्कृतमित्याह [22b]

प्रियाप्रियनिमित्तेन पापं कृतमनेकधा।
सर्वमुत्सृज्य गन्तव्यमिति न ज्ञातमीदृशं॥ ३५

---

1 It is fairly probable that the stanza 32 of the Text MSS (omitted only in M of Minaev edition, but wanting also in Tib. translation) has been interpolated; it runs as follows:

katham ca niḥsarāmy asmān nityodvigno'smi nāyakāḥ |
mā bhūn me mṛtyur acirād akṣīṇe pāpasaṃcaye ||

2 The Tib. has de srid du bdag hchi bar ma gyur cig ces pa sto | gźan du na — na bhaved iti | anyathā (bhavet) durgati . bhayam.

प्रिय आत्मा आत्मीयश्च । अप्रियस्तदपकारी । प्रियस्य हितसुखमप्रियस्य च तद्विपरीतमिच्छता कृतं पापमनेकधा । प्राणातिपातादत्तादानादिभेदेनानेकप्रकारं । ननु सर्वमेतन्न चिरेण परित्यज्य गन्तव्यं । तत्किमिति निरर्थकं पापकमुपचीयत इत्याह । सर्वमित्यादि । सर्वं प्रियमप्रियं वा उत्सृज्य विहाय गन्तव्यं । एतत्तु न मया मुग्धेन परिभावितं ॥ किमिदानीं परिशिष्टमवस्थितमित्याह[1] ।

तत्तत्स्मरणतां याति यद्यद्वस्त्वनुभूयते ।
स्वप्नानुभूतवत्सर्वं गतं न पुनरीक्ष्यते ॥ ३७

यद्यद्वस्त्विति सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वाऽनुभूयते संवेद्यते । कथं पुनरेवमित्याह । स्वप्नानुभूतवदिति यथा स्वप्नावस्थायामुपलब्धं विनष्टं न पुनरीक्ष्यते । तत्र स्मरणमात्रमेवावशिष्यते । तथान्यदपि सर्वं [2]प्रियादिसंगतमस्थिरमस्मिन्नेव जन्मनीत्युपदर्शयन्नाह ।

इहैव तिष्ठतस्तावद्गता नैके प्रियाप्रियाः ।
तन्निमित्तं तु यत्पापं तत्स्थितं घोरमग्रतः ॥ ३८

तिष्ठत आसीनस्यैव मम पश्यतः । गता अनित्यतया ग्रसिताः ॥ यद्येव तर्हि तदर्थं कृत पापमपि तैः सह यास्यती-

---

[1] The stanza 36 of the Text MSS omitted by the Vṛttikāra, but not by the Tib translator, runs as follows

apriyā na bhaviṣyanti priyo me na bhaviṣyati |
ahaṃ ca na bhaviṣyāmi sarvaṃ ca na bhaviṣyati ||

[2] Tib. mdza ba la sogs pa dan hgrogs pa

अनेकदोषदुष्टेनेति । रागादिक्लेशदूषितेन । न सत्कर्म-त्वर्गः ॥ पापकर्माणि अनेकशः ।

कथं च निःसराम्यस्मात्पनिचायत सत्वरं ।

केन प्रकारेण । अस्मादशुभात् । सत्वरं शीघ्रं ॥ इयं तावत् भवत इत्याह ।

मा ममाक्षीणपापस्य मरणं शीघ्रमेष्यति ॥ ३३[1]

यावत्पापक्षयं न करोमि । तावन्मम मृत्युर्भविष्यति न[2] । अन्यथा दुर्गतिगमनभयात् । ननु चाकृतपापपरिक्षयस्य भवतो मृत्योः कोऽवकाश इत्याह ।

कृताकृतापरीक्षोऽयं मृत्युर्विश्रम्भघातकः ।
स्वस्थास्वस्थैरविश्वास्य आकस्मिकमहाशनिः ॥ ३४

इदं कृतमिदमकृत तावत्तावदिति न परीक्षते मृत्युः । विश्रम्भो विश्वासः । तेन घातकः । नापि नीरोगोऽहं युवा बलवत्कायो वेति विश्वसनीय । कुतः । आकस्मिकमहाशनिरिति । अचिन्तितवज्रपातसदृशः ॥ यद्येव पापाद्भयं किमर्थं तर्हि तत्कृतमित्याह [22b]

प्रियाप्रियनिमित्तेन पापं कृतमनेकधा ।
सर्वमुत्सृज्य गन्तव्यमिति न ज्ञातमीदृशं ॥ ३५

---

[1] It is fairly probable that the stanza 32 of the Text MSS (omitted only in M of Minaev-edition, but wanting also in Tib translation) has been interpolated, it runs as follows

kathaṃ ca niḥsarāmy asmān nityodvigno'smi nāyakāḥ ।
mā bhūn me mṛtyur acirad akṣīṇe pāpasaṃcaye ॥

[2] The Tib has de-srid du bdag hoḥi bar ma gyur cig ces pa ste | gzan du-na. = na bhaved iti । anyathā (bhavet) durgati bhayam.

प्रिय आत्मा आत्मीयश्च। अप्रियस्तदपकारी। प्रियस्य हितसुखमप्रियस्य च तद्विपरीतमिच्छता कृतं पापमनेकधा। प्राणातिपातादत्तादानादिभेदेनानेकप्रकारं। ननु सर्वमेतन्न चिरेण परित्यज्य गन्तव्यं। तत्किमिति निरर्थकं पापकमुपचीयत इत्याह। सर्वमित्यादि। सर्वं प्रियमप्रियं वा उत्सृज्य विहाय गन्तव्यं। एतत्तु न मया मुग्धेन परिभावितं॥ किमिदानीं परिशिष्टमवस्थितमित्याह[1]।

तत्तत्स्मरणतां याति यद्यद्वस्त्वनुभूयते।
स्वप्नानुभूतवत्सर्वं गतं न पुनरीक्ष्यते॥ ३७

यद्यद्वस्त्विति सुखहेतुर्दुःखहेतुर्वाऽनुभूयते संवेद्यते। कथं पुनरेवमित्याह। स्वप्नानुभूतवदिति यथा स्वप्नावस्थायामुपलब्धं विनष्टं न पुनरीक्ष्यते। तत्र स्मरणमात्रमेवावशिष्यते। तथान्यदपि सर्वं [2]प्रियादिसंगतमस्थिरमशाश्वतमेव जगतीत्युपदर्शयन्नाह।

इहैव तिष्ठतस्तावद्गता नैके प्रियाप्रियाः।
तन्निमित्तं तु यत्पापं तत्स्थितं घोरमग्रतः॥ ३८

तिष्ठत आसीनस्यैव मम पश्यतः। गता अनित्यतया शमिताः॥ यद्येवं तर्हि तदर्थं कृतं पापमपि तैः सह यास्यती-

[1] The stanza [illegible] of the Text MSS omitted by the [illegible] by the Tib. translator runs as follows:
[illegible]
[illegible]

[2] Tib. [illegible]

त्याह । तन्निमित्तमित्यादि । तेषां प्रियादीनां निमित्तं तदर्थं यत्कृतं पापं तत्पुनरग्रत एव स्थितं मे । तन्मया सह यास्यतीत्यर्थः ॥ नन्वेवं पश्यन्नपि कथं [1]मूर्च्छितोऽसीत्याह ।

एवमागन्तुकोऽस्मीति न मया प्रत्यवेक्षितं ।
मोहानुनयविद्वेषैः कृतं पापमनेकधा ॥ ३९

नाहं कस्य चित्परितः[2] । न मे कश्चित् । इत्येवं [न] मया प्रत्यवेक्षितं विचारितं । तेन कारणेन । अनुनय आसक्तः । आत्मन्यात्मीये च । विद्वेषः प्रतिघः । तत्प्रतिकूलमाचरति ॥ चिरतरमतिदीर्घायुषो भवतः का मरणाशङ्का । तत्किमेवं बिभेषि इत्याह ।

रात्रिंदिवमविश्राममायुषो वर्धते व्ययः ।
आयस्य चागमो नास्ति न मरिष्यामि किं न्वहं ॥ ४०

अहर्निशं । आयुषो वर्धते व्ययः । आयुःसंस्काराः क्षी[illegible] । अविश्राममिति । क्षणमपि न व्ययविच्छित्तिरस्ति । आ[illegible] आगमः । अनुप्रवेशः । न च आयस्य उपचयस्य लेशतोऽपि [illegible] संभवति । तदहमेवं किं नु न मरिष्यामि । अपि तु चिरगा[illegible] [illegible] मरणपर्यवसानमिति[3] ॥ स्यादेतत् । य[illegible]

[illegible] पापं तेऽपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

इह अभ्यागतेनापि वन्यसस्थेऽपि तिष्ठता ।
सर्वसेवेन सोढव्या [illegible] ॥ ४१

इह [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ४४

[illegible]

किं पुनर्भैरवाकारैर्यमदूतैरधिष्ठितः ।
महाचामज्वरग्रस्तः पुरीषोत्सर्गवेष्टितः ॥ ४५
कातरैर्दृष्टिपातैश्च त्राणान्वेषी चतुर्दिशं ।

भैरवाकारैरिति भयकररूपैः । अधिष्ठित आत्मसात्कृत । म[22b]हाचामज्वरस्तेन ग्रस्तो गृहीतः । पुरीषमुच्चारः ।

1 The MS M of the Min edition and Dev 85 have [illegible] — But Tib sdig pa

2 Tib gzan du-ni bzlog par ro Cf Viparītaṃ [illegible], Mbh 6 3333, 3 1736, 2126 (P W s voc [illegible])

[illegible] विनिर्गतः । तेन केश्चित् [illegible] । [illegible] । चतुर्दिश [illegible] । [illegible] ।

को मे महाभयादस्मात्[illegible] भविष्यति । ४६

[illegible] । त्राण परित्राता ।

त्राणशून्या दिशो दृष्ट्वा पुनः संमोहमागतः ।
तदाहं किं करिष्यामि तस्मिन् स्थाने महाभये । ४७

त्राणमपि यदा पुनः किमपि [illegible]
त्राणाभावात् पुनः संमोहमागतः । तदा [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ।

अद्यैव शरणं यामि जगन्नाथान् महाबलान् ।
जगद्रक्षार्थमुद्युक्तान् सर्वत्रासहरान् जिनान् । ४८

[illegible]

तैश्चाप्यधिगतं धर्मं संसारभयनाशनं ।
शरणं यामि भावेन बोधिसत्त्वगणं तथा ॥ ४९

तैर्बुद्धैर्भगवद्भिः । अधिगतं[1] साक्षात्कृतं । धर्मं निर्वाणमित्यर्थः[2] । संसारभयनाशनं सर्वक्लेशप्रतिपक्षत्वात् । भावेनेति परमप्रसादेन न मायाशाठ्येन[3] विचिकित्सया वा । बोधिसत्त्वगणमिति संघं[4] । तथेति भावेन ॥ इदानीं यथाप्रधानं बोधिसत्त्वेभ्य आत्मनिर्यातनं[5] कुर्वन्नाह ।

समन्तभद्रायात्मानं ददामि भयविह्वलः ।
पुनश्च मञ्जुघोषाय ददाम्यात्मानमात्मना ॥ ५०

समन्तभद्राय बोधिसत्त्वाय । आत्मानं ददामि निर्यातयामि । भयविक्लवो नरकादिभयव्याकुलः । पुनश्च मञ्जुघोषाय मञ्जुनाथाय । आत्मनेति न परप्रेरणया । स्वयमेव प्रसन्नचित्त इत्यर्थः ।

तं [23a] चावलोकितं नाथं कृपाव्याकुलचारिणं ।
विरौम्यार्तरवं भीतः स मां रक्षतु पापिनं ॥ ५१

आर्यावलोकितेश्वरं । कृपया व्याकुलं चरितं शीलमस्येति कृपाव्याकुलचारिणं इति तस्यैव विशेषणं । विरौमि । आरवं करोमि । आर्तरवमिति क्रियाविशेषणं । दुःखदीनकातरस्वरं भीतः त्रस्तः पापकर्मफलात् । स भगवानवलोकितः । स रक्षतु पापिनं कृतपापं मां त्रायतां ।

1 MS adhikṛtam, Min and Text MSS adhigatam
2 A well known identification
3 MS ṣadhyena
4 Cf Mhv II 293
5 Has °niryātanā

आर्यमाकाशगर्भं च क्षितिगर्भं च भावतः ।
सर्वान् महाकृपांश्चापि त्राणान्वेषी विरौम्यहं ॥ ५२

आर्यमाकाशगर्भं च बोधिसत्त्वं । क्षितिगर्भं च बोधिसत्त्वं करोमीति परेण संबन्धः । सर्वान् महाकृपांश्चापि । येऽपि न नामग्रहणेनोद्दिष्टास्तानपि परमकारुणिकान् परदुःखदुःखिनः ।

यं दृष्ट्वैव[1] च संत्रस्ताः पलायन्ते चतुर्दिशं ।
यमदूतादयो दुष्टास्तं नमस्यामि वज्रिणं ॥ ५३

यस्य दर्शनमात्रेण यमदूतादयः । आदिशब्दादन्येऽपि राक्षसादयो दुष्टा भीताः सन्तः पलायन्ते दूरमपगच्छन्ति । तं नमस्यामि नमस्करोमि । वज्रिणमिति । वज्रमस्यास्तीति वज्रपाणिं बोधिसत्त्वं[2] ॥ तदनेन शरणगमनादिना पापक्षयार्थमाश्रयबलमुपदर्शितं[3] ॥ यदुक्तं चतुर्धर्मकसूत्रे[4] । तत्राश्रयबलं बुद्धधर्मसंघशरणगमनमनुत्सृष्टबोधिचित्तता च । स बलवत्संनिश्रयेण[5] न शक्यते पापेनाभिभवितुं । इति ॥

पुनरन्यथात्वशङ्का[6] निराकर्तुमाह ।

अतीत्य युष्मद्वचनं सांप्रतं भयदर्शनात् ।
शरणं यामि वो भीतो भयं नाशयत द्रुतं ॥ ५४

[1] Min has drstrai..m [2] Cf infra Chap X 11.

[3] The Āçrayabala is the fourth dharma by which the bodhisattva can overcome the accumulated sins (cf Çikṣā 160, 5)

[4] = Çikṣās, p 160, 9, see infra V, 98

[5] Çikṣās has subalavat but Tib de s'obs dan ldan pa la brten nas

[6] Tib van gran du dogs pa

अतिक्रम्य युष्मदाज्ञां । सांप्रतमिदानीं । भयदर्शनात् । तदतिक्रमे[1] यस्मादनिष्टफलसंभवदर्शनात् । वो युष्मान् शरणं यामि भीतः । अनिष्टफलादुत्त्रस्तः । तस्मात्पुनरन्यथात्वशङ्का न कर्तव्या । अतो भयं नाशयत । पूर्वकृतपापाद्भयमपनयत । द्रुतं शीघ्रं । ममेत्यध्याहार्यं ॥ नन्वे[23b]वमपि कः प्रत्येष्यति त्वद्वचनादित्याशङ्क्य पुनरत्रार्थे दृढतामाह ।

इत्वरव्याधिभीतोऽपि वैद्यवाक्यं न लङ्घयेत् ।
किमु व्याधिशतैर्ग्रस्तश्चतुर्भिश्चतुरुत्तरैः ॥ ५५

इत्वरो गत्वरो नश्वरोऽचिरस्थायीत्यर्थः । लघुर्वा । स चासौ व्याधिश्चेति । तस्माद्भयेन । वैद्यवाक्य न लङ्घयेत् । वैद्योपदेशं नातिक्रमेत् । मायं व्याधिर्मम वृद्धिमुपगच्छेत् ॥ किमु किं पुनः । व्याधिशतैर्ग्रस्तो लङ्घयेत् । चतुर्भिश्चतुरुत्तरैरिति । चतुरधिकैश्चतुर्भिः शतैरित्यर्थः[2] । शतमकालमृत्यूनां । एकं कालमरणमित्येकोत्तरं शतं मृत्यूनां । ते च प्रत्येकं वातपित्तश्लेष्मकृतास्तत्संनिपातकृताश्चेति चतुरुत्तराणि चत्वारि शतानि भवन्ति । इति कारणभेदात्कार्यभेदः । कार्यभेदाच्च कारणभेदव्यवस्था ॥ ननु तथापि किमत्र भयकारणं यन्नास्तीत्याह[3]

एकेनापि यतः सर्वे जम्बुद्वीपगता नराः ।
नश्यन्ति येषां भैषज्यं सर्वदिक्षु न लभ्यते ॥ ५६

[1] Old reading kramya

[2] *Cf* JASCHKE, *Tib Dict*, p 302, s. voc. nad

[3] Tib de lta na yaṅ gaṅ źig med pa de la ci phyir ḥjigs par byed ce na | de cig gis kyaṅ zes bya ba—Ms has yan nāsti pratītyāha

एकेनापि व्याधिना कुपितेन । [1]यस्मात्सर्वे जम्बुद्वीपगता नराः । प्राणिनो नश्यन्ति म्रियन्ते ॥ अन्यच्च । येषां व्याधीनां भैषज्यमौषधं चिकित्सार्थं क्व चिदपि न प्राप्यते ॥ अत्र काशिराजपद्मजातकमुपनेयं[2] । तद्यथानुश्रू[य]ते । बोधिचर्यां चरन्नयमेव भगवानतीतेऽध्वनि पद्मो नाम काशिराजो बभूव । तस्मिन् समये सर्वे जम्बुद्वीपका मनुष्या महता रोगेण विकलीभूता म्रियन्ते च । तैरिदमालोचितं । अयमेवास्माकं स्वामी राजा परमकारुणिकः प्रतीकारं विधास्यतीत्यस्यैवात्मदुःखं निवेदयामः ॥ ते चैवमवधार्य मिलित्वा । भो महाराज भवति स्वामिनि परमहितैषिणि संविद्यमानेऽपीयमवस्थास्माकमिति तस्मिन् राजनि दुःखमाविष्कृतवन्तः । स च राजा करुणापरवशहृदयस्ते[24a]षां दुःखमसहमानः शीघ्रममीषां रोगपीडामपनयतेति वैद्यानाज्ञापयामास । तेऽपि तथेति प्रतिश्रुत्य चिकित्साशास्त्राणि व्यवलोक्य [3]सद्योरोहितमत्स्यमांसादन्यद्भैषज्यमलभमानास्तथैव राज्ञः प्रत्युक्तवन्त इति विस्तरः ॥ इदमेव जातक भवोपलक्षणं दर्शितं ॥

तत्र सर्वज्ञवैद्यस्य सर्वशल्यापहारिणः ।
वाक्यमुल्लङ्घयामीति धिग्मामत्यन्तमोहितं ॥ ५७

[1] Tipp. has vātādiṣv eṣu vyādhiṣu | yeṣāṃ ca vyādhīnāṃ

[2] Quotation, for once not borrowed from the Çikṣ°, but cf. the Avadāna-çataka, Nr. 31, where the king is called 'Padmaka'. — See Prof. Speyer, Akad. van Wetenschappen at Amsterdam, Versl. en Meded. Afd. Lett. IV R. III, 370 foll.

[3] Cyprinus rohita. Tib. has ro hi ta — sadyomāṃsa [illegible] — Feer, p. 116, 2: "ils se mirent à découper les chairs (de ce poisson) encore vivant."

कायिकमानसिकानेकशल्योद्धारिणः । आत्मानं जुगुप्सते । धिग्मामत्यन्तमोहितमिति । एवं जानन्नपि यदि तथागताज्ञाया वैमुख्यमासेवे । तदा मम मोहस्य पर्यन्तो नास्ति । कुत्सनीयोऽस्मीत्यर्थः ॥ किं पुनरेवमित्याह ।

अत्यप्रमत्तस्तिष्ठामि प्रपातेष्वितरेष्वपि ।
किमु योजनसाहस्रे प्रपाते दीर्घकालिके ॥ ५८

पर्वतादिप्रपातेषु । अल्पतरेषु । यत्रास्थिभङ्गमात्रं मरणमात्रं वा दुःखं स्यात् । किमु योजनसाहस्र इति । योजनसहस्रपरिमाणमस्येत्यण्[1] । अनेकयोजनसहस्रपरिमाणे । अवीच्यादिकप्रपात इत्यर्थः । दीर्घकालिक इति यत्रान्तरकल्पादिभिरायुषः क्षयः ॥

सद्यो मरणमदृष्ट्वेव किमकाण्डे कातरतया सुखासिकां जहामीत्याशङ्कामपनुदन्नाह ।

अद्यैव मरणं नैति न युक्ता मे सुखासिका ।
अवश्यमेति सा वेला न भविष्याम्यहं यदा ॥ ५९

अवश्यमिति निश्चितमेतत् ॥ तथापि भयमयुक्तमित्याह ।

अभयं केन मे दत्तं निःसरिष्यामि वा कथं ।
अवश्यं न भविष्यामि कस्मान्मे सुस्थितं मनः ॥ ६०

---

1 Pân 5, 1, 27

अभयं मा भैरिति केन सत्पुरुषेण मम दत्तं येन निर्भयो विहरिष्यामीति भावः ॥ यदि वा निःसरणोपायोऽपि[1] यदि भवेत् तथापि भयमयुक्तं । तदपि नास्ति । निःसरिष्यामि वा कथं ततो दुःखात् ॥ अवश्यं न भविष्यामीति । सर्वं जीवितं मरणपर्यवसानमित्युक्तं भगवता[2] ॥

इत्थमपि न युक्ता मे सुखासिका इत्याह । [24b]

पूर्वानुभूतनष्टेभ्यः किं मे सारमवस्थितं ।
येषु मेऽभिनिविष्टेन गुरूणां लङ्घितं वचः ॥ ६१

अभिनिविष्टेनेति आसक्तेन । गुरूणामिति बुद्धबोधिसत्त्वकल्याणमित्राणां ॥ तस्मादिदमहर्निशं मम मनसि कर्तुमुचितमित्याह ।

जीवलोकमिमं त्यक्त्वा बन्धून् परिचितांस्तथा ।
एकाकी क्वापि यास्यामि किं मे सर्वैः प्रियाप्रियैः ॥ ६२

जीवलोकं सत्त्वलोकं । इमं मनुष्यादिसभागतालक्षणं[3] । एकाकीत्यसहायः । क्वापीत्यनिश्चितस्थानं ॥

इयमेव तु मे चिन्ता युक्ता रात्रिंदिवं सदा ।
अशुभान्नियतं दुःखं निःसरेयं ततः कथं ॥ ६३

---

1 Api not translated in Tib. 2 Cf. p. 68, n. 3.
3 S. Bhagavati cf. Senart, Mv. I. [illegible] —Tib. [illegible] pai mthun-pa [illegible]

अशुभादिति अशुभात्कर्मणः । तत इत्यादि । [illegible] कृतकर्मफलसंबन्धनिश्चयो[1] महताभिनिवेशेन [illegible]मारभत इत्याह ।

[2]मया बालेन मूढेन यत्किं चित्पापमाचितं ।
प्रकृत्या यच्च सावद्यं प्रज्ञप्त्यावद्यमेव च ॥ ६४
तत्सर्वं देशयाम्येष नाथानामग्रतः स्थितः[3] ।
कृताञ्जलिर्दुःखभीतः प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥ ६५
अत्ययमत्ययत्वेन प्रतिगृह्णन्तु नायकाः ।

बालेनेति अजानता । मूढेनेति मोहान्धेन । यत्किं चिदिति कायेन वाचा मनसा वा । प्रकृतिसावद्यं प्राणातिपातादिदशाकुशलस्वभावं । प्रज्ञप्तिसावद्यं यद्भगवता गृहीतसंवराणामेव प्रज्ञप्तमकालभोजनादिरूपं ॥ देशयामीति वाग्विज्ञप्तिमुत्थापयति । कृताञ्जलिरिति कायविज्ञप्तिः । प्रणिपत्य [पुनः] पुनरिति अतिशयवच्चित्तसंवेगमुपदर्शयति ॥ [4]अति यतत्यनेन नरकादिष्वित्यत्ययः । अशुभं कर्म । तमत्ययत्वेन दोषत्वेन प्रतिगृह्णन्तु जानन्तु पश्यन्तु विदन्तु व्यक्तीकृतं मया[5] । अनावरण-

---

1 "Having got a firm persuasion of the dependence of the fruit on the Karman formerly done", Cf 22, 1

2 Comp *Svayambhūp* 117, 7 and *Çikṣās* pp 161 and foll

3 *Svayambhūp* Svayambhuvo 'gratah sthitah [çambhuva a°]

4 Yatati khede, *Dhātup* Tib çin tu ltun bar-byed-pas ltun bao — (ati patati)

5 Cf *Çikṣās* 162, 16 (Atyayam pratigrhnantu) 163, 12 (na cchādayāmi tat pāpam).

चित्तेन । न प्रच्छादनाय[1] ममास्तीति भावः ॥ पुनःस्खलितशङ्कामपाकर्तुं पुनरकरणसंवरं कुर्वन्नाह । न भद्रकमित्यादि ।

[2]न भद्रकमिदं नाथा न कर्तव्यं पुनर्मया ॥ ६६

यदार्यकान्तं विज्ञप्रशस्तं न भवति तदभद्रकं गर्हितं अनार्यं कर्मेत्युच्यते । तदद्यप्रभृति जानता पश्यता बुद्धिपूर्वकं संचिन्त्य पुनर्मया न कर्तव्य । आयत्यां पुनरकरणसंवरमापत्स्य इत्यर्थः । एतच्च त्रिस्कन्धप्रवर्तनप्रस्तावे व्यक्तीकरिष्यते[3] ॥

॥ इति प्रज्ञाकर[25a]मतिविरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां द्वितीयः परिच्छेदः ॥

---

1 Commonly pracchādanam

2 Min. has abhadrakam, but MSS L² M, and Tipp na bhadrakam —Svayambhūp na bhadrakam idam nātha na .

3 See infra V, 98, 99

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां बोधिचित्तपरिग्रहः तृतीयः परिच्छेदः ।

अधुना पापदेशनानन्तरं [1]पुण्यानुमोदनामाह ।

अपायदुःखविश्रामं सर्वसत्त्वैः कृतं शुभं ।
अनुमोदे प्रमोदेन[2] सुखं तिष्ठन्तु दुःखिताः ॥ १

नरकादिगतौ दुःखमनुभवन्तो हि परिश्रान्ताः सुकृतविपाकमधिगम्य प्रतिलब्धसुखा विश्राम्यन्ति कियत्कालं । अनुमोदे प्रसादेनेति । सम्प्रहर्षयामि प्रसन्नचित्तः ॥ अनुमोदनापि त्रिविधा मनसा कायेन वाचा च । तत्र प्रसन्नचित्तः सम्प्रहर्षयति मनसा । कायेन रोमहर्षाश्रुपातगात्रकम्पादिकमनुभवन् । अनुमोदते वाचा च संप्रहृष्टचेतनस्तथाविधामेव वाचमुच्चारयन् । साधुकृतं

---

1 The third anuttarapujā, according to Dh samgraha XIV See pp. 44, n 1 56, 1 The stanzas 1–3, 4, 5, are quoted in *Svayambhup* pp 117, 19–118, 1, 118, 10, 118, 18 With variants ad 4 caturdiksu sthitān buddhān dharmapradipan, ad 5 jinan çriçambhunatham ca yācayami Follows the exact specification of each ' formule" (punyanumodanā,) as in the Bodhic Mss —All these canonical verses (cf *Bouddh Ft et Mat* p 106 and foll) are parts of the method of repentance (or confession) as attested by Chinese authorities, see Chavannes, quoted in loco and the Tib Sdig pa-thams cad bçags par gter chos (Schlagintweit, *Buddh. in Tib* , the clauses translated p 127, 2 5=our st 1 and 4 , the last one has been misunderstood)

2 So all the MSS of the text According to the Commentary "prasā ' a reading probably influenced by the gloss "prasannacittaḥ" (cf. 79, 17)

सुकृतं भद्रकमिति ॥ सुखं निदन्तु दुःखिता इति । यदर्थं तत्कर्म कृतं तदपि तेषां भवत्विति भावः ।

लौकिकं कर्मानुमोद्य लोकोत्तरमनुमोदमानः प्राह ।

संसारदुःखनिर्मोक्षमनुमोदे शरीरिणां ।
बोधिसत्त्वत्वबुद्धत्वमनुमोदे च तायिनां ॥ २

दुःखनिर्मोक्षमिति । श्रावकबोधिं प्रत्येकबुद्धबोधिं । चित्तं वा तदर्थमुत्पादितं तथोच्यते । तदा बोधिसत्त्वानामपि [illegible] । शरीरिणामिति । प्राणिनां ॥ बोधिसत्त्वबुद्धत्वमिति । बोधिसत्त्वत्वं भगवतां [illegible] । बुद्धत्वं [illegible] मिति । तायिनामिति । स्वाधिगतमार्गदेशकानां । [illegible] तायः [illegible] इति । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] संतारणे । [illegible] । बोधिसत्त्वानां पुण्यानुमोदना कर्तव्या ।

चित्तोत्पादसमुद्रांश्च सर्वसत्त्वसुखावहान् ।
सर्वसत्त्वहितादानाननुमोदे च शासिनां । ३

चित्तोत्पादाः प्रतिक्षणभाविनोऽपर्यन्तागाधतया समुद्रा इव समुद्राः । तान् किंभूतान् सर्वसत्त्वसुखावहान् । सर्वसत्त्वानां सुखमावहन्तीति । तद्रसैकनि[27b]स्वभावानित्यर्थः । सर्वसत्त्वहिताधानानिति हितविधायकान् । शासिनामिति । शासनं शासः कुशलोपायाभ्यामस्तदर्थत्वादुपचारात्[1] । तद्विद्यते येषामिति शासिनो बोधिसत्त्वाः । तदुक्तं ।

उपायाभ्याम एवायं तदर्थाच्छासनं मतमिति[1] ।

अथ वा । शासितुं शीलं येषामिति शासिनः । बोधिसत्त्वा हि दानादिभिः संग्रहवस्तुभिः सत्त्वान् संगृह्य सन्मार्गेऽवतारयन्ति ।

एतावतानुमोदना[2] कथिता ॥ अध्येषणां[3] कथयन्नाह ।

सर्वासु दिक्षु संबुद्धान् प्रार्थयामि कृताञ्जलिः ।
धर्मप्रदीपं कुर्वन्तु मोहाद्दुःखप्रपातिनां ॥ ४

धर्मप्रदीपं कुर्वन्त्विति । अज्ञानतमोवृतानां सत्त्वानां मार्गामार्गविशेषपरिज्ञानविकलानां धर्मदेशनात्मकमालोकं कुर्वन्तु । एतावता चाध्येषणा कथिता ॥ [4]याचनामुपदर्शयन्नाह ।

निर्वातुकामांश्च जिनान् याचयामि कृताञ्जलिः ।
[5]कल्पाननन्तांस्तिष्ठन्तु मा भूदन्धमिदं जगत् ॥ ५

कृतकृत्यतया परिनिर्वाणं गन्तुमनसः । अपर्यन्तकल्पान्

---

1 From unknown sources—cf *Madh vṛtti* initio 2 Tib rjes su yi raṅ ba.
3 Tib bskul ba 4 Tib gsol ba
5 L[2] M kalpān analpāṃs.., Tib grans-med,—cf *supra* I, 7

चित्तये पातयामि । मा भूदस्मिन्निति । पूर्ववन्मार्गाङ्गाणि [illegible]-
तन मा भूत् । अनेनापि याचना प्रोक्ता ॥ याचनानन्तरमिदानीं
परिणामनामाह ।

एवं सर्वमिदं कृत्वा यन्मयासादितं शुभं ।
तेन स्यां सर्वसत्त्वानां सर्वदुःखप्रशान्तिकृत् ॥ ६

एवमुक्तक्रमेण सर्वमिदं पूजापापदेशनापुण्यानुमोदनादि कृत्वा विधाय यन्मयासादितं प्राप्तं शुभं पुण्यं । तेन पुण्येन स्यां भवेयं सर्वसत्त्वानां समस्तप्राणभृतां सर्वदुःखप्रशान्तिकृत् निःशेषदुःखप्रशमनसमर्थो भवेयं ॥ इति सामान्येन परिणाम्य पुनर्विशेषेणाह ।

ग्लानानामस्मि भैषज्यं भवेयं वैद्य एव च ।
तदुपस्थायकश्चैव यावद्रोगापुनर्भवः ॥ ७

तेनेति सर्वत्र यथायोगं सम्बन्धनीयं । ग्लानानामिति व्याधिपीडितानां । भैषज्यमित्यौषधं । वैद्यश्चिकित्सकः । तदुपस्थायकः तेषां ग्लानानां परिचारकः । [illegible]
इति यावद्व्याधिनिवृत्तिः [illegible] ।

[illegible]

ददामीमात्मभावादिपरित्यागं कुर्वन्नाह ।

आत्मभावांस्तथा भोगान् सर्वत्र्यध्वगतं शुभं[1] ।
निरपेक्षस्त्यजाम्येष सर्वसत्त्वार्थसिद्धये ॥ १०

आत्मभावानिति सर्वगतिच्युत्युपपत्तिषु सर्वकायान्[2] । निरपेक्षः सर्वप्रकारेण निरासङ्ग इत्यर्थः । त्यजामि उत्सृजामि ददामीत्यर्थः । भोगानिति उपभोग्यवस्तूनि । [3]हयगजरथप्रासादाद्याश्रयस्रक्चन्दनवस्त्राभरणकन्यादीनि । सर्वत्र्यध्वगतं शुभमिति सर्वत्रैधातुकसंगृहीतं पुण्यानेञ्ज्यस्वभावं[4] । यदि वा दानशीलादिप्रसूतं भावनामयं च । त्र्यध्वगतमतीतानागतप्रत्युत्पन्नं । स्यादेतत् । अनागतस्यासत्स्वभावस्य कोऽयमुत्सर्गो नाम । सत्य । किं तु तत्संभवकाले तत्रासङ्गनिवारणार्थमेवमुच्यते ।

---

1 Bhogapunyotsarga, *cf* Çiksâs 17, 3, and *infra ad* IV, 49

2 Atmabhâva-lus, cf p 42, 16 The word "ame" has in French the same meaning (body, life) Bossuet, *Sermons* III p 449, 7 (Garnier) "Ne voyez vous pas qu' ils jettent leurs biens et qu'ils sont prets de donner leur âmes?"—A different meaning *Bodhic* IX, 18 (261, 6) see *ibid* p 108, *n* 4, M MÜLLER ad *Vadjacchedikā*, 13

3 °prâsâdâdyâçraya°, confirmed by Tib Khañ-bzans la sogs pai gnas dan —Cp Çiksâs 27, 12

4 The "ânemjya" is curiously enough looked upon as analogous to the "çubha" On this word, whose spelling considerably differs in various MSS, see SENART, *Mhv* I, 399, CHILDERS s voc ânejja, ânañja (Addenda, sankhâro), BENDALL, Çiksâs 223, n 1, 237, 1, who refers to H WARREN, *Buddhism*, 179 180 M KERN writes to me the following lines "Je ne veux pas cacher mon opinion que l'étymologie de ce mot en sanscrit bouddhique est tout à-fait autre que celle des scholiastes palis, ânejya et âniñja n'ont rien de commun, sauf le son, avec iñj ing Ce sont des taddhitas formés du vieux mot védique (et par là méconnu) anedya, sanscrit anindya Il est clair que âniñjehi vihârehi immediatement apres divyehi v° (Mhv I, 34, 11) donnerait un contre sens si le mot était dérivé de iñj. Vous avez bien vu qu'il est à peu près synonyme de çubha"

[illegible]

सर्वत्यागश्च निर्वाणं निर्वाणार्थि च मे मनः ।
त्यक्तव्यं चेन्मया सर्वं वरं सत्त्वेषु दीयतां ॥ ११

[illegible]

सर्वेषां सास्रवात्मभावादीनां निर्वाणं मोक्षः। तदर्थि च मे मनः। तदर्थि च मम चित्तं। त्यागं चेदिति। निर्वाणमर्थ यदि सर्वमात्मभावादि अवश्यं परित्यज्य यातव्यं मया तदा व सत्त्वेषु दीयतां। किमनेन मात्सर्यहेतुना विधृतेनेति[1] भाव।

[2]तस्मादिदमिहानुरूपमित्याह।

[3]यथासुखीकृतश्चात्मा मयायं सर्वदेहिनां।

यथाकामंगमकारितायां नियुक्तो मयायमात्मा काय सर्वदेहिनां सर्वसत्त्वानां कृते॥ एतदेव दर्शयन्नाह।

घ्नन्तु निन्दन्तु वा नित्यमाकिरन्तु च पांसुभिः॥ १२
क्रीडन्तु मम कायेन हसन्तु विलसन्तु च।
दत्तस्तेभ्यो मया कायश्चिन्तया किं ममानया॥ १३
कारयन्तु च कर्माणि यानि तेषां सुखावहं।

दण्डादिभिस्ताडयन्तु वा। अवर्णवादैर्जुगुप्सन्तु। आकिरन् च पांसुभिः धूलिभिरवकिरन्तु॥ दत्तस्तेभ्यो मया काय इति सर्वः सर्वेण मया तेषां परित्यक्तः[4]। किं मम समविषम चिन्तया॥ कारयन्तु कर्माणीति। अनवद्यानि। एतदेवाह।

अनर्थः कस्य चिन्मा भून्मामालम्ब्य कदा चन॥ १४

अनिष्टं कस्य चित्प्राणिनो मा भूत्। मामाश्रित्य कदा चन। इह परत्र वा।

---

1 Tib rgyu hdis bzun la ci zig

2 Tib de lta bas na hdi-dag la hdi hthsam pa yin-no

3 Minaev has yathā sukhī°

4 Ms. has sarvaṁ parityaktam.

येषां क्रुद्धाप्रसन्ना वा मामालम्ब्य मतिर्भवेत् ।
तेषां स एव हेतुः स्यान्नित्यं सर्वार्थसिद्धये[1] ॥ १५

येषां क्रुद्धा द्वेषाक्रान्ता वा मतिश्चित्तं भवेत् । तेषां क्रुद्धाप्रसन्नानां । स एव हेतुः स्यात् । क्रुद्धाऽप्रसन्ना मतिरेव । एवं च तत्क्षणमेव हेतुसमानालम्बि [illegible] सर्वदा । सर्वार्थसिद्धय इति । सकलपरहितस्वहितनिष्पत्तये ।

अभ्याख्यास्यन्ति मां ये च ये चान्येऽप्यपकारिणः ।
उत्प्रासकास्तथान्येऽपि सर्वे स्युर्बोधिभागिनः ॥ १६

अभ्याख्यास्यन्तीति मिथ्यारोपितदोषेण दूषयिष्यन्ति । अन्येऽपि ये कायिकं वाचिकं चाऽपकारं करिष्यन्ति । उत्प्रासका इति उपहासकाः विडम्बकारिणो वा । तथान्येऽपीति । [illegible] । सर्वे भवेयुर्बुद्धत्वलाभिनः ।

अनाथानामहं नाथः सार्थवाहश्च यायिनां ।
पारेप्सूनां च नौभूतः सेतुः संक्रम एव च ॥ १७

अनाथानामिति त्राणाद्यन्वेषिणां । सार्थवाहश्च यायिना-

[1] Minayev has ... buddhā pra°. On this important topic of the doctrine, see Chap. VI, 47 and foll.

[2] Minayev has sa eva teṣām hetuḥ ... sarvetasiddhaye;—but ... teṣām sa eva ..., M ... sarvārtha°.

[3] Minayev and Text Mss. ... This çloka is quoted supra ad I, 35, with the same reading ..., but the ... has tathānye 'pi udāsīna [illegible] [illegible]

मिति सार्थमुख्यो मार्गप्रपन्नानां। पारेप्सूनामिति नद्यादीनां पारिमकूलं[1] गन्तुकामानां।

दीपार्थिनामहं दीपः शय्या शय्यार्थिनामहं।
दासार्थिनामहं दासो भवेयं सर्वदेहिनां॥ १८

दीपार्थिनामिति अन्धकारावस्थितानां। शय्यार्थिनामिति शयनाभिलाषिणां। दासार्थिनामिति उपस्थानार्थं ये भृत्यकर्मकरादीनिच्छन्ति[2]।

चिन्तामणिर्भद्रघटः सिद्धविद्या महौषधिः।
भवेयं कल्पवृक्षश्च कामधेनुश्च देहिनां॥ १९[3]

चिन्तामणिरिति चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः। भद्रघट इति यद्यद्वस्त्वभिलषितमभिसंधायास्मिन् हस्तं प्रक्षिपेत् तत्तत् संपद्यते। सिद्धविद्येति सिद्धमन्त्रः। यद्यत्कर्म तया क्रियते तत्सर्वं सिध्यति। महौषधिरिति यदेकैव सर्वोपद्रवपीडाप्रशमनहेतुः। कल्पवृक्षेति कल्पितार्थसंपादनो वृक्षविशेषः। कामधेनुश्चेति या वाञ्छितदोहा दृश्यते।

पृथिव्यादीनि भूतानि निःशेषाकाशवासिनां।
सत्त्वानामप्रमेयाणां यथा भोगान्यनेकधा[4]॥ २०

1 [illegible] P. W., [illegible] Childers [illegible] 30[illegible] I. 574
2 [illegible] Çatas. 23, [illegible]
3 Cf. Çatas. 125 [illegible]
4 [illegible] rather doubtful [illegible]

एवमाकाशनिष्ठस्य सत्त्वधातोरनेकधा।
भवेयमुपजीव्योऽहं[1] यावत्सर्वे न निर्वृताः॥ २१

पृथिव्यादीनीति। पृथिवी वसुंधरा। आदिशब्दादापस्तेजो वायुरिति चत्वारि महाभूतानि। तानि यथा शयनाशनसस्यफलमूलाद्याधारतया। तथा पानावगाहनादिहेतुतया[2]। एवमन्यत्रापि योज्यं। अनन्ताकाशधातुव्यापिनामसंख्यानां सत्त्वानां परिभोगमुपयान्ति। एवमेवाहमपि सर्वसत्त्वानामने[28a]कप्रकारेणोपभोग्यो भवेयं। यावत्सर्वे न निर्वृता इति यावत्सर्वे न संसारदुःखविनिर्मुक्ताः॥

तस्मादेषामात्मभावादीनामुत्सर्गः कार्यः बोध्यर्थिना॥ एतच्च दानमतिविस्तरेण शिक्षासमुच्चये प्रदर्शितं[3]। तद्यथा। तत्रैव बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षे कथितं। पुनरपरं शारिपुत्र बोधिसत्त्वः सर्वधर्मेषु परकीयसंज्ञामुत्पादयति। न कं चिद्भावमुपादत्ते। तत्कस्य हेतोः। उपादानं हि भयमिति॥ ॥ इदमुक्त्वा तत्रैव पुनरिदमुक्तं। तथा चित्तशूराः खलु पुनः शारिपुत्र बोधिसत्त्वा भवन्ति। यावत्करहस्तपरित्यागी भवति। पादपरित्यागी नासापरित्यागी शीर्षपरित्यागी अङ्गप्रत्यङ्गपरित्यागी। यावत्सर्वस्वपरित्यागीति॥

एवं नारायणपरिपृच्छायामप्यभिहितं[4]। न तद्वस्तूपादातव्यं

---

[1] Cp. *Gaganagañjasūtra* quoted Çikṣās. p. 270, 11.

[2] Tipp. has tathā dhāraṇayānāvagāhanādiprakāreṇa.

[3] See Çikṣās. 18, 15-20, 15.

[4] See Çikṣās. 21, 13-14, and supra I, 23. According to Prof. Bendall, "atra refers to that fearfully long passage beginning at Çikṣās. 22, 6-33, 10—tadyathā ... vistaraḥ."

इति पूर्वार्धेन बोधिचित्तोत्पादं प्रतिपाद्य शिक्षासंवरग्रहणं प्रतिपादयन्नाह। ते बोधिसत्त्वेत्यादि। बोधिसत्त्वशिक्षा यदुत्पादितबोधिचित्तेन बोधिसत्त्वेन सदा करणीयं। तत्रेत्यर्थः। आनुपूर्व्येति। अनु[29a][1] + + + + + + + + + +

---

[1] Here a lacune of ten leaves in our Ms. See in the Appendice the Tibetan translation of the missing fragment (III. 22b—IV. 46).

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां बोधिचित्ताप्रमादश्चतुर्थः परिच्छेदः।

[40a] नाय। न तु क्लेशशत्रोः। न तस्येतरशत्रुवत्समाचारो[1] दृश्यते। कुतः पुनरेवमिच्छया लभ्यत इत्याह।

क्वासौ यायान्मन्मनःस्थो निरस्तः
स्थित्वा यस्मिन्मद्वधार्थं यतेत।
नोद्योगो मे केवलं मन्दबुद्धेः
क्लेशाः प्रज्ञादृष्टिसाध्या वराकाः॥ ४६[2]

मम चित्तान्निर्वासितः। असौ क्लेशरिपुः कुत्र गत्वावस्थानं कुर्यात्। यत्रावस्थितिं कृत्वा मम वधाय यत्नमारभेत। नैव, तत्स्थानमुत्पश्यामि। निर्मूलितस्य पुनरुत्थानायोगादिति भावः। अहमेव तु केवलमनुत्साही। अपटुबुद्धिप्रचारत्वात्। क्लेशाः पुनरिमे निर्मूलत्वात्परमार्थतत्त्वदर्शनमात्रप्रहेयास्तपस्विनः[3]। एतदेव प्रसाधयन्नाह।

न क्लेशा विषयेषु नेन्द्रियगणे नाप्यन्तराले स्थिताः
नातोऽन्यत्र कुह स्थिताः पुनरिमे [4]मथ्नन्ति कृत्स्नं जगत्।

---

1 Ms samādhāro, Tib spyod-pa

2 Metre Çālinī

3 = tib ñon mons = kleça, vyasana, etc, infra (p 90 18) varāka = brdzun-pa = alika

4 Minaev has punar ime, but M ami, Cp infra 90, 18

मनोज्ञादिविषयदर्शनेऽपि केषां चित्संवृतेन्द्रियाणां क्लेशानुत्पत्तेः परमाणुशो विचारेऽपि तत्रादर्शनात्। न विषयेषु। नापि चक्षुरादीन्द्रियगणे पूर्ववत्। धर्मचिन्ताद्यवस्थायामिन्द्रियसद्भावेऽप्यनुपलब्धेः। नापि विषयेन्द्रिययोरन्तराले मध्ये तिष्ठन्ति। दृश्यानामनुपलब्धेरेव[1]। न चैतेभ्योऽन्यस्मिन् स्थाने क्वचिदवस्थिता निश्रिताः[2]। अतो निर्मूलतया तत्त्वशून्या आगन्तुका एव। [3]अभूतपरिकल्पमात्रप्रसूतत्वात्॥ तथाभूता अपि जगदशेषं मथ्नन्ति॥ तथा च किमत्र समुचितमस्त्याह।

मायैवेयमतो विमुञ्च हृदय त्रासं भजस्वोद्यमं
प्रज्ञार्थं किमकाण्ड एव नरकेष्वात्मानमाबाधसे[4]॥ ४७

यथा हि माया हस्त्याकारतया तदाकारशून्यापि मन्त्रौषधप्रभावादिदंप्रत्ययतया[5] मन्त्रेण[6] तत्त्वरहितापि प्रतिभासते। तथाऽमी अपि क्लेशा विपर्यासनिमित्ता अयोनिशो मनसिकारसमुद्भूता इदंप्रतीत्यतामात्रतो[7] निस्तत्त्वा एव प्रकाशन्ते। अतो विजहीहि हृदय त्रासं क्लेशेभ्यः। के नामामी वराकाः[8] परमार्थतो विचार्यमाणाः[9]। अतो भजस्वोद्यमं। उत्साहं कुरुष्व।

---

1 Cp *Nyayabindu* 104, 10

2 Tib nos pa med do

3 But Tib yan dag pa yin pai

4 Metre Çārdūlavikrīdita

5 Idampratyayatā, this word occurs frequently, for instance in the *Madhyamakavṛtti* (p 3, 13, 50, 7 of the *Buddhist Text S* edition), and in Chap IX of this book Cf *Etudes et Matériaux*, p 395, Childers, s voc idappaccayā

6 Not translated in Tib and improbable Ex conj ° pratyayatāmātrena (de rkyen hdi tsam gyis) (Cp *Sarvadarçanas* 21, 1, *Bhāmatī*, (1891) 354, 7).

7 Tib rkyen hdi dag tsam gyis

8 = brdzun-pa = alika

9 The "paramarthato vicārasahatvam" of every thing is one of the essential tenets of the Madhyamika philosophy. Cp Chap IX, *Bhāmatī* 383, 17 etc.

प्रज्ञार्थं तत्त्वप्रविचयाधिगमाय। किमकाण्ड एव निष्प्रयोजनमेव [10] नरकेषु संघातादिषु श्रोतव्यगतयात्मानमाबाधसे। पीडयसि॥

इदानीं प्रागुक्तमर्थमुपसंहरन्नाह।

एवं विनिश्चित्य करोमि यत्नं
यथोक्तशिक्षाप्रतिपत्तिहेतोः।
वैद्योपदेशाच्चलतः कुतोऽस्ति
भैषज्यसाध्यस्य निरामयत्वं॥ ४८

एवं अनन्तरपरिच्छेदप्रतिपादितमर्थं विनिश्चित्य दृढीकृत्य। अनन्तरमायातामाभावनां[1] वा। करोमि यत्नं। किमर्थं। यथोक्तशिक्षाप्रतिपत्तिहेतोः। यथोक्तशिक्षा बोधिसत्त्वानां तेषु तेषु सूत्रान्तेषु याः करणीयतया प्रतिपादिताः। इह च शास्त्रे संक्षेपेण तत्त्वोपदर्शितास्तासां शिक्षार्थं।

[2]उक्तानि च भगवता सूत्रान्तेषु बोधिसत्त्वशिक्षापदानि। यथोक्तमार्यरत्नमेघे। कथं च कुलपुत्र बोधिसत्त्वो बोधिसत्त्वशिक्षासंवरसंवृतो भवति। इह बोधिसत्त्व एवं विचारयति। न प्रातिमोक्षसंवरमात्रकेण[3] मया शक्यमनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभि[4]

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]
4 [illegible]
[illegible]

संवोढुं । किं तर्हि यानीमानि तथागतेन तेषु तेषु सूत्रान्तेषु[1] बोधिसत्त्वसमुदाचारा बोधिसत्त्वशिक्षापदानि प्रज्ञप्तानि तेषु मया शिक्षितव्यमिति विस्तरः ॥ तस्मादस्मद्विधेन मन्दबुद्धिना दुर्विज्ञेयो विस्तरोक्तत्वाद् बोधिसत्त्वस्य संवरः । ततः किं युक्तं ।

मर्मस्थानान्यतो विद्याद्येनानापत्तिको भवेत् ।

कतमानि च तानि मर्मस्थानानि[2] । यदुत ।

आत्मभावस्य भोगानां त्र्यध्ववृत्तेः शुभस्य च ।
उत्सर्गः सर्वसत्त्वेभ्यस्तद्रक्षाशुद्धिवर्धनं ॥ इत्युक्तं[3] ।

एष बोधिसत्त्वसंवरसंग्रहो यत्र बोधिसत्त्वानामभ्यासविश्रामेऽप्यापत्तयो व्यवस्थाप्यन्ते ॥

यथोक्तं बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षसूत्रे[4] । यो बोधिसत्त्वेन मार्गः परिगृहीतः सर्वसत्त्वानां कृते[5] दुःखक्षयगामी । स चेद्बोधिसत्त्वस्तं मार्गं परिगृह्यावस्थितस्य [41a] अपि कल्पकोटेरत्ययेन एकं [6]सुखचित्तमुत्पद्येत । अन्तशो निषद्याचित्तमपि[7] । तत्र बोधि-

1 teṣu, twice in Çikṣas

2 The Çikṣās adds yāni hi sūtrânteṣu mahāyānâbhiratānām arthāyoktāni.

3 "Ityuktam" is wanting in the Çikṣās.—On these metrical quotations (Cp. infra ad V, 1, 54, 80), which seems collectively to form the skeleton, the mūlasūtra, of the Çikṣāsamuccaya, see Prof. BENDALL's Introduction.—See V, 106.

4 °sūtra wanting in Çikṣās.

5 Çikṣās kṛtena.—Çikṣās -Ms. has duḥkhakṣa gāmī (C B). Tib., in both works zad par ḥgyur bai lam.

6 Tib. bdug pa tsam gyi bde ba ḥdod pai sems cig

7 Ms. has niçadyā°, the Ms. of the Çikṣās niṣadya.—Niṣadyā is given from Lexx. only in P. W., but see APTE and M. Vyut. 261, 31, Mhv. II, 398, ... (C B).—Tib. (see n. 6) = niṣadyā mātrasukhecchācittam ekam

त्वेन एवं चित्तमुत्पादयितव्यं । सर्वसत्त्वानामात्यन्तिकं परित्राणा तदपि मे वक्ष्ये परिपीडामीति ।

अत एवाह । वैद्योपदेशादिति । यथा वैद्योपदेशमकुर्वाणस्य । भैषज्यं साध्यं करणीयं यस्य भैषज्येन वा साध्यस्य रोगिणः कुतोऽस्ति निरामयत्वं नीरोगता । तथा सर्वज्ञमहावैद्योपदिष्टशिक्षाप्रतिपत्तिमकुर्वतः कुतो निरामयत्वं । कर्मक्लेशोपजनितजात्यादिदुःखमहाभयादिमुक्तिः ।

[1]तदेव समासतमवश्य सामान्यमापत्तिलक्षणमुच्यते । येनापत्तिलक्षणेन युक्तं वस्तु स्वयमप्युत्प्रेक्ष्य परिहरेत् । न चापत्तिप्रतिरूपकेष्वनापत्ति[प्रति]रूपकेषु च संमुह्येत् । बोधिसत्त्वः सर्वसत्त्वानां वर्तमानानागतसर्वदुःखदौर्मनस्योपशमाय वर्तमानानागतसर्वसुखसौमनस्योत्पादाय च निःशाठ्यतः कायवाङ्मनःपराक्रमैः प्रयत्नं न करोति[2] । तत्प्रत्ययसामग्रीं नान्वेषते । तद्विरोधप्रतीकाराय न घटते । अल्पदुःखदौर्मनस्यं बहुदुःखदौर्मनस्यागमकं नोत्पादयति । महार्थसिद्धये वा ऽल्पहानिं न करोति[3] । क्षणमप्युपेक्षते । सापत्तिको भवति । संक्षेपतोऽनापत्तिः …

1 [illegible]

2 [illegible]

3 [illegible]

4 Cp. [illegible]

दृक्कता बोधिसत्त्वेन। आत्मचित्तं रक्षितव्यं [१२], प्रयत्नत इति कथयिष्यमाणात्॥ अथ शिक्षारक्षणाधिकारे किमिति चित्तं रक्ष्यत इत्याह। न शिक्षेति। अन्यथा शिक्षैव रक्षितुमशक्या चलमनायत्तं चित्तमरक्षता। चित्तस्य चपलतायां शिक्षायाः स्थैर्यायोगात्॥

इतोऽपि चित्तमेव रक्षणीयमित्याह।

अदान्ता मत्तमातङ्गा न कुर्वन्तीह तां व्यथां।
करोति यामवीच्यादौ मुक्तश्चित्तमतङ्गजः[1] ॥ २

अपरिकर्मिता मत्तवरवारणा न जनयन्ति तां पीडामिह लोके। परलोके ऽवीच्यादौ यां करोति स्वच्छन्दचारितयावस्थितं[1] चित्तमेव मतङ्गज एव[2]। तथागताज्ञाङ्कुशेन कथं चिद् वशीक्रियमाणत्वात्॥

तस्यायत्तीकरणे गुणमाह।

बद्धश्चेच्चित्तमातङ्गः स्मृतिरज्ज्वा समन्ततः।
भयमस्तंगतं सर्वं कृत्स्नं कल्याणमागतं॥ ३

यदि बद्ध कथं चिद्भवेत्। स्मृतिर्वक्ष्यमाणलक्षणा[3]। सैव रज्जुर्बन्धनोपायत्वात्। समन्ततः सर्वथासत्पक्षे प्रचारनिरोधात्। तदा भयमस्तंगतं प्रत्यस्तमितं सर्वमशेषं। सर्वं कल्याणं।

1 See Çikṣās 118, 12, and *infra* V, 40
2 Ms. matangajameva.
infra ad V, 23, Çikṣās. Chap VI.

Parišiṣṭa Parvan, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	Rs 1	14
Prākṛita Paingalam Fasc 1-6 @ /6/ each . .	2	4
Prithiviraj Rāsau (Text) Part II, Fasc 1-5 @ /6/ each . .	1	14
Ditto (English) Part II, Fasc 1	0	12
Prakrita Lakshanam, (Text) Fasc 1	1	8
Parāśara Smriti (Text) Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc 1-6, Vol. III, Fasc 1-6 @ /6/ each . .	7	8
Parāśara, Institutes of (English) . .	0	12
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc 1-2 @ /12/ each .	1	8
*Sāma Veda Samhitā (Text) Vols I, Fasc 5-10, II, 1-6, III, 1-7; IV, 1-6 V, 1-8, @ /6/ each Fasc	12	6
Sānkhya Sūtra Vṛtti (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each ..	1	8
Ditto (English) Fasc 1-3 @ /12/ each . .	2	4
Suçruta Samhitā, (Eng) Fasc 1 @ /12/ . .	0	12
*Taittireya Samhitā (Text) Fasc 11-45 @ /6/ each ..	13	0
Tāndya Brāhmaṇa (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each ..	7	2
Tattva Cintāmaṇi, (Text) Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-10, Vol III, Fasc 1-2, Vol IV, Fasc 1, Vol V, Fasc 1-5, Part IV, Vol II, Fasc 1-12 @ /6/ each . .	14	10
Trikāṇḍa Maṇḍanam, (Text) Fasc 1 2 @ /6/	0	12
Tul'si Sat'sai (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each . . .	1	14
Upamita bhava prapañca kathā (Text) Fasc 1 3 @ /6/ each .	1	2
Uvāsagadasāo (Text and English) Fasc 1-6 @ /12/ .. .	4	8
Varāha Purāṇa, Text) Fasc 1-14 @ /6/ each	5	4
Varsa Krya Kaumudi, Fasc 1 ...	0	6
*Vāyu Purāṇa (Text) Vol I, Fasc 2-6, Vol II, Fasc 1-7, @ /6/ each ..	4	8
Viṣṇu Smṛti, (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each ..	0	12
Vivādaratnākara (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each .	2	10
Vṛhannāradiya Purāṇa, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ . .	2	4
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc 1-6 ..	2	4

Tibetan Series

Pag Sam Thi Śīn, Fasc 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher Phyin, Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-3, Vol III, Fasc. 1-5, @ 1/ each .	13	0
Rtogs brjod dpag hkhri Śiṅ (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each	10	0

Arabic and Persian Series

'Ālamgīrnāmah, with Index (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each . .	4	14
Al Muqaddasi (English) Vol I, Fasc 1-2 @ /12/ .	1	8
Āin-i-Akbari, (Text) Fasc 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III, Fasc 1-5, @ 1/12/ each .	29	12
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc 1-37 @ 1/ each	37	0
Ditto English Fasc, 1-5 @ 1/ each .	5	0
Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger	0	6
Bādshāhnāmah with Index, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each .	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts	1	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashīdī (Text) Fasc 1-14 @ 1/ each .	14	0
Fihrist-i-Tusi, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each	3	0
Futūh-ush-Shām of Wāqidi, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto of Azādi, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each .	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc 1 .	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbālnāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each .	1	2
Iṣābah, with Supplement, (Text) 51 Fasc @ /12/ each	38	4
Maāsir-ul-Umarā, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-9, Vol III, 1 10, Index to Vol I, Fasc 10 11, Index to Vol III, Fasc 11-12, Index to Vol II, Fasc 10-12 @ /6/ each	13	2
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each ...	1	14

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS LUZAC & CO,

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W C, AND MR OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

	Rs	
Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each ...	1	8
Advaitachinta Kaustubhe, Fasc 1 ...	0	
*Agni Purana, (Text) Fasc 4-14 @ /6/ each	4	
Aitarēya Brāhmana, Vol I, Fasc 1-5 and Vol II, Fasc 1-5 Vol III, Fasc 1-5 Vol IV, Fasc 1-5 @ /6	7	
Anu Bhāsyam, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	
Aphorisms of Sāndilya, (English) Fasc 1	0	
Astasāhasrikā Prajñāpāramitā (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	
Açvavaidyaka, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	
Avadāna Kalpalatā, (Sans and Tibetan) Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each	10	
*Bhāmatī, (Text) Fasc 4-8 @ /6/ each	1	
Bhātta Dīpikā Vol I, Fasc 1-3	1	
Brhaddēvatā (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	
Brhaddharma Purana (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	
Bodhicaryavatara of Cantidevi, Fasc 1-2	0	
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-3 @ 2/ each	6	
Çatapatha Brāhmana, Fasc 1-6 ...	2	
Catasahasrika Prajnaparamita, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each ...	1	
*Caturvarga Chintāmani (Text) Vols II, 1-25, III Part I, Fasc 1-18 Part II, Fasc 1-10 @ /6/ each ...	19	
Catasahasrika-prajna-paramita Part I Fasc 1-3 @ /6/ ...	1	
Çlokavartika, (English) Fasc 1-3 ...	2	
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc 4-17 @ /6/ each	5	
Ditto Çānkhāyana, (Text) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc. 1-4, Vol III, Fasc 1-4 @ /6/ each	5	
Çri Bhāshyam, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	1	
Dan Kriya Kaumudi, Fasc 1 ...	0	
Gadadhara Paddhati Kālasāra Vol I Fasc 1-4 ..	1	
Kāla Mādhava, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each ..	1	
Kāla Viveka, Fasc 1-4	1	
Katantra, (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each	4	
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ /12/ each ..	10	
Kurma Purāna, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	3	
Lalita Vistara, (English) Fasc 1-3 @ /12/ each	2	
Madana Pārijata, (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each	4	
Mahā bhāsya-pradipōdyōta, (Text) Fasc 1-9 & Vol II, Fasc 1-7 @ /6/ each ...	6	
Manutika Sangraha, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each ...	1	
Mārkandēya Purana, (English) Fasc 1-6 @ /12 each ...	4	
*Mimāmsā Darçana, (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each ..	4	14
Narada Smrti, (Text) Fasc 1-3 @ /6/	1	2
Nyayavartika (Text) Fasc 1-5 @ /6 ..	1	14
*Nirukta (Text) Vol III, Fasc 1-6, Vol IV, Fasc 1-8 @ /6/ each ..	5	4
Nityacarapaddhati Fasc 1-6 (Text) @ /6/	2	
Nyayabindutika (Text ...	0	10
Nyaya Kusumanjali Prakaranam (Text) Vol I, Fasc 1-6, Vol II, Fasc. [illegible] @ /6/ each ...	3	6
[illegible] Fasc 1-4 @ 2/	8	0

अभ्युदयनिःश्रेयसलक्षणं । आगतं संप्राप्तं । देवश्चेद् वृष्टो निष्पन्नाः शालय इति यथा[1] ॥

ननु बहवस्तु मृगव्यालादयोऽप्युपद्रवकारिणः सन्ति । तेभ्यः कथं चित्तस्य वशीकरणाद्भयं न भविष्यतीत्याह ।

व्याघ्राः सिंहा गजा ऋक्षाः सर्पाः सर्वे च शत्रवः ।
सर्वे नरकपालाश्च डाकिन्यो राक्षसास्तथा ॥ ४
सर्वे बद्धा भवन्त्येते चित्तस्यैकस्य बन्धनात् ।
चित्तस्यैकस्य दमनात् सर्वे दान्ता भवन्ति च ॥ ५

सुबोधं ॥ कुतः पुनरेवमित्याह ।

यस्माद्भयानि सर्वाणि दुःखान्यप्रमितानि च ।
चित्तादेव भवन्तीति कथितं तत्त्ववादिना ॥ ६

सर्वे [ऽपि] [ते] कर्माक्षेपवशादनिष्टदायका भवन्ति । कर्म च चित्तमेव चेतना कर्मेति वचनात्[2] । वाक्कायकर्मणोरपि चित्तमेव समुत्थापकं । तदन्तरेण तयोरनुत्पत्तेः । चेतयित्वा कर्मेति वचनात्[3] । तस्मात्सर्वमिदं कर्मनिर्मितमेव । तच्च चित्ताधीनं । तदाह ।

1 Quoted ad III, 22

2 [illegible]

3 [illegible]

कर्मजं लोकवैचित्र्यं चेतना तत्कृतं च तत्[1]।
चेतना मानसं कर्म तज्जे वा[42b] कायकर्मणी॥ इति।

न चानपकारचित्तस्य केचिदपकारिणो नाम[2]। यस्मात्।

निवृत्तपापचित्तस्य नास्ति लोके भयं द्विषः।
सुखहानिर्न तस्यास्ति यस्य चित्तं वशे स्थितं॥

अत इदमुक्तं।

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहं। इति[3]॥

तत्त्ववादी भगवान् वस्तुतत्त्वकथनशीलत्वात्। तेनेदं तत्त्वं कथितं प्रकाशितं। सर्वं चित्तप्रसूतमिति। अतः सर्वत्र चित्तमेव प्रधानं॥

इत्यमेवैतन्नान्यथा। इति प्रसाधयन्नाह।

शस्त्राणि केन नरके घटितानि प्रयत्नतः।
तप्तायःकुट्टिमं केन कुतो जाताश्च ताः स्त्रियः॥७

नरकपालानां कुन्ताग्निमुसलादीनि। असिपत्त्रवनसमुद्भूतानि वा। केन कृतानि। न तत्र कश्चित्कर्तास्ति ईश्वरादिः। तत्कर्तृत्वस्यान्यत्र निषिद्धत्वात्। इहापि निषेत्स्यमानत्वात्[4]। तप्तलोहमयी च भूमि केन घटिता। ताश्च स्त्रियः कुतः कारणसामग्रीतो जाता याः पारदारिकैः शाल्मलीवृक्षस्याधस्ता

[1] [illegible] IX 71 [illegible]
[2] [illegible]
[3] [illegible] 35)
[4] [illegible]

दुपरि च दृश्यन्ते । न च तान्यभिर्वा । अतो नान्यत्कारणमत्र चित्तादुपकल्पनीयं । यदुक्तं ।

सत्त्वलोकमथ भाजनलोकं
चित्तमेव रचयत्यतिचित्रं ।
कर्मजं हि जगदुक्तमशेषं
कर्म चित्तमवधूय च नास्ति ॥ इति ।

तस्माच्चित्तमेवात्र कारणं नान्यदित्यत आह ।

पापचित्तसमुद्भूतं तत्तस्मै जगौ मुनिः ।
तस्मान्न कश्चित्त्रैलोक्ये चित्तादन्यो भयानकः ॥ ८

पापकर्मोपार्जितं चित्तमेव तेषां कारणं भगवान् मुनिर्जगाद [illegible] । [illegible] किंचित् ॥ यत एव तस्मान्न त्रिजगति पापचित्तात्पर[illegible] किंचिद्भयहेतुरस्ति । तस्माच्चित्तमेव रक्षितव्यं । यदाह [illegible] आर्यरत्नमेघे । चित्तपूर्वंगमाः सर्वधर्माः । चित्ते परिज्ञाते सर्वधर्माः परिज्ञाता भवन्ति ॥ अपि च

चित्तेन नीयते लोकः [illegible] चित्तं चित्तं न पश्यति [illegible]
चित्तेन चीयते कर्म शुभं वा यदि वाशुभं ।

चित्तं भ्रमतेऽलातवत् । चित्तं तिष्ठते तरङ्गवत् । चित्तं दहते दावाग्निवत् । चित्तं रोहते महा[illegible]

व्युपपरीक्षमाणश्चित्ते सूपस्थितस्मृतिर्विहरति। न च चित्तस्य वशं गच्छति। अपि तु चित्तमेवास्य वशं गच्छति। चित्तेनास्य वशीभूतेन सर्वे धर्मा वशीभवन्तीति॥

स्यादेतत्। दानपारमितादिषु कथमिव चित्तं प्रधानं[1]। सा हि सर्वसत्त्वानां दारिद्र्यापनयनलक्षणेत्याह।

अदरिद्रं जगत्कृत्वा दानपारमिता यदि।
जगद्दरिद्रमद्यापि सा कथं पूर्वतायिनां॥ ९

दारिद्र्यं हि नाम सास्रवसुखभोगबुभुक्षया चित्तकार्पण्यं उपकरणवैकल्यं वा। तदपनीय जगतो यदि दानपारमितापरिपूरिर्भवतीत्युच्यते[2]। तदा सा कथं। न कथं चिदपि पूर्वतायिनां पूर्वमभिसंबुद्धानां भगवतां युज्यते। कुतः। जगद्दरिद्रमद्यापि। नाद्यापि यावज्जगद्दारिद्र्यमुपशाम्यति। यद्येवं नेष्यते। कथं तर्हि सा भवतीत्याह।

फलेन सह सर्वस्वत्यागचित्ताज्जनेऽखिले[3]।
दानपारमिता प्रोक्ता तस्मात्सा चित्तमेव तु॥ १०

सर्वस्य बाह्याध्यात्मिकं सर्वं वस्तु दानं[4] दानफलं च सर्व-

---

1 Cp *supra* 98, 10

2 Paripūri, Cf *M Vyut* 244, 11, Senart, *Mhv* I 373

3 So L[3] M and Tib sems kyis, Dev 85, B 90 °svatyāgacittam, Ms sarvasvam —It is worth remark that the "punya" produced by the "punya dāna" is only to be desired, for the welfare of beings (Çikṣās 147, 11) the doctrine of Manu IV, 32

4 So Tib and Ms

सत्त्वेभ्यः परित्यजतोऽभ्यासेन प्रकर्षगमनाद्[1] यदापगतमात्सर्यमलं निरासङ्गतया चित्तमुत्पद्यते । तदा दानपारमिता निष्पन्नेत्युच्यते । तस्मात् सा चित्तमेव नान्या दानपारमिता ॥ शीलपारमिता तु सुतरां चित्तमेवेत्यत आह ।

> मत्स्यादयः क्व नीयन्तां मारयेयं यतो न तान् ।
> लब्धे विरतिचित्ते तु शीलपारमिता मता ॥ ११

प्राणातिपातादिसावद्यविरतिचित्तमेव हि शीलं । न पुनस्तदाश्रयभूतबाह्यविषयनिवृत्तिस्वभावं । यदि पुनर्वधादिविषयवस्त्वभावेन तद्वधाद्यभावाच्छीलं स्यात् । तदा ते मत्स्यादयः[2] [13b] क्व नीयन्तां यत्र तेषां दर्शनं न स्यात् । अन्यथा तद्वधाद्युपक्रमे शीलं न स्यात् । न चैवं । तस्मात्तेषु विद्यमानेष्वपि लब्धे विरतिचित्ते निवृत्तिमनसिकारे[3] शीलपारमिता मता संमता तत्स्वभावविदां । तस्मात्सा चित्तमेव ॥ क्षान्तिपारमितापि न चित्ताद्भिन्नेत्याह ।

> कियतो मारयिष्यामि दुर्जनान् गगनोपमान् ।
> मारिते क्रोधचित्ते तु मारिताः सर्वशत्रवः ॥ १२

परापकारादिसंभवेऽपि चित्तस्याकोपनता क्षान्तिः । अन्यथा

---

1 On this expression and the connected one prakarṣaparyanta, see Nyāyabinduṭīkā, 14 [illegible] and Chap. ix of this book.

2 Tib. adds [illegible]

3 Tib. [illegible]

यदि सर्वशत्रूणां तद्विनिपातनेन[1] वैरनिर्यातनं कृतवतः क्वचिद्वैराभावादुपशान्तवैरस्य न कश्चिदपकारी स्यात् । इति मर्षणं क्षान्तिः ।[2] तदेतदशक्यानुष्ठानं । शत्रवो हि गगनसमत्वादपर्यन्ताः[3] । तेषां मारणमशक्यं । तस्मात् क्रोधादिनिवृत्तिचित्तमेव तेषामुपायेन मारणमिव । तत्कृतापकारस्यागणनात्[4] जन्मान्तरवैरासंभवाच्च[5] । मारितप्रायास्ते ॥ अत्राशक्यतायामप्युपायेन प्रवृत्तौ दृष्टान्तोपदर्शनेन शक्यतामाह ।

भूमिं छादयितुं सर्वां कुतश्चर्म भविष्यति ।
उपानच्चर्ममात्रेण छन्ना भवति मेदिनी ॥ १३

कण्टकाद्युपघातरक्षणार्थं पृथ्वी छादयितुमुचिता । न चैतच्छक्यं । तावतश्चर्मणोऽभावात् । भावेऽपि छादनस्याशक्यत्वात् । उपायेन पुनः शक्यं । उपानहश्चर्मणा केवलेन सर्वा भूमिश्छादिता भवति ॥ दृष्टान्तोक्तमर्थं प्रकृते योजयन्नाह ।

बाह्या भावा मया तद्वच्छक्या वारयितुं न हि ।
स्वचित्तं वारयिष्यामि किं ममान्यैर्निवारितैः ॥ १४

शत्रुप्रभृतयो भावा मया वारयितुमशक्याः । तद्वत् मेदिनीचर्मच्छादनवत् । अपकारक्रियायाः । अतः स्वचित्तमेव शक्यं वारयिष्यामि । अन्यवारणस्यापार्थकत्वात् । स्वचित्त-

1 Hitherto only "das zur Fehlgeburt bringen" (W K F.)

2 Ms tad etad, Tib dei thse do

3 See *supra* I, 33

4 Agaṇana is new, cp W K F s voc gaṇanā, agaṇayant

5 There an application of the principle, *supra* p 98 n 2

वारणादेव तत्सिद्धेः । तस्मात्सा चित्तमेव ॥ वीर्यपारमिता तु कुशलोत्साहस्वभावाऽतिविस्पष्टं चित्तमेवेत्याह[14a] ।

सहापि वाक्छरीराभ्यां मन्दवृत्तेर्न तत्फलं ।
यत्पटोरेककस्यापि चित्तस्य ब्रह्मतादिकं ॥ १५

वचनकायसहितस्यापि चित्तस्य कुशलपक्षे मन्दप्रचारस्य न तादृशं फलमुपजायते । यादृशं ध्यानादिविषये पटुप्रवृत्तेरेकाकिनोऽपि चित्तस्य फलं ब्रह्मभूयादिकं । तस्मात् सा चित्तमेव ॥ ध्यानं तु चित्तैकाग्रतालक्षणं चित्तादन्यथा वक्तुमशक्यमित्याह ।

[1]जपास्तपांसि सर्वाणि दीर्घकालकृतान्यपि ।
अन्यचित्तेन मन्देन वृथैवेत्याह सर्ववित् ॥ १६

मन्त्राद्यावर्तनलक्षणा वचनव्यापारा जपाः । तपांसि चेन्द्रियदमनलक्षणाः कायिकाः । तान्यतिबहुकालमभ्यस्तान्यपि । अन्यत्र सक्तचित्तेन मिद्धाद्युपहतचित्तेन[2] वा । [3]समानपाटवविकलेनेत्यर्थः । वृथैव निष्फलमेव । अत्यर्थकृशफलत्वात् । अभिमतार्थाऽनुपयोगाद्वा । पुत्रोऽप्यपुत्र एव पुत्रकार्याकरणाद्यथा । इत्याह भगवान् सर्वज्ञः । तस्माद् ध्यानपारमितापि चित्तमेव ॥ प्रज्ञा तु निर्विवादा चित्तमेवेत्याह ।

---

[1] See J R A S, 1895, p 435 and Ādikarmapradīpa, in (Études et Mat., p 203)
tathā coktaṃ Ratnadharmapitake (?) japas tapāṃsi ... anyacittena mandena sarvam bhavati niṣphalam (Cf Çikṣ. 142, n)

[2] As observed by Kern (Saddh pund p 319) "middha is a would-be Sanskrit form, it ought to be mṛddha from Vedic mṛdhyati"

[3] So Ms., But Tib. ... or samādhi

दुःखं हन्तुं सुखं प्राप्तुं ते भ्रमन्ति मुधाम्बरे[1]।
यैरेतद्धर्मसर्वस्वं चित्तं गुह्यं[2] न भावितं ॥ १७

पञ्चगतिसंसारजात्यादिदुःखं प्रहातुं तत्प्रहाणे निर्वाणसुख-मधिगन्तुं ते सत्त्वा मुधा निरर्थका एव भ्रमन्ति अम्बरे कार्मी पुष्पमिव[3] निष्फलं संसारे। यदनुष्ठितं क्वचिदपि न लग्नमिति तदेवमभिधीयते पञ्चाग्निसेवाशिरोलुञ्चनादिव्रतं। के पुनरेवं भ्रमन्ति। यैः संसारभयभीरुभिः सुखार्थिभिश्च धर्मसर्वस्व सर्वलौकिकलोकोत्तरधर्मनिदानभूतं चित्तं बालानामगोचर-स्वभावतया गुह्यं न भावितं तत्त्वचिन्तनया[4] पुनः पुन स्थिरीकृतं ॥

तस्मादियमतितरां चित्तमेव। यथोपवर्णितमार्यगण्डव्यूहे। स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वबोधिसत्त्वचर्या। स्वचित्ताधिष्ठानं सर्वसत्त्व[परि]पाकविनयः[5] ॥ पेयाल ॥ तस्य मम कुलपुत्र एवं भवति स्वचित्तमेवो[11b]पस्तम्भयितव्यं [सर्व]कुशलमूलैः। स्वचित्तमेव परिस्यन्दयितव्यं[7] धर्ममेघैः। स्वचित्तमेव परिशोधयितव्य-मावरणीयधर्मेभ्यः[8]। स्वचित्तमेव दृढीकर्तव्यं वीर्येणेत्यादि।

इति चित्तस्वभावना सर्वत्र प्रतिपाद्योपसंहरन्नाह।

---

1 [illegible] Bven., Mss. [illegible] tudhāmbare
2 [illegible]
3 [illegible] (L. K. P.), Tib. [illegible]
4 [illegible] syllable [illegible] in Ms. [illegible]
5 [illegible] Tib. [illegible]
6 [illegible] Cf. [illegible]
7 [illegible]
8 [illegible]

तस्मात्स्वधिष्ठितं चित्तं मया कार्यं सुरक्षितं ।
चित्तरक्षाव्रतं मुक्त्वा बहुभिः किं मम व्रतैः ॥ १८[1]

एवमुत्पादितबोधिचित्तेन शिक्षारक्षणे यत्नवता मनसि कर्तव्यं । स्वधिष्ठितं स्मृत्या सुरक्षितं सम्प्रजन्येन वक्ष्यमाणरीत्या मया स्वचित्तं कर्तव्यं तदेकाग्रमानसेन । अत्रैव सर्वेषामन्तर्भावात् । अतश्चित्तरक्षणमेव प्रधानं व्रतं । तद्विहाय किमन्यैर्व्रतैर्बहुभिरपि मम प्रयोजनं । न किंचित्तद्रहितस्य निष्फलत्वात् ।

[2]एतावती चेयं बोधिसत्त्वशिक्षा यदुत चित्तपरिकर्म[3] एतन्मूलत्वात्सर्वसत्त्वार्थानां[2] ।

तद्यथा धर्मसंगीतिसूत्रे कीर्तितं[4] । मतिविक्रमबोधिसत्त्व आह । योऽयं धर्मो धर्म इत्युच्यते । नायं धर्मो देशस्थो न[5] प्रदेशस्थोऽन्यत्र स्वचित्ताधीनो धर्मः । तस्मान्मया स्वचित्तं स्वाराधितं स्वधिष्ठितं सुपरिजितं[6] सुनमारब्धं सुनिगृहीतं कर्तव्यं । तत्कस्य हेतोः । यत्र चित्तं तत्र गुणदोषाः[7] । [8]तद्बोधिसत्त्वो दोषेभ्यश्चित्तं निवार्य गुणेषु प्रवर्तयति । तदुच्यते । चित्ताधीनो धर्मो धर्माधीना बोधिरिति[4] ॥

---

1 Quoted infra ad V, 56

2 2 from Çikṣās. 121 15 11 See infra V, 58

3 Tib. sems yons su sbyan ba

4.4 See Çikṣā. 112, 4-5

5 Tib. deça = yul, pradeça = phyogs

6 This word is wanting in Çikṣās.

7 Tib. adds yatra na cittam tatra na guṇadoṣāḥ

8 Çikṣās. has tatra

एवं चित्तायत्ततां सर्वत्र निश्चित्य चित्तदृढतायामुदाहरणमाह ।

यथा चपलमध्यस्थो रक्षति व्रणमादरात् ।
एवं दुर्जनमध्यस्थो रक्षेच्चित्तव्रणं सदा ॥ १९

असमाहितजनमध्ये पुनरुपघातभयात्तद्गतमनसा यथा रक्षति कश्चिदप्रमत्तः । एवं तथा चित्तरक्षणकामः । अकारणवैरिबालजनमध्ये संवसन् तत्परश्चित्तं व्रणमिव रक्षेत् [45a] सर्वकालं ॥ यथाप्रसिद्धित इदमुदाहरणं । न तु पुनर्मनागपि सादृश्यमस्तीत्याह ।

व्रणदुःखलवाद्भीतो रक्षामि व्रणमादरात् ।
संघातपर्वताघाताद्भीतश्चित्तव्रणं न किं ॥ २०

ईषन्मात्रं दुःखं दुःखलवो व्रणकृतः । तस्माद्भीतो रक्षा व्रणं । प्रकृतानुरोधे रक्षतीति पाठो युक्तः[1] । आदरात्[2] तात्पर्येण । संघातनरकप्रभवादनेकवर्षसहस्रानुभूयमानदुःखात् पर्वताघातात्सर्वतो व्याप्तिप्रहारात् । भीतः । चित्तव्रणं न किं रक्षेदिति प्रकृतेन संबन्धः । यदि वा । अहं तु किं रक्षामीति परिणामेन योजनीयं । अथ वा । एवमुत्पादितबोधिचित्तेन मनसा चिन्तयितव्यमित्यवतार्यते । तदा रक्षामीति[3] ॥ कः पुनरेवं सति गुणः स्यादित्याह ।

1 Ms. °[illegible] ; this clause is wanting in Tib.
2 Cf. M[illegible] (see [illegible]) I, 13, [illegible]
3 Tib. [illegible] bar bya o zes gdon [illegible] sbyar-bar bya o [illegible]

एतेन हि विचारेण विचरन् दुर्जनेष्वपि ।
प्रमदाजनमध्येऽपि यतिर्धीरो न खण्ड्यते ॥२१

एतेनैव मनोविचारेण विचरन् वनिताजनमध्येऽपि [illegible] [illegible]र्थोऽभिमतेन [illegible] । तेनेदमुक्तं यतिर्धीर इति । [illegible] निष्प्रकम्पचित्तः । न खण्ड्यते । शिक्षा[illegible] [illegible] । पुनरेवं [illegible] दृढमभिनिवेशं दर्शयन्नाह ।

लाभा नश्यन्तु मे कामं सत्कारः कायजीवितं ।
नश्यत्वन्यच्च कुशलं मा तु चित्तं कदाचन ॥२२

चीवरपिण्डपातादयो नश्यन्तु विनश्य यान्तु मम कामं यथेष्टं । सत्कारो गौरवेणासनदानपादवन्दनादिपूजा । कायो जीवितं च । सर्वमेतन्नश्यतु । अन्यदपि यत्किंचित्सुखसौमनस्य-निमित्तं । तदपि नश्यतु । कुशलं पुनर्मम चित्तं मा कस्मिंश्चिदपि काले नश्यादिति ॥ अत्र पुनरादरमुत्पादयितुं शास्त्रकार आह ।

चित्तं रक्षितुकामानां मयैष क्रियतेऽञ्जलिः ।
स्मृतिं च संप्रजन्यं च सर्वयत्नेन रक्षत ॥२३

अञ्जलिं कृत्वा प्रार्थयामि[4] । किमर्थं । स्मृतिं च संप्रजन्यं

---

1 This word is new, cf supra ad III 10 Gikṣās 19 2), 152, 2—Tib [illegible] (nes par [illegible])

2 So LS M , Minaev has mā tac cittam—Tib [illegible] ma [illegible]

3 Minaev has sarvena yatnena—samprajanya = Tib [illegible]

4 This pregnant meaning of the word añjali is to be noted, cf supra III, 4

[illegible]

[illegible] प्रमाविते [illegible] निद्राभिभ- [illegible] जागर्ति [illegible] भवतीति[1] ॥

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥ इति[2] ॥

[illegible] ।

व्याध्याकुलो नरो यद्वन्न क्षमः सर्वकर्मसु ।
तथाभ्यां व्याकुलं चित्तं न क्षमं सर्वकर्मसु ॥ २४

रोगोपहतसामर्थ्यो यथा पुरुषः सर्वकर्मसु गमनभोजनादिष्वक्षमो[16] भवति । तथा स्मृतिसंप्रजन्याभ्यां विकलं चित्तं सर्वकर्मसु ध्यानाध्ययनादिलक्षणेषु ॥ अनयोः समुदायाभावे दोषमुक्त्वा प्रत्येकमभावे कथयितुमाह ।

असंप्रजन्यचित्तस्य श्रुतचिन्तितभावितं ।
सच्छिद्रकुम्भजलवन्न स्मृताववतिष्ठते ॥ २५

---

1 See [illegible], I, 118 and [illegible]

2 Ends the quotation from [illegible]

3 See [illegible] V, 108 and [illegible] 118 [illegible], 312

4 [illegible]

5 [illegible]

च । न केवलां स्मृतिं । नापि केवलं[45b] संप्रजन्यमिति परस्परापेक्षया चकारद्वयं ।[1] तत्र स्मृतिरार्यरत्नचूडसूत्रेऽभिहिता । यया स्मृत्या सर्वक्लेशानां प्रादुर्भावो न भवति । यया स्मृत्या सर्वमारकर्मणामवतारं न ददाति । यया स्मृत्या उत्पथे कुमार्गे वा न पतति[2] । यया स्मृत्या दौवारिकभूतया[3] सर्वेषामकुशलानां चित्तचैतसिकानां धर्माणामवकाशं न ददाति । इयमुच्यते सम्यक्स्मृतिरिति[1] ॥

संक्षेपतः पुनरियं स्मृतिरुच्यते । विहितप्रतिषिद्धयोर्यथायोगं स्मरणं स्मृतिः[4] । यत्राह । स्मृतिरालम्बनासंप्रमोष इति[5] ।

[6]संप्रजन्यं तु प्रज्ञापारमितायामुक्तं । चरंश्चरामीति प्रजानाति । स्थितः स्थितोऽस्मीति प्रजानाति । [7]निषण्णो निषण्णोऽस्मीति प्रजानाति । शयानः शयितोऽस्मीति प्रजानाति । यथा यथाऽस्य[8] कायः स्थितो भवति तथा तथैन[9] प्रजानाति । पेयाल ॥ सोऽतिक्रामन् वा [प्रतिक्रामन् वा] संप्रजानचारी

[1] = Çikṣā 120 [illegible] [2] So Ms. from a second hand [illegible]

[3] Cp. infra V. 33 [illegible]

[4] [illegible] metrical definition [illegible] V. 34 [illegible] of the Sūtra in the Çikṣā—from which Prajñākaramati derived all his materials.

[5] Cp. for the meaning Çikṣā 123, [illegible] V. 29 [illegible]

[6] [illegible], 120 [illegible] [7] [illegible] Çikṣā has [illegible]

[8] [illegible]

[9] [illegible]

[illegible]

[illegible]

व्याध्याकुलो नरो यद्वन्न क्षमः सर्वकर्मसु ।
तथाभ्यां व्याकुलं चित्तं न क्षमं सर्वकर्मसु ॥ २४

रोगोपहतसामर्थ्यो यथा पुरुषः सर्वकर्मसु गमनभोजनादिष्वसमर्थो भवति । तथा स्मृतिसंप्रजन्याभ्यां विकलं चित्तं सर्वकर्मसु ध्यानाध्ययनादिलक्षणेषु ॥ अनयोः समुदायाभावे दोषमुक्त्वा प्रत्येकमभावे कथयितुमाह ।

असंप्रजन्यचित्तस्य श्रुतचिन्तितभावितं ।
सच्छिद्रकुम्भजलवन्न स्मृताववतिष्ठते ॥ २५

[illegible]
2 Ends the quotation from Gīt[illegible] ... 342
3 [illegible] 108 [illegible] 115 [illegible]
4 [illegible] ākula narāḥ (m[illegible]) [illegible]
5 [illegible]

न विद्यते संप्रजन्यं यस्मिंस्तदसंप्रजन्यं । तच्चित्तं यस्य तस्य । श्रुतचिन्ताभावनामयप्रज्ञापरिनिष्ठितं[1] वस्तु न स्मरणमधिवसति । तन्मूलं च सर्वं कल्याणं । किमिव । यथा सच्छिद्रकुम्भे मुख-प्रक्षिप्तमुदकमधस्ताद्गच्छति नावतिष्ठते ॥ इदमपरं तद्व्यतिरेके दूषणमाह ।

अनेके श्रुतवन्तोऽपि श्राद्धा यत्नपरा अपि ।
असंप्रजन्यदोषेण भवन्त्यापत्तिकश्मलाः ॥ २६

बहवोऽपि बहुश्रुताः । तथा श्रद्धावन्तो यत्नपराः शिक्षाया-मादरकारिणः । असंप्रजन्यदोषेणापत्तिकलुषिता भवन्ति । काय-चित्तप्रचाराप्रत्यवेक्षणात् ॥ अपरमपि तदभावे दूषणमाह ।

असंप्रजन्यचौरेण स्मृतिमोषानुसारिणा[2] ।
उपचित्यापि पुण्यानि मुषिता यान्ति दुर्गतिं ॥ २७

असंप्रजन्यमेव संप्रजन्याभावः क्लेशस्वभावश्चौरः कुशल-धनापहरणात् । तेन स्मृतिमोषानुसारिणा । रक्षपालभूताया स्मृतेः प्रमोषमभावमनुसृत्य । मुषिता विलुप्तकुशलधनाः सन्तः । उपचित्यापि पुण्यानि कुशलधनानां संचयं कृत्वापि । दुर्गति-परायणा भवन्ति ॥ कुतः पुनरेवमित्युक्तमेवार्थं स्पष्टयन्नाह ।

क्लेशतस्करसंघोऽयमवतारगवेषकः ।
प्राप्यावतारं मुष्णाति हन्ति सद्गतिजीवितं ॥ २८

---

1 See supra, p. 5, n. 1.
2 Cp. M. Vyut. 9, 3, 9.

न विद्यते संप्रजन्यं यस्मिंस्तदसंप्रजन्यं। तच्चित्तं यस्य तस्य। श्रुतचिन्ताभावनामयप्रज्ञापरिनिष्ठितं[1] वस्तु न स्मरणमधिवसति। तन्मूलं च सर्वं कल्याणं। किमिव। यथा सच्छिद्रकुम्भे सुस-प्रक्षिप्तमुदकमधस्ताद्गच्छति नावतिष्ठते॥ इदमपरं तद्व्यतिरेके दूषणमाह।

अनेके श्रुतवन्तोऽपि श्राद्धा यत्नपरा अपि।
असंप्रजन्यदोषेण भवन्त्यापत्तिकश्मलाः॥२६

बहवोऽपि बहुश्रुताः। तथा श्रद्धावन्तो यत्नपराः शिक्षाया-मादरकारिणः। असंप्रजन्यदोषेणापत्तिकलुषिता भवन्ति। काय-चित्तप्रचाराप्रत्यवेक्षणात्॥ अपरमपि तदभावे दूषणमाह।

असंप्रजन्यचौरेण स्मृतिमोषानुसारिणा[2]।
उपचित्यापि पुण्यानि मुषिता यान्ति दुर्गतिं॥२७

असंप्रजन्यमेव संप्रजन्याभावः स्तेयस्वभावश्चौरः कुशल-धनापहरणात्। तेन स्मृतिमोषानुसारिणा। रक्षपालभूतायाः स्मृतेः प्रमोषमभावमनुसृत्य। मुषिता विलुप्तकुशलधनाः सन्तः। उपचित्यापि पुण्यानि कुशलधनानामर्जनं कृत्वापि। दुर्गति-परायणा भवन्ति॥ कुत पुनरेवमित्यत्र कारणमाह।

क्लेशतस्करसंघोऽयमवतारगवेषकः।
प्राप्यावतारं मुष्णाति हन्ति सद्गतिजीवितं॥२८

माहात्म्यमवगम्य [illegible]तापेन जायते । एतच्च यथावसरं वक्ष्याम

केषां चित्पुनरन्यथापि स्मृतिरुत्पद्यते । तदुपदर्शयन्नाह

उपाध्यायानुशासिन्या भीत्याप्यादरकारिणां ।
धन्यानां गुरुसंवासात्सुकरं जायते स्मृतिः ॥ ३०

आचार्योपाध्यायसंनिधौ । तदन्तेवासिसब्रह्मचारिसंनि ना समता । तदनुगामिन्या । भीत्या तद्भयेनापि । आ कार्यैः सम्भावेनाभिमुख्यमाज्ञाप्रतिपत्तौ धर्मः । तत्कारि णानां सुकृतिनां तदनुगामिनां हिताहितविधिप्रतिषे धिसमनुगच्छतामहर्निशं स्मृतिरुत्पद्यते ॥ इत्थमपि नि त्यमित्यागमानुगमनात्मकारौ भवतीति कारिकाद्वयेन द र्शयन्नाह ।

बुद्धाश्च बोधिसत्त्वाश्च सर्वत्राव्याहतेक्षणाः ।
सर्वमेवाग्रतस्तेषां तेषामस्मि पुरः स्थितः ॥ ३१
इति ध्यात्वा तथा तिष्ठेत्त्रपादरभयान्वितः ।
बुद्धानुस्मृतिरप्येवं भवेत्तस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३२

प्रथमं तावत् इदं चित्तमित्यध्यात्मनि चिन्तयति। सर्वकालमीदृशमुक्तक्रमयुक्तमुपस्थापयितव्यं। ततः परं निष्फलस्पन्दवर्जनार्थमपगतकरणग्रामेणैव निष्फलरूपादिविषयग्रहणसर्वविकल्पोपसंहारात्। मया स्थातव्यं। किमिव। काष्ठवत्। चक्षुरादिव्यापारशून्यत्वात्॥ इदमेव व्यनक्ति।

निष्फला नेत्रविक्षेपा न कर्त्तव्याः कदा चन।[1]
[2]निध्यायन्तीव सततं कार्या दृष्टिरधोगता॥ ३५

ईषन्मुकुलितपक्ष्मयुगला नासाग्रविनिवेशिता युगमात्रव्यवलोकिनी[3] वा कार्या दृष्टिः॥ प्रथमारम्भिणः संततावेक्षनेन क्लेशस्य परिहारार्थमाह।

दृष्टिविश्रामहेतोस्तु दिशः पश्येत्कदा चन।
[4]आभासमात्रं दृष्ट्वा च स्वागतार्थं विलोकयेत्॥ ३६

दृष्टिचित्तपरिखेदपरित्यागाय [47b]। कदा चित्कर्हि चित्। दिशो व्यवलोकयेत्। अथ कदाचित्कश्चित्तत्समीपमागच्छेत् तदा तस्य प्रतिच्छायामात्र[7] विदित्वा स्वागतवादेन

[1] Cp Manu, IV 177 na netracapalo

[2] So M, Dev, Burn, L[2] °ttiva, Minaev has° °yativa Tib nos par soms pas rtag-tu mi i mig ni = sthiracittena satatam

[3] See Childers, s voc Yuga, M Vyut 163, 15

[4] Abhāsa, cp Çikṣas 129, 3 —Tib hga zig mig lam snañ gyur na i bltas nas ons pa legs zes brjod = Kadā cit cakṣurmārgo ābhāso bhūto dṛṣṭvā svāgatam iti vadet

[5] Tib dei ons pai zar tsam (?)—dei ons pai = tasya āgacchataḥ, svāgandha

चतुर्णामीर्यापथानामन्यतमस्मिन्नीर्यापथे। कायेनैवमि स्थितेन निषण्णेन वाऽवस्थेयमिति। तदनन्तरं स्वाध्यायादिक्रिय मारभ्य पुनरन्तराले व्यवलोकयितव्यं कथं कायः स्थित इ तस्मिन्नेवेर्यापथे। उत भिन्न ईर्यापथे। भिन्ने पुनः पूर्ववदव स्थाप्य. ॥ कायप्रत्यवेक्षामभिधाय चित्तप्रत्यवेक्षणामाह।

निरूप्यः[1] सर्वयत्नेन चित्तमत्तद्विपस्तथा।
धर्मचिन्तामहास्तम्भे यथा बद्धो न मुच्यते ॥ ४०

धर्मस्य स्वपरहितलक्षणस्य चिन्तैव महास्तम्भो बन्धनायत्ती करणहेतुत्वात्। तस्मिन् बद्धोऽपि पुनः पुनर्निरूपणीय इत्याह

कुत्र मे वर्तत इति प्रत्यवेक्ष्यं तथा मनः।
समाधानधुरं नैव क्षणमप्युत्सृजेद्यथा ॥ ४१

क्व पुनरिदं मनो [18a] मम वर्तते। पूर्वस्मिन्नालम्बने अन्यत्र वा गत। गतमवगम्य ततो निवर्त्य तत्रैव योजयितव्यं स्वरसवाहितायामुपेक्षणीय। इति समाधिधुरमेकमपि क्षणं यथा न परित्यजति तथा धारयितव्यं।

[2]एतावता शीलं हि समाधिसंवर्तनीयमित्युक्तं भवति। यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे

[illegible] [illegible] 51 [illegible]
[illegible] 115 [illegible]
[illegible]
[illegible] 121 [illegible]

चतुर्णामीर्यापथानामन्यतमस्मिन्नीर्यापथे। कायेनैवमिति स्थितेन निषण्णेन वाऽवस्थेयमिति। तदनन्तरं स्वाध्यायादिक्रियामारभ्य पुनरन्तराले व्यवलोकयितव्यं कथं कायः स्थित इति तस्मिन्नेवेर्यापथे। उत भिन्न ईर्यापथे। भिन्ने पुनः पूर्ववदवस्थाप्य.॥ कायप्रत्यवेक्षामभिधाय चित्तप्रत्यवेक्षणमाह।

निरूप्यः[3] सर्वयत्नेन चित्तमत्तद्विपस्तथा।
धर्मचिन्तामहास्तम्भे यथा बद्धो न मुच्यते ॥ ४०

धर्मस्य स्वपरहितलक्षणस्य चिन्तैव महास्तम्भो बन्धनायत्तीकरणहेतुत्वात्। तस्मिन् बद्धोऽपि पुनः पुनर्निरूपणीय इत्याह।

क्वच मे वर्तत इति प्रत्यवेक्ष्यं तथा मनः।
समाधानधुरं नैव क्षणमप्युत्सृजेद्यथा ॥ ४१

क्व पुनरिदं मनो [18a] मम वर्तते। पूर्वस्मिन्नालम्बने अन्यत्र वा गत। गतमवगम्य ततो निवर्त्य तत्रैव योजयितव्यं स्वरसवाहितायामुपेक्षणीय। इति समथधुरमेकमपि क्षणं यथा न परित्यजति तथा धारयितव्यं।

[2]एतावता शीलं हि समाधिसंवर्तनीयमित्युक्तं भवति। यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे

1 [illegible]
2 [illegible] cittamattadvip[illegible]
3 [illegible]
4 [illegible]

निवर्तमानस्यापि नापत्तिः॥ दानस्यागौ कालो न शीलस्य। अत एवोक्तं। यद्यशक्त इति। एतावन्मात्रेणेदमुदाहृतम्। यथोक्तं[1]। तत्रैकस्यां शिक्षायां निष्पाद्यमानायामशक्तस्येतरस्मिन्नभ्यासादनापत्तिः।

आर्याक्षयमतिसूत्रेऽप्येवमवोचत्[2]। दानकाले शीलोपसंहारस्योपेक्षे[18b]ति विस्तरः। न चातः शिथिलेन भवितव्यं॥

यत्र कुशलपक्षसंचारेऽपि क्वचित्समाधानविघातः स्यात्तन्नोपादेयमित्याह।

यद्बुद्ध्या कर्तुमारब्धं ततोऽन्यन्न विचिन्तयेत्।
तदेव तावन्निष्पाद्यं तद्गतेनान्तरात्मना॥ ४३[3]

स्वयमेव तु युक्त्यागमाभ्यां कल्याणमित्रवचनाद्वा यथावन्मवधार्य यत्किंचित्कर्म कर्तुमारब्धं ध्यानाध्ययनादिकं। प्रयत्नतस्तदेव तावन्निष्पत्तिं नेयं तन्निम्नेन मनसा। न पुनस्तदनिष्पन्नमेव परित्यज्य परमारम्भणीयं॥ किं पुनरेवं स्याद्यदि न स्यादित्याह[4]।

एवं हि सुकृतं सर्वमन्यथा नोभयं[5] भवेत्।
असंप्रजन्यक्लेशोऽपि वृद्धिं चैवं गमिष्यति॥ ४४[3]

---

1 *Çikṣās* 11, 7, where occurs instead of niṣpādyamānāyām çikṣaṇāyām. See *ibid* 167, 1-2, and *infra* V 84

2 Ms sūtre by , but Tib has kyan, (=api) and *Çikṣās* api *Çikṣās* has na citra

3 Cp *infra*, VII 47, 48

4 So Ms , but Tib yady evaṁ na syāt ko doṣah

5 Minaev has no bhayam bhavet

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

राज्ञेति संस्मृत्य। तदतिक्रमविपाकफलभयात्। तत्क्षणमिति न तत्र कालपरिलम्भं कुर्यात्॥

संक्षेपसमुदाचारे संप्रजन्यकारितां यदेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैः शिक्षयितुमाह।

यदा चलितुकामः स्याद्वक्तुकामोऽपि वा भवेत्।
स्वचित्तं प्रत्यवेक्ष्यादौ कुर्याद्धैर्येण युक्तिमत्॥ ४७

प्रथमत एव स्वचित्तं निरूप्य। उक्तं। असंक्लिष्टान्यथा कर[१०७]णीयमुक्तं। एतदेव दर्शयति।

अनुनीतं प्रतिहतं यदा पश्येत्स्वकं मनः।
न गर्तव्यं न वक्तव्यं स्थातव्यं काष्ठवत्तदा॥ ४८

रक्तं द्विष्टं वा स्वचित्तं यदा पश्येत्। तदा कायवागादि चलनमात्रमपि न कर्तव्यं। नापि वचनोदीरणं। अन्यथा तदुत्थापिते कायवाग्विज्ञप्ती अपि संक्लिष्टे स्यातां। अतो सर्वेन्द्रियव्यापार[illegible] स्थातव्यं काष्ठवत्। [illegible] इति मनसि निधाय

[illegible]माह।

उद्धतं सोपहासं वा यदा मानमदान्वितं।
सोत्प्रासातिशयं वक्रं वञ्चकं च मनो भवेत्॥ ४९

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ४०

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ४१

[illegible]

कीर्तिर्यशः। परिवारः। दासीदासकर्मकरादिः। उपस्थानं पादधावनमर्दनादि। एभिर्[थि]र्थं तदभिलाष मम चि तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत्।

परार्थरूक्षं[1] स्वार्थार्थि परिषत्काममेव वा।
[2]वक्तुमिच्छति मे चित्तं तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत्॥ ५२

परार्थरूक्षं परार्थविमुखं। स्वार्थार्थि स्वा[र्थ]र्थाभिनिविष्ट। परिषत्। शिष्यान्तेवासिप्रभृतिजनसमाजः। तदभिलाषि। तत्परिवारार्थि।

असहिष्ण्वलसं भीतं[3] प्रगल्भं मुखरं तथा।
स्वपक्षाभिनिविष्टं च तस्मात्तिष्ठामि काष्ठवत्॥ ५३

असहिष्णु असहनशील। अलसं क्रियास्वकर्मण्यं कुसीदमित्यर्थः। भीतं कायजीवितभीरु[4]। भयहेतुभ्यो वा। प्रगल्भं धृष्टं। मुखरं दुर्वचस्कं। युक्तायुक्तमनपेक्ष्याभिधायकं वा। स्वपक्षे शिष्यान्तेवासिज्ञातिमाजोहितादौ अभिनिविष्टं पक्षपाताभिशयवत्॥

सांप्रतं प्रतीकारनिर्देशमाह।

एवं संक्लिष्टमालोक्य निष्फलारम्भि वा मनः।
निगृह्णीयाद् दृढं शूरः प्रतिपक्षेण तत्सदा॥ ५४

---

1 Minaev has °rūksyam.—Tib. uses periphrases gzan-don yal bar hdo... dan | ran-don gñer bar hdod-pa dag and does not translate the second p...

2 So M[2] and Tib., Minaev vartum, L[2] kartum

3 Minaev asahisnulasambhitam

4 Tib. lus dan hthso

[illegible]

वा क्षणव्याकरणी[1] वा स्वपक्षोत्कर्षणवचना वा परपक्षनिग्रहवचना वा आत्मवर्णानुनयवचना वा परवर्णप्रतिघातवचना[2] प्रतिश्रोत्तारणवचना[3] वा आभिमानिकव्याकरणवचना वेति[4]।

एवं निष्फलस्पन्दवर्जनेनानर्थादात्मभावस्य रक्षा प्रतिपादिता भवति। [4]तस्मान्मया शीलसुस्थितेनाप्रकम्पेनाशिथिलेन भवितव्यमिति[4]। एतच्च समाहितचित्तस्य सिध्यति। [5]अत इदं शमथमाहात्म्यमवगम्य तात्पर्येण भावयितव्यं[6]। अनेन तीव्र आदरो भाति शिक्षासु। तेनापि स्मृतिरुपतिष्ठते। उप[स्थित]स्मृतिर्निष्फलं वर्जयति। तस्यानर्था न संभवन्ति। तस्मा

1 Ms has kṣuṇa° and so Tib skad cig (= kṣaṇa) gcal bar byas pa [illegible] Prof Bendall reads kṣuṇṇa, according to the Ms of the Çikṣā [illegible] parently kṣuṇṇa; and Tib in loc thogs pa (= pratihata) —Çikṣās. °vyākaraṇī more correctly (cp Whitney, 1150, f)

On this word, M. Kern writes the following observation "Je pense [illegible] forme prâkrite primitive était akkhana, qui dans le composé pâli akkha[illegible] [illegible] est expliqué par aviruddhavedhin (Jataka, III 322, IV 494, V 129, [illegible] [illegible], I 284 II 171 On en a fait en sanscrit bouddhique akṣuṇavedhin [illegible] [illegible] Index, C Bendall) Le Pali comme le sanskrit bouddhique [illegible] [illegible] interprété le sens du mot (touchant infailliblement le [illegible] [illegible] raison est [illegible] (= sansk. akhana vedhin)—Il [illegible] [illegible] déduit, par abstraction, de akkhana, un mot khana [illegible]

2 [illegible] Ms [illegible] confirmed by the Tib, is [illegible]

3 [illegible] VI [illegible] prat[illegible], etc

4 [illegible]

5 [illegible]

6 [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

आत्मसत्त्ववशं नित्यमनवद्येषु वस्तुषु ।
निर्माणमिव निर्मानं[1] धारयाम्येष मानसं ॥ ५(

सुनिश्चितं संदेहविपर्यासरहितं । सुप्रसन्नं सदा प्रीति मनस्थवकुल । धीरमचञ्चलं । आदरः कथित एव । गौ आराध्येषु चित्तस्य नम्रता । ताभ्यां सह वर्तते । सलज्जं पूर्वव सभय स्खलित - - - लोके भीतं[2] । शान्तं सयतेन्द्रि सत्त्वाराधनयत्न[50b]वत् ।

यदेकस्य रुचिजनकं तदन्यस्य विपरीतं । अन्योऽन्यवि द्धाभिः पृथग्जनेच्छाभिरखेदितमविप्रतिसारि । कथं दयान्वित हेतुपदमेतत् । कुतः । यस्मात्क्लेशोत्पादान्न स्वातन्त्र्यादिदमेतत् परस्परविरुद्धचरितं एषां बालानामिति मत्वा[3] ।

आत्मसत्त्ववशं स्वपरायत्तं सर्वकालं । किं सर्वत्र । न । अन वद्येषु वस्तुषु । [4]उभयसावद्यशून्येषु । किंवत् निर्माणमिव[5] निर्मितवत् । विगतमान[6] मानसं धारयामि । एषोऽहमिति बोधिसत्त्वो [7]मनसि निवेशयेत् ।

अस्मादपि संवेगमनसिकाराच्चित्तस्यानर्थविवर्जनेन रक्षा विधातव्येत्याह ।

---

1 Minaev nirmāṇam, Tib sprul pa bzin du na mod-par = nirmitavat

2 Ms skhalito tyaralokya bhitam, Tib hkhrul pa hbyun bas hjig-rten la hjigs pa —Ch supra 113, 5

3 Cp infra VI, 25

4 Prakṛtyā, prajñaptyā avadyam

5 See the note to Çikṣā 127, 13

6 Cp Çikṣā 153, 13 Sattveṣu nirmānatā

7 Ex conj Ms has tvena manasi

अत एव चित्तपरिकर्मैव साध्यं। तस्मिन् परिकर्मिते[1] कायस्यायत्नत एव परिकर्मसिद्धेः। तत्परतन्त्रत्वात्तस्येत्युक्तं भवति॥

एवं सर्वथानुपयोगिनि काये सापेक्षतां निरस्यन्नाह।

रक्षसीमं मनः कस्मादात्मीकृत्य समुच्छ्रयं।
त्वत्तश्चेत्पृथगेवायं तेनात्र तव को व्ययः॥ ६०

हे मनः। अनात्मकमेवात्मत्वेन स्वीकृत्य मांसास्थिपुञ्जं कायसंज्ञकं कस्मात्कारणात्त्वं रक्षसि। किमेवमिति चेत्। भवतो यदि भिन्न एवायं कायः। तेन अस्यापचये तव किमपचीयते॥ पूर्वमेव चिरं स्वीकृत इति चेदाह।

न स्वीकरोषि हे मूढ काष्ठपुत्तलकं[2] शुचिं।
अमेध्यघटितं यन्त्रं कस्माद्रक्षसि पूतिकं॥ ६१

हे मूढ मोहविजृम्भितमेतद्भवतः[3]। शुचिं पवित्रं। अयं चाशुचिः। इदमेवाह। अमेध्येति। पूतिकं शतनधर्मकं[4]॥ स्यादेतत्। किमन्यस्मिन्नसत्यपि दोष उच्यत इत्यत्राह।

1 Now and curious

2 Minaev has °likam, L[3], M, Dev, BURN °lakam

3 Vijṛmbhita (bgyiṅ ba, Jaschke, s. voc. sgyiṅ = to yawn, gape, almost exclusively used in describing the attitude of a dying lion, and so also the dying attitude of Buddha) cp *Mhv* I, 195, FOUCAUX, Musée Guimet, XIX, p 26

4 Çatana according to COWELL and NEIL = cutting (*Divyāv.* 183, 23; 281, 30 . sarvasaṃskāragatiḥ çatanapatanavikiranavidhvaṃsanadharmatayā parāhatya ,)—But = caduc, according to Prof KERN, "A peu près synonyme de patana Çat = çad = latin cado. En sanskrit il n'y a que le causatif çātayati, considéré comme le causatif de çad (= çātane)"

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

न खादितव्यमशुचि[1] त्वया पेयं न शोणितं ।
नान्त्राणि चूषितव्यानि किं कायेन करिष्यसि ॥ ६५

यदस्ति न तदुपयुक्तमिति संक्षेपार्थः । अतः किमनुपयोगिना कायेन करिष्यसि । अत्रासङ्गो न युक्त इत्यर्थः । अन्यप्रयोजनाभावादिदमेवोचितमुत्पश्यामः । इत्याह ।

युक्तं गृध्रशृगालादेराहारार्थं तु रक्षितुं[2] ।
[3]कर्मोपकरणं त्वेतन्मनुष्याणां शरीरकं ॥ ६६

यस्मात्कर्मणि केन चित्सहकारिभावेनोपयुज्यत इति रक्ष्यते[4] । तथापि नात्राभिनिवेशः कार्य इत्याह ।

एवं ते रक्षतश्चापि मृत्युराछिद्य निर्दयः ।
कायं दास्यति गृध्रेभ्यस्तदा त्वं किं करिष्यसि ॥ ६७

आछिद्येति बलाद्भवतो[5] गृहीत्वा निष्कृपो मृत्युस्तव कायं गृध्रेभ्यो दास्यति । तदापि न कश्चित्प्रतिकारो भविष्यति इत्यभिप्रायः ॥ खादेतद्यद्येवं तथापि भक्ताच्छादनादिमात्रेणापि परिपालनीय इत्यत्राह ।

---

1 So Dev., Burn.,—Minaev has : açucim

2 So M. L², Minaev has rakṣitam —There is no commentary on this line

3 I prefer the reading of L², M., but Minaev has "° karanatvam tan " and Tib bkol bar bya ba nyid du zad = karmopakaranatvo eva —See P W sub voc K°

4 Tib. has sbyar bar bya yin pas na mkho-bas ni chags par byao ze na / de lta mod kyi / hdi la = yujyate, upayuktatvād eva āsangah kāryah / naivam / natra abhiniveçah

5 Bhavato (?), not translated in Tib.

न स्थास्यतीति भृत्याय न वस्त्रादि प्रदीयते।
कायो यास्यति खादित्वा कस्मात्त्वं कुरुषे व्ययं॥६८

यदि नाम भृत्यकर्मकरणं। तथापि तत्रानवस्थायित्वभावे विचक्षणो ज्ञात्वैव प्रवर्तते। एवं भवतोऽपि तद्धर्मिणि स्वेनाभिप्रायेण हे मनस्त्वं कुरुषे व्ययमुपकरणोपचयं। तत्किं सर्वथैव [illegible] निरवकाशोऽयं कर्तव्यो। नेत्याह।

दत्त्वास्मै वेतनं तस्मात्स्वार्थं कुरु मनोऽधुना।
न हि वेतनिकोपात्तं सर्वं तस्मै प्रदीयते॥६९

वेतनं कर्मसमूल्यं। तावन्मात्रं दत्त्वास्मै गत्वरशरीराय [illegible]-कारणतात्। स्वप्रयोजनमनुविधेय हे मनः। [illegible] [illegible] न दीयत इति चेत्। न हि [illegible] [illegible] [illegible] तस्मै [illegible] प्रदीयत इति [illegible]। तस्मादेवमुपपन्नमात्रं दत्त्वा।

काये नौबुद्धिमाधाय गत्यागमननिश्रयात्।
यथाकामंगमं कायं कुरु सत्त्वार्थसिद्धये॥७०

काये नौबुद्धिं कृत्वा [illegible] [illegible]। [illegible]

[illegible]

कुरु सत्त्वार्थानुष्ठानाय निष्पत्तये वा हे मन इति प्रकृतमभिसंबध्यते ॥

इति कायप्रत्य[52a]वेक्षया तत्स्वभावमुपयोगं च विचार्य परिनिश्चितकायप्रयोजन उपसंहरन्नाह ।

एवं वशीकृतस्वात्मा[1] नित्यं स्मितमुखो भवेत् ।
त्यजेद्भृकुटिसंकोचं[2] पूर्वाभाषी जगत्सुहृत् ॥ ७१

उक्तनीत्या । आयत्तीकृतः । आत्मा चित्तकायलक्षणः । सर्वदा प्रसन्नवदनो भवेत् । भ्रूललाटसंकोचं च प्रसादहानिकरं त्यजेत् । पूर्वमेवासंचोदित एव परेण स्वागतादिवादैः संतोषणशीलो भवेत् । सर्वसत्त्वानामकारणबान्धवश्च ॥ इत्यपि शिवानर्थविवर्जनाय कार्यमित्याह ।

सशब्दपातं सहसा न पीठादीन् विनिक्षिपेत् ।
नास्फालयेत्कपाटं च स्यान्निःशब्दरुचिः सदा ॥ ७२

सहसा त्वरितमेव निष्प्रयोजनं । हस्तदण्डादिना कपाटं च नाकोटयेत् । संक्षेपतः सततं निःशब्दाभिरतिर्भवेत् ॥ क एवं सति गुणः स्यादित्याह ।

बको विडालश्चौरश्च निःशब्दो निभृतश्चरन् ।
प्राप्नोत्यभिमतं कार्यमेवं नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ७३

---

[1] L[3], M, Dev Burn °kṛtaç cātmā
[2] M Vyut 126, 64 apagatabhrūkuṭika Cp Visuddhimagga (B T S) 17, 11
[3] Cp Manu IV, 64

सर्वे एते निःशब्दा अनुद्धतास्च विहरन्तो विवक्षितमर्थं लभन्ते । व्रतिनापि तथैव समाधानकण्टकपरिहारेण विहर्तव्य ॥ इत्यपि शिक्षितव्यमित्याह ।

[1]परचोदनदक्षाणामनधीष्टोपकारिणां ।
प्रतीच्छेच्छिरसा वाक्यं सर्वशिष्यः सदा भवेत् ॥ ७४

कौशल्यविनोदनाववादानुशासिनीसमर्थानां[2] विनयादिकोविदा[नां] । अप्रार्थितहितैषिणां हितविधायकं वचनं मूर्ध्ना गृह्णीयात् । न तेषु स्वचित्तं दूषयितव्यं । नाप्यवमन्यना[3] कार्येति भावः । सर्वसत्त्वेषु गुरुगौरवधिया समाचरितव्यमिति सर्वं सर्वेभ्यः शिक्षेत् ॥ ईर्ष्यामलप्रक्षालनामाह[4] ।

सुभाषितेषु[5] सर्वेषु साधुकारमुदीरयेत् ।
पुण्यकारिणमालोक्य स्तुतिभिः संप्रहर्षयेत् ॥ ७५

परकीयगुणवर्धनवचनेषु तत्परितोषणाय साधु साधु भद्रकमिदमिति शब्दमध्याशयेनोच्चारयेत् । कुशलकर्मकारिणमपि दृष्ट्वा । साधुकृतं धन्यो [52b] भवान् सुकृतकर्मकारीत्यादिभिः स्तुतिवचनैः प्रोत्साहयेत् ॥ [6]लपनाशङ्कां निरस्यन्नाह ।

---

1 Bu ms para°—This stanza is quoted with variants Çikṣās p 361, 11

2 On anuçāsani, see *supra* ad V 30, and *Samādhirāja*, 6 4

3 See *Çikṣās* 9, 7

4 Prakṣalanā The form in a is new

5 New, as a synonym to varṇana, praise

6 M Vyut 127, 63—W K P =Geklatsch commérages=gossip, but Khaprag=Schmeichelei, flatter, adulation better meaning so far as I see Cp *Çikṣās* 208, note 1, with reference to Rāṣṭrapāla

परोक्षं च गुणान्[1] ब्रूयादनुब्रूयाच्च तोषतः ।
स्ववर्णे भाष्यमाणे च भावयेत्तद्गुणज्ञतां ॥ ७६

परगुणान् सद्भूतानपि परोक्षं ब्रूयान्न समक्षं । अन्यथा लपनां कश्चिन्मन्येत । परेण तु तत्समक्षमन्यस्य गुणे भाष्यमाणे तदनुवादकतया[2] समक्षमपि ब्रूयात् । अन्यथा नास्य रुचिरचेतमला स्वचित्तं प्रदूषयेत्परः । स्वगुणे पुनः केन चिद्गुणपक्षपातिना प्रसङ्गेन समक्षं परोक्षं च कीर्त्यमाने । चित्तस्योन्नतिं निवारयंस्तस्यैव गुणाभिधायकस्य गुणानुरागितां मनसि कुर्यात् । परगुणामर्षणं वारयन्नाह ।

सर्वारम्भा हि तुष्ट्यर्थाः[3] सा वित्तैरपि दुर्लभा ।
भोक्ष्ये[4] तुष्टिसुखं तस्मात्परश्रमकृतैर्गुणैः ॥ ७७

सर्वेषां हीनमध्योत्कृष्टानां सत्त्वानां । सर्वे वा । उपक्रमाः दुःखपरिहारेण तुष्ट्यर्थाः । सर्वारम्भपरिश्रमेण तुष्टिरेवोत्पादयितव्येत्यर्थः । सा च तुष्टिर्धनविसर्गैरपि दुर्लभा । स्याद्वा न वेति । इह पुनरयत्नसिद्धोपस्थिता कस्मात्परिहीयत इति मनः भोक्ष्ये अनुभविष्यामि सन्तोषसुखं । अन्ययत्ननिष्पादितैर्गुणैः परकीयैः । न हि प्रियपुत्रगुणश्रवणा वृथा । इति भावना परगुणश्रवणादिना हर्षमपि कुर्यात् ॥ अर्थेनोपचयमाह ।

न चात्र मे व्ययः कश्चित्परत्र च महत्सुखं ।
अप्रीतिदुःखं द्वेषैस्तु महद्दुखं परत्र च ॥ ७८

नैवास्मिन्नर्थे प्रवृत्तिमतो मम । इहलोके वा । उपचय-
गोऽपि संभवति । उपचयः पुनर्विद्यत एवेति दर्शयति ।
त्र च महत्सुखं परगुणाभिनन्दनात् ॥ एवमक्रियमाणे पुन-
चयो दृश्यते । उभयलोकेऽपि दुःखं परगुणामर्दनात् ॥
आत्मर्वकल्मषप[59a]रित्यागेनेयमुचिता कर्मकारिता शिष्य-
दित्याह ।

विश्वस्तविन्यस्तपदं विस्पष्टार्थं मनोरमं ।
श्रुतिसौख्यं कृपामूलं मृदुमन्दस्वरं वदेत् ॥ ७९

सर्वविघविनिर्मुक्तत्वादिश्वस्त[1] । आनुपूर्व्या व्यवस्थितपद ।
संदिग्धार्थं । मनःप्रह्लादनकारं । श्रवणाप्यायकं[2] । करुणारम-
निष्यन्दभूतं[3] न रागादिनिदानं । मृदुस्वरमकर्कशवचनं । [4]मन्द-
रं । यावता ध्वनिना प्रतिपाद्यस्य प्रतीतिः स्यात् । न ततो
न नातिरिक्तं उदीरयन् ।

ऋजु पश्येत्सदा सत्त्वांश्चक्षुषा संपिबन्निव ।
एतानेव समाश्रित्य बुद्धत्वं मे भविष्यति ॥ ८०[5]

---

1 Viçvasta = yid phebs — phebs par [illegible] ba = "[illegible] und [illegible] sprechen" (Schmidt)

2 Āpyāyaka, not in P. W., but Kādambarī [illegible] (K[illegible])

3 Niṣyanda (pāli nissanda), cp. Senart, [illegible] — [illegible] ba

4 M[illegible] 126, [illegible] mandabhāṣo bhavati

5 Cp. [illegible], VI, 18, 112 and foll.

स्वकार्यकुटिल परमार्थाभिरमणानन्देन चक्षुषा हविरा गोतस्तत्त्वं परमाप्लादकरं संपश्यन् सत्त्वान् ऋजुदृष्टिः न रक्तेन न द्विष्टेन न मुग्धेन। परमोपकारका एते। कुतः यस्मादेतान् सत्त्वान् समाश्रित्य दुर्लभलाभं बुद्धत्वं मे भविष्यति उत्पत्स्यते। एवं च विहरन्। [1]स्वल्पेऽपि सत्त्वार्थसमर्थो भवत्येव। यदुक्तं।

सर्वत्राचपलो मन्दस्मितस्निग्धाभिभाषणात्।
आवर्जयेज्जनं भव्यमादेयश्चापि जायते। इति[1]।

एतदेव च बोधिसत्त्वस्य कृत्यं यदुत सत्त्वावर्जनं नाम[3]। यथा धर्मसंगीतिसूत्रे आर्यप्रियदर्शनेन बोधिसत्त्वेन परिदीपितं तथा तथा भगवन् बोधिसत्त्वेन प्रतिपत्तव्यं यत्सहदर्शनेन सत्त्वाः प्रसीदेयुः। तत्कस्माद्धेतोः। न भगवन् बोधिसत्त्वस्यान्यत्करणीयमस्त्यन्यत्र [सत्त्वावर्जनात्]। सत्त्वपरिपाक एव इयं भगवन् बोधिसत्त्वस्य धर्मसंगीतिरिति।

एवमक्रियमाणे को दोष इति चेत्[4]।

अनादेयं[5] तु तं लोकः परिभूय जिनाङ्कुरं[6]।
भस्मच्छन्नं यथा वह्निं पच्येत नरकादिषु[1] ॥ इति[2]।

1-1 From Çikṣās 124, 9-11, with some variants sattvārthakṣamo bhavaty eva prasādakaratvāt / katham sarvatra The Ms of the Çikṣās has in margin the following glosses vinā smṛtisamprajanyatvam and mṛdunim

2 The two stanzas are the 10th and 11th of the Çikṣāsamuccayakārikā, see Bendall's Introduction and supra note ad IV, 48

3 nāma is wanting in Çikṣās

4 Çikṣās evam punar doṣa ity aha

5 ādeya (gzun os), anādeya, the present use of this word seems new See Senart, Mhv I, 580 on "ādeyavacana"

6 = buddhāṅkura (Çikṣās 159, 21) = bodhisattva

तस्मात्सत्त्वाराधन[53b]मेव बोधिसत्त्वस्य कर्म। उपकारिक्षेत्रमसाधारणं पुण्यप्रसूतिहेतुरिति॥ तत्प्रसङ्गेनान्यदपि दर्शयन्नाह।

सातत्याभिनिवेशोत्थं प्रतिपक्षोत्थमेव[1] च।
गुणोपकारिक्षेत्रे च दुःखिते च[2] महच्छुभं॥ ८१

समादानेन[3] क्रियमाणं। अभिनिवेशोत्थं तीव्रप्रसादजनितं। प्रतिपक्षोत्थं। क्लेशप्रतिपक्षशून्यतादिभावनाप्रसूतं। गुणक्षेत्र[4] बुद्धबोधिसत्त्वादि। उपकारिक्षेत्रं मातापितादि। दुःखिता ग्लानादयः। एतेषु स्वल्पमपि कृतमप्रमेयशुभहेतुरुपजायते॥

इदमपि बोधिसत्त्वेनाभ्यसनीयं। इत्याह।

दक्ष उत्थानसंपन्नः स्वयंकारी सदा भवेत्।
नावकाशः प्रदातव्यः कस्य चित्सर्वकर्मसु॥ ८२[5]

---

[1] Minaev and Text Mss pratipakṣotthaṃ. Our Ms has pratipakṣotthaṃ with ṣ erased. The gloss °prasutam and Tib. ... are decisive. The technical meaning of 'pratipakṣa' (See V, 64; Çikṣās., 269, 4) was unknown to the copyists, and the "adversaries" are wrongly assimilated to the benefactors, etc.—Min. has eva va.—Tib. has 'rtag par,' as an equivalent to satatya° (cp. Çikṣās. 51, 9).

[2] So Minaev; I S has duḥkhiteṣu, but no plural sign in Tib.—See Comm.

[3] See Mhv., s. voc. samādāna, samādāya, and supra p. 89, n. 1.—Tib. has, "yid dam du byas pa" as an epithet to tīvraprasāda.—As there is in Nep. Ms a mark above the line I should conjecture that the correct reading is abhiniveśotthaṃ samādānena kriyamāṇaṃ.

[4] Cp. infra VI, 112 and foll.

[5] Cp. Chap. VII and V, 1. c. 125 gāthā.

[illegible]

[illegible]

[illegible] बोधिसत्त्व[illegible] ।

[illegible]

भस्माच्छन्न यथा वह्नि [illegible] नरकादिषु [illegible] इति ।

[1] From Çiks. 121 [illegible] with [illegible] pra [illegible] the followi[illegible]

[2] The two stanzas are [illegible] BENDALL's Introduction and [illegible] note [illegible]

[3] name is wanting in Ç [illegible]

[4] [illegible] evam punar [illegible]

[5] adeya (gzun os), [illegible] the presence of [illegible] SENART, Ma[illegible] I 580 on [illegible]

[6] = buddhankur[illegible] Ç [illegible] bodhi[illegible]

न्तिक इति चेत्। न[1]। क्वचिन्निषिद्धमपि सत्त्वार्थविशेषं प्रज्ञाचक्षुषा पश्यतः करणीयतयाऽनुज्ञातं भगवता। अनिःसरणं[2] च भगवतः शासनं। तच्चापि न सर्वस्य। अपि तु कृपालोः करुणाप्रकर्षप्रवृत्तितया तत्परतन्त्रस्य परार्थैकरसस्य स्वप्रयोजनविमुखस्य। इति प्रज्ञाकरुणाभ्यामुद्भूतपरार्थवृत्तेरुपायकुशलस्य[3] प्रवर्तमानस्य नापत्तिः।

अत्र चोपालिपरिपृच्छायामापत्त्यनापत्तिविभागो वेदितव्यः[4]। तथोपायकौशल्यसूत्रे ज्योतिष्कमाणवकाधिकारे[5]॥

एषा रक्षात्मभावस्य भैषज्यवसनादिभिः।[6]

इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह।

विनिपातगतानाथव्रतस्थान् संविभज्य च।
भुञ्जीत मध्यमां मात्रां त्रिचीवरबहिस्त्यजेत्॥ ८५[7]

भैषज्यवसनादिभिरात्मभावो हि परिपालनीयः परार्थोपयोगित्वात्। यथोक्तं प्राक्। तत्र द्विविधं भैषज्यं सततभैषज्यं

---

[1] Wanting in Tib.
[2] See Mvy. I, 431, infra ... IX, 106 (330, 6). Tib. has ... par ... = nihsarana.
[3] See the important definition (ke panam upāyakauçalaṃ) Çiks. ... 16 ... where the mutual connexion of Prajñā with Karuṇā ... [illegible]
[4] See infra ... X, 98. On this book, see the notes of ... [illegible] and Add. Note on 178 ... The fragments referred to are quoted ... [illegible]
[5] Cp. Çiks. 167 ... [illegible] — [illegible]
[6] [illegible] 127, ... 11 ... [illegible] and IX, 48, V, ... V, 21.
[7] Cp. ... 126 ... [illegible] ... IX, ...

[illegible]

[illegible] ॥ ८३

[illegible]

इत्यर्थः ।

[illegible] मुक्तमित्याह ।

एवं बुद्धा परार्थेषु भवेत्सततमुत्थितः ।
निषिद्धमप्यनुज्ञातं कृपालोरर्थदर्शिनः ॥ ८४

एवमनुत्तर ज्ञात्वा सत्त्वानां हितसुखविधानाय नि[illegible] मारब्धवीर्यो भवेत् । प्रतिषिद्धार्थे प्रवृत्तौ [illegible] कथं न [illegible]

[illegible]

करिष्यामि। बोधिप्राप्तश्च पुनर्धर्मेण संग्रहं करिष्यामीति विस्तरः।

पुनरत्रैवोक्तं[1]। द्वयोरहं काश्यप श्रद्धादेयमनुजानामि। कतमयोर्द्वयोः। युक्तस्य मुक्तस्य चेति[1]। [2]अनया दिशा सर्वपरिभोगाः सत्त्वार्थमधिष्ठातव्याः। अन्यथा।

आत्मतृष्णोपभोगात्तु क्लिष्टापत्तिः प्रजायते[3]। इति

यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे।

ते भोजनं स्वादुरसं प्रणीतं
लब्ध्वा च भुञ्जन्ति अयुक्तयोगाः।
तेषां स आहारु वधाय भोती
यथ हस्तिपोतान बिसा अधौतकाः[4]॥ इति[2]

विस्तरेण चैतच्छिक्षासमुच्चये द्रष्टव्यं।

ग्लानभैषज्यं तु यामिकं साप्ताहिकं यावज्जीविकमिति त्रिविधं। एतच्च भिक्षुविनये प्रतिपादितं। तत्रैवावधार्यं[6]।

वसनादिभिरात्मरक्षामाह। त्रिचीवरबहिस्त्यजेत् इति॥

---

1 1 *Çikṣās.* 138, 2.—Yukta = ldan pa.

2 2 *Çikṣās.* 137, 9-18.

3 Ms. upabhogāt | tikli°. Cp. *Çikṣās.* 143, 3.—See note ad IV, 48.—The 13th Kārikā, second part.

4 The Ms. of the Çikṣās has visa adhautakā.—The Tib. pad rtsa (padma-kanda) = bisa.—M. Vyut. 211, 1.—vadhāya = dug tu = viṣaya.

Candrapradīpa = Samādhirāja. See Ch. IX, ad fin. = R. As. S. Hodgson 4, fol. 37b2. This Ms. also reads *bisa adhautaka.* The Calcutta edit. (32, 8) prints here mere gibberish. (C. Bendall.)

6 See Çikṣās. p. 135, 9 (*Çrāvakavinaya*)—and the *Bhikṣuprakīrṇaka* quoted p. 154, 15.

रिष्यामि । बोधिप्राप्तश्च पुनर्धर्मेण संग्रहं करिष्यामीति स्तरः ।

पुनरत्रैवोक्तं[1] । द्वयोरहं काश्यप श्रद्धादेयमनुजानामि । तमयोर्द्वयोः । युक्तस्य मुक्तस्य चेति[1] । [2]अनया दिशा सर्वपरिभोगाः सत्त्वार्थमधिष्ठातव्याः । अन्यथा ।

आत्मतृष्णोपभोगात्तु क्लिष्टापत्तिः प्रजायते[3] । इति

यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे ।

ते भोजनं स्वादुरसं प्रणीतं
लब्ध्वा च भुञ्जन्ति अयुक्तयोगाः ।
तेषां स आहारु वधाय भोती
यथ हस्तिपोतान बिसा अधौतकाः[4] ॥ इति[2]

विस्तरेण चैतच्छिक्षासमुच्चये द्रष्टव्यं ।

ग्लानभैषज्यं तु यामिकं साप्ताहिकं यावज्जीविकमिति त्रिविधं । एतच्च भिक्षुविनये प्रतिपादितं । तत्रैवावधार्यं[5] ।

वसनादिभिरात्मरक्षामाह । त्रिचीवरबहिस्त्यजेत् इति ॥

---

1 1 Çikṣā° 138, 8—Yukta = ldan pa

2 2 Çikṣā° 137, 9 14

3 Ms upabhogāt / tṛkli° Cp Çikṣā° 143, 5—See note ad IV, 48—The 13th Kārikā, second part.

4 The Ms of the Çikṣā° has visā adhautakā—The Tib pad rtsa (padma-kanda) = bisa—M Vyut 241 1—vadhāya = dug tu = viṣāya

Candrapradīpa = Samādhirāja See Ch IX, ad fin = R As S Hodgson 4, fol 37b2 This Ms also reads bisā adhautaka The Calcutta edit (32 8) prints here mere gibberish (C Bendall)

5 See Çikṣā° p 135 8 (Grāmāvataraṇa?)—and the Bhikṣuprakīrṇaka quoted p 154, 13

ग्लान[प्रत्यय]भैषज्यं च[1]। तच्च सततभैषज्यमोदनादि। पिण्डाय गोचरे चरता ग्रामप्रवेशे यथोक्तशिक्षायां माधाय चरितव्यं। ततो लब्धात्पिण्डपातात्[2] विभक्तात्। विनिपातगतानाथव्रतस्थान् सविभागिनः कुर्यात् एकं प्रत्यङ्गं विनिपातिनां। द्वितीयमनाथानां। तृतीयं चारिणां दत्त्वा चतुर्थमात्मना परिभुञ्जीत। स परि न रक्तः परिभुङ्क्ते। असक्तो। अगृद्धो। अनध्यवसितः। यावदेवास्य कायस्य स्थितये यापनायै॥ मध्यमां मात्र तथा च परिभुङ्क्ते यथा नातिसंलिखितो[3] भवति। नातिगु कायः। तत्कस्य हेतोः। अतिसंलिखितो हि [54b] कुश चपराङ्मुखो भवति। अतिगुरुकायो मिद्धावष्टब्धो भवति तेन तं पिण्डपातं परिभुज्य कुशलपक्षाभिमुखेन भवितव्य इत्यार्यरत्नमेघे ऽभिहितं[2]।

आर्यरत्नराशावपि[4]। परिभुञ्जता चैवं मनसिकार उत्पादयि तव्यः। सन्त्यस्मिन् काये ऽशीतिकृमिकुलसहस्राणि। तान्य नेनैवौजसा सुखं विहरन्तु[5]। इदानीं चैषामामिषेण

---

1 *Çikṣas.* 127, 14 15, 131, 13, 135, 8.—"pratyaya" is wanting in our Ms; infra (141, 13) Tib. na bai gsol sman no

2 From *Çikṣas.* 127, 15—128, 2, with some variants at the begi... pratyamça (bgo skal), ekam sabrahmacāriṇām, dvitiyam duḥkhitānām, ... vinipatitānam

3 See the note of BENDALL, 127, 2 (= kṛça, cp CHILDERS s.v. sall...

4 *Çikṣās.* 129, 7 9

5 ... sukham phasum viharantu. See note of BENDALL

करिष्यामि । बोधिप्राप्तश्च पुनर्धर्मेण संग्रहं करिष्यामीति विस्तरः ।

पुनरत्रैवोक्तं[1] । द्वयोरहं काश्यप श्रद्धादेयमनुजानामि । कतमयोर्द्वयोः । युक्तस्य मुक्तस्य चेति[1] । [2]अनया दिशा सर्वपरिभोगाः सत्त्वार्थमधिष्ठातव्याः । अन्यथा ।

आत्मतृष्णोपभोगात्तु क्लिष्टापत्तिः प्रजायते[3] । इति

यथोक्तं चन्द्रप्रदीपसूत्रे ।

ते भोजनं स्वादुरसं प्रणीतं
लब्ध्वा च भुञ्जन्ति अयुक्तयोगाः ।
तेषां स आहारु वधाय भोती
यथ हस्तिपोतान विसा अधौतकाः[4] ॥ इति[5]

विस्तरेण चैतच्छिक्षासमुच्चये द्रष्टव्यं ।

ग्लानभैषज्यं तु यामिकं साप्ताहिकं यावज्जीविकमिति त्रिविधं । एतच्च भिक्षुविनये प्रतिपादितं । तत्पर्यायधार्यं[6] ।

वधमादिभिरात्मरक्षामाह । त्रिपौनरवहित्यजेत् इति ॥

---

1 1 Çikṣās. 138, 8—Yukta = ldan pa

2 1 Çikṣās 137, 9 16

3 Ms upabhogāt / tatkli° Cp. Çikṣās 143, 4. See note ad IX, 48.—The 19th kārikā, second part

4 The Ms of the Çikṣās has viṣa adhautakā. The Tib. pad rtsa (padma kanda) = bisa — M. Vyut. 241, 3 — adhauta = dus (?) ... ...

Candrapradīpa = Samādhirāja. See Ch. IX, ad. 10 ... ... As ... 4 fol. 37b 2. This Ms also reads bisa adhautakā. The Calcutta edit. (3. 8) prints here ... ... (C. BENDALL)

6 See Çikṣās. p. 16 ... (Ç ... ...)—and the Bhikṣuprakīrṇaka quoted p. 154 ...

[illegible]

सहमेमेव कं कार्यमितरार्थं न पीडयेन ।
यत्नेन हि सत्त्वानामाशामाशु प्रपूरयेत ॥ ८६

सतां सत्पुरुषाणां बोधिसत्त्वानां धर्मः । कौ[illegible] परहितमुक्तविधानं । तस्मैव कार्यं । अन्यार्थनिमित्त [illegible]

---

[1] Attiy[illegible], nor [illegible]

[2] Cp Mir[illegible], P[illegible]ch[illegible] 17[illegible]

[5] Çiks[illegible] 144, [illegible]—115, —The foll[illegible]

[4] Ibid civaram

[5] Ibid ˘car[illegible]avasah

[6] ˘guruko bhavet = [illegible]t[illegible] bor byed – [illegible]

[7] Negation wanting in Tib

[8] For the actual meaning of [illegible] see [illegible] Tib [illegible] du gnod mi bya = kimcid[illegible]rtham, ksudrak[illegible]rth[illegible]m ([illegible]cording to L[illegible]) Some compound of mita (mit[illegible]th[illegible]rth[illegible]m) seems probabl

पीडयेत् । अन्यथा महतोऽर्थराशेर्हानिः स्यात् । अत एव पूर्वस्मिन् हेतुपदमेतत् । कुतः पुनरेवं । यस्मादनेनैव सुकुमारोपक्रमेण संवर्धमानः शीघ्रमेव सत्त्वानां हितसुखसंपादनसमर्थो भवति ॥ यत एवं । तस्मात् ।

त्यजेन्न जीवितं तस्मादशुद्धे करुणाशये ।
तुल्याशये तु तत्त्याज्यमित्थं न परिहीयते ॥ ८७

स्वशरीरशिरोदानादि न कर्तव्यमिति निषिद्धं । कदा । अशुद्धे मिथ्यामिथ्येतरसर्वव्यसनिजनसाधारणप्रवृत्ते[1] कृपाचित्ते[2] । अत्यारब्धेन[3] हि वीर्येण स्वपरहितार्थस्य बाधा स्यात् । समप्रवृत्ते पुनराशये स्वपरात्मनोऽतिरिक्ते वा न निषिध्यते ।

यदुक्तं[4] । तथा स्वपरबोधिपक्षश्रुताद्यन्तरायकरौ त्यागात्यागौ न कार्यौ । अधिकसत्त्वार्थशक्तेस्तुल्यशक्तेर्वा बोधिसत्त्वस्याधिकतुल्यकुशलान्तरायकरौ त्यागात्यागौ न कार्याविति सिद्धं भवति ।

इदमेव च मधाय बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षे ऽभिहितं । यस्तु खलु पुनः शारिपुत्राभिनिष्क्रान्त[55b]गृहावासो बोधिसत्त्वो बोध्यङ्गैरभियुक्तस्तेन कथं दानं दातव्यं । कतरं दानं दातव्यं । किय-

---

1 Ms. °janasādhāraṇa°, the ā being erased —vyasanin = [illegible] pr = poor, needy

2 Ms has [illegible] kṛpācittā, but no sign of interpunction

3 See the definition of the [illegible], Gdhrs. 51, 9

4 [illegible] 111 seq. — The following [illegible] 112,

द्रूपं दानं दातव्यं ॥ पेयालं ॥ धर्मदायकेन भवितव्यं[1] । यः शारिपुत्र गृही बोधिसत्त्वो गङ्गानदीवालिकासमानि बुद्धक्षेत्राणि सप्तरत्नपरिपूर्णानि[2] तथागतेभ्यो ऽर्हद्भ्यः सम्यक्संबुद्धेभ्यो दानं दद्यात् । यश्च शारिपुत्र प्रव्रज्यापर्यापन्नो बोधिसत्त्व एकां चतुष्पदिकां गाथां प्रकाशयेत् । अयमेव ततो बहुतरं पुण्यं प्रसवति । न शारिपुत्र तथागतेन प्रव्रजितस्यामिषदानमनुज्ञातं ॥ पेयालं ॥ यस्य[3] पुनः शारिपुत्र पात्रागतः पात्रपर्यापन्नो लाभो भवेद्धार्मिको धर्मलब्धः । तेन साधारणभोगिना भवितव्यं सार्धं सब्रह्मचारिभिरिति[4] ।

तत्रैवाह । [5]यस्तु खलु पुनः शारिपुत्रानभिनिष्क्रान्तगृहावासो बोधिसत्त्वः । तेन धर्म आसेवितव्यः । तत्र तेनाभियुक्तेन भवितव्यमिति ॥ अन्यथा स्तोकसत्त्वार्थसंग्रहार्थं महतः सत्त्वराशेस्तस्य च सत्त्वस्य बोधिसत्त्वाशयपरिकर्मान्तरायान्महतो ऽर्थस्य हानिः कृता स्यादिति[5] ॥

अनेनोपायकौशलेन विहरन्न बोधिमार्गात्परिभ्रश्यते । अयमभिप्रायः[6] । दत्त पूर्वमेवानेनात्मभावः सर्वसत्त्वेभ्यः । केवल-

---

1 Çikṣās and Tib add dharmadānapatinā

2 Ibid °pratipūrṇāni kṛtvā

3 Ms yaç ca punaḥ Çikṣās yasya khalu punaḥ

4 Ends the quotation Çikṣās 144, 17

5 Ibid 145, 3 4 —Follows the quotation ad V, 85

6 Cp Çikṣās 51 11 —The whole of this theory (atityāga) is summarised [illegible] line sukṛtārambhiṇā bhavyaṃ mātrajñena ca sarvataḥ (144 [illegible] and [illegible]) Kārikā 11 of the Çi —Contrast the doctrine of [illegible] 221 [illegible]

मकालपरिभोगात्परिरक्षणीयः । अतो न मात्सर्यस्यावकाशः । नापि प्रतिज्ञातार्थहानिरिति । यदुक्त ।

भैषज्यवृक्षस्य सुदर्शनस्य
मूलादिभोग्यस्य यथैव बीजं ।
दत्त्वापि संरक्ष्यमकालभोगात्
मबुद्धभैषज्यतरोस्तथैव ॥ इति[1] ॥ [56*]

सत्त्वाशयरक्षणाद्ध्यात्मा रक्षितव्य इत्याह ।

धर्मं निर्गौरवे स्वस्थे न शिरोवेष्टिते वदेत् ।
सच्छत्रदण्डशस्त्रे च नावगुण्ठितमस्तके ॥ ८८

देवमनुष्यपूजितो हि भगवतो धर्मः । ततो ऽवध्यायन्ति देवतादयो गौरवमकुर्वतो धर्मप्रकाशनात् । निषिद्धं चैतद्भगवता । इति । तदाज्ञातिक्रमे सापत्तिको भवेत् ॥ न वस्त्रादिबद्धशिरसि । सहशब्देन त्रिष्वपि सबन्धः । तथोत्तरीयादिना पिहितशीर्षे । प्रत्येक स्वस्थ इति संबन्धनीय । ग्लाने पुनरनापत्तिः ॥ उपलक्षणं चैतत् । न स्थितेन सुप्ताय निषण्णाय वा । न निषण्णेन सुप्ताय[3] । न च[न]ासनेन निषण्णाय[4] । नोत्पथ-

[1] Quoted [illegible] 51, 17

[2] See Prātimokṣa [illegible] (ed. [illegible]) p. 23 and [illegible] 263 [illegible] 269 17 ss.—(n uthitasmaeka [illegible])

[3] To the "Supta" (nal [illegible]) of our text answers the [illegible] of the [illegible] 263 [illegible]

[4] Ms [illegible] (na erased [illegible] secunda manu) [illegible] carpet cushion [illegible] Therefore [illegible] but these forms are not supported as far as I know by [illegible] literature [illegible]

यायिना मार्गयायिने। नाग्रगामिने पृष्ठगामिना।...
ङ्कारयुक्तायेत्यादयो ऽपि द्रष्टव्या इति[1]।

इदमप्यनर्थविवर्जनाय[2] मूलापत्तिकारणमकरणीयमित्याह

गम्भीरोदारमल्पेषु न स्त्रीषु पुरुषं विना।

गम्भीरो दुर्मेधसामगाधत्वात्। उदारश्च प्रकर्षपर्यन्तत्वात्। तादृशं च धर्ममल्पेषु असंस्कृतबुद्धिषु हीनाधिमुक्तिषु वा न वदेदिति प्रकृतेन सम्बन्धः॥ न मातृग्रामस्यैकाकी रहसि धर्मं वदेत्। वदन् सापत्तिको भवति। न दोषः पुरुषो यदि स्यात्।

हीनोत्कृष्टेषु धर्मेषु समं गौरवमाचरेत्॥८९

श्रावकयानभाषितेषु वा महायानभाषितेषु वा धर्मेषु न ... चित्तप्रमादादिकं कुर्यात्। अन्यथा सद्धर्मप्रतिक्षेपः स्यात्[3]।

नोदारधर्मपात्रं च हीने धर्मे नियोजयेत्।
न चाचारं परित्यज्य सूत्रमन्त्रैः प्रलोभयेत्[1]॥९०

गम्भीरोदारधर्मभाजनं च सत्त्वं निर्विर्ज्ञाता न श्रावकयानादिधर्मेऽवतारयेत्। न चाचारं [illegible]

मुक्ता सूत्रान्तादिपाठेनैव तव शुद्धिर्भविष्यति। इति धर्मकामं प्रभावयेत्॥

आह चात्र[1]। पुनरपरो ऽनर्थो रत्नकूटे दृष्टः। [56b] अपरिपाचितेषु सत्त्वेषु विश्वासो बोधिसत्त्वस्खलितं[2]। अभाजनीभूतेषु सत्त्वेषूदारबुद्धधर्मप्रकाशना[3] बोधिसत्त्वस्खलितं। उदाराधिमुक्तिकेषु सत्त्वेषु हीनयानप्रकाशना[3] बोधिसत्त्वस्खलितमिति॥

आर्यसर्वधर्मवैपुल्यसंग्रहे[4] सूक्ष्मो ऽप्यनर्थ उक्तः। सूक्ष्मं हि मञ्जुश्रीः सद्धर्मप्रतिक्षेपकर्मावरणं। यो हि कश्चिन्मञ्जुश्रीस्तथागतभाषिते धर्मे कस्मिंश्चित् शोभनसंज्ञां करोति। क्व चिद्शोभनसंज्ञां। स सद्धर्मं प्रतिक्षिपति। तेन सद्धर्मप्रतिक्षेपा[5] तथागतो ऽभ्याख्यातो भवति। धर्मो ऽपवदितो भवति। य एव वदति। इदं युक्तमिदमयुक्तमिति विस्तरः॥

[6]आर्याकाशगर्भसूत्रे च मूलापत्तिप्रस्तावे चोक्तं। पुनरपरमादिकर्मिको बोधिसत्त्वः [7]केषांचिदेवं वक्ष्यति। किं भोः

---

1 The author, Çantideva, in his Çikṣā 61 [illegible]

2 Çikṣ. has here and infra °[illegible]

3 Çikṣ. has °samprakāçanāt, °nā— The form in [illegible] is new.— Tib. has no ablative sign.

4 So our Ms.; Tib. has °saṃgrahe [illegible] Çikṣ. [illegible] with the correct reading [illegible]

5 Çikṣ. [illegible] dharmam pratikṣipata.

6 Ibid. 61 [illegible] Minayev, Recherches p. 22 [illegible] Çikṣ. 17 [illegible] and foll.

7 Çikṣ. [illegible]

प्रातिमोक्षविनयेन शीलेन सुरचितेन। शीघ्रं . . . सम्यक्संबोधौ चित्तमुत्पादयस्व। महायानं पठ। यत्ते . . . चित्कायवाङ्मनोभिः क्लेशप्रत्ययादकुशलं कर्म समुदानीतं . . . ते शुद्धिर्भविष्यत्यविपाक। यावद्यथा पूर्वोक्तं। इयमादिक . . . कस्य बोधिसत्त्वस्य तृतीया मूलापत्तिरिति॥

अत इदमपि प्रातिमोक्षनिषिद्धं नाचरणीयमित्याह।

दन्तकाष्ठस्य खेटस्य विसर्जनमपावृतं।
नेष्टं जले स्थले भोग्ये मूत्रादेश्चापि गर्हितं॥ ९१

खेटस्य श्लेष्मणो विसर्जनमपावृत न कुर्यात्। जले . . . भोग्ये उपभोग्ये मूत्रपुरीषादेरपि कुत्सित। अत्रापि देवता . . . श्रयध्यानादपुण्यं प्रसवेत्।

मुखपूरं न भुञ्जीत सशब्दं प्रसृताननं।
प्रलम्बपादं नासीत न बाहू मर्दयेत्समं॥ ९२

मुखं पूरितं कृत्वा शालत्कवलगणात् [.7*]। सशब्दं . . .

धनिकादिशब्देन[1] । दूरं विदारितमुखं । प्रलम्बपादं भूम्यावलग्नपादं खट्वाद्यारोहणे सति नासीत । द्वावपि बाहू सममेकस्मिन् काले न मर्दयेत्[2] । क्रममर्दने न दोषः । सति प्रत्यये[3] ॥

नैकयान्यस्त्रिया कुर्याद्यानं शयनमासनं[4] ।

एकया अद्वितीयया अन्यस्त्रिया । गृहिप्रव्रजितयोरिद[5]मिह साधारणमित्यन्यग्रहणं । न कुर्याद्यानादि ॥ सङ्क्षेपेण सकलस्य दर्शयन्नाह ।

लोकाप्रसादकं सर्वं दृष्ट्वा पृष्ट्वा च वर्जयेत् ॥ ९३

लोकानां यदप्रसादजनकं न भवति तत्सर्वं दृष्ट्वा शास्त्रे व्यवहारे वा । पृष्ट्वा विज्ञान्[6] । वर्जयेत् । अनेनैतद्दर्शितं भवति । दृष्टेऽपि [7]यद्वा[धा]करमेवविधं तद्वर्जयेत् । आपत्तिर्भवतीति । यदुक्तं ।

[8]रत्नमेघे जिनेनोक्तास्तेन सङ्क्षेपसंवरः ।
येनाप्रसादः सत्त्वानां तद्यत्नेन परित्यजेत्[9] ॥ इति

---

1 Tib. [illegible]

2 See a cognate precept, Manu, IV. 82—[illegible]

3 According to Tib. the clause "sati pratyaye" refers to the Com. of the following stanza.

4 [illegible]

5 Cp. Çikṣ. 125, [illegible]

6 [illegible] (P. W.)

7 Tib. [illegible]

8 Çikṣ. 124, [illegible]

9 [illegible]

कुर्वन्नालस्योपहतश्चिरेण। एतेभ्य[1] एव सर्वेभ्यः पूर्वमेव। इदमपरमभिसंक्षिप्य कथयन्नाह।

आचारो बोधिसत्त्वानामप्रमेय उदाहृतः।
चित्तशोधनमाचारं नियतं तावदाचरेत्॥ ९७[2]

आचारः शिक्षणीयं। अप्रमेयो ऽसंख्येयः। बोधिसत्त्वप्रातिमोक्षादिषु प्रदर्शितः। तत्संग्रहरूपं प्रथमतः चित्तशोधनमेवाचारमाचरेत्। नियतं अवश्यंतया[3]॥

सामान्यापत्तिशोधनायाह।

रात्रिं दिवं च त्रिस्कन्धं त्रिष्कालं च प्रवर्तयेत्।
शेषापत्तिशमस्तेन बोधिचित्तजिनाश्रयात्॥ ९८

त्रिष्कृत्वो रात्रेः। त्रिष्कृत्वो दिवसस्य। त्रिस्कन्धः[4]। त्रयाणां स्कन्धानां पापदेशनापुण्यानुमोदनाबोधिपरिणामनानां समाहारः। त्रिस्कन्धं प्रवर्तयेत्। शेषा मूलाया अन्याः। अ[158b]थ वा सचित्य कृता याः प्रतिकृताः। ताभ्यो ऽन्याः स्मृतिसंप्रमोषेण असंप्रजानता वा कृताः। तासां प्रशमः प्रतिकरणं तेन त्रिस्कन्धपरिवर्तनेन[5] बोधिचित्तस्य जिनानां च भगवतां समाश्रयणाच्च।

एतेन विदूषणासमुदाचारादयो दर्शिता भवन्ति।

---

1 [illegible] de dag thams cad kyan

2 See supra V, 17

3 The abstract (if correct) is new and irregular

4 See the [illegible] of Bendall Çikṣ. 171 [illegible] and [illegible] 211

[illegible]

[1]तत्र पापशोधनं चतुर्धर्मकसूत्रे देशितं । चतुर्भिर् मैत्रेय र्मैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः कृतोपचितं पापमभिवति । कतमैश्चतुर्भिः । यदुत । विदूषणासमुदाचारेण । प्रतिसमुदाचारेण । प्रत्यापत्तिबलेन । आश्रयबलेन च ॥ तत्र दूषणासमुदाचारः । [2]अकुशलं कर्म कृत्वा विप्रतिसाररूपात्मगर्हणा पापदेशना । तदनुष्ठानं तत्समुदाचारः । तत्र प्रतिसमुदाचारः । अकुशलप्रतिपक्षः कुशलं । तत्समुदाचारः । वाप्यकुशलं कर्म कुशले कर्मण्यत्यर्थमभियोगः । तत्र प्रत्यात्तिबलं । संवर[समादानादकरणसंवर]लाभः । तत्राश्रयबलं । द्धधर्मसंघशरणगमनं । अनुत्सृष्टबोधिचित्तता च । स बलवदाश्रयेण न शक्यते पापेनाभिभवितुं । एभिर्[3] मैत्रेय चतुर्भिर्मैः समन्वागतो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः कृतोपचितं पापमभिवतीति ॥

[4]विशेष[त]स्तु बोधिसत्त्वापत्तीनां गुर्वीणां लघ्वीनां च देशर्योपालिपरिपृच्छायामुक्ता । ताः शिक्षासमुच्चये द्रष्टव्याः ।

[5]सर्वापत्तयो बोधिसत्त्वेन पञ्चत्रिंशतां बुद्धानां भगवता-

---

1 See Çikṣā 100, [illegible] and Additional Notes (reference to A. M. [illegible] 107)
2 Çikṣā [illegible] In our Ms. [illegible] the text
3 Ms. [illegible]
4 Çikṣā 104, [illegible]
5 Çikṣ. 169 [illegible] Some [illegible]

मन्त्रिते रात्रिं दिवमेकाकिना देशयितव्याः । तत्रेयं देशना अहमेवंनामा बुद्धं शरणं गच्छामीत्यारभ्य यावत्संघं शरणं गच्छामि । नमः शाक्यमुनये तथागतायार्हते सम्यक्संबुद्धाय नमो वज्रप्रमर्दिने । इत्यारभ्य यावत् ।

उपैमि सर्वान् शरणं कृताञ्जलिः ॥

इति विस्तरसूत्रात् । इति हि [illegible] शारिपुत्र बोधिसत्त्वेनेमान् पञ्चत्रिंशतो बुद्धान् प्रमुखान् कृत्वा सर्वतथागतानुगतैर्मनसिकारैः पापविशुद्धिः कार्या । तस्यैवं पापविशुद्धस्य ते बुद्धा भगवन्तो मुखान्युपदर्शयन्ति । पेयालं । [illegible] शानां [illegible] नृत्विकार्यैरापत्तिकौकृत्यस्थानं [illegible] सर्वाभिमतानां बुद्धानां भगवतां नामधेयधारणानु [illegible] रात्रिंदिवं [illegible] पापवि[illegible] [illegible] समाधिं च प्रतिलभते ॥

[illegible] शिक्षासमुच्चये [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] शिक्षासमुच्चयादि । द्रष्टव्य ।

[1]आर्यमैत्रेयविमोक्षे तु बोधिचित्तेन पापविशुद्धिरुक्ता । तच्चोक्तमेव प्राक्[2] ।

जिनाश्रयात् पापविशुद्धौ सूकरिकावदानमुदाहार्यं[3] ।

ये बुद्धं शरणं यान्ति न ते गच्छन्ति दुर्गतिं ।
प्रहाय मानुषान् कायान् दिव्यान् कायान् लभन्ति ते[4] ॥

एवं धर्मं संघं चाधिकृत्य पाठः[5] । अनेन चाश्रयबलमुक्तं ॥

पुनरनियमेन दर्शयन्नाह ।

या अवस्थाः प्रपद्येत स्वयं परवशोऽपि वा ।
तास्ववस्थासु याः शिक्षाः शिक्षेत्ता एव यत्नतः ॥ ९९

स्वयमात्मना परायत्तो वा सत्त्वार्थक्रियायां प्रवृत्तः ॥ किं पुनरेवमनियमेनाभिधीयत इत्याह ।

न हि तद्विद्यते किं चिद्यन्न शिक्ष्यं जिनात्मजैः ।
न तदस्ति न यत्पुण्यमेवं विहरतः सतः ॥ १००

यस्मात् सर्वाकारं सर्ववस्तुतत्त्वमधिगम्य सर्वेषां हितसुख-विधानार्थं उद्यच्छद्भिर्बुद्धसुतैः न तदस्ति किंचिद्यन्न शिक्ष्यं ।

---

1 *Çiks.* 177 [illegible]
2 *Supra* [illegible]
3 *Çiks.* 177 [illegible]
4 See *Abhidharmakoçavyākhyā* p. 157 and [illegible] reading [illegible] — Cp. [illegible] *Jātaka* [illegible] p. 97
5 The *Çiks.* [illegible] and [illegible]

तव्यं । अन्यथा सर्वाकारः सर्वसत्त्वानामर्थः कर्तुमशक्यः । पुन-मं[illegible]भारो ऽनेन विचरतो ऽपर्यन्त एव स्यात् ।

द्वयमपि[1] शिक्षापदमुद्रावधारयितव्येत्याह ।

पारंपर्येण साक्षाद्वा सत्त्वार्थं नान्यदाचरेत् ।
सत्त्वानामेव चार्थाय सर्वं बोधाय नामयेत् ॥ १०१

अन्ततः स्वयमाहारादिक्रियया परप्रेरणया ऽपरापरदूतप्रेरणया[2] वा । साक्षात् स्वयमेवाभिप्रदानादिना वा । यत्सत्त्वानां हितसुखहेतुर्न भवति । तन्न कुर्यात् कारयेद्वा ॥ न चैतदेव केवलं । किं चित् । सत्त्वानामेव संसारदुःखपतितानां ततो निःसरणाय । सर्वं कुशलमूलमनुत्तरायां सम्यक्संबोधौ परिणामयेत् ॥

एतावता श्लोकद्वयेन पुण्यवृद्धिरुपदर्शिता भवति ॥

यदुक्तं । कल्याणमित्रानुत्सर्गादिति[3] । तदाह ।

सदा कल्याणमित्रं च जीवितार्थे ऽपि न त्यजेत् ।
बोधिसत्त्वव्रतधरं महायानार्थकोविदं ॥ १०२

कल्याणकर्मण्यभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिलक्षणे मित्रमसाधारणो बन्धुः । तत्कायजीवितविप्रणाशभयभीतो ऽपि न त्यजेत् ॥

---

1 Tib bslab-pai gzi rgyu hdi yan

2 Tib brgyud-nas pho ña

3 The third pāda of the 6th Kārikā of the Çikṣās —Cp *Çikṣās* 34, 11 (°anutsarjanāt), and 41, 10 (sūtrāṇām ca sadekṣaṇāt)—*supra* ad V, 1, *infra*, p. 158, l. 15

कल्याणमित्रानुशंसाश्च प्रज्ञापारमितायामार्याष्टसाहस्रिकायां महाप्रज्ञदिनपरिवर्तादिविनय्याः । तथाधर्मसत्त्वे ज्ञेयं । कल्याण- मित्र भिक्षवो बोधिसत्त्वा महासत्त्वा भावनीया स तथागताधि- ष्ठितं भवतीति ॥

अपरिमाणस्य कल्याणमित्रस्य [illegible] । [illegible]- [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । कल्याणमित्रस्य पर्युपासनपरिज्ञानार्थमाह ।

श्रीशंभवविहारोद्भव [illegible] ।

श्रीशंभवविहारोद्भवात् । [illegible] [illegible] पर्युपासन [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

कल्याणमित्राण्युपसंक्रमितव्यानि । पृथिवीसमचित्तेन सर्वभारोद्वहनापरितसनतया[1] । वज्रसमचित्तेन अभेद्याशयतया । चक्रवाडसमचित्तेन सर्वदुःखासंप्रवेधनतया । लोकदाससमचित्तेन सर्वकर्मसमादानाविजुगुप्सनतया । रजोहरणसमचित्तेन मानाभिमानविवर्जनतया । यानसमचित्तेन गुरुभारनिर्वाहनतया । [2]अश्वसमचित्तेन [अक्रुध्यनतया । नौसमचित्तेन] गमनागमनापरितसनतया[1] । सुपुत्रसदृशेन कल्याणमित्रमुखवीक्षणतया । आत्मनि च ते कुलपुत्रातुरसंज्ञोत्पादयितव्या । कल्याणमित्रे[षु] च वैद्यसंज्ञा । अनुशासिनीषु[3] भैषज्यसंज्ञा । प्रतिपत्तिषु व्याधिनिर्घातनसंज्ञा । आत्मनि च ते कुलपुत्र भीरुसंज्ञोत्पादयितव्या । कल्याणमित्रेषु शूरसंज्ञा । अनुशासनीषु[4] प्रहरणसंज्ञा । प्रतिपत्तिषु शत्रुनिर्घातनसंज्ञा ॥[5]

यदुक्तं । सूत्राणां च सदेक्षणादिति[6] । तदुपदर्शयितुमाह ।

एतच्चान्यच्च बुद्धोक्तं ज्ञेयं सूत्रान्तवाचनात् ॥ १०३

एतदिह शास्त्रे प्रतिपादितं । अन्यद्यदिह नोक्तं । बुद्धेन

---

1 1 *Çikṣās* sarvabhāravahana° but our Ms is corrected by a second hand —*tas* (utkṣepe) *Dhatup* 26 103 (P W s voc , cp tamas) *Çikṣas* Ms 1st °tasyanataya, more probable See notes of BENDALL, in loco and ad 25,1 (CHILDERS paritassana)

2 So Ms , but Tib (Khyi) agrees with *Çikṣas* Read Çvasamacittena

3 *Çikṣās* Çāsanīṣu, cf V 30, 71

4 So Ms

5 Ends quotation from *Çikṣās* 36, 8

6 Cp *supra* V 1 and p 154 n 3

भगवता बोधिसत्त्वानां करणीयतया निर्दिष्टं । [illegible] मार्गपरिरक्षणाद् वेदितव्यं । एतदेव दर्शयति

शिक्षाः सूत्रेषु दृश्यन्ते तस्मात्सूत्राणि वाचयेत् ।

शिक्षा बोधिसत्त्वानां देशोपदेशलक्षणा । सूत्रेषु [illegible] रत्नमेघादिषु । [illegible] । [illegible] विशेषनिर्देशमाह ।

आकाशगर्भसूत्रे च मूलापत्तीर्निरूपयेत् ॥ १०४ ॥

आकाशगर्भसूत्रे [illegible] पञ्चापत्तयो निर्दिष्टाः । तथा [illegible] आदिकर्मिकस्य बोधिसत्त्वस्याष्टौ [illegible] तथोक्तं । [illegible]

[illegible]

[यः] कुलपुत्र क्षत्रियो मूर्द्धाभिषिक्तः[1] स्तौपिकं[2] वस्तु अपहरति सांघिकं वा चातुर्दिश[संघे][3] निर्यातितं वा । [स्वयं वा] अपहरति हारयति वा । इयं प्रथमा मूलापत्तिः[4] ॥

[5]एवं त्रियानभाषितधर्मप्रतिक्षेपात् । द्वितीया ।

प्रव्रजितस्य शीलवतो दुःशीलस्य वा काषायापहरणात् । गृहस्थकरणात्[6] । कायप्रहारात् । चारके प्रक्षेपात् । जीवितवियोजनाद्वा । तृतीया ।

पञ्चानन्तर्येष्वन्यतमकरणात् । चतुर्थी ।

मिथ्यादृष्टेः । दशाकुशलकर्मपथसमादानात् । परसमादा[प]नाद्वा । पञ्चमीति ॥

तथा ग्रामभेदादिकरणात् सर्वेषां साधारणी चैका[7] ॥

[8]तत्रैवोक्तं । आदिकर्मिकाणां महायानसंप्रस्थितानां कुलपुत्राणां कुलदुहितॄणां चाष्टौ मूलापत्तयः । याभिर्मूलापत्तिभिः स्खलिता आदिकर्मिका महायानसंप्रस्थिताः सर्वाणि पूर्वारोपितानीत्यादि पूर्ववत् ॥ कतमा [60b] अष्टौ । ये सत्त्वाः पूर्वदुश्चरितहेतुना अस्मिन् क्लिष्टे पञ्चकषाये लोके [9]उत्पद्यन्ते

[illegible] । [illegible]

प्रतिपद्य [illegible]

ते [illegible]

[illegible]

दधति । यथा [illegible]

यथा [illegible]

परपुष्टानां [illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] ।

रत्नत्रयस्वहरणात् पाराजिका मता ।
सद्धर्मप्रतिक्षेपाद् द्वितीयां मुनिरब्रवीत् ॥
दुःशीलस्यापि वा भिक्षोः काषायस्तेयताडनात् ।
चारके वा विनिक्षेपाद् उपप्रशाननेन च ॥
पञ्चानन्तर्यकरणान् मिथ्यादृष्टिग्रहेण च ।
ग्रामादिभेदनाद्वापि मूलापत्तिर्जिनोदिता ॥
शून्यतायाश्च कथनात् सत्त्वेष्वकृतबुद्धिषु ।
बुद्धत्वप्रस्थितानां च संबोधेर्विनिवर्तनात् ॥
प्रातिमोक्ष परित्य[ा]ज्य महायाने नियोजनात् ।
शिक्षयानं न रागादिप्रहाणायेति वा ग्रहात् ॥

---

1 Earlier hand [illegible], Tib bzlog [illegible] —Çikṣas (66, [illegible]) has [illegible]

2 Tib ñams par byed-pa [illegible]

3 Çikṣas 66, 15—67, 13

4 Tib blo-sbyans ma byas aç[illegible] buddhiṣu

5 Çikṣas [illegible]

6 This expression, if not new, seems to be rare,—It is, of course, Çrāvaka yāna opposed to the "bodhisattva" or "mahāyāna"—See Chap 11, 15, where the theory of Çāntideva is, by no means, different

परेषां [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

विस्तरेण सदाचारो यस्मात्तत्र प्रदर्शितः ॥ १०५

शिक्षासमुच्चयो ऽपि स्वयमेभिरेव कृतः । अवश्यं नियमेन द्रष्टव्यः पुनः पुनरसकृत् । अभ्यसनीय इति भावः । कुतः यस्मात् । सतां बोधिसत्त्वानां । आचरणमाचार इति कृत्वा । तत्र शिक्षासमुच्चये । विस्तरेण प्रपञ्चेन । सदाचि निरवशेषतया प्रकाशितः । तस्मात् ॥

यदि तस्याभ्यासेऽशक्तिः । तदा

संक्षेपेणाथ वा तावत्पश्येत्सूत्रसमुच्चयं ।

नानासूत्रकदेशानां वा समुच्चय एभिरेव कृतं संक्षिप्तं पश्येत् । आलोकयेत् । शृण्वन् पठन् वा । अत्रापि पूर्ववत् प्रयोजनं ॥ यदि वा

आर्यनागार्जुनाबद्धं द्वितीयं च प्रयत्नतः ॥ १०६

आर्यनागार्जुनपादैर्निबद्धं द्वितीयं शिक्षासमुच्चयं सूत्रसमुच्चयं [illegible] आदरेण [illegible] पश्येत् [illegible] भावः [illegible]

[illegible] आर्यनागार्जुनपादानाम् ।

यतो निवार्यते, यत्र यदेव च नियुज्यते ।
तथोचितकरस्थार्थं शिक्षां दद्यात् समाचरेत् ॥ १०७

यतो [illegible] निवार्यते । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

विस्तरेण सदाचारो यस्मात्तत्र प्रदर्शितः ॥ १०५ ॥

शिक्षासमुच्चयो ऽपि स्वयमेभिरेव कृतः। अवश्यं नियमेन द्रष्टव्यः पुनः पुनरसकृत्। अभ्यसनीय इति भावः। कुतः। यस्मात्। सतां बोधिसत्त्वानां। आचरणमाचार इतिकर्तव्यता। तत्र शिक्षासमुच्चये। विस्तरेण प्रबन्धेन। प्रदर्शितः निस्पष्टीकृत्य प्रकाशितः। तस्मात् ॥

यदि तस्याभ्यासेऽशक्तिः। तदा

संक्षेपेणाथ वा तावत्पश्येत्सूत्रसमुच्चयं।

नानासूत्रैकदेशानां वा समुच्चयमेभिरेव[2] कृतं संक्षेपेण पश्येत्। व्यवलोकयेत्। [3]ग्रन्थतो ऽर्थतो वा। अत्रापि पूर्ववत् प्रयोजनं ॥ यदि वा

आर्यनागार्जुनाबद्धं द्वितीयं च प्रयत्नतः ॥ १०६ ॥

आर्यनागार्जुनपादैर्निबद्धं द्वितीयं शिक्षासमुच्चयं [4]सूत्रसमुच्चयं च पश्येत्प्रयत्नेन आदरेण। यदिदं न दृश्यते तदा[illegible] इति भावः ॥

नियमेन शिक्षादर्शनेऽपि साकल्येन [illegible]सुप्रयोगमात्र।

[illegible]

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां क्षान्तिपारमिता षष्ठः परिच्छेदः ।

[illegible] प्रतिपाद्य । [illegible]
[illegible] च प्रतिपाद्य । [illegible] प्रतिपाद[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

सर्वमेतत्सुचरितं दानं सुगतपूजनम् ।
कृतं कल्पसहस्रैर्यत्प्रतिघः प्रतिहन्ति तत् ॥ १ ॥

[illegible]

[illegible]

कायेनैव पठिष्यामि वाक्पाठेन तु किं भवेत् ।
चिकित्सापाठमात्रेण रोगिणः किं भविष्यति ॥ १०९

अत एवमस्तावत्कायेन पाठकरणं । कायेनैव पठिष्यामि प्रतिपत्त्या सदैव पालयिष्यामि । न तु शब्दमात्रेण निष्फलत्वादिति वाचिकप्रलापेन भवितव्यं । कस्मात् । केवलशास्त्राध्ययनमात्रेण तत्क्रियामकुर्वतो आधिगमस्य किं फलं निष्पत्स्यते । तथा पाठमात्रेण रोगस्य तस्याविनिवृत्ते । न किंचिदिति भावः । तस्मात्सर्वमेतत्क्रियानुष्ठानेन निष्पादयितव्यमिति ॥

इति प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां
पञ्चमः परिच्छेदः ॥

---

[1] Tipp sarvam etat karmaṇā sampādayitavyam nādhyayana... bhavitavyam iti —Cp estote factores verbi

[2] Cp *Dhammapada* 259 dhammam kāyena passati = he observes the law in his acts, but cp M MÜLLER, *in loc* and SENART, J As, Sept 1898, p 216 (Ms Dutreuil de Rhins dhamu kaena phasai)—Tib has lus kyi [s] b... dag spyad par-bya | tshig tsam brjod pas

[3] See *Minaev*, M ca

[4] Cp *ad* I, 17 pratipattivikala, °sāra, caryāvikala

[5] So Tib —The Mss and Tib translation of the Text have samprajanya rakṣaṇaḥ pañcamaḥ , but M has çilapāramitā

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां
क्षान्तिपारमिता षष्ठः परिच्छेदः ।

साम्प्रतं यथा शीलविशुद्धिं प्रतिपाद्य । [illegible]
[illegible] शुद्धिं च प्रतिपाद्य । शुभविशुद्धिं प्रतिपादयितुं [illegible]

क्षमेत श्रुतमेषेत संश्रयेत वनं ततः ।
समाधानाय युज्येत भावयेदशुभादिकम् ॥ इति ।

इत्यभिधानात् [illegible] क्षान्तिमादिश्य ।

सर्वमेतत्सुचरितं दानं सुगतपूजनम् ।
कृतं कल्पसहस्रैर्यत् प्रतिघः प्रतिहन्ति तत् ॥ १ ॥

सर्वमेतदिति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[1]आर्यमञ्जुश्रीविक्रीडितसूत्रे चाह। प्रतिघः प्रतिघ इति मञ्जुश्रीः[2] कल्पशतोपचितं कुशलं प्रतिहन्ति। तेनोच्यते प्रतिघ इति[1]।

[3]आर्यसर्वास्तिवादिना पठ्यते[4]। पश्यथ[5] भिक्षव एतं भिक्षुं केशनखस्तूपे सर्वाङ्गेन प्रणिपत्य चित्तमभिप्रसादयन्तं। एवं भदन्त। अनेन भिक्षवो भिक्षुणा यावती भूमिराक्रान्ता अधश्चतुरशीतियोजनसहस्राणि यावत् काञ्चनवज्रमण्डलान्तं यावन्त्यो वालिकाः। तावन्त्यनेन भिक्षुणा चक्रवर्तिराज्यसहस्राणि परिभोक्तव्यानि। यावदथायुष्मानुपालिर्येन भगवांस्तेनाञ्जलिं प्रणम्य भगवन्तमेतदवोचत्। यदुक्तं भगवता। अस्य भिक्षोरेवं महान्ति कुशलमूलानि। कुत्रेमानि भगवन् कुशलमूलानि तनुत्वं परिक्षयं पर्यादानं गच्छन्ति। नाहमुपाले एवं क्षतिमुपहतिं च समनुपश्यामि यथा [सब्रह्मचारी][7] सब्रह्मचारिणोऽन्तिके दुष्टचित्तमुत्पादयति। तत्रोपाले इमानि महान्ति कुशलमूलानि तनुत्वं परिक्षयं पर्यादानं गच्छन्ति।

1 —Çiks. 119.
2 ... is wanting in Çiks. but confirmed by our Tib. version.
3 —Çiks. 149, —149.
4 ... —Ç. ... Vinaya ... Prof. Bendall ... Tib. version ...
[illegible]

[illegible]

न च द्वेषसमं पापं न च क्षान्तिसमं तपः ।
तस्मात् क्षान्तिं प्रयत्नेन भावयेद्विविधैर्नयैः ॥ २ ॥

[illegible]

मनः शमं न गृह्णाति न प्रीतिसुखमश्नुते ।
न निद्रां न धृतिं याति द्वेषशल्ये हृदि स्थिते ॥ ३ ॥
पूजयन्त्यर्थमानैर्यान् येऽपि चैनं समाश्रिताः ।
तेऽप्येनं हन्तुमिच्छन्ति स्वामिनं द्वेषदुर्भगम् ॥ ४ ॥
सुहृदोऽप्युद्विजन्तेऽस्माद्ददाति न च सेव्यते ।
संक्षेपान्नास्ति तत्किंचित् क्रोधनो येन सुस्थितः ॥ ५ ॥

शमं प्रशमं न गृह्णाति नाश्रयते । अनुपशान्त एव द्वेषानलप्रज्वलितत्वात् । न प्रीतिसुखं सौमनस्यसुखमनु आप्नोति । तेनैवाक्रान्तत्वात् । न निद्रां न धृतिं चित्त लभते । कायचित्तसंतापकारिणि द्वेषशल्ये हृदयनिवासिनि पूजयति सत्करोति लाभसत्कारैर्यान् । येऽपि वा जीविनः । एवं द्वेषिणं स्वामिनमपकर्तुमिच्छन्ति । किमि द्वेषदुर्भगं अप्रियमिति हेतुपदमेतत् ।

सुहृदो मित्राण्यपि । उद्विजन्ते उत्त्रस्यन्ति । अस्माद्द्वेषिण दानोन्मुखोऽपि भृत्यवर्गैर्न सेव्यते नोपगम्यते । किं बहुन इदमिह संक्षेपेणावधार्यतां । नास्ति तदुपशमकारणं किं चि कोपनः सुखं लभेत ।

चित्तस्य कर्कशावस्था द्वेषः । तस्योद्भूतवृत्तिस्तु क्रोध यद्वशाद्दण्डादिग्रहणं क्रियते । इत्यनयोर्भेदेऽपि द्वयोरपि प हर्तव्यतया ऽभेदेनैव निर्देशः ॥

एवमिह दृष्टधर्मेऽपि द्वेषदोषानवगम्य तत्परित्यागाय य वता भवितव्यमित्याह ।

एवमादीनि दुःखानि करोतीत्यरिसंज्ञया[1] ।
यः क्रोधं हन्ति निर्बन्धात् स सुखीह परत्र च ॥ ६

एवं यथोक्तप्रकारेण दुःखानि जनयति [63b] यस्मात्

[1] Tib. Kho-bu dgra yis de la sogs sdug bsnal dag ni byed p' hgyur = Krodharina evamadini duhkhani kriyante

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]ज्ञातविषयस्य च विधानेन ।
[illegible] प्राप्य [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

शमं प्रशमं न गृह्णाति नाप्नुते। अनुपशान्त एव द्वेषानलप्रज्वलितत्वात्। न प्रीतिसुखं सौमनस्यसुखमश्नुते आप्नोति। तेनैवाक्रान्तत्वात्। न निद्रां न धृतिं चित्तस्थैर्यं लभते। कायचित्तसंतापकारिणि द्वेषशल्ये हृदयनिखातमिति।

पूजयति सत्करोति मानसत्कारैर्यान्। येऽपि चानुजीविनः। एव द्वेषिणं स्वामिनं हन्तुमिच्छन्ति। किमिति द्वेषदुर्भगं अप्रियमिति हेतुपदमेतत्।

सुहृदो मित्राण्यपि। उद्विजन्ते उत्त्रस्यन्ति। अस्माद्द्वेषिणः। दानोन्मुखोऽपि भृत्यवर्गैर्न सेव्यते नोपगम्यते। किं बहुना। इदमिह सक्षेपेणावधार्यतां। नास्ति तदुपशमकारणं किंचिद्येन कोपनः सुखं लभेत।

चित्तस्य कर्कशावस्था द्वेषः। तस्योद्भूतवृत्तिस्तु क्रोधः। यद्वशाद्दण्डादिग्रहणं क्रियते। इत्यनयोर्भेदेऽपि द्वयोरपि परिहर्तव्यतया ऽभेदेनैव निर्देशः॥

एवमिह दृष्टधर्मेऽपि द्वेषदोषानवगम्य तत्परित्यागाय यत्नवता भवितव्यमित्याह।

एवमादीनि दुःखानि करोतीत्यरिसंज्ञया[1]।
यः क्रोधं हन्ति निर्बन्धात् स सुखीह परत्र च॥ ६

एवं यथोक्तप्रकारेण दुःखानि जनयति [63b] यस्मात्।

---

[1] Tib Kho bai dgra yis de la sogs sdug bsnal dag ni byed par hgyur = Krodhārinā evamadīni duḥkhāni kriyante

[illegible] । [illegible]
[illegible] वृत्तिता यथा । वृत्तिता [illegible]
[illegible] । [illegible]
इति [illegible] वृत्तिता [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । अथ तु [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

इति [illegible]

[illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible]

यस्मात् मम वध विधाय रात्रिंदिवमपरं न किं चिद्द्वेष वैरिणः करणीयमस्ति॥

एवं द्वेषदोषान्विभाव्य सर्वोपायेन तद्विपक्षभूतां क्षान्ति मुत्पादयेत्। [1]तत्र क्षान्तिस्त्रिविधा धर्मसंगीतिसूत्रेऽभिहिता तद्यथा दुःखाधिवासनाक्षान्तिः। धर्मनिध्यानक्षान्तिः[2]। परापकारमर्षणक्षान्तिश्च[1]॥ तत्र तावद्दुःखाधिवासनाक्षान्तिमधिकृत्याह।

अत्यनिष्टागमेनापि न क्षोभ्या मुदिता मया।
दौर्मनस्येऽपि[3] नास्तीष्टं कुशलं त्ववहीयते॥ ९

[4]दुःखाधिवासनाक्षान्तिविपक्षोऽनि[64a]ष्टागमप्राप्तदुःखभीरुता। इष्टविघातप्राप्तस्य सुखाभिष्वङ्गः। ताभ्यां दौर्मनस्यं ततो द्वेषो लीनचित्तता[5] वा[4]।

[6]अत एवाह चन्द्रप्रदीपसूत्रे। सुखेऽनभिष्वङ्गः। दुःखेऽवैमुख्यमिति।

रत्नमेघसूत्रेऽप्युक्तं। य इमे आध्यात्मिकाः शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः। तान् क्षमते अधिवासयतीति[6]॥

---

1 1 = *Çikṣās*, 179, 11, cp *Dharmasamgraha* CVII —On the first Kṣānti, 9 34, on the third, 35 51, on the second, 52 We have adhivasana, in ad VI, 22

2 = Tib chos la nes par sems pai bzod pa

3 So M Dev, L² °syapi, Minaev °svena nasti See Commentar

4 4 = *Çikṣas* 179, 11 14

5 *Çikṣas* has linata ca

6 6 = *Çikṣas* 179 ll 1

अतो यदि नाम मम शिरः छिद्यते। तथापि न क्षोभ्या न विकोपयितव्या मुदिता मया। मुदिता हि दौर्मनस्यप्रतिपक्षः। दुःखागमेऽपि प्रमुदितचित्तस्य दौर्मनस्यानवकाशात्। इति दौर्मनस्यनिरासाय मुदिता यत्नेन रक्षितव्या॥ कुतः। दौर्मनस्येऽपि कृते इष्टविघाते सति नास्तीष्टं। नाभिलषितं सेत्स्यति। अयं तु विशेषः स्यात्। कुशलं पुनरुपहन्यते।

[1]मुदिता चार्याक्षयमतिसूत्रे वर्णिता। तत्र कतमा मुदिता। या [बुद्ध]धर्माणामनुस्मरणात्[2] प्रीतिः प्रसादः प्रामोद्यं चित्तस्यानवलीनता अनवमृद्यता अपरितर्षणता। सर्वकामरतीनामपकर्षणात् सर्वधर्मरतीनां प्रतिष्ठानं। चित्तस्य प्रामोद्यं। कायस्यौद्बिल्यं। बुद्धेः संप्रहर्षणं। मनस उत्प्लवः। तथागतकायाभिनन्दनरतिरिति विस्तरः[1*]।

किं चेदमविचारयतो दौर्मनस्यमुत्पद्यत इत्याह।

यद्यस्त्येव प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं[3]।
अथ नास्ति प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं॥ १०॥

यदि चेष्टनिघातनिवर्तनाय अनिष्टोपनिपातप्रतिषेधाय च प्रतीकार उपायान्तरमस्ति। तदा दौर्मनस्येन तत्र किं।

---

[1] l. = Çikṣās 183, 4-7.

[2] Çikṣās has: yāvad dharmāṇu°; Tib.: yan sans rgyas.

[3] This line occurs in Çikṣās 180, 8; the next one, written in margin, is necessary and is confirmed by Tib. of Çi.

यस्मात् मम वधं विधाय रात्रिंदिवमपरं न किं[illegible] वैरिण. करणीयमस्ति ॥

एवं द्वेषदोषान्विभाव्य सर्वोपायेन तद्विपक्षभूतां क्षान्तिमुत्पादयेत् । तत्र क्षान्तिस्त्रिविधा धर्मसंगीतिसूत्रेऽभिहि[illegible] तद्यथा दुःखाधिवासनाक्षान्तिः । धर्मनिध्यानक्षान्तिः । परा[illegible] कारमर्षणक्षान्तिश्च ॥ तत्र तावद्दुःखाधिवासनाक्षान्तिम[illegible] कृत्याह ।

अत्यनिष्टागमेनापि न क्षोभ्या मुदिता मया ।
दौर्मनस्येऽपि नास्तीष्टं कुशलं त्ववहीयते ॥ ९ ॥

दुःखाधिवासनाक्षान्तिविपक्षोऽनि[illegible]ष्टागमप्राप्तदुःख[illegible] मता । इष्टविघातप्राप्तश्च सुखाभिष्वङ्गः । ताभ्यां दौर्मनस्यं ततो द्वेषो लीनचित्तता वा ।

अत एवाह चन्द्रप्रदीपसूत्रे । सुखेऽनभिष्वङ्गः । दु[illegible] [illegible]मुखमिति ।

रत्नमेघसूत्रेऽप्युक्तं । य इमे आध्यात्मिकाः शोकपरि[illegible] दुःखदौर्मनस्योपायासाः । तान् सहते अधिवासयतीति ॥

अतो यदि नाम मम शिरः छिद्यते । तथापि न क्षोभ्या । विकोपयितव्या मुदिता मया । मुदिता हि दौर्मनस्य-प्रतिपक्षः । दुःखागमेऽपि प्रमुदितचित्तस्य दौर्मनस्यानवकाशात् । इति दौर्मनस्यनिराशाय मुदिता यत्नेन रक्षितव्या ॥ कुतः । दौर्मनस्येऽपि कृते दृष्टविघाते सति नास्तीष्टं । नाभिलषितं भविष्यति । अथ तु विशेषः स्यात् । कुशलं पुनरुपहन्यते ।

[1]मुदिता चार्याक्षयमतिसूत्रे वर्णिता । तत्र कतमा मुदिता । या [बुद्ध]धर्माणामनुस्मरणात्[2] प्रीतिः प्रसादः प्रामोद्यं चित्त-स्यानवलीनता अनवमृद्यता अपरितर्षणता । सर्वकामरतीना-मपकर्षणात् सर्वधर्मरतीनां प्रतिष्ठानं । चित्तस्य प्रामोद्यं । कायस्यौद्बिल्यं । बुद्धेः संप्रहर्षणं । मनस उत्प्लव. । तथागत-कायाभिनन्दनरतिरिति विस्तरः[3] ।

किं चेदमविचारयतो दौर्मनस्यमुत्पद्यत इत्याह ।

यद्यस्त्येव प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं ।
अथ नास्ति प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं ॥ १० ॥

यदि चेष्टविघातनिवर्तनाय अनिष्टोपनिपातप्रतिषेधाय च प्रतीकार उपायान्तरमस्ति । तदा दौर्मनस्येन तत्र किं ।

1 1 = Çikṣ. 183, [illegible]
2 Çikṣ. [illegible], Tib. [illegible]
3 This line [illegible] Çikṣ. [illegible], the next [illegible] [illegible] confirmed by Tib. of Çi[illegible]

यस्मात् मम वधं विहाय रात्रिंदिवमपरं न किं चिदस्य वैरिणः करणीयमस्ति ॥

एवं द्वेषदोषान्विभाव्य सर्वोपायेन तद्विपक्षभूतां क्षान्तिमुत्पादयेत् । [1]तत्र क्षान्तिस्त्रिविधा धर्मसंगीतिसूत्रेऽभिहिता । तद्यथा दुःखाधिवासनाक्षान्तिः । धर्मनिध्यानक्षान्तिः[2] । परापकारमर्षणक्षान्तिश्च ॥ तत्र तावद्दुःखाधिवासनाक्षान्तिमधिकृत्याह ।

अत्यनिष्टागमेनापि न क्षोभ्या मुदिता मया ।
दौर्मनस्येऽपि[3] नास्तीष्टं कुशलं त्ववहीयते ॥ ९ ॥

[4]दुःखाधिवासनाक्षान्तिविपक्षोऽनि[61a]ष्टागमप्राप्तदौर्मनस्यता । इष्टविघातप्राप्तस्य सुखाभिष्वङ्गः । ताभ्यां दौर्मनस्यं ततो द्वेषो लीनचित्तता[5] वा[6] ।

[6]अत एवाह चन्द्रप्रदीपसूत्रे । सुखेऽनभिष्वङ्गः । दुःखेऽवैमुख्यमिति ।

रत्नमेघसूत्रेऽप्युक्तं । य इमे आध्यात्मिकाः शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः । तान् क्षमते अधिवासयतीति[6] ॥

---

1 [illegible], 170, [illegible] *Dharmasamgraha* CVII.—On the first [illegible] 3 3[illegible] [illegible], 27 51, on the second, 52. We have [illegible] [illegible]
2 [illegible] [illegible] [illegible] bed pa[illegible]
3 [illegible] 18 [illegible], 21 [illegible] [illegible] [illegible]
4 [illegible]
5 [illegible]
6 [illegible] 17[illegible]

अतो यदि नाम मम गिरः छिद्यते। तथापि न क्षोभ्या न विकोपयितव्या मुदिता मया। मुदिता हि दौर्मनस्यप्रतिपक्षः। दुःखागमेऽपि प्रमुदितचित्तस्य दौर्मनस्यानवकाशात्। इति दौर्मनस्यनिरासाय मुदिता यत्नेन रक्षितव्या॥ कुतः। दौर्मनस्येऽपि कृते इष्टविघाते सति नाभीष्टं। नाभिलषितं सेत्स्यति। अथ तु विशेषः स्यात्। कुशलं पुनरुपहन्यते।

मुदिता चार्याक्षयमतिसूत्रे वर्णिता[1]। तत्र कतमा मुदिता। या [बुद्ध]धर्माणामनुस्मरणात्[2] प्रीतिः प्रमादः प्रामोद्यं चित्तस्यानवलीनता अनवम्लानता अपरितर्षणता। सर्वकामरतीनामपकर्षणात् सर्वधर्मरतीनां प्रतिष्ठानं। चित्तस्य प्रामोद्यं। कायस्यौद्बिल्यं। बुद्धेः संप्रहर्षणं। मनस उत्प्लवः। तथागतकायाभिनन्दनरतिरिति विस्तरः[1*]।

किं चेदमविचारयतो दौर्मनस्यमुत्पद्यत इत्याह।

यद्यस्त्येव प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं।
अथ नास्ति प्रतीकारो दौर्मनस्येन तत्र किं॥ १०॥

यदि चेष्टविघातनिवर्तनाय अनिष्टोपनिपातप्रतिषेधाय च प्रतीकार उपायान्तरमस्ति। तदा दौर्मनस्येन तत्र किं।

1 1 = Çikṣā 183, [illegible]
2 Çikṣ. has yāvad dharmāṇām°, Tib. [illegible]
3 This line occurs in Çikṣā 180, [illegible], the next one, written in margin, is necessary and is confirmed by Tib. of Çi.

तदेवानुष्ठीयतां। अथ नास्ति। तदापि दौर्मनस्येन तत्र किं न किं चित्प्रयोजनं। उपायाभावात्सर्वथा[61b]गतमेतत्। इति विचार्य दौर्मनस्य निवर्तनमेव वरं॥

अभ्यासाद् दुःखमबाधकं भवतीति प्रसाधयितुमुपक्रमते।

दुःखं न्यक्कारपारुष्यमयशश्चेत्यनीप्सितं।
प्रियाणामात्मनो वापि शत्रोश्चैतद्विपर्ययात्॥११॥

दुःखं कायिकं मानसिकं च। इति द्विविधं। तत्र कायिकं दण्डादिघातजं। मानसिकं न्यक्कारादिनिमित्तं। तत्र न्यक्कारो धिक्कारः। पारुष्यं मर्मघट्टनावचनं। अयशो ऽकीर्तिः निन्दाप्रकाशनं। इत्येतत्सर्वमनभिलषितं। यदि परेषां प्रियं मनु[illegible] तदनिष्टमाह। प्रियाणां। आत्मीयत्वेन ये स्वीकृताः प्रियत्वाभिमतास्तेषामात्मनश्च। दुःखादिकारकस्य पुनः शत्रोरेतद्विपर्ययात् तस्य दुःखादिकमभीष्टमेव।

न च दुःखमनिच्छतां तन्निराकर्तुमाह।

कथं चिल्लभ्यते सौख्यं दुःखं स्थितमयत्नतः।
दुःखेनैव च निःसारः[illegible] चेतस्तस्माद् दृढीभव॥१२॥

महता प्रयत्नेन कुशलपक्षमुपसेव्य कदा चित्कर्हि चित्सुदुर्लभं संसारे साश्रवं[1] सुखं लभ्यते। दुःखं तु सर्वदा सुलभं। अयत्नसिद्धत्वात्। इति तदभ्यासो न दुष्करः। सर्वदा परिचितत्वात्। किं च संसारनिःसरणोपायोऽपि दुःखमेव। तथापि पाथेयरूपतया तत्परिग्रहो युक्त एव। यत एवं तस्मात्। हे चित्त दुःखानुभवनाय दृढीभव। मा कातरतामाश्रयस्व॥

अपि चेदं दुःखं महार्थसाधकत्वात् सोढुमुचितं। इति मनसि कर्तव्यं। इत्याह।

> दुर्गापुत्रककर्णाटा[2] दाहच्छेदादिवेदनां।
> [3]वृथा सहन्ते मुक्त्यर्थमहं कस्मात्तु कातरः॥१३॥

दुर्गापुत्रकाः चण्डीसुताः। महानवमीसमयादिषु[4] त्रिरात्रमेकाहं वा उपोष्य गात्रदाहच्छेदनभेदनं कुर्वन्तो दुःखां वेदनां निष्फलमेवानुभवन्ति। तथा कर्णाटदेशादिसमुद्भूता[65A] दाक्षिणात्या[5] उपरि[6] नाममलिखनमात्राभिमानतः परस्परं

---

[1] Cp Çikṣas

[2] Dev Kārnātā

[3] So M —Minaev mudha, Tib bas . don med

[4] Cp Açvinaçukla navamyām devavratam, Aufrecht, *Oxf Cat* 2858

[5] Cp Aufrecht, op cit , dakṣiṇātra, Çacarva tantra, karnāṭadeça (258a), Weber, *Vajrasūci*, p 258, Roussel, *Cosmologie hindoue* p 318, from *Bhāgavata purāṇa* Bhakti narrates her life to Narada "I was born in Dravida, I have grown up in Karṇāṭaka "

[6] Tib gon mai min = uttaranāma°, upari = gon du

[1]उक्तं हि पितापुत्रसमागमे । अस्ति भगवन् सर्वधर्मसुखाक्रान्तो नाम समाधिः । यस्य समाधेः प्रतिलम्भाद्बोधिसत्त्वः सर्वारम्बणवस्तुषु सुखामेव वेदनां वेदयते । न दुःखां[2] । नादुःखासुखां । तस्य नैरयिकामपि वेदनां कार्यमाणस्य सुखसंज्ञैव प्रत्युपस्थिता भवति । मानुषीमपि कारणां कार्यमाणस्य हस्तेष्वपि छिद्यमानेषु पादेष्वपि[3] कर्णेष्वपि नासास्वपि सुखसंज्ञैव प्रत्युपस्थिता भवति । वेत्रैरपि ताड्यमानस्य अर्ध[65b]वेत्रैरपि कशाभिरपि ताड्यमानस्य सुखसंज्ञा प्रवर्तते । बन्धनागारेष्वपि प्रक्षिप्तस्य[4] तैलपाचिकां वा क्रियमाणस्य । इक्षुकुट्टितिकं[5] वा कुट्यमानस्य । नड़चिप्पितिकं[6] वा चिप्यमानस्य । तैलप्रद्योतिकं वादीप्यमानस्य । [7]यावत्कार्षापणच्छेदिकां छिद्यमानस्य । पिष्टपाचनिकां वा पाच्यमानस्य । हस्तिभिर्वा मर्द्यमानस्य सुखसंज्ञैव प्रवर्तते । इति विस्तरः ॥

स्यादेवैतद्यदि प्रथमत एव मृदुव्यथाभ्यासः स्यात् । यावता स एव नास्तीति । अत्राह ।

---

[1] Çikṣās 181, 11 — 182, 8 — See notes and Pāli references

[2] Is wanting in Çikṣās.

[3] Ms pārçvesu, but Tib rkan ba

[4] Çikṣās has prakṣiptasya | pe | taila°.

[5] Çikṣās — Ms kuṭṭitakadyā The last akṣara is doubtful

[6] See Prof. BENDALL's notes on these difficult words — Our Ms. ...viṣ pīṭikam vā viṣpamānasya

[7] Yāvat supplies the sentences omitted by our author.—Çikṣās has °chedikam, °pīcanikam, (better reading)

स्पर्धमाना अनेकाभिः कारणाभिर्दुःखमनुभवन्तो जीवितमप्युत्सृजन्ति। अहं तु स्वपरात्मनोः परमदुर्लभबुद्धत्वसाधनाय कृतोत्साहः। दुःखैः कस्मात्कारणात् कातरीभवामि॥

स्यादेतत्। अत्यल्पदुःखं कथं चित्सोढुं शक्यते। करचरणशिरश्छेदनादिदुःखं नरकादिदुःखं वा मुक्त्यर्थं कथं तु सोढव्यमित्यत्राह।

न किं चिदस्ति तद्वस्तु यदभ्यासस्य दुष्करं[1]।
तस्मान्मृदुव्यथाभ्यासात् सोढव्यापि महाव्यथा॥१४॥

शास्त्राभ्यासकलादि कौशलादि मृदुमध्यातिमात्रदुःखानुभवनादि वा। वस्तु न तद्विद्यते किं चिद्यदभ्यासगोचरो न भवति। सर्वमेवाभ्यासादात्मसात्कर्तुं शक्यत इति भावः। यस्मात्तस्मात्। अत्यल्पतरादिव्यथाभ्यासान्नरकादिमहाव्यथापि सोढुं।

यथोक्तं[2]। तत्राल्पदुःखाभ्यासपूर्वकं कष्टकष्टतराभ्यासः सिध्यति। यथा चाभ्यासवशात्सत्त्वानां दुःखसुखसंज्ञा। तथा सर्वदुःखोत्पादेषु सुखसंज्ञाप्रत्युपस्थानाभ्यासात् सुखसंज्ञैव प्रत्युपतिष्ठते। एवं[3] निष्यन्दफलं[4] च सर्वधर्मसुखाक्रान्तं नाम समाधिं प्रतिलभते[2]।

---

1 Cp. Çikṣā 180, 12, 203, 9 and note.

2 2 = Çikṣā 181, 8 ff.

3 The reading of Çikṣ. is possibly better [illegible]

4 Tib. rgyu mthun pa'i ḥbras bu yaṅ [illegible]. According [illegible] and translation in Lalita, [illegible] (rgyu ba = srotas, pravāha; mthun pa = anu[illegible] etc.) — [illegible] Mahāvastu II, 516.

[1]उक्तं हि पितापुत्रसमागमे । अस्ति भगवन् सर्वधर्मसुखाक्रान्तो नाम समाधिः । यस्य समाधेः प्रतिलम्भाद्बोधिसत्त्वः सर्वारम्बणवस्तुषु सुखामेव वेदनां वेदयते । न दुःखां[2] । नादुःखासुखां । तस्य नैरयिकामपि वेदनां कार्यमाणस्य सुखसंज्ञैव प्रत्युपस्थिता भवति । मानुषीमपि कारणां कार्यमाणस्य हस्तेष्वपि छिद्यमानेषु पादेष्वपि[3] कर्णेष्वपि नासास्वपि सुखसंज्ञैव प्रत्युपस्थिता भवति । वेत्रैरपि ताड्यमानस्य अर्ध[65b]वेत्रैरपि कशाभिरपि ताड्यमानस्य सुखसंज्ञा प्रवर्तते । बन्धनागारेष्वपि प्रक्षिप्तस्य[4] तैलपाचिकां वा क्रियमाणस्य । इक्षुकुट्टितिकं[5] वा कुट्ट्यमानस्य । नडचिप्पितिकं[6] वा चिप्यमानस्य । तैलप्रद्योतिकं वा प्रदीप्यमानस्य । [7]यावत्कार्षापणच्छेदिकां छिद्यमानस्य । पिष्टपाचनिकां वा पाच्यमानस्य । हस्तिभिर्वा मर्द्यमानस्य सुखसंज्ञैव प्रवर्तते । इति विस्तरः ॥

स्यादेवैतद्यदि प्रथमत एव मृदुव्यथाभ्यासः स्यात् । यावता स एव नास्तीति । अत्राह ।

---

[1] Çikṣ. 181, 11–182, 6 — See notes and Pāli references

[2] Is wanting in Çikṣ.

[3] Ms pārçveṣu, but Tib rkaṅ ba

[4] Çikṣ. has prakṣiptasya, not taila°.

[5] Çikṣ. — Ms kuṭṭitakadya The last akṣara is doubtful

[6] See Prof. BENDALL's notes on these difficult words — Our Ms ...vippitikam vā vipyamānasya

[7] Yāvat supplies the sentences omitted by our author — Çikṣ. has °chedikam, °pacanikam, (better reading)

उद्दंशदंशमशकक्षुत्पिपासादिवेदनां ।
महत्कण्ड्वादिदुःखं च किमनर्थं न पश्यसि[1] ॥१५॥

उद्दंशादिकृतदुःखमनर्थं किं न पश्यसि । तदयत्नमिदं मृदुव्यथाभ्यामनिमित्तमस्त्येव इति भावः ॥ पुनरन्यथा स्वचि दृढयितुमाह ।

शीतोष्णवृष्टिवाताध्वव्याधिबन्धनताडनैः ।
सौकुमार्यं न कर्तव्यमन्यथा वर्धते व्यथा ॥१६॥

सुकुमारतरचित्तस्य हि दुःखमतितरां बाधकं भवति दुःखेऽपि दृढचित्तस्य विपर्ययः ॥ ननु दृढीकरणेऽपि चित्त दुःखमसह्यमेवेति । अत्राह ।

केचित्स्वशोणितं दृष्ट्वा विक्रमन्ते विशेषतः ।
परशोणितमप्येके दृष्ट्वा मूर्छां व्रजन्ति यत् ॥१७
तच्चित्तस्य दृढत्वेन कातरत्वेन चागतं ।
दुःखदुर्योधनस्तस्माद्भवेदभिभवेद् व्यथां[2] ॥१८

न खलु दृढचित्तस्य किंचिदशक्यं नाम । तथा हि केचिद्वीरपुरुषाः संग्रामभूमौ स्वशोणितमपि पश्यन्तोऽधिकत शौर्यमाभजन्ते । केचित्पुनः कातरचित्तसंततयः पररुधिर दर्शनादपि मरणान्तिकं दुःखमनुभवन्ति ।

---

[1] Tib don med sdug bsnal cis ma mthon anartham duhkham kasmas na dṛṣṭam

[2] Tib de bas gnod pa khyad-bsad çın ı sdug bsnal rnams kyıs r hsugs byos = tasmād vyathām abhibhavan duhkhau adharṣaṇīyo bhavet

एतदुभयमपि चित्तस्येतरेतराभ्यासविपर्ययात्। इति मत्वा दुःखदुर्योधनो [1]नाधिगम्यो भवेत्। दुःखैरप्यकम्प्यत्वात्। ततोऽभिभवेद्व्यथां। न पुनस्तयाभिभूयते ॥

इत्थमप्यभिभवेद्व्यथामित्याह।

दुःखेऽपि नैव चित्तस्य प्रसादं क्षोभयेद् बुधः।
संग्रामो[2] हि सह क्लेशैः युद्धे च सुलभा व्यथा ॥१९॥

प्रसादं पूर्वोक्तं नावसादयेद्विचक्षणः। कुतः यस्मात्। क्लेशशत्रुभिः सह संग्रामोऽयमारब्धः। संग्रामे च व्यथा नाम न भवेदिति दुर्लभं। व्यथा सुलभैव ॥

न[99a]नु तथापि दुष्करमिदमतीव दृश्यत इति। अत्राह।

उरसारातिघातान्ये प्रतीच्छन्तो जयन्त्यरीन्[3]।
ते ते विजयिनः शूराः शेषास्तु मृतमारकाः ॥२०॥

अभिमुखमभिभवन्तः[4] शत्रुं। तत्प्रहारान् वक्षःस्थलेन प्रतीच्छन्तो ये जयन्ति समरे रिपून्। ते ते शूरपुरुषाः [5]पररिपुविजयादिह लब्धविजया प्रशस्यन्ते। ये पुनरन्ये हत-

---

[1] So Ms (second hand) = °dhano' nādhi°

[2] So I.O., M.—Minaev has saṃgrāme hi, and so Tib. g-yul ṅgyed la, but see Commentary.—With saṃgrāma cp. Çikṣ. 364.13.

[3] The Tib. version is the following: sdug bsṅal thams cad khyad bsad nas ze sdaṅ-la sogs dgra ḥjoms pa = sarvaduḥkhaṃ abhibhūya dveṣādyarīṃ jayanti.

[4] Orig. scribe °bhavanti, second scribe °bhavantaḥ.

[5] Tib. mchog tu dgra; mchog ma = pravara, uttama, parama, etc.

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

गुणोऽपरश्च दुःखस्य यत्संवेगान्मदच्युतिः ।
संसारिषु च कारुण्यं पापाद्भीतिर्जिने स्पृहा ॥२१॥

[illegible] मुपदिष्टवानिति ॥

परप्रत्ययोत्पन्नदुःखाधिवासनाय परामृशन्नाह ।

पित्तादिषु न मे कोपो महादुःखकरेष्वपि[2] ।
सचेतनेषु किं कोपः तेऽपि प्रत्ययकोपिताः[3] ॥२२॥

पित्तादिदोषत्रयात्मकमेव शरीरं। ते च तथाविधाहार-विहारवैगुण्याद् विषमावस्थां प्राप्ता व्याधीन् जनयन्तः सर्वदुःख-

---

[1] The compound is now

[2] Minaev has °duḥkhākareṣv but Comm janayanti

[3] Kopita translated by bskul ba = urged on, influenced (cud, pra ir)
The pittādayaḥ are said "kopita" when troubled (kṣobhita)

हेतवो भवन्ति । तथापि न तेषु मम कोपः । अचेतनत्वात् । न ते संचिन्त्य दुःखदायकाः । किं तर्हि । स्वकारणसामग्री-बलेन प्रकोपमुपगताः । यद्येवं सचेतनेषु किं कोपः । किं न स्यादिति चेत् । तेऽपि पूर्वकर्मापराधात् स्वकारणसामग्रीप्रको-पिता दुःखदायका भवन्ति । इति पित्तादिवत्तेष्वपि न युज्यते मम क्रोधः ॥ [66b] उभयत्रापि समान कारणाधीनत्वं ।

इत्युपदर्शयन्नाह ।

अनिच्छमाणमप्येतच्छूलमुत्पद्यते यथा ।
अनिच्छमाणोऽपि बलात्क्रोध उत्पद्यते तथा ॥ २२ ॥

स्वप्रत्ययोपजनितसामर्थ्येभ्यः पित्तादिभ्योऽनभिमतमपि शूल-मवश्यमुत्पद्यते यथा । तथा स्वहेतुपरिणामाभिमतेभ्यो दौर्मनस्यादिभ्यः क्रोध उत्पद्यते । इति साधारणमुभयोरपि प्रत्ययाधीनत्वं ॥

अथ स्यात् । जना एव सचेतनाः संचिन्त्य तथाविधाप-कारिणः । न तु पुनरितर इत्याह ।

कुप्यामीति न संचिन्त्य कुप्यति स्वेच्छया जनः ।
उत्पत्स्य इत्यभिप्रेत्य क्रोध उत्पद्यते न च ॥ २३ ॥

तथास्वप्रत्ययसामग्रीसम्पर्केण कुप्यामीत्येव बुद्धिपूर्वकं संचिन्त्य न जनः स्वैरं प्रकुप्यति । कोपोऽपि उत्पत्स्य इत्यभिसंधाय स्वकारणान्नैवोत्पद्यते ॥

तस्मादिदमेवात्र प्रमाणसिद्धमित्याह ।

ये के चिदपराधास्तु[1] पापानि विविधानि च ।
सर्वं तत्प्रत्ययबलात् स्वतन्त्रं तु न विद्यते ॥ २५ ॥

[2]इदंप्रत्ययतामात्रसमुपस्थितस्वभावं सर्वमिदं । न तु स्वतन्त्रप्रवृत्तं किं चिदपि विद्यते ।

न च प्रत्ययसामग्र्या जनयामीति चेतना ।
न चापि जनितस्यास्ति[1] जनितोऽस्मीति चेतना ॥२६॥

प्रत्ययसामग्र्यपि न स्वकार्यं जनयन्ती संचिन्त्य जनयति । सा हि स्वहेतुपरिणामोपनिबन्धधर्मतया तथाविधं कार्यं जनयति । न तु संचिन्त्य । न चापि जनितस्य कार्यस्य अनया सामग्र्या जनितोऽस्मीति चेतना समभिसंस्कारोऽस्ति । तस्मान्निर्व्यापारतया सर्वधर्माणां । 'अस्मिन् सति इदं भवति । अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते ।' इतीदंप्रत्ययतामात्रमिदं जगत् । [illegible] प्रत्ययाधीनत्वात्सर्वधर्माणां ॥

[illegible]

[illegible]

नैयायिकादीनामाकाशादयः। तत्किमुच्यते न किं चिन्त्व-
मिह विद्यते। [67ᵃ] इत्याशङ्क्याह।

यत्प्रधानं किलाभीष्टं यत्तदात्मेति कल्पितं।
तदेव हि भवामीति[1] न संचिन्त्योपजायते ॥ २६ ॥

यत्तद्भवतां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधान-
मित्यभिमतं। किलेति प्रमाणासंगतमेतदित्यर्थं च प्रकाशयति।
[illegible]पि तदन्यत् किं चिदात्मेति कल्पितमध्यवसितं प्रमाणा-
[illegible]तमेव। आह। यस्मात्तदेव स्वयमेव तदपरकारणाभावाद्
[illegible]मि समुत्पद्य इति नाभिसंधाय[2] जायते ॥ कुतः। यस्मात्

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा। [illegible]

तत् प्रधानादि प्रागुत्पादात्। असत्त्वाच्च वन्ध्यापुत्रादिरिव न तत्
[illegible]वितुमुत्पत्तुमिच्छा भवेत्। अथ नासदुत्पद्यते किं तर्हि।
[illegible] [illegible]व्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थायां परिणाममात्रम्। एवं च परि-
णामोऽपि [illegible] व्यक्तात्मना वा। परिणाम[illegible]
[illegible]व्यक्तावस्थायाश्च [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible]। [illegible]। परतो [illegible]
[illegible] निराकरिष्यते ॥

[illegible]। [illegible]। [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

तस्मादिदमेवात्र प्रमाणमिद्धमित्याह ।

ये के चिदपराधास्तु पापानि विविधानि च ।
सर्वं तत्प्रत्ययबलात् स्वतन्त्रं तु न विद्यते ॥ २५ ॥

[2]इदंप्रत्ययतामात्रमनुपस्थितस्वभावं सर्वमिदं । न तु स्व तन्त्र्यप्रवृत्तं किं चिदपि विद्यते ।

न च प्रत्ययसामग्र्या जनयामीति चेतना ।
न चापि जनितस्यास्ति[3] जनितोऽस्मीति चेतना ॥२

प्रत्ययसामग्र्यपि न स्वकार्यं जनयन्ती संचिन्त्य जनयति सा हि स्वहेतुपरिणामोपनिधिधर्मतया तथाविधं का जनयति । न तु संचिन्त्य । न चापि जनितस्य कार्यस्य अनया सामग्र्या जनितोऽस्मीति चेतना मनसिकारोऽस्ति तस्मान्निर्व्यापारतया सर्वधर्माणां । [5]अस्मिन् सति इदं भवति अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । इतीदंप्रत्ययतामात्रमिदं जगत् नात्र कश्चित्स्वतन्त्रः सम्भवति । हेतुप्रत्ययाधीनत्वात्सर्वधर्माणां

स्यादेतत् । अस्त्येव स्वतन्त्रः । यथा सांख्यानां प्रधानं । आत

---

[1] So Minaev, M has ² aparādhaç ca

[2] Cp Bodhic t note ad 249,12 (p 393), Sarvadarçanas 20 … Comm to Çamkara II 2, 19

[3] L² janitasyāpi

[4] Cp Çālistambasūtra on Pratītyasamutpāda bījasya naivam … "aham ankuram nirvartayāmi" iti, ankurasya naivam bhavati … bījena nirvartita" iti "Çiksās, Madhyamakavrtti, Bodhic IX, Abhi… akoçav Bhāmatī, p 354

[5] = Madh vrtti, 14,23, 50 11, Mahāvastu, II, 285 7, Majjhimanik… 63 26 Bodhic t 307 9 Abhidharmakoça, (Soc As) fol 234 5

च नैयायिकादीनामाकाशादयः । तत्किमुच्यते न किंचिदकृतकमिह विद्यते । [67a] इत्याशङ्क्याह ।

यत्प्रधानं किलाभीष्टं यत्तदात्मेति कल्पितं ।
तदेव हि भवामीति न संचिन्त्योपजायते ॥ २६ ॥

यत्तद्भवतां सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रधानमित्यभिमतं । किलेति प्रमाणासंगतमेतदित्यरुचिं प्रकाशयति । यदपि तदन्यत् किं चिदात्मेति कल्पितमध्यवसितं प्रमाणासंगतमेव । आह । यस्मात्तदेव स्वयमेव तदपरकारणाभावाद् भवामि समुत्पद्य इति नाभिसंधाय जायते ॥ कुतः । यस्मात्

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा ।

ननु प्रधानादि प्रागसदेव । असतश्च खरविषाणादेरिव का भवितुमुत्पत्तुमिच्छा भवेत् । अथ नासदुत्पद्यते किं तर्हि । सदेवानभिव्यक्तावस्थातो व्यक्तावस्थायां परिणाममात्रम् । तदेव परिणामोऽपि कथमसदुत्पद्यते व्यक्तावस्था वा । परिणामस्य व्यक्तावस्थायाश्च तत्स्वभावत्वे तदवदनुत्पत्तिप्रसङ्गः । [illegible] सत्त्वाभावः । संकल्पकल्पनायां चायमभावः । परतो विस्तरेण प्रधानं निराकरिष्यते ॥

स्यादेतत् । आत्मान्यथमदोष एव । न हि तस्य [illegible]

[illegible]

तस्मादिदमेवात्र प्रमाणसिद्धमित्याह।

ये केचिदपराधास्तु[1] पापानि विविधानि च।
सर्वं तत्प्रत्ययबलात् स्वतन्त्रं तु न विद्यते॥२५॥

[2]इदंप्रत्ययतामात्रसमुपस्थितस्वभावं सर्वमिदं। न तु स्वातन्त्र्यप्रवृत्तं किंचिदपि विद्यते।

न च प्रत्ययसामग्र्या जनयामीति चेतना।
न चापि जनितस्यास्ति[3] जनितोऽस्मीति चेतना॥२६॥

प्रत्ययसामग्र्यपि न स्वकार्यं जनयन्ती संचिन्त्य जनयति। सा हि स्वहेतुपरिणामोपनिधिधर्मतया तथाविधं कार्यं जनयति। न तु संचिन्त्य। न चापि जनितस्य कार्यस्यापि अनया सामग्र्या जनितोऽस्मीति चेतना मनसिकारोऽस्ति[4]। तस्मान्निर्व्यापारतया सर्वधर्माणां। [5]अस्मिन् सति इदं भवति। अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते। इतीदंप्रत्ययतामात्रमिदं जगत्। नात्र कश्चित्स्वतन्त्र सम्भवति। हेतुप्रत्ययाधीनत्वात्सर्वधर्माणां॥

स्यादेतत्। अस्त्येव स्वतन्त्र। यथा सांख्यानां प्रधान। आत्मा

[1] So Minaev, M. has °aparādhaç ca

[2] Cp. Bodhic. ţ. note ad 219,12 (p. 395), Sarvadarçanas. 20,11 and Comm. to Çamkara II. 2, 19

[3] L² janitasyāpi

[4] Cp. Çālistambasūtra on Pratītyasamutpāda ... bījasya naivam bhavati "aham aṅkuram nirvartayāmi" iti, aṅkurasya naivam bhavati "aham bījena nirvartita" iti (Çikṣās., Madhyamakavṛtti, Bodhic. IX, Abhidharmak ... Bhāmatī, p. 351

[5] = Madhyamakavṛtti 14,18, 50,11, Mahāvastu, II, 285,7, Majjhimanikāya III [illegible] fol. 234 5

तस्मादिदमेवात्र प्रमाणसिद्धमित्याह ।

ये केचिदपराधास्तु[1] पापानि विविधानि च ।
सर्वं तत्प्रत्ययबलात् स्वतन्त्रं तु न विद्यते ॥ २५ ॥

[2]इदंप्रत्ययतामात्रसमुपस्थितस्वभावं सर्वमिदं । न तु स्वातन्त्र्यप्रवृत्तं किंचिदपि विद्यते ।

न च प्रत्ययसामग्र्या जनयामीति चेतना ।
न चापि जनितस्यास्ति[3] जनितोऽस्मीति चेतना ॥२६॥

प्रत्ययसामग्र्यपि न स्वकार्यं जनयन्ती संचिन्त्य जनयति। सा हि स्वहेतुपरिणामोपनिधिधर्मतया तथाविधं कार्यं जनयति । न तु संचिन्त्य । न चापि जनितस्य कार्यस्यापि अनया सामग्र्या जनितोऽस्मीति चेतना मनसिकारोऽस्ति[4]। तस्मान्निर्व्यापारतया सर्वधर्माणां । [5]अस्मिन् सति इदं भवति। अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते । इतीदंप्रत्ययतामात्रमिदं जगत्[6]। नात्र कश्चित्स्वतन्त्रः प्रभवति । हेतुप्रत्ययाधीनत्वात्सर्वधर्माणां ॥

स्यादेतत् । अस्त्येव स्वतन्त्रं । यथा सांख्यानां प्रधानं । आत्मा

1 [illegible] M [illegible], M [illegible] has [illegible] upara[illegible]

2 C[illegible] P[illegible] ad 219,12 (p. 395), Sarvadarçana[illegible] 20[illegible] C[illegible] [illegible]ankara II 2, 19

3 [illegible]

4 C[illegible] Ç[illegible] on Pratityasamutpada [illegible] [illegible] ankurasya naivam [illegible] [illegible] Ç[illegible] [illegible]yamak[illegible] IX, [illegible]

5 [illegible] II, 2[illegible] [illegible] 2[illegible]

मिच्छामः । सर्वदा नित्यस्वभावतयानुत्पन्न एवासौ । अ नामैवं । तथापि सर्वथा खरविषाणकल्प एवासावुत्पादाभावः ततो नात्रापि निवर्तते

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा । इति ।

भावेऽपि वा नास्य स्वात्मन्यपि प्रभुत्वमस्ति । प्रकृत्युपनामि मेव हि विषयमपि स भुङ्क्ते । तदा च विषयोपभोगात्प्रा तद्भोक्तृत्वमस्य नासीत् । पश्चादुत्पन्नं च तत्स्वभावमेव । अन्य तस्य भोक्तृत्वायोगात् । तदुत्पादे च तस्याप्युत्पाद इति क नात्मन उत्पाद इष्यत इति । तदेव[·] [67^b] पुनः

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा ।

इत्यायातं ॥

अपरमपि दूषणमत्राह ।

विषयव्यापृतत्वाच्च निरोद्धुमपि नेष्यते ॥ २७ ॥

यद्यप्यसौ प्रधानोपदर्शितविषयोपभोगाय प्रवर्तत इतीष्यते । तदा प्रागप्रवृत्तस्य पश्चात्प्रवृत्तिर्न युज्यते । अथ कथं निवर्तते । तदापि विषये व्यापृतस्य निवृत्तिर्न स्यात् । एतदेवाह । निरोद्धुमपि नेष्यते । विषयोपभोगाच्चित्तनिवृत्तावपि भोक्तृत्वं तदा तस्य तत्स्वभावत्वात् । तस्य च नित्यतयानिवृत्तेः । निवृत्तौ [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

नित्यो ह्यचेतनश्चात्मा व्योमवत् स्फुटमक्रियः ।

अचैतन्यं सांख्यादिभिः विशेषः । अन्यत्र समानता । तत्र नित्यः पूर्वापरकालयोरेकस्वभावः । अचेतनश्च अचित्स्वभाव इत्यर्थः । अन्यचैतन्ययोगाच्चेतयते । व्योमवत् व्यापी । अत एव स्फुटं व्यक्तमक्रियः । यदाह ।

अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयम् ।
स्वतोऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥
शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।
भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ।

तथा चाविकारित्वात् पदार्थो न किंचिदपि कार्यं [illegible] । पूर्वापरस्वभावाविप्रच्युतस्य प्रत्ययसन्निधौ निर्विकारस्यापि तस्य [illegible] [illegible]म्यते । यदुक्तम्

ज्ञानयत्नादिसम्बन्धः कर्तृत्वं तस्य भण्यते । इति ।

अत्राह ।

प्रत्ययान्तरसङ्गेऽपि निर्विकारस्य का क्रिया । २९

ज्ञानयत्नादिप्रत्ययान्तरसम्पर्के ऽपि निर्विकारस्य [illegible]

[illegible] का क्रिया । [illegible]

मिच्छामः। सर्वदा नित्यस्वभावतयानुत्पन्न एवासौ। भव-नामैवं। तथापि सर्वथा खरविषाणकल्प एवाभावुत्पादाभावात्। ततो नात्रापि निवर्तते

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा। इति।

भावेऽपि वा नास्य स्वातन्त्र्यपि प्रभुत्वमस्ति। प्रकृत्युपनामितमेव हि विषयमपि स भुङ्क्ते। तदा च विषयोपभोगात्प्राक् तद्भोक्तृत्वमस्य नासीत्। पश्चादुत्पन्नं च तत्स्वभावमेव। अन्यथा तस्य भोक्तृत्वायोगात्। तदुत्पादे च तस्याप्युत्पाद इति अतनात्मन उत्पाद इष्यत इति। तदेव [67b] पुनः

अनुत्पन्नं हि तन्नास्ति क इच्छेद्भवितुं तदा।

इत्यायात॥

अपरमपि दूषणमाह।

विषयव्यापृतत्वाच्च निरोद्धुमपि नेच्छति॥२७॥

यद्यप्यसौ प्रधानोपदिष्टविषयोपभोगाय प्रवर्तत इतीष्यते। तदा प्रागप्रवृत्तस्य पश्चात्प्रवर्तनं युज्यते। अथ कथं नित्या[illegible] नेन? तदापि नित्यं प्रवर्तनं स्यात्। पुनरिदम्[illegible] निरोद्धुमपि नेच्छति। विषयोपभोगाधिकारनिवृत्ति[illegible] [illegible] तस्य [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

नित्यो ह्यचेतनश्चात्मा व्योमवत् स्फुटमक्रियः।

अचेतनं सांख्यादिः [illegible] विशेषः। अन्यत्र समानता। तत्र [illegible] पूर्वापरकालयोरेकस्वभावः। अचेतनस्तु अचित्स्वभावो [illegible] इत्यर्थः। अन्यचैतन्ययोगाच्चेतयते। व्योमवत् व्यापी। अत [illegible] स्फुटं [illegible]मक्रियः। यदाह।

> अन्ये पुनर्[illegible]आदीनां समाश्रयं।
> अतो ऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा॥
> शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च।
> भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः।

तथा [illegible] काद्दे [illegible]। [illegible]परम[illegible]प्रत्ययसंनिधौ निष्क्रियस्यापि [illegible] [illegible]। यदुक्तं।

> [illegible] वार्तेयं तस्य [illegible]। [illegible]

[illegible]।

प्रत्ययान्तरसङ्गे ऽपि निर्विकार[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]। [illegible]

यः पूर्ववत्क्रियाकाले क्रियायास्तेन किं कृतं।
तस्य क्रियेति संबन्धे कतरत्तन्निबन्धनं[1] ॥ ३०

यथा पूर्वमक्रियाकाले तथा क्रियाकाले ऽपि यः। ते[न] कारकस्वभावविकलेन क्रियायाः किं कृतं। येन प्रत्ययान्तर[मो] तस्य क्रिया व्यवस्थाप्येत॥ अपि च। उभयसम्बन्धाभावा[त्] तस्यात्मनः क्रियेयमिति संबन्धे कतरत्तदन्यनिमित्तं। नैवा[स्ति] किं चित्॥

विस्तरेण चात्मनो निराकरिष्यमाणत्वादीश्वरस्य[2] च न स्वतन्त्रः कश्चिदपि संभवति। एवमस्वातन्त्र्यं सर्वत्र प्रसाध्योपसंहरन्नाह।

एवं परवशं सर्वं यद्वशं[3] सो ऽपि चावशः।
'निर्माणवदचेष्टेषु भावेष्वेवं क्व कुप्यते' ॥ ३१

एवमुक्तनयेन परवशं परायत्तं सर्वं बाह्याध्यात्मिकं वस्तुजातं तर्हि यद्वशं तदपरायत्तं भविष्यतीति चेत्। न। यद्वशं सो ऽपि चावशः स्वहेतुपरतन्त्रः। एवं स हेतुरपि स्वहेतोरित्यन…

[illegible]

दिसंसारपरंपरायां न स्ववशिता क्वचिदपि सम्भवति । अतो
निर्व्यापाराः सर्वधर्मा इति । कः कस्मै कुप्यति यस्मादेवं
निर्व्यापाराधिनि कश्चित्कस्यचिदपराधे तस्य दोषो पुनः ।
इदमेवाह । निर्वाणवत् सर्वव्यापारकल्पनाविगमात् । सर्वेष्वपि
निरीहेषु सर्वधर्मेष्वेवं सति क्व कुप्यताम् । न युज्यते प्रेक्षावतां
क्वचिदपि कोप इति भावः ॥

स्यादेतत् । एवं श्लोकं समर्थयतो द्वितीयं विपक्षं इत्या-
शङ्क्याह ।

वारणापि न युक्तैवं कः किं वारयतीति चेत् ।

समर्थितन्यायेनैव वारणापि निवारणमपि [illegible]
भावेषु न युक्ता । एवमिति यदा किं चिदपि [illegible] न [illegible]
[illegible]ति । सर्वं प्रत्ययसामग्रीं प्रतीत्य जायते । तदा [illegible]
न युक्ता । यदि तथैव तथापि [illegible] न युक्ता । को [illegible]
[illegible] सतां किं [illegible] [illegible] वारयतीति [illegible] ।
[illegible] । न हि [illegible] ऽपि [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
तु न [illegible] [illegible] [illegible] । तस्माद् [illegible]
न युक्तेति । अत्रोत्तरं ऽ[illegible]ह ।

युक्ता प्रतीत्यता यस्माद्दुःखस्योपरतिर्मता ॥ ३२ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] ता प्रतीत्य तद- [illegible] फलमुत्पद्यते ॥

सांप्रतं प्रकृतमेव योजयन्नाह ।

तस्मादमित्रं मित्रं वा दृष्ट्वाप्यन्यायकारिणं ।
ईदृशाः प्रत्यया अस्येत्येवं मत्वा सुखी भवेत् ॥ ३३

यस्मात्प्रतीत्यज[5] सर्वे तस्मादमित्रेतरमपकारिणं[6] प्रती सुखमेवात्मनीय । कुतः । ईदृशा अपकारकरणशीलहेतवो ऽस्य[ा]मित्रस्येतरस्य वा । इत्येव निश्चित्य सुखी भवेत् । दौर्मन न कुर्वीत [69a] ॥ किं च दुःखोपनिपातेन चित्तक्षोभेऽपि दुःखस्य निवृत्तिरस्तीत्युपदर्शयन्नाह ।

---

1 Tib. brten nas so=pratītya

2 *Supra* VI, 31.

3 IX, 75

4 We have yuktā vāraṇā, pratītyatā yasmād asti, tasmāc ca saṃ...
nivṛttir abhimatā

5 Pratītya samutpannam

6 Tib mi-mdza dan cig ços=amitram itaram ca

यदि तु स्वेच्छया सिद्धिः सर्वेषामेव देहिनां ।
न भवेत्कस्यचिद्दुःखं न दुःखं कश्चिदिच्छति ॥ ३४

न स्वेच्छामात्रेणानभिमतं निवर्तते अभिमतं चोपतिष्ठते हेतुप्रत्ययान्तरेण । तथात्वे सति न भवेत्कस्यचिद्दुःखं । [illegible]मिति । न दुःखमात्मनः कश्चिदिच्छति । सुखमभिलषन्ति एव हि सर्वसत्त्वाः ॥

दुःखाधिवासनाक्षान्तिमभिधाय इदानीं परापकारमर्षणक्षान्तिमुपदर्शयन्नाह ।

प्रमादादात्मनात्मानं बाधन्ते कण्टकादिभिः ।
भक्तच्छेदादिभिः कोपाद्दुरापस्त्र्यादिलिप्सया ॥ ३५ ॥
उद्बन्धनप्रपातैश्च विषापथ्यादिभक्षणैः ।
निघ्नन्ति केचिदात्मानमपुण्याचरणेन च ॥ ३६
यदैवं क्लेशवश्यत्वाद् घ्नन्त्यात्मानमपि प्रियं ।
तदैषां परकायेषु परिहारः कथं भवेत् ॥ ३७

[illegible]

[illegible]

[illegible]

द्विमि । किमिति कोपात् । [illegible]
[illegible] वा ।

उद्भ्रान्त ऊर्ध्वमन्तं । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ते [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible]

[illegible]

एवमपि स्वचित्तं निवारयन्निदमाह ।

यदि स्वभावो बालानां परोपद्रवकारिता ।
तेषु कोपो न युक्तो मे यथाग्नौ दहनात्मके ॥ ३९ ॥

तथा हि विकल्पद्वयमत्र बालानां पृथग्जनानां [illegible] स्वभावः परोपद्रवकारिता नाम । तदा न खलु स्वभावः पर्यनुयोगमर्हन्ति किमिति परापकारं कुर्वन्ति ते । इति परिभाव्य तेषु द्वेषो न युक्तो मे । यथाग्नौ दहनस्वभावे दाहकरणात् । अन्यथा तदभावे तत्स्वभावताहानिप्रसङ्गात् ।

द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह ।

अथ दोषोऽयमागन्तुः सत्त्वाः प्रकृतिपेशलाः ।
तथाप्ययुक्तस्तत्कोपः कटुधूमे यथाम्बरे ॥ ४० ॥

अथ दोषोऽयमागन्तुक एव न स्वाभाविको [illegible] । सत्त्वाः प्रकृतिप्रभास्वरचित्ततया पेशला [illegible] दोषा हि [illegible] न तत्स्वभावाः [illegible] तेषु [illegible] कोपः [illegible] । न हि [illegible] । [illegible] तदपि [illegible] । तथा हि [illegible] दोषो [illegible] ।

[illegible]

दिभिः[1] । किमिति कोपात् । अगम्यपरदारधनादि अभ्‌मिच्छया वा ।

उद्बन्धनं ऊर्ध्वलम्बनं । प्रपातः प्रपतनं पर्वतादेः । जला प्रवेशादिभिः । विषापथ्यादिभक्षणैः । अत्याहारातिपानादिभि निघ्नन्ति मारयन्ति केचिन्मोहपुरुषा[2] आत्मानं स्वकायं प वधादिभिः । अपुण्याचरणेन च । परवधाभिप्रायाः संग्रामादि कुशलक्रियया च ।

यदैवमुक्तक्रमेण क्लेशवश्यत्वात् क्लेशपरतन्त्वत्वादेते म आत्मानमपि प्रियं वल्लभं घ्नन्ति पीडयन्ति । तदैषां परका परशरीरेष्वपकारविरतिः कथं स्यात् ॥

इत्थं च कृपापात्रमेवैते न द्वेषस्थानं । इत्याह

क्लेशोन्मत्तीकृतेष्वेषु प्रवृत्तेष्वात्मघातने ।
न केवलं दया नास्ति क्रोध उत्पद्यते कथं ॥ [illegible]

पिशाचैरिव ग्रस्तेषु । एषु । अपकारकारिषु । उक्तनी प्रवृत्तेष्वात्मघातने परापकारद्वारेण वा । न केवलं म ता [illegible] दया नास्ति । औदासीन्यमपि साधूनां तत्रायुक्तं । उत्पद्यते कथं । कृपास्थानेष्विति विपर्ययो महान् ॥

[1] [illegible] (Abaddha [illegible]) gives [illegible] ... 'avaline,' as in Sanskrit [illegible] ... any example" — [illegible]

[2] [illegible]

एवमपि स्वचित्तं निवारयेदित्याह ।

यदि स्वभावो बालानां परोपद्रवकारिता ।
तेषु कोपो न युक्तो मे यथाग्नौ दहनात्मके ॥ ३९ ॥

तथा हि विकल्पहृदयमेव बालानां पृथग्जनानां [illegible] एव स्वभावः परोपद्रवकारिता नाम । तदा न खलु स्वभावाः पर्यनुयोगमर्हन्ति किमिति परापकारं कुर्वन्ति ते । इति परिभाव्य तेषु द्वेषो न युक्तो मे । यथाग्नौ दहनात्मके दाहकत्वात् । अन्यथा तदभावे तत्स्वभावताविरोधात् ।

द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह ।

अथ दोषो ऽयमागन्तुः सत्त्वाः प्रकृतिपेशलाः ।
तथाप्ययुक्तस्तत्कोपः कटुधूमे यथाम्बरे ॥ ४० ॥

अथ दोषो ऽयमागन्तुक, एव न [illegible] पुनः प्रकृतिप्रभास्वरचित्ततामता [illegible] दोषा हि [illegible] [illegible] तेषु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

Parisishta Parvan (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	Rs	1	14
Prakrita Paingalam, Fasc 1-7 @ /6/ each		2	10
Prithviraj Rasa (Text) Part II Fasc 1-5 @ /6/ each		1	14
Ditto (English) Part II, Fasc 1		[illegible]	[illegible]
[illegible], (Text) Fasc 1		[illegible]	[illegible]
[illegible], (Text) Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc 1-6, Vol III, Fasc 1-6 @ /6/ each		7	[illegible]
[illegible]		[illegible]	10
[illegible] (English) Fasc 1-3 @ /12/ each		2	[illegible]
*[illegible] (Text) Vols I, Fasc 6-10, II, 1-5, III, 1-7, IV, 1-6, V, 1-[illegible] @ /6/ each Fasc		10	[illegible]
[illegible] (Text) Fasc 1-[illegible] @ /6/ each		1	[illegible]
Ditto (English) Fasc 1-[illegible] @ /12/ each		[illegible]	[illegible]
[illegible] (English) Fasc 1 @ /12/		[illegible]	[illegible]
*[illegible], (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each		[illegible]	[illegible]
[illegible] (Text) Fasc 1-10 @ /6/ each		[illegible]	[illegible]
[illegible], (Text) Vol I, Fasc 1-[illegible], Vol II, [illegible], Vol III, Fasc 1-[illegible], Vol IV, Fasc 1, Vol V, Fasc 1-[illegible], Fasc [illegible], [illegible] Fasc 1-12 @ /6/ each		[illegible]	
[illegible], (Text) Fasc 1-[illegible] @ /6/		[illegible]	
[illegible] (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each		[illegible]	
[illegible] (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each			[illegible]
[illegible] (Text and English) Fasc 1-[illegible] @ /12/		[illegible]	
[illegible] (Text) Fasc 1-14 @ /6/ each		[illegible]	[illegible]
[illegible], Fasc 1-[illegible] @ /6/			[illegible]
*[illegible], (Text) Vol I, Fasc [illegible], Vol II, Fasc 1-7 [illegible]		[illegible]	
[illegible] (Text) Fasc 1-[illegible] @ /6/ each		[illegible]	
[illegible] (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each			[illegible]
[illegible] (Text) Fasc 1-[illegible] @ /6/			[illegible]
*[illegible], Fasc 1-6			[illegible]

Tibetan Series

[illegible]

Arabic and Persian Series

[illegible]

तच्छस्त्रं मम कायश्च द्वयं दुःखस्य कारणम् ।
तेन शस्त्रं मया कायो गृहीतः कुत्र कुप्यते । ४३

[illegible]सामग्री हि सर्वकार्यस्य कारणमिति प्रमाणपरिनिश्चितं । सा चात्र तथाविधा विद्यते । यथा हि [illegible] शस्त्रं [illegible] मम कायश्च । एतद्द्वयं मम दुःखस्य कारणं । इति [illegible] । अन्यथा तत्कार्यस्य कारणत्वं न स्यात् । [illegible]

[illegible]

गण्डोऽयं प्रतिमाकारो गृहीतो घट्टनासहः ।
तृष्णान्धेन मया तत्र [illegible] । ४४

[illegible]

अपि च । यः कार्येणानर्थी[1] तेन तत्कारणमेव रि... भवेत् । अहं तु विपर्यस्तमतिरिति विमर्शमुपदर्शयन्नाह ।

दुःखं नेच्छामि दुःखस्य हेतुमिच्छामि बालिशः ।
स्वापराधागते दुःखे कस्मादन्यत्र कुप्यते ॥ ४५

दुःखं दण्डाद्यभिघातजं नेच्छामि । तस्य पुनः कार... शरीरं प्रत्यपकारेण चेच्छामि बालिश इति बालधर्मो विपर्यासः । तस्मात्कारणात्स्वकाये यद्दुःखं तत्स्वापराधागतमेव । इति कस्मादन्यत्र तत्सहकारिमात्रे कुप्यते ॥

आत्मवधाय स्वयं संस्कृतशस्त्रस्यैवान्यत्र मम कोपो न यु... इत्याह ।

असिपत्त्रवनं यद्वद्यथा नारकपक्षिणः ।
मत्कर्मजनिता एव तथेदं कुत्र कुप्यते ॥ ४६

असिपत्त्रवनं नरकसमुद्भवं । असय एव पत्त्राण्यस्येति कृत्वा । असिग्रहणं प्राधान्यात् । अन्यदपि शस्त्रं नारकदुःखहेतुर्यन्त्रं च[2] । वने तस्मिन्निवासिनो गृध्रोलूकवायसादयः पक्षिणो यथा मत्कर्मजनिता एव दुःखहेतवो भवन्ति । नान्यदत्र दुःखकारणमस्ति । तथेदमपि परशस्त्रादिकं दुःखहेतुर्मत्कर्मजनितमेव । इति कुत्र कुप्यते ।

---

[1] Ms kāryenānadhī tena , Tib hbras bu don du mi gñer pa des...— (Byan chub don du gñer = prarthayed bodhim) Should the conjecture be right, *anarthin*, with a new meaning = anabhilaṣin

[2] Ms yantram evanasya tannivāsino But Tib hkrul hkhor das... on cha gzun dag kyan bzun no (= gṛhitani) nags tshal de na gnas .....

इत्थमपि विपर्यास एवायमित्युपदर्शयन्नाह ।

मत्कर्मचोदिता एव जाता मय्यपकारिणः ।
येन यास्यन्ति नरकान्मयैवामी हता ननु ॥ ४७ ॥

येन मदीयेन कर्मणा चोदिताः प्रेरिता एव सन्तो मय्यपकारे ऽपकारिणो जाताः अमी नरकान्यास्यन्ति । तेन मयैवामी अपकारिणो हता ननु । [illegible] गामीभिरहं हतः । अयमभिप्रायः । यदि [illegible] मयोऽपि नापकारिणो ऽभविष्यन् । [illegible] कारिणो भवन्ति ॥

उपकारिष्वेव [illegible] दर्शयन्नाह ।

एतानाश्रित्य मे पापं क्षीणं क्षमतो बहु ।
मामाश्रित्य तु यान्त्येते नरकान्दीर्घवेदनान् ॥ ४८ ॥
अहमेवापकार्येषां ममैवोपकारिणः ।
कस्माद्विपर्ययं कृत्वा खलं चेतः प्रकुप्यसि ॥ ४९ ॥

[illegible]

मामाश्रित्य मत्कर्मचोदिता एवमप्यपकारं कृत्वा पुनरेते नरकां तीव्रवेदनान् दुःसहदुःखानुभवान् यान्ति ॥ अत उक्तं अहमेवापकार्येषामित्यादि सुबोधं ॥

ननु यद्यपकारी भवान् तर्हि भवत एव नरकगमनमुचितं न तेषामित्याह ।

भवेन्ममाशयगुणो[1] न यामि नरकान्यदि[2] ।
एषामत्र किमायातं यद्यात्मा रक्षितो मया ॥ ५०

या प्रत्यपकारनिवृत्तिनिष्ठा एतन्ममाशयमाहात्म्यं नरकगतिनिवृत्तिहेतुः । नरकान्न यामि तदात्माशयमाहात्म्यबलेन न तु पुनरेषां दुराशयतया नरकेषु ममापतनमिति भावः । एतदेवाह । एषामित्यादिना ॥ अयमत्र समुदायार्थः । यद्यहमपकारी सन्नपि[3] केन चिदुपायकौशलेन नरकान्न यामि तदेषामुपकारिणां[4] किमायातं । किमपचीयते । का हानिरित्यर्थः । मया तावदेकेन [रक्षिता न] आन्तामन्ये[5] रक्षित आत्मा भवेत् । न चैतावता किं चिदेषां न्यूनाधिकं गुणदोषेषु स्यात् ।

[illegible]

अत्र यदि मार्गं तथापि भवतोऽपि न कृतकार्य[illegible]-
[illegible] । इत्याशङ्क्याह ।

अथ प्रत्यपकारी स्यां तथाप्येतेन न [illegible] ।
हीयते चापि मे धर्मो [illegible] ॥ ५१

यदि [illegible]

[illegible]

द्विविधं दुःखमविचारतो बाधकमुपजायते। कायिकं मान-सिकं चेति। तत्र मनसि न कश्चिद्दण्डादिकं दातुं शक्तः। अमूर्तत्वात्मनसः। इति तदुद्भवं दुःखं परमार्थतो न संभवति। कल्पनाकृतं तु दौर्मनस्यादिकं विद्यते। एतदेव दर्शयति। शरीरेत्यादिना। ममेदं शरीरमिति विकल्पाभ्यासवासना-वशात् कायदुःखेन चित्तं विहन्यते॥

[1]तथापि प्रतिनियतमेव दुःखकारणमित्याह।

न्यक्कारः[2] परुषं वाक्यमयशश्चेत्ययं गणः।
कायं न बाधते तेन चेतः कस्मात्प्रकुप्यसि॥ ५३

न्यक्कारादिगणः समूहः कायस्य दुःखहेतुर्न भवति। न हि कायस्यायं कंचिदुपघातं करोतीति येन तेन चेतः कस्मादेतं प्रकुप्यसि॥

अथापि स्यात्। यदि नाम न्यक्कारादयः कायस्य बाधका न भवन्ति [72ᵃ] तथापि तच्छ्रुत्वा मयि लोकानामप्रसन्नं चित्त-मुत्पद्यते। इति मया नेष्यन्ते। इत्याशङ्क्याह।

मय्यप्रसादो योऽन्येषां स किं मां भक्षयिष्यति।[3]
इह जन्मान्तरे वापि येनासौ मे ऽनभीप्सितः॥ ५४

भवतु नामैवं तथापि विचारणीयमेव। मयि न्यक्कारादि-श्रवणाद्यो ऽयमप्रसादो जनानां स किं मां भक्षयिष्यतीह वा।

[1] tatra = kāye
[2] Minaev nyakkāraparuṣam vākyam—M nyakkaraḥ—Tib ...dan tha g rtsub smra ba dan
[3] Tib bdag la za bar mi byed na, bdag ni ṣu phyir do mi hdod

[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] पापं न [illegible] । ५५

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

द्विविधं दुःखमविचारतो बाधकमुपजायते। कायिकं ... षिकं चेति। तत्र मनसि न कश्चिद्दण्डादिकं दातुं श... अमूर्तत्वान्मनसः। इति तदुद्भवं दुःखं परमार्थतो न संभवति। कल्पनाकृतं तु दौर्मनस्यादिकं विद्यते। एतदेव दर्शयति शरीरेत्यादिना। ममेदं शरीरमिति विकल्पाभ्यासवा... वशात् कायदुःखेन चित्तं विहन्यते॥

[1] तत्रापि प्रतिनियतमेव दुःखकारणमित्याह।

न्यक्कारः[2] परुषं वाक्यमयशश्चेत्ययं गणः।
कायं न बाधते तेन चेतः कस्मात्प्रकुप्यसि॥ ५३

न्यक्कारादिगणः समूहः कायस्य दुःखहेतुर्न भवति। न हि कायस्यायं कंचिदुपघातं करोतीति येन तेन चेतः कस्मात्त्वं प्रकुप्यसि॥

अथापि स्यात्। यदि नाम न्यक्कारादयः कायस्य बाध... न भवन्ति [72a] तथापि तत्कृता मयि लोकानामप्रसादं चि... मुत्पद्यते। इति मया नेष्यन्ते। इत्याशङ्क्याह।

मय्यप्रसादो योऽन्येषां स किं मां भक्षयिष्यति।[3]
इह जन्मान्तरे वापि येनासौ मेऽनभीप्सितः॥ ५...

भवतु नामैवं तथापि विचारणीयमेव। मयि न्यक्कारा... श्रवणाद्यो ऽयमप्रसादो जनानां स किं मां भक्षयिष्यतीह...

1 [illegible]

2 [illegible] nyakkāraparuṣam vākyam – M [illegible] nyakkāraḥ —Tib [illegible]

3 [illegible] la [illegible] mi bye [illegible], bdag ni [illegible] phyir do mi hdod

लोके वा । येनासौ लोकाप्रसादो ममाप्रियः । इति विचार्य कर्तव्यो ऽत्राभिनिवेशः ॥

अस्ति वाचाभिनिवेशकारणं लाभविघातो नामेत्याह ।

लाभान्तरायकारित्वाद्यद्यसौ मे ऽनभीप्सितः ।
नङ्क्ष्यतीहैव मे लाभः पापं तु स्थास्यति ध्रुवं ॥ ५५

तथा हि न्यक्कारादिश्रवणादप्रसादो लोकानां । तस्माच्च लाभोपनामनवैमुख्यं । ततो ऽसौ न्यक्कारादिगणो ममानिष्ट इति चेत् । तदयुक्तं । नङ्क्ष्यति विनश्वरधर्मतयापगमिष्यति । इहैव प्रतिनियतैरेव दिनैर्मम लाभः । न तु परलोकानुबन्धी भविष्यति । तन्निमित्तं न्यक्कारादिकालेषु क्रुध्यतो यत्पापं तदेव स्थिरं स्थास्यति । परलोकानुबन्धि भविष्यति । ध्रुवमिति [illegible] तस्याविनाशात् ॥

इदमपि चात्रालोचनीयं ।

वरमद्यैव मे मृत्युर्न मिथ्याजीवितं [1]चिरं ।
यस्माच्चिरमपि स्थित्वा मृत्युदुःखं तदेव मे ॥ ५६

इदमेव वरमिष्टं यल्लाभाभावाद[illegible] मे मरणम् । न तु पुनः परापकारद्वारेण लाभप्रतिलम्भान्मिथ्याजीवितेन [illegible] [illegible] । कुतः । यस्माद्[illegible]तरकालमपि जीवित्वा मरण[illegible]

---

1 Mithyājīva is well known, [illegible]
2 III, 25

द्विविधं दुःखमविचारतो बाधकमुपजायते। कायिकं मान-सिकं चेति। तत्र मनसि न कश्चिद्दण्डादिकं दातुं शक्तः। अमूर्तत्वान्मनसः। इति तदुद्भवं दुःखं परमार्थतो न संभवति। कल्पनाकृतं तु दौर्मनस्यादिकं विद्यते। एतदेव दर्शयति। शरीरेत्यादिना। ममेदं शरीरमिति विकल्पाभ्यासवासना-वशात् कायदुःखेन चित्तं विहन्यते॥

[1]तत्रापि प्रतिनियतमेव दुःखकारणमित्याह।

न्यक्कारः[2] परुषं वाक्यमयशश्चेत्ययं गणः।
कायं न बाधते तेन चेतः कस्मात्प्रकुप्यसि॥ ५३

न्यक्कारादिगणः समूहः कायस्य दुःखहेतुर्न भवति। न हि कायस्यायं कं चिदुपघातं करोतीति येन तेन चेतः कस्मादेवं प्रकुप्यसि॥

अथापि स्यात्। यदि नाम न्यक्कारादयः कायस्य बाधका न भवन्ति [72a] तथापि तच्छ्रुत्वा मयि लोकानामप्रसन्नं चित्त-मुत्पद्यते। इति मया नेष्यन्ते। इत्याशङ्क्याह।

मय्यप्रसादो योऽन्येषां स किं मां भक्षयिष्यति।[3]
इह जन्मान्तरे वापि येनासौ मे ऽनभीप्सितः॥ ५४

भवतु नामैवं तथापि विचारणीयमेव। मयि न्यक्कारादि-श्रवणाद्यो ऽयमप्रसादो जनानां स किं मां भक्षयिष्यतीह जन्मनि

[1] ta‍tra=kāye
[2] Minaev nyakkāraparuṣaṃ vākyam—M nyakkāraḥ—Tib dma ḥbyin tshig rtsub mi sñan pa dan
[3] Tib bdag la za bar mi byed na, bdag ni ci phyir de mi ḥdod

[illegible]पि च बहूँल्लाभान् चिरं भुक्त्वा सुखान्यपि ।
[illegible]स्तश्च नग्नश्च यास्यामि मुषितो यथा ॥ ५९

[illegible] समासाद्य चिरकालमुपभुज्य [illegible] । [illegible] तुच्छकः । न [illegible] । नापि सुखानि चिरपरि- [illegible] । [illegible]मपि न [illegible]मिति नग्नश्च [illegible] परिवर्जित [illegible] यास्यामि ॥

[illegible]नम् । कश्चिद् विशेषो लाभस्य चीवरादीनामविघाता-दायु[illegible] जीवितं स्यात् । ततश्च [illegible] परिचयं [illegible]- परिचरणेन [illegible]दिना च कुशलपक्षस्य च वृद्धिं कुर्यां । यदुक्तम् ।

यावच्चिरं जीवति धर्मचारी
तावत्प्रसूते कुशलप्रवाहम् । इति [?] ।[2]

अतो लाभान्तरायकारिणि युक्त एव प्रद्वेष इत्याशङ्क्याह ।

पापक्षयं च पुण्यं च लाभाज्जीवन् करोमि चेत् ।

लाभादुपलब्धेन जीवन् म्रियमाणः पापक्षयं च पुण्यं च करोमीत्यादि मन्यसे । नन्वेतदितः समधिकं दोषमपश्यताभि-धीयत इत्याह

1 [illegible] "plague"—Form is new.
2 I cannot give exact reference

पुण्यक्षयश्च पापं च लाभाय क्रुध्यतो ननु ॥ ६०

लाभार्थं लाभनिमित्तं तदन्तरायकारिणि द्वेषं कुर्वतः सुकृतक्षय एवोपजायते। यदुक्तं सर्वमेतत्सुचरितमित्यादि। अयं तु विशेषः। अक्षान्तिसमुद्भवस्य पापस्य राशिरभिवर्धते च। अथापि स्यादयथा कथं चित्ताविचिरकालं लाभाज्जीवितं स्यात्। तावतैव नः प्रयोजनं। इत्याह।

यदर्थमेव जीवामि तदेव यदि नश्यति।
किं तेन जीवितेनापि केवलाशुभकारिणा ॥ ६१

न खलु बोधिसत्त्वस्येतरसत्त्ववज्जीवितं निःप्रयोजनमेवाभिमतं। किं तर्हि सत्त्वाराधनार्थं पापक्षयार्थं च। तच्च सुकृतक्षयनिमित्तेन लाभेन स्यात्। तदा किं तेन तादृशेन जीवितेनापि केवलाशुभकर्मकरणशीलेन। निन्दितमेव तदिति भावः।

स्यादेतत्। न लाभान्तरायकारितया सत्त्वानामपि प्रतिघोऽभिसमुत्पद्यते। किं तु शासनस्याप्रसादनादिकारिणां [illegible] इत्याह।

अवर्णवादिनि द्वेषः सत्त्वानाशकतोति चेत्।
परायशस्करे द्वेषं क्षोपयसि किं न जायते ॥ ६२

[illegible]

[illegible] मां नाशयति । इति मत्वा [illegible] ॥ [illegible] लोकान्नाशयति[1] । [illegible] अपि निपातयति । [illegible] । [illegible] । उच्यते । तदा [illegible] कोऽपि [illegible] तथापि [illegible] । कोऽपि [illegible] । [illegible] कोपः ।

[illegible]

परायत्ताप्रसादत्वादप्रसादिषु ते क्षमा ।

परेष्वन्येषु [illegible] ऽप्रसादोऽस्तीति । [illegible] विपर्यस्य [illegible] इति । तस्य भावस्तत्त्वात् । पराश्रिताप्रसादत्वादप्रसादिष्वप्रसन्नचित्तेष्ववर्णवादिषु तव क्षमा क्षान्तिरुत्पद्यते । आत्मचित्तमेव दुष्यति । अथाह ।

क्लेशोत्पादपरायत्ते क्षमा नावर्णवादिनि ॥ ६३

यदि च परायत्ताप्रसादे तव क्षमा भवती भवति । तदा स्वचित्तावर्णवादिनि किं न क्षमा । किंरूपे । क्लेशोत्पादनपरायत्ते क्लेशानामुत्पादपरतन्त्रे । परायत्ताप्रसादत्वं क्षमाहेतुस्तच्च उभयत्रापि । इत्यर्थः ॥[3]

---

1 There are, according to the Comm., two acceptable readings [illegible] [illegible], [illegible] (= some can) naçayati. There is no obvious difference in the Ms between [illegible] and [illegible].

2 As the [illegible] is a cause of [illegible]. Cp. supra ad V, 60.

3 "Yo yasmin aprasannacittaḥ na tasmin eṣ aprasannacittas, tatkle [illegible]

हिता: सोदरा । अन्येऽपि ज्ञातिसगोत्रबान्धवादय: । तेषामपकारिषु । तथा प्रियाणां प्रेमस्थानानां चापकारिषु कोपं निवारयेत् । इति संबन्ध: । कथ पूर्ववत्प्रत्ययोत्पादं दृष्ट्वा । यदुक्तं ये के चिदपराधास्तेत्यादिना[1] । अत: सर्वेऽप्यमी पूर्वकर्मोपजनितमेव फलमुपभुञ्जते । नात्र कश्चित्प्रतीकारहेतुरस्ति ॥ तदनेन यथापरसमये देवगुरुद्विजातिमातापितृप्रभृतीनामर्थे पापं कुर्वतोऽपि न दोष इति मतं[2] । न तथेहाभिमतमित्युक्तं भवति ।

किं चेदमपि वस्तुतत्त्व मनभिकुर्वता न सत्त्वेषु चित्तं दूषयितव्यमित्याह ।

चेतनाचेतनकृता देहिनां नियता व्यथा ।
सा व्यथा चेतने दृष्टा क्षमस्वैनां व्यथामत:[3] ॥ ६६

समस्तकार्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकत्वेनावधारित सामग्रीलक्षणं कारण । सा च सामग्री वस्तुधर्मतया का चित्क्व चित्समर्थस्वभावा । तत्र चेतनेन कृता हस्तपादादिप्रहारेण । अचेतनेन दण्डशस्त्ररोगादिना । तत्रापि चेतनाव्यापारोऽस्त्येव । साक्षात्पारम्पर्यकृतस्तु विशेष: । स्वयमेव यदृच्छया वा लोष्टकुड्याद्यभिघातजनिता वा देहिनां शरीरिणां नियता व्यथा नियमेन समुत्पद्यते । नान्यदितो व्यथाकारणमस्ति ॥ सा चैवं द्विविधकारणसामग्रीप्रसूतापि चेतने सविज्ञानके काये दृष्टा प्रमाणपरिनिश्चिता । अतस्तदेव तदुत्पत्तिस्थान । नान्यत् ।

1 See supra VI [illegible]
2 I cannot give reference but to V. 84
3 Minaev has vyathām manaḥ. See the Commentary

अचेतने वेदनायोगात् । ततो यद्यस्योत्पत्तिस्थानं तत्तत्रैव भवति । नान्यत्र । यथा पङ्के पङ्कजं न स्थले ॥ अतोऽस्मान्न्यायात्समस्त सहस्वैनामनन्तरकथितो[71b]भयरूपां[1] व्यथां ॥

तदानीमुभयोरपि साधारणदूषणतया क्वचिदपि कोपो न युक्त इति कथयितुमाह ।

मोहादेकेऽपराध्यन्ति कुप्यन्त्यन्येऽपि मोहिताः[2] ।
ब्रूमः कमेषु[3] निर्दोषं कं वा ब्रूमोऽपराधिनं ॥ ६७

आत्मात्मीयग्राहाभिनिवेशविपर्यासादेके केचिदपराध्यन्ति दण्डादिना । सत्ताक्रोशादि वा वदन्त[1] सदोषमात्मानं कुर्वन्ति । अन्ये पुनस्तदपराधेन कुप्यन्ति रुष्यन्ति । विमोहिता मोहादेव अकृतकर्मफलसंबन्धमननुपश्यन्तोऽविद्यावरणात् । प्रतिताडनाक्रोशादिकमारभन्ते ॥ इत्थं ब्रूम कमेषु क्लेशरागावेशवशीकृतेषु निर्दोषं । कं वा ब्रूमोऽपराधिनं दोषवन्तं । उभयेषामपि साधारणदोषत्वात् ॥

इदमपि स्वागतमेव चिन्तयता प्रतिघचित्तं निवर्तयितव्यमित्याह ।

कस्मादेवं कृतं पूर्वं येनैवं बाध्यसे परैः ।
सर्वे कर्मपरायत्ताः कोऽहमत्रान्यथाकृतौ ॥ ६८

कस्मात्कारणात् किमित्येवमेतत्फलहेतुकर्म कृतम् । येनेति शोकोऽभिप्रेतः[1] । यदित्यस्यार्थे यदेवं । यदि वा येन कर्मसामर्थ्येन हेतुना । आक्रोशबन्धनताडनादिभिः बाध्यसे पीड्यसे परैरन्यैः । ननु यदि नामैवं तथापि प्रतीकारो युक्त इत्याह सर्वं इत्यादि । सर्वं दुःखहेतवः कर्मप्रत्ययोपजनितप्रवृत्तयः । इति कोऽहमन्यथाकर्ता[2] तत्फलनिवर्तनाय । न कश्चित् । फलदानोन्मुखस्य कर्मणः केनचिन्निवर्तयितुमशक्यत्वात् ॥

इह पुनरत्र युक्तरूपमित्याह ।

एवं बुद्ध्वा तु पुण्येषु तथा यत्नं करोम्यहं ।
येन सर्वे भविष्यन्ति मैत्रचित्ताः परस्परं ॥ ६९

एते सत्त्वाः कर्मक्लेशपराधीनाः परस्परमनर्थकारिणो निवर्तयितुमशक्या इति । एवं बुद्ध्वा ज्ञात्वा पुण्येषु कुशलेषु कर्मसु तथा यत्नं करोम्यहं । तेन प्रकारेण वीर्यं समारभे । येन तथाविध सामर्थ्य [illegible] प्रतिलम्भ [illegible] प्रवर्तिताः सन्तः सर्वे मैत्रचित्ता हितसुखविधानतत्पराः परस्परमन्योन्यं भविष्यन्ति ॥

द्वेषस्य विनिवर्त्य [illegible] हरणेन हेयं निवर्तयेदिति लोकदृष्टमुपदर्शयन्नाह ।

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]

दह्यमाने गृहे यद्वदग्निर्गत्वा गृहान्तरं।
तृणादौ यत्र सज्येत[1] तदाकृष्यापनीयते[2] ॥ ७०
एवं चित्तं यदासङ्गाद्दह्यते द्वेषवह्निना।
तत्क्षणं तत्परित्याज्यं पुण्यात्मोद्दाहशङ्कया ॥ ७१

एकस्मिन् गृहे ऽग्निना दह्यमाने यथा तस्माद्गृहादन्यद्गृहं गृहान्तरं गत्वा। अग्निर्यत्र तृणकाष्ठादौ सज्यते लगति। तदन्तर्गतमन्यदपि वस्तु मा धाक्षीदिति शङ्कया। तदाकृष्याप- नीयते पृथक्कृत्वा निर्धार्यते। इति दृष्टक्रमं प्रकृतेऽपि योजयन्नाह। एवमुक्तोदाहरणन्यायेन चित्तं मनो यस्य वस्तुन आसङ्गादासक्तो दह्यते परितप्यते द्वेषवह्निना प्रतिघानलेन तदासङ्गस्थानं वस्तु तत्क्षणं न कालान्तरपरिलम्बेन परित्याज्यं। तत्राभिनिवेशः परिहर्तव्यः। किं कारणं। पुण्यस्यात्मा शरीरं पुण्यस्कन्ध इति यावत्। तस्योक्तक्रमेणोद्दाहः परिक्षयो मा भूत्। अन्यथा गृहान्तर्गतपदार्थवत् प्रद्वेषवह्निस्तमपि दहेत् ॥

अपि च। लाभ एवायं लब्धो यन्मनुष्यदुःखैर्नरकफलं कर्म विपच्यते। इति प्रतिपादयन्नाह।

मारणीयः करं छित्त्वा मुक्तश्चेत्किमभद्रकं।
मनुष्यदुःखैर्नरकान्मुक्तश्चेत्किमभद्रकं ॥ ७२

---

[1] Minaev sajjeta, Ms sahyeta Tib rtsva sogs gan la n[illegible] pa —mched par byed pa = ausbreiten, weithin verbreiten (Schm[illegible] pai me = eine Feuersbrunst

[2] Minaev tathākṛṣya, but L², M tadāk°, Tib do m[illegible] yin.—Phyun ba (hbyin) = avakṛṣṭa, nirvasit[illegible]

यो हि मारणमर्हति स यदि हस्तमात्रं छित्त्वा मुच्यते। तदा न[1] का चित्क्षतिरस्य। प्रत्युत लब्धलाभमात्मानं मन्यते। अत्यल्पमिदं मरणदुःखात्करच्छेदनदुःखमिति। तथा योऽपि मनुष्यदुःखं ताडनबन्धनतिरस्कारादिकृतमनुभूय नरकदुःखाद्विमुक्तो भवति। तस्यापि न किं चिदपचीयते। न किं चिदिदं दुःखं नरकदुःखात्। सुखमेव तत्। ततो यदि विच-[75b]क्षणः स्यात्। तदा सौमनस्यमेवात्र युक्तमस्य॥

अथापि स्यात्। न मया स्वल्पमात्रेऽपि दुःखे क्षमा कर्तुं शक्यत इति। अत्राह।

यद्येतन्मात्रमेवाद्य दुःखं सोढुं न पार्यते।
[2]तन्नारकव्यथाहेतुः क्रोधः कस्मान्न वार्यते॥ ७२

[3]खटचपेटलोष्टादिप्रहारकृतमीषन्मात्रमपि दुःखमिदानीं सोढुं मर्षितुं न पार्यते न शक्यते। तदत्र भवन्तं पृच्छामः। यद्येवमेव तदयं नारकदुःखसंवर्तनीयः क्रोधः कोपः कस्मात्कारणान्न वार्यते। अयमेव प्रतितरां नरकेषु दुःखदायक इति दुःखभीरूणामेव [क्रोध] निवर्तयितुं युक्तं स्यात्॥

किं च। यद्यपि सोढुं न शक्यते तथापि तद्धेतुककर्मसंभवादनिच्छतोऽपि दुःखमापतयिष्यति भवतः। न च किं चित्फलमुत्पत्स्यते।

---

1 Ms na kada cit

2 Tib des na tasmat

3 capeta, Apte The palm of the hand with the fingers extended. Khataka = the half closed hand — khata given in PW from Lex, etc.

मर्षणात्पुनस्तस्य महार्थलाभो भविष्यतीति वृत्तद्वयेन निश्चययितुमाह ।

[1]कोपार्थमेवमेवाहं नरकेषु सहस्रशः ।
कारितोऽस्मि[2] न चात्मार्थः परार्थो वा कृतो मया ॥ ७४
न चेदं तादृशं दुःखं महार्थं च करिष्यति ।
जगद्दुःखहरे दुःखे प्रीतिरेवात्र युज्यते[3] ॥ ७५

कोपनिमित्तमेव । एवमेव निष्फलमेव । नरकेषु संजीवादिषु । सहस्रशः अनेकसहस्रवारं । अहं कारितः छेदनभेदनपाटनादिकारणाभिः पीड़ितः । एवं दुःखमनुभवतापि मया न च नैवात्मार्थो दृष्टादृष्टफलसाधनः कृतो निष्पादितः । परस्यान्यस्य वार्थः सुखविधानलक्षणः । इति निष्प्रयोजनमेव नारकदुःखसहस्रशःपरिभवो जातः ।

तदद्यापि न तथैव ममासहिष्णुता युक्तेत्याह । इदं दुःखं नैव तादृशं यादृश नरकसमुद्भवं । अथ च महार्थं सर्वसत्त्वहितसुखविधानभूतं बुद्धत्वं साधयिष्यति । अतो जगतो दुःखहरे त्रिजगत्पर्यापन्नसर्वसत्त्वसर्वदुःखप्रशमनकरे दुःखे प्रीतिरेवात्र युज्यते नारुचिरिति भावः ॥

पर[76a]गुणश्रवणेर्ष्यामलप्रक्षालनायाह ।

---

1 Tib bdod pai don du, as if kāmārtham

2 kārita = pīḍita — Tib myos gyur kyan, kyan points to a reading kārito' pi — myos, wrongly for myons?—myo-ba = mada

3 . . .cd ad IV, 39

यदि प्रीतिसुखं प्राप्तमन्यैः स्तुत्वा गुणोर्जितं[1] ।
मनस्त्वमपि तं स्तुत्वा कस्मादेवं न हृष्यसि ॥ ७६

गुणाधिकं स्तुत्वा यदि प्रीतिसुखं कैश्चित्प्राप्तं । तदा हे मनः त्वमपि तद्गुणवर्णने[न][2] किमिति हर्षसुखं नानुभवसि । किमर्थमेव तदीर्ष्यानलज्वालायामात्मसंतानमिन्धनीकरोषि[3] ॥

ननु सर्वसुखमासङ्गात्मतया निषिद्धमेव सेवितुं । ततोऽहं सर्वसुखवैमुख्यादिदमपि नोपाददे । वक्ष्यति हि ।

यत्र यत्र[4] रतिं याति मनः सुखविमोहितं ।
तत्तत्सहस्रगुणितं दुःखं भूत्वोपतिष्ठते ॥ इति[5] ।

आह ।

इदं च ते हृष्टिसुखं निरवद्यं सुखोदयं ।
न वारितं च गुणिभिः परावर्जनमुत्तमं ॥ ७७

न हि सर्वं दृष्टिसुखमपाकृतं[6] । अपि तु यत्सावद्यमकुशलहेतुः । इदं च परगुणाश्रयं दृष्टिसुखं निरवद्यं तव । न चाकुशलहेतुः । अतः सुखोदयं सुखस्योदयो ऽस्मादिति कृत्वा । अत एव न वारितं च गुणिभिर्भगवच्छासनविधिज्ञैः । अयमपरो

---

1 Minaev guṇūrjitam; M I.S guṇorjitam — Ūrjita = adhika of the Commentary

2 Ms °saṃvarṇnena

3 Ātmasaṃtāna = ātmabhāva = ātmā, the self in his everlasting evolution

4 Mss yatra tatra

5 VIII, 18

6 Ms °sukham mayā k°, Tib. dgag pa = niṣiddha

ऽस्य गुणः। यत्परावर्जनमुक्तमं परगुणेषु प्रीत्या। गुणेष्वेव-मयममत्सरीति मन्यमाना अन्येऽपि मत्त्वा आवर्जिता भवन्ति॥ अतो युक्तमेवात्र प्रीतिसुखमुपादातुं॥

स्यादेतत्। न परगुणेषु ममाक्षमा का चित्। किं तर्हि तावत्तस्यैव सुखमेतदिति मया सोढुमशक्यमिति। अत्राह।

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं।
भृतिदानादिविरतेर्दृष्टादृष्टं[1] हतं भवेत्॥ ७८

तस्यैव स्तुतिकर्तुः सुखमिति। एवमनेनाभिप्रायेण भवतो यदीदं परगुणस्तुतिप्रतिलब्धमुद्भवं सुख न प्रिय। तदातिसंकटे पतितो ऽसि। कथ। भृतिदानादिविरतेः। यदपि च भवतः स्वात्मसुखनिमित्तं स्वभृत्यादिषु भृतिदानं कर्ममूल्यदानं। तथोपकारिणि प्रत्युपकारकरणं। इत्यादेर्विरतेर्वैमुख्यात्। तदपि न कर्तव्यमेव स्यात्परसुखविद्वेषिण[ा] [76b]। यतस्ते-नापि तस्य सुखमेव संपत्स्यते। ततो दृष्टमैहिक फलं। अदृष्टं पारलौकिकं। उभयमपि हत भवेत्परसुखसंपदमर्षिणा[2]॥

कि च। मिथ्योत्तरमेवेद भवत इति प्रतिपादयन्नाह।

स्वगुणे कीर्त्यमाने च परसौख्यमपीच्छसि।
कीर्त्यमाने परगुणे स्वसौख्यमपि नेच्छसि॥ ७९

---

1 Minnov .virato dṛṣṭa° The first line is translated in Tib. gzhan yan de ltar bde gyur zhes, gal te khyod bde hdi mi hdod — anyo' pi evam sukhī iti yadi tava sukham idam na priyam

2 Ms sampadyam °

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति । तदा तस्य परस्यानिष्टमपि सौख्यमिच्छसि । अथ परगुणाननुवर्णयति । तदा पुनरीर्ष्याशल्यविलुप्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि । आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1] ॥ तस्मात्परसुखसंपदीर्ष्यैव भवतो । न स्तावकसुखासहिष्णुता ॥

यदुक्तं ।

तस्यैव सुखमित्येव तवेदं यदि न प्रियं । इति ।[2]

तत्र विशेषणदूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि ॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्परसुखसंपदसहिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकान्तराः समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया कर्तव्या इति मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते[3] । तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यते । अद्येदानीं । किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु स्वचित्तमभिप्रसाद्य स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इत्यकरणीयमेव तत्परसुखवैमुख्यचित्तं बोधिसत्त्वस्येति भावः ॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य लाभसत्कार-

1 Ms. paraḥ saukhyam
2 VI, 78
3 Ms. utpādayitum

ऽस्य गुणः। यत्परावर्जनमुक्तमं परगुणेषु प्रीत्या। गुणेष्वेवमयममत्सरीति मन्यमाना अन्येऽपि सत्त्वा आवर्जिता भवन्ति॥ अतो युक्तमेवात्र प्रीतिसुखमुपादातुं॥

स्यादेतत्। न परगुणेषु ममाक्षमा का चित्। किं तर्हि तावत्तस्यैव सुखमेतदिति मया सोढुमशक्यमिति। अत्राह।

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं।
भृतिदानादिविरतेर्दृष्टादृष्टं[1] हतं भवेत्॥ ७८

तस्यैव स्तुतिकर्तुः सुखमिति। एवमनेनाभिप्रायेण भवतो यदीदं परगुणस्तुतिप्रतिसमुद्भवं सुखं न प्रियं। तदातिसंकटे पतितो ऽसि। कथं। भृतिदानादिविरतेः। यदपि च भवतः स्वात्मसुखनिमित्तं स्वभृत्यादिषु भृतिदानं कर्ममूल्यदानं। तथोपकारिणि प्रत्युपकारकरणं। इत्यादेर्विरतेर्वैमुख्यात्। तदपि न कर्तव्यमेव स्यात्परसुखविद्वेषिण[1] [76b]। यतस्तेनापि तस्य सुखमेव संपत्स्यते। ततो दृष्टमैहिकं फलं। अदृष्टं पारलौकिकं। उभयमपि हतं भवेत्परसुखसंपदमर्षिणा[2]॥

किं च। मिथ्योत्तरमेवेदं भवत इति प्रतिपादयन्नाह।

स्वगुणे कीर्त्यमाने च परसौख्यमपीच्छसि।
कीर्त्यमाने परगुणे स्वसौख्यमपि नेच्छसि॥ ७९

1 [illegible] virate [illegible] The first line is translated in Tib. gzhan yan [illegible] bde gyur zhes, gal te khyod bde [illegible] mi bdod [illegible] anyo[illegible] py evam sukh[illegible] [illegible] tava sukham idam na priyam

2 Ms. [illegible]

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति । तदा तस्य परस्यानिष्टमपि सौख्यमिच्छसि । अथ परगुणाननुवर्णयति । तदा पुनरीर्ष्याशल्यवितुद्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि । आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1] ॥ तस्मात्परसुखसंपदीर्ष्यैव भवतो । न स्तावकसुखासहिष्णुता ॥

यदुक्तं ।

तस्यैव सुखमित्येव तवेद यदि न प्रियं । इति ।[2]

तच विशेषणदूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि ॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्परसुखसंपदसहिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकान्तराः समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया कर्तव्या इति मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते[3] । तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यते । अद्येदानीं । किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु स्वचित्तमभिप्रसाद्य स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इत्यकरणीयमेव तत्परसुखवैमुख्यचित्तं बोधिसत्त्वस्येति भावः ॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य लाभसत्कार-

---

1 Ms parah saukhyam

2 VI, 78

3 Ms utpādayitum

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति। तदा तस्य परस्यानिष्टमपि सौख्यमिच्छसि। अथ परगुणाननुवर्णयति। तदा पुनरीर्ष्याशल्यवितुद्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि। आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1]॥ तस्मात्परसुखमपदोर्ष्यैव भवतो। न स्तावकसुखासहिष्णुता॥

यदुक्तम्।

तस्यैव सुखमित्येव तवेद यदि न प्रियं। इति।[2]

तत्र विशेषणदूषणमाह।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्परसुखसंपदसहिष्णुता नाम। यतः सर्वसत्त्वा धातुकाकाशरा समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया कर्तव्या इति मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते। तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यते। अद्येदानीं। किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु स्वचित्तसमभिप्रायात्। स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु। इत्यकरणीयमेव तत्परसुखसंहर्षादिच्न बोधिसत्त्वस्येति भावः॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य लाभसत्कार-

1 Ms. [illegible]
2 VI. 76
3 Ms. [illegible]

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति । तदा तस्य परस्यानिष्ट-ऽपि सौख्यमिच्छसि । अथ परगुणाननुवर्णयति । तदा पुन-[illegible]ीर्ष्यावशादितुष्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि । आत्मनो [illegible]ावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1] ॥ तस्मात्परसुखसम्पदीर्ष्यैव भवतो । श्रावकसुखासहिष्णुता ॥

यदुक्तम् ।

तस्यैव सुखमित्येव तवेदं यदि न प्रियं । इति ।[2]

तत्र विशेषणदूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि ॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य परसत्त्व-सुखसंपदसहिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वा [illegible] [illegible]मस्तसुखसंपत्तिसमर्पिता बुद्धत्वादिगमः मया कर्तव्या इति [illegible]तनिश्चयेन बोधिचित्तमुत्पादितं[3] । तदुत्पाद्य सम्प्रतीद-[illegible]कुप्यते । स्वेदानीं । किं तेषु [illegible] । [illegible]स्वयमात्मनैव [illegible] । [illegible] बोधिसत्त्वस्येति भावः ॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तोऽपि परस्य [illegible]

1 Ms. [illegible]
2 [illegible]
3 Ms. [illegible]

ऽस्य गुणः। यत्परावर्जनमुत्तमं परगुणेषु प्रीत्या। गुणेष्वेवमयममत्सरीति मन्यमाना अन्येऽपि सत्त्वा आवर्जिता भवन्ति॥ अतो युक्तमेवाच प्रीतिसुखमुपादातुं॥

स्यादेतत्। न परगुणेषु ममाक्षमा काचित्। किं तर्हि तावत्तस्यैव सुखमेतदिति मया सोढुमशक्यमिति। अत्राह।

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं।
भृतिदानादिविरतेर्दृष्टादृष्टं हतं भवेत्॥ ७८

तस्यैव स्तुतिकर्तुः सुखमिति। एवमनेनाभिप्रायेण भवतो यदीदं परगुणस्तुतिप्रतिषमुद्भव सुख न प्रिय। तदातिसंकटे पतितो ऽसि। कथ। भृतिदानादिविरतेः। यदपि च भवतः स्वात्मसुखनिमित्त स्वभृत्यादिषु भृतिदानं कर्ममूल्यदानं। तथोपकारिणि प्रत्युपकारकरणं। इत्यादेर्विरतेर्वैमुख्यात्। तदपि न कर्तव्यमेव स्यात्परसुखविद्वेषिण[1] [76b]। यतस्तेनापि तस्य सुखमेव सपत्स्यते। ततो दृष्टमैहिक फलं। अदृष्टं पारलौकिक। उभयमपि हत भवेत्परसुखसंपदमर्षिणा[2]॥

किं च। मिथ्योत्तरमेवेदं भवत इति प्रतिपादयन्नाह।

स्वगुणे कीर्त्यमाने च परसौख्यमपीच्छसि।
कीर्त्यमाने परगुणे स्वसौख्यमपि नेच्छसि॥ ७९

1 Ms [illegible] The first line is translated in Tib. [illegible] anyo' py evam ankhi [illegible]

2 Ms [illegible]

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति। तदा तस्य परस्यानिष्टमपि सौख्यमिच्छसि। अथ परगुणाननुवर्णयति। तदा पुनरीर्ष्याशल्यवितुद्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि। आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1]॥ तस्मात्परसुखसंपदीर्ष्यैव भवतो। न स्तावकसुखासहिष्णुता॥

यदुक्तं।

तस्यैव सुखमित्येव तवेदं यदि न प्रियं। इति।[2]

तत्र विशेषणदूषणमाह।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्परसुखसंपदसहिष्णुता नाम। यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकान्तरा: समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया कर्तव्या इति मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते[3]। तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यते। अद्येदानीं। किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु स्वचित्तमभिप्रसाद्य स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु। इत्यकरणीयमेव तत्परसुखवैमुख्यचित्तं बोधिसत्त्वस्येति भावः॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य लाभसत्कार-

---

1 Ms. paraḥ saukhyam
2 VI, 75
3 Ms. utpādayitum

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति । तदा तस्य परस्यानिष्टमपि सौख्यमिच्छसि । अथ परगुणाननुवर्णयति । तदा पुनरीर्ष्याशल्यवितुद्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि । आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1] ॥ तस्मात्परसुखसम्पदीर्ष्यैव भवतो । न श्रावकसुखासहिष्णुता ॥

यदुक्तं ।

तस्यैव सुखमित्येव तवेदं यदि न प्रियं । इति ।[2]

तच्च विशेषणदूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि ॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्परसुखसंपदसहिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वधातुर्मया सकलः समस्तसुखसंपत्तिसमर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया संस्थाप्य इति मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते । तदुत्पाद्य सत्त्वानामेव कुप्यते । कथमिदानीं । किं तेषु प्रसादस्थानेषु कथंचित् [illegible] स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इत्यकरणीयमेव समारब्धबोधिचित्तस्य बोधिसत्त्वस्येति भावः ॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तोऽपि परस्य लाभसत्कार

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति । तदा तस्य परस्मादिष्टमपि सौख्यमिच्छसि । अथ परगुणाननुवर्णयति । तदा पुनरीर्ष्याग्निदह्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि । आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः ॥ तस्मात्परसुखसम्पदीर्ष्यैव भवतो । न त्वात्मसुखाभिलाषिता ॥ १

यदुक्तम् ।

तथैव सुखमित्येव तवेद यदि न प्रियं । इति ।

तच्च विशेषणाद्दूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्तेष्वेव कुप्यसि ॥ ८० ॥ २

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य भवतः सुखसंपदसहिष्णुता नाम । यत सर्वसत्त्वानां [illegible] समस्तसत्त्वपरित्राणाभिप्रायेण बुद्धत्वाभिलाषेण [illegible] मतिमत्तेन बोधिचित्तमुत्पादितं । तदुत्पाद [illegible] कुप्यते । कथमिदानीं । [illegible] स्वयमात्मनैव [illegible] बोधिसत्त्वेति भावः ॥

य[illegible]

[illegible]

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति। तदा तस्य परस्यानिष्ट-मपि सौख्यमिच्छसि। अथ परगुणाननुवर्णयति। तदा पुन-रीर्ष्याशल्यवितुद्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि। आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1]॥ तस्मात्परसुखसपदीर्ष्यैव भवतो। न स्तावकसुखासहिष्णुता॥

यदुक्तं।

तस्यैव सुखमित्येव तवेदं यदि न प्रियं। इति।[2]

तत्र विशेषणदूषणमाह।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्पर-सुखसपदसहिष्णुता नाम। यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकान्तस्वराः समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया कर्तव्या इति मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते[3]। तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यते। अद्येदानीं। किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु स्वचित्तमभिप्रसाद्य स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु। इत्यकरणीयमेव तत्परसुखवैमुख्यचित्तं बोधिसत्त्वस्येति भावः॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य लाभसत्कार-

1 Ms parsh saukhyam
2 VI, 78
3 Ms utpādayitum

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति । तदा तस्य परस्यानिष्टमपि सौख्यमिच्छसि । अथ परगुणाननुवर्णयति । तदा पुनरीर्ष्याशल्यवितुद्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि । आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1] ॥ तस्मात्परसुखसंपदीर्ष्यैव भवतो । न स्तावकसुखासहिष्णुता ॥

यदुक्तं ।

तस्यैव सुखमित्येव तवेदं यदि न प्रियं । इति ।[2]

तत्र विशेषणदूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि ॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्परसुखसंपदसहिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकान्तर्गताः समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया कर्तव्या इति मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते[3] । तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यते । अद्येदानीं । किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु स्वचित्तमभिप्रसाद्य स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इत्यकारणीयमेव तत्परसुखवैमुख्यं चित्त बोधिसत्त्वस्येति भावः ॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य लाभसत्कार-

1 Ms. paraḥ saukhyam
2 VI, 78
3 Ms. utpādayitum

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति । तदा तस्य परस्यानिष्टमपि सौख्यमिच्छसि । अथ परगुणाननुवर्णयति । तदा पुनरीर्य्याशल्यवितुद्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि । आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1] ॥ तस्मात्परसुखमपदीर्य्यैव भवतो । न स्तावकसुखासहिष्णुता ॥

यदुक्तम् ।

तस्यैव सुखमित्येव तवेदं यदि न प्रियं । इति ।[2]

तत्र विशेषणदूषणमाह ।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया ।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि ॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्परसुखसंपदसहिष्णुता नाम । यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकान्तर्गताः समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया कर्तव्या इति मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते[3] । तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यते । अद्येदानीं । किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु स्वचित्तमभिप्रसाद्य स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु । इत्यकरणीयमेव तत्परसुखवैमुख्यचित्तं बोधिसत्त्वस्येति भावः ॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य लाभसत्कार-

1 Ms parah saukhyam
2 VI, 75
3 Ms utpadayitum

ऽस्य गुणः। यत्परावर्जनमुत्तमं परगुणेषु प्रीत्या। गुणेष्वेव- मयममत्सरीति मन्यमाना अन्येऽपि सत्त्वा आवर्जिता भवन्ति। अतो युक्तमेवात्र प्रीतिसुखमुपादातुं ॥

स्यादेतत्। न परगुणेषु ममाक्षमा का चित्। किं तर्हि तावत्तस्यैव सुखमेतदिति मया सोढुमशक्यमिति। अत्राह।

तस्यैव सुखमित्येवं तवेदं यदि न प्रियं।
भृतिदानादिविरतेर्दृष्टादृष्टं[1] हतं भवेत् ॥ ७८

तस्यैव स्तुतिकर्तुः सुखमिति। एवमनेनाभिप्रायेण भवतो यदीदं परगुणस्तुतिप्रतिसमुद्भवं सुख न प्रिय। तदातिसंकटे पतितोऽसि। कथं। भृतिदानादिविरतेः। यदपि च भवतः स्वात्मसुखनिमित्तं स्वभृत्यादिषु भृतिदानं कर्ममूल्यदानं। तथोपकारिणि प्रत्युपकारकरणं। इत्यादेर्विरतेर्वैमुख्यात्। तदपि न कर्तव्यमेव स्यात्परसुखविद्वेषिण[ा] [76b]। यतस्ते- नापि तस्य सुखमेव सपत्स्यते। ततो दृष्टमैहिकं फलं। अदृष्टं पारलौकिक। उभयमपि हतं भवेत्परसुखसंपदमर्षिणा[2] ॥

किं च। मिथ्योत्तरमेवेदं भवत इति प्रतिपादयन्नाह।

स्वगुणे कीर्त्यमाने च परसौख्यमपीच्छसि।
कीर्त्यमाने परगुणे स्वसौख्यमपि नेच्छसि ॥ ७९

1 Minaev virate dṛṣṭa° The first line is translated in Tib gzhan yan de ltar bde gyur zhes, gal te khyod bde hdi mi hdod anyo' py evam sukhī iti yadi tava sukham idam na priyam

2 Ms sampadyam °

यदि कश्चिद्भवतो गुणमुदीरयति। तदा तस्य परस्यानिष्टमपि सौख्यमिच्छसि। अथ परगुणाननुवर्णयति। तदा पुनरीर्ष्याशल्यवितुद्यमानमानसः स्वसौख्यमपि नेच्छसि। आस्तां तावत्परसौख्यमित्यपिशब्दः[1]॥ तस्मात्परसुखसंपदीर्ष्यैव भवतो। न स्तावकसुखासहिष्णुता॥

यदुक्तं।

तस्यैव सुखमित्येव तवेदं यदि न प्रियं। इति।[2]

तत्र विशेषणदूषणमाह।

बोधिचित्तं समुत्पाद्य सर्वसत्त्वसुखेच्छया।
स्वयं लब्धसुखेष्वद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यसि॥ ८०

इदमतिगर्हितमेव विशेषेण समुत्पादितबोधिचित्तस्य यत्परसुखसंपदसहिष्णुता नाम। यतः सर्वसत्त्वास्त्रैधातुकान्तश्चराः समस्तसुखसंपत्तिसंतर्पिता बुद्धत्वमधिगम्य मया कर्तव्या इति मनसिकारेण बोधिचित्तमुत्पाद्यते[3]। तदुत्पाद्य कस्मात्सत्त्वेषु कुप्यते। कथेदानीं। किंभूतेषु प्रसादस्थानेषु स्वचित्तमभिप्रसाद्य स्वयमात्मनैव प्राप्तसुखेषु। इत्यकरणीयमेव तत्परसुखवैदूर्यचित्तं बोधिसत्त्वस्येति भावः॥

यः पुनरुत्पादितबोधिचित्तो ऽपि परस्य लाभसत्कार-

1 Ms. parasaukhyam
2 VI. 78
3 Ms. utpadyante

इति मर्मचोदना[1] बोधिसत्त्वस्य कुशलकर्मनिवृत्ति[77b]हेतुः॥ अपि चापरस्य लाभसत्कारसंपदभावे ऽपि न भवतस्तद्भावसंभवः। तत्किमकारणमेव तद्विद्वेषिणात्मघाताय यत्नः क्रियते इति प्रतिपादयन्नाह।

यदि तेन न तल्लब्धं स्थितं दानपतेर्गृहे।
सर्वथापि न तत्ते ऽस्ति दत्तादत्तेन तेन किं॥ ८४

यदि नाम तेन तवाक्षमाविषयेण सत्त्वेन तद्दीयमान वस्तु न लब्धं। तथापि स्थितं दानपतेर्गृहे। भवतस्तु किं तस्माज्जातं। सर्वथापि तेन लब्धेन गृहावस्थितेन वा न तद्वस्तु तवास्ति। इति दत्तादत्तेन तेन किं। न किञ्चित्प्रयोजन भवतः। अतस्तत्रोपेक्षैव युक्ता विदुषः॥ किं च। इदमपि तावत्परिभाव्यतामित्युपदर्शयन्नाह।

किं वारयतु पुण्यानि प्रसन्नान्[2] स्वगुणानथ।
लभमानो न गृह्णातु वद केन न कुप्यसि॥ ८५

यो ऽसावतिप्रसन्नैर्दायकदानपतिभिर्लाभसत्कारैः पूज्यते। स किं वारयतु पुण्यानि पूर्वजन्मकृतानि विपाकोन्मुखानि

1 This does not translate *marmau* (? Gikes Index s. ...) ... Query ...

2 ... of the Commentary (an), ... The Tibetan translation ... [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] [illegible] ॥ ८९

[illegible] पापस्यातिकर्मामिति । [illegible]

[illegible]

[illegible] दृश्यते । अपि चेः [illegible]

[illegible] ऽस्मि ।

ज्ञातं चेदप्रियं शत्रोस्तत्तृष्णा किं पुनर्भवेत् ।

[illegible] किं पुनर्भवेत् । [illegible]

[illegible]

[illegible] न चाभ्येतुं भविष्यति ॥ ८१

[illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अथाप्यर्थो भवेदेवमनर्थः को न्वतः[1] परः ॥ ८८

एवमपि परदुःखपरितोषे यद्यर्थः प्रयोजनं भवेत् । तदातः[2] परो ऽनर्थः को नु । नुरित्यतिशये । अयमेवानर्थो महानित्यर्थः ॥ कथं पुनरयमनर्थ इत्याह ।

एतद्धि बडिशं घोरं क्लेशबाडिशिकार्पितं ।
यतो नरकपालास्त्वां क्रीत्वा[3] पक्ष्यन्ति कुम्भिषु ॥ ८९

यस्मादेतदिदमेवंविधं परानर्थचित्तं बडिशं घोरं महाभयङ्करं । किंभूतं । क्लेशबाडिशिकार्पितं । क्लेशा एव बडिशेन चरन्तीति बाडिशिकास्तैरर्पितमादत्तं[4] । यतः क्लेशबाडि[78b]शिकात् । बाडिशिकादिव मत्स्यं । नरकपाला यमपुरुषास्त्वां क्रीत्वा पक्ष्यन्ति पच्यन्ते । क्वचित्क्रीत्वेति पाठः । कुम्भिषु नरकविशेषे । तस्मादत्राभिलाषं मा कार्षीरिति भावः ॥

[5] यदपि स्तुत्यादिविघाते दुःखमुत्पद्यते तदप्यविवेचयत विनेत्युपदेशयन्नाह ।

इ' स्तुतिर्यशो ऽथ सत्कारो न पुण्याय न चायुषे ।
न बलार्थं न चारोग्ये[6] न च कायसुखाय मे ॥ ९०

---

1 Minayev has ko 'ndhataḥ paraḥ, M. has arthataḥ paraḥ (= there is not anartha worse than this artha). According to the Tib. anarthaḥ kas tataḥ paraḥ = de las phun ba an gzhan ci yod.

2 There is in Ms. between tadā and tas some little mark of omission or interpunction: tadā 'taḥ (?)

3 Supported by Tib.—M. has kriptva; Comm. varia lectio: [illegible]

4 Ms. has arpitam dattam.

5 See Çikṣas. 75, 6 note.

6 See Çikṣas. 266, 9.—On [illegible] see Majjh. N. Index, stanzas.

अथाप्यर्थो भवेदेवमनर्थः को न्वतः[1] परः ॥ ८८

एवमपि परदुःखपरितोषे यद्यर्थः प्रयोजनं भवेत् । तदातः[2] परो ऽनर्थः को नु । नुरित्यतिशये । अयमेवानर्थो महानित्यर्थः ॥ कथं पुनरयमनर्थ इत्याह ।

एतद्धि बडिशं घोरं क्लेशबाडिशिकार्पितं ।
यतो नरकपालास्त्वां क्रीत्वा[3] पक्ष्यन्ति कुम्भिषु ॥ ८९

यस्मादेतदिदमेवंविधं परानर्थचित्तं बडिशं घोरं महाभयङ्करं । किम्भूतं । क्लेशबाडिशिकार्पितं । क्लेशा एव बडिशेन चरन्तीति बाडिशिकास्तैरर्पितमादत्तं[4] । यतः क्लेशबाडि[78b]शिकात् । बाडिशिकादिव मत्स्यं । नरकपाला यमपुरुषास्त्वां क्रीत्वा क्रीत्वा पक्ष्यन्ति पक्ष्यन्ते । क्व चिन्नीत्वेति पाठः । कुम्भिषु नरकविशेषे[5] । तस्मादत्राभिलाषं मा कार्षीरिति भावः ॥

[6]यदपि स्तुत्यादिविघाते दुःखमुत्पद्यते तदप्यविवेचयत इत्युपदेशयन्नाह ।

इ स्तुतिर्यशो ऽथ सत्कारो न पुण्याय न चायुषे ।
न बलार्थं न चारोग्ये न च कायसुखाय मे ॥ ९०

---

1 Minaev has ko 'ndhataḥ paraḥ, M has arthataḥ paraḥ (= there is not anartha worse than this artha) According to the Tib anarthaḥ kas tataḥ paraḥ = de las phun ba an gzhan ci yod

2 There is in Ms between tadā and tas some little mark of omission or interpunction tadā 'taḥ (?)

3 Supported by Tib — M has kṣiptvā, Comm, varia lectio nītvā

4 Ms has arpitam dattam

5 See Çikṣā 75, 6 note

6 See Çikṣā 266, 9 — On stotra, see Mahāvy Index, stanzas

एतावांश्च भवेत्स्वार्थो धीमतः स्वार्थवेदिनः ।

पञ्चप्रकार एवार्थः पुरुषार्थत्वेनाभिमतो विदुषां । तद्यथा पुण्यं । आयुर्वृद्धिः । बलवृद्धिः । आरोग्यलाभः । कायसुखं चेति । न चैतेषु क्व चिदुपयुज्यन्ते स्तुत्यादयः । इयानेव हि स्वार्थो भवतो[1] भवेत्प्रज्ञावतः स्वार्थवेदिनः । अन्यस्य पुनरन्यथापि भवेत् । इत्यात्मनि परामृशति । ज्ञानन्तु यद्यपि स्वार्थं तथापि स्वार्थवेदिनो ऽनुपायत्वात्पृथगुपदर्शितः[2] । धीमत इत्यनेन तदङ्गतया तदपि कथितं ॥ ननु मानसमपि सुखमस्ति । तेनावधारणमयुक्तमित्यत्राह ।

मद्यद्यूतादि सेव्यं स्यान्मानसं सुखमिच्छता ॥ ९१

मानसं सुखं सौमनस्यं । तदिच्छता मद्यं द्यूतं गणिका पारदारिकं सेवनीयं स्यात् । यत्पुनः सद्धर्मादिश्रवणात्सौमनस्यं तत्पुण्यग्रहणेन संगृहीतमित्यदोषः । तस्मात्सौमनस्यहेतुर्भवतोऽपि स्तुत्यादयो बालजनानन्दकारिणो ऽनुपादेया एव । इत्थमपि बालजनोल्लापकारिणः स्तुत्यादय इत्याह ।

यशोऽर्थं हारयन्त्यर्थमात्मानं मारयन्त्यपि ।

के चिन्मोहपुरुषास्तादृग्गुणात् स्वयमतिसुदूरे वर्तमाना अपि शक्रादिगुणैः स्तूयमाना वन्दिजनैरन्यैश्च प्रोत्फुल्लनयनवदना

---

1 Such seems to be the old reading, from a second hand bhavan

2 Ms pṛthagāpa°—Tib has raṅ gi don çes pai thabs ma yin-pai-phyir log tu ma bstan te = svārthajñasya anupāyatvān mithyā na darçitam —But observe that logs su = pṛthak

यशोऽर्थिनो हस्त्यश्वादिधनं तृणवत्तेभ्यः प्रयच्छन्ति । तथा तैरेव गुणैः संभावितात्मानामपि । शक्रवत् शत्रुविजय[70a]समुद्भूत यशो मम जगति विपुलतां गमिष्यति । इत्यभिनिवेशाद्दुःसहसंग्रामारोहणान्मारयन्ति ॥ न चात्र परमार्थतः किंचित्प्रयोजनं । अन्यत्र मिथ्याविकल्पात् । इति प्रतिपादयन्नाह ।

किमक्षराणि भक्ष्याणि[1] मृते कस्य च तत्सुखं ॥ ९२

स्तुत्याद्यभिधायकान्यक्षराणि वर्णाः किं भक्ष्याणि चर्वितव्यानि । यशोऽर्थं[2] मृते सति कस्य च तत्सुखं यशःश्रवणसमुत्थं ॥ तस्माद्बालक्रीडासमानमेतदित्युपदर्शयन्नाह ।

यथा पांशुगृहे भिन्ने रोदित्यार्तरवं शिशुः ।

यथा कश्चिद्बालो धूलिमयगृहेण परमपरितोषेण परिक्रीडमानः । केन चित्तस्मिन् भग्ने महद्दुःखेन परिगृहीतः परमार्तिपीडित इव मद्गृहं भग्नमिति करुणस्वरं क्रन्दति । सैवोपमात्रापि । इत्याह ।

तथा स्तुतियशोहानौ स्वचित्तं प्रतिभाति मे ॥ ९३

तथैव स्तुतियशोहानौ विघाते स्वचित्तं[3] दुःखमाविशत्प्रतिभासते विचारयतो मम [।] अत्रापि न वस्तुसता केन चिदि-

1 Tib. bza' [illegible] ci zhig bya = kim akṣarāṇi kartavyam

2 Tib. las [illegible] = [illegible]

3 vastuvṛttyā, paramārthataḥ. The opposed [illegible] is expressed by such words as saṃvṛtitaḥ, [illegible]

मलभ्य इति परामर्ष्टव्यं ॥ पुनरन्यथा विचारेण बालधर्म एवा-यमिति चतुर्भिः श्लोकैः पर स्तवयन्नाह ।

शब्दस्तावदचित्तत्वात्स मां स्तौतीत्यसंभवः[1] ।

शब्दो वर्णात्मको बाह्यार्थतया ऽचित्तो ऽचेतनः । तस्य भावः । तस्मात् । स शब्दो मां स्तौति मदीय वर्णमुदीरयति । असंभवो न संभवत्येतत् ॥ तत्कथं सौमनस्यं जायते इत्याह ।

परः किल मयि प्रीत इत्येतत्प्रीतिकारणं[2] ॥ ९४

अन्यः पुरुषश्चेतनात्मकः । किलेति निरर्थकमेतदप्रीत्य-रुचिप्रतिपादकं । मयि प्रीतोऽभिप्रसन्न इत्येतदभिसंधानं प्रीतिकारणं ।

तच्चाप्येवमसंबन्धात्केवल शिशुचेष्टितं[3] ।

इति मन्तव्यः । असंबन्धमेव कल्पयन्नाह ।

अन्यत्र मयि वा प्रीत्या किं हि मे परकीयया[1] ।
तस्यैव तत्प्रीतिसुखं भागो नाल्पोऽपि मे ततः ॥ ९५

[illegible]

यस्मादन्यस्मिन् सत्त्वे मयि [वा][1] प्रीत्या परसंतानवर्तिन्या[2] किमायतं म[79b]म । न किंचित् । कुतः । तस्यैव ततो य एव प्रीतः स्तुतिकर्ता तत्प्रीतिसुखं । नान्यस्य । अतो भागो नास्त्योऽपि ईषदपि मम ततः परसंतानवर्तिनः प्रीतिसुखात् ॥ स्यादेतत् । परसुखेनैव सुखित्वं बोधिसत्त्वानां । तत्किमिति ततो भागो नास्तीति । अत्राह ।

तत्सुखेन सुखित्वं चेत्सर्वत्रैव ममास्तु तत् ।
कस्मादन्यप्रसादेन सुखितेषु न मे सुखं ॥ ९६

यदि परसुखेन सुखित्वं तदा तस्मिन्नन्यत्र[3] प्रसादेन सुखितेऽपि ममास्तु तत्सुखित्वं । किमात्मन्यभिप्रसादेन प्रीते पर[स्मिन्] प्रीतिः[4] । न त्वन्यस्मिन्प्रसादेन सुखितेषु[5] मम सुखं ॥ तस्माद्वचनमात्रमेवैतत् । न परमार्थ इति दर्शयितुमाह ।

तस्मादहं स्तुतोऽस्मीति[6] प्रीतिरात्मनि जायते ।
[7]तत्राप्येवमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितं ॥ ९७

---

1 vā is translated in the Tib.

2 The Buddhists do not, of course, admit the ordinary Indian notion of self (ātman, puruṣa); everything is only the succession (saṃtāna) of its moments (kṣaṇa), and this succession is no real being apart from the kṣaṇas, or links of the saṃtāna (saṃtānin). The parasaṃtāna is the self of the paras, the svasaṃtāna is our ātman or ālayavijñāna.

3 According to Tib.: sarvatra.

4 Tib. = kim ātmany abhiprasanno parasmin parasmin punaḥ prītiḥ

5 Tib. adds sems can la (= sattveṣu)

6 M. has stuta iti.—See Commentary.

7 Tib. de ẏaṅ de ltar mi ḥthad pas = tad apy evam anupapatteḥ.

प्रसन्न इति परामर्शकं ॥ पुनरन्यथा विचारेण वाल्लभ्यं व्यर्थमिति चतुर्भिः श्लोकैः परं स्तुवयन्नाह ।

शब्दस्तावदचित्तत्वात्स मां स्तौतीत्यसंभवः[1] ।

शब्दो वर्णात्मको बाह्यार्थतया ऽचित्तो ऽचेतनः । तस्य भावः । तस्मात् । स शब्दो मां स्तौति मदीयं वर्णमुदीरयति । असंभवो न संभवत्येतत् ॥ तत्कथं सौमनस्यं जायते इत्याह ।

परः किल मयि प्रीत इत्येतत्प्रीतिकारणं[2] ॥ ९४

अन्यः पुरुषश्चेतनात्मकः । किलेति निरर्थकमेतदप्रीत्यरुचिप्रतिपादकं । मयि प्रीतोऽभिप्रसन्न इत्येतदभिसंधानं प्रीतिकारणं ।

तच्चाप्येवमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितं[3] ।

इति संबन्धः । असंबन्धमेव कल्पयन्नाह ।

अन्यच्च मयि वा प्रीत्या किं हि मे परकीयया[4] ।
तस्यैव तत्प्रीतिसुखं भागो नाल्पोऽपि मे ततः ॥ ९५

---

[1] = *Çikṣās* 266, 1 with the reading mām stautīti na sambhavaḥ

[2] See *Çikṣās* 266 2, where occurs the reading, confirmed by Tib ... ayam me matibhramaḥ

[3] Infra p 223 l 14

[4] = *Çikṣās* 266, 5

यस्मादन्यस्मिन् सत्त्वे मयि [वा][1] प्रीत्या परसंतानवर्तिन्या[2] किमायतं म[79b]म। न किं चित्। कुतः। तस्यैव ततो य एव प्रीतः स्तुतिकर्ता तत्प्रीतिसुखं। नान्यस्य। अतो भागो नाल्पोऽपि ईषदपि मम ततः परसंतानवर्तिन. प्रीतिसुखात्॥ स्यादेतत्। परसुखेनैव सुखित्वं बोधिसत्त्वानां। तत्किमिति ततो भागो नास्तीति। अत्राह।

तत्सुखेन सुखित्वं चेत्सर्वत्रैव[3] ममास्तु तत्।
कस्मादन्यप्रसादेन सुखितेषु न मे सुखं॥ ९६

यदि परसुखेन सुखित्वं तदा तस्मिन्नन्यत्र[3] प्रसादेन सुखितेऽपि ममास्तु तत्सुखित्वं। किमात्मन्यभिप्रसादेन प्रीते पर[स्मिन्] प्रीतिः[4]। न त्वन्यस्मिन्प्रसादेन सुखितेषु[5] मम सुखं॥ तस्माद्वचनमात्रमेवैतत्। न परमार्थ इति दर्शयितुमाह।

तस्मादहं स्तुतोऽस्मीति[6] प्रीतिरात्मनि जायते।
[7]तत्राप्येवमसंबन्धात्केवलं शिशुचेष्टितं॥ ९७

---

1 vā is translated in the Tib.

2 The Buddhists do not, of course, admit the ordinary Indian notion of self (ātman, puruṣa); everything is only the succession (saṃtāna) of its moments (kṣaṇa), and this succession is no real being apart from the kṣaṇas, or links of the saṃtāna (saṃtānin). The parasaṃtāna is the self of the paras, the svasaṃtāna is our ātman or ālayavijñāna.

3 According to Tib.: sarvatra

4 Tib = kim ātmany abhiprasanne parasmin parasmin punaḥ prītiḥ

5 Tib. adds: sems can la (= sattveṣu)

6 M. has stuto 'sti — See Commentary

7 Tib. de yaṅ de ltar mi 'brel pas = tad apy evam anupapatteḥ

तदन्यनिमित्ताभावात् । अहं स्तुत इत्येवं विकल्पना[त्] प्रीतिरात्मनि जायते । न पुनः परसुखेन सुखित्वात् । तत्रापि न केवलमन्यप्रसादेन सुखिते सति । आत्मन्यपि[1] एवमुक्तक्रमेणासंबन्धादप्रत्यासत्तेः कारणात्केवलं बालविलसितमेतत् ॥

अपि च स्तुत्यादयो ममापचयमेव दधतीत्युपदर्शयन्नाह ।

स्तुत्यादयश्च[2] मे क्षेमं संवेगं नाशयन्त्यमी ।
गुणवत्सु च मात्सर्यं संपत्कोपं च कुर्वते ॥ ९८

अमी स्तुत्यादयो मम क्षेमं कल्याणं । अथ क्षेमं कुशलपक्षपरिपालनं । तथा संवेगं[3] संसारदुःखनिर्वेदनं । नाशयन्ति घ्नन्ति । [4]एतावन्मात्रमेव । किं तु गुणवत्सु च मात्सर्यं[5] । आत्मनि गुणाधिकमानेन परगुणप्रच्छादनात् । तद्गुणासहनतया वा संपदि लाभसत्कारादिस्वभावायां कोपं चामर्षं कुर्वते तेष्वेव । अहमेव गुणाधिको ममैव सर्वा संपत्तिरुचिता नान्येषामिति मत्वा ॥ यत एते दोषाः स्तुत्यादिषु संभविनः ।

तस्मात्स्तुत्यादिघाताय मम ये प्रत्युपस्थिताः ।
अपायपातरक्षार्थं प्रवृत्ता ननु ते मम ॥ ९९[6]

1 tatrāpi = ātmany api

2 So M., L² has stutyādayas tu, Minaev °dayo na me.—Tib. has bstod sogs bdag ni gyen bar byed = disturb the mind

3 See infra VIII, F Eight samvegavatthus, Visuddhim. J.P.T.S., 1893 p. 93.—samvega = skyo ba

4 So Ms.—According to Tib. na tāvan?

5 P.W. (K.I.) has only möglich, but see Madhyamakavṛtti (Bibl. Buddh.), p. 8, n. 3

6 See V, 81

तस्मात्कारणात्। स्तुत्यादिघाताय विरोधा[80a]य ये सत्त्वा मम प्रत्युपस्थिता उद्यताः। अपायपातो नरकादिपतनं ततो रक्षार्थं त्राणार्थं रक्षणनिमित्तं प्रवृत्ता उद्युक्ता ननु ते मम। अतः कल्याणमित्राणि ते नापकारिण इति॥ लाभादिविरोधिनि सर्वथा प्रतिघचित्तमयुक्तं मम। इत्युपदर्शयितुमाह।

मुक्त्यर्थिनश्चायुक्तं मे लाभसत्कारबन्धनं।
ये मोचयन्ति मां बन्धाद्द्वेषस्तेषु कथं मम॥ १००

विमुक्तिकामस्य लाभसत्कारौ बन्धनमिव। सङ्गस्थानत्वात्। अयुक्तं नोचितं मुमुक्षोर्बन्धनं। कल्याणमित्रकृत्यकारिणः प्रभुत्वेनाभिमता विमोचयन्ति वियोजयन्ति मां बन्धात्संसारदुःखलक्षणात्। लाभादिस्वभावाद्वा। द्वेषस्तेषु परमोपकारिषु प्रीतिस्थानेषु कथं मम। न युक्तमित्यभिप्रायः॥ कथं न युक्तमित्याह।

दुःखं प्रवेष्टुकामस्य ये कपाटत्वमागताः[1]।
बुद्धाधिष्ठानत इव द्वेषस्तेषु कथं मम॥ १०१

लाभसत्काराभिष्वङ्गप्रसङ्गात्। संसारदुःखैर्निर्मोक्तुकामस्य। ये सत्पुरुषविशेषाः कपाटत्वमपद्वारत्वमागताः[2]। कुतः। बुद्धानामधिष्ठानतोऽनुभावादिव। द्वेषस्तेषु कथं मम॥

---

1 kapāṭa = sgo lphar = board or plank of a door

2 Apadvāra = Seitenthür, Hinterthür (Böhtlingk) = sgo glegs = board or plank of a door.—According to the Commentary, we have to read duḥkhān nirmoktukāmasya.—But the first clause, lābhasatkāra, plainly agrees with the traditional text.

कुशलापघातकारिण्यपि द्वेषं निवारयन्नाह।

पुण्यविघ्नः कृतोऽनेनेत्यत्र कोपो न युज्यते।
क्षान्त्या समं तपो नास्ति नन्वेतत्तदुपस्थितं[1] ॥ १०२

कुशलविघातः कृतोऽनेन। इत्येवं मनसि निधाय अत्र पुण्यविघातकारिणि द्वेषो न युज्यते। कस्मात्। यतः क्षान्त्या तितिक्षया समं तुल्यं तपः सुकृतं नास्ति सर्वशुभकर्महेतुत्वात्। न च क्षान्तिसमं तप इति वचनात्[2]। ननु तदेवेदमयत्नत एवोपस्थितमुपनतं[3]। पुण्यविघ्नकारिच्छलेन पुण्यहेतुसंनिधेः॥

तत्र प्रद्वेषे त्वात्मनैव पुण्यविघातः कृतो भवेदित्याह।

अथाहमात्मदोषेण न करोमि क्षमामिह।
मयैवात्र कृतो विघ्नः पुण्यहेतावुपस्थिते ॥ १०३

अथ यद्यात्मन एव दोषेणासहिष्णुतात्मकेन न करोमि [80b] क्षमां क्षान्तिमिह विघ्नकारिणि। तदा मयैव न पुनरन्येन। अत्र पुण्ये। कृतो विघ्नः। कुतः। पुण्यहेतौ पुण्यविघातकारित्वेनाभिमते। उपस्थिते संनिहितीभूते। अत्रेत्यस्मिन् पुण्यहेताविति वा सम्बध्यते॥

यदि पुण्यविघातकारी कथमसौ पुण्यहेतुर्यावता एव विघ्न इत्याह।

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]

अपि च क्षान्तिहेतुरतिदुर्लभ इति तत्समागमे प्रीतिरेव युज्यत इत्युपदर्शयन्नाह ।

सुलभा याचका लोके दुर्लभास्त्वपकारिणः ।

अतिप्रचुरप्राप्तिका याचनका लोके सर्वत्र सर्वेषां दीयमानग्रहणावैमुख्यात् । न तु पुनरपकारिणः । अतस्ते दुर्लभाः शतसहस्रेषु यदि कथं चित्कश्चित्स्याद्वा न वेति । कुतः पुनरेतदेवमित्याह ।

यतो मे ऽनपराधस्य न कश्चिदपराध्यति ॥ १०६

यस्मादन[९1ᵃ]पराधस्य निवृत्तपरापकारस्य मम निर्निमित्तं न कश्चिदेकोऽपि अपराध्यति । नापकरोति । कर्मणि षष्ठी । एवमतिदुर्लभतया परमोपकारित्वाच्चाभिनन्दनीय एवापकारीत्याह ।

अश्रमोपार्जितस्तस्माद्गृहे निधिरिवोत्थितः ।
बोधिचर्यासहायत्वात्स्पृहणीयो मम रिपुः ॥ १०७

यस्मात्कथं चिच्छ्रमायत्तो ऽपकारिणा । तस्माद्गृहे प्रादुर्भूतो निधिरिव अश्रमलब्धत्वेनाधिगतो रिपुरभिलषणीय एव मया

त्वात्। बोधिचर्यायां पुण्यसम्भारोपार्जने सहकारित्वाच्च॥ एवं-विधे परमोपकारिणि साहाय्यं भजमानस्य प्रत्युपकारकरणमेव युक्ततया मम पूज्यमित्युपदर्शयन्नाह।

मया चानेन चोपात्तं तस्मादेतत्क्षमाफलं।
एतस्मै प्रथमं देयमेतत्पूर्वा क्षमा यतः॥ १०८

यस्मादसौ तव साहाय्यं कुर्वन् कारणमेव न विघ्नः तस्मा-न्मया क्षमामभ्यस्यता। अनेन चापकारं कुर्वता इति द्वाभ्या-मेवोपार्जितं। एतदिति यस्य साधनाय साहाय्यं भजते। क्षमाफलं धर्माधिगमलक्षणं। एतस्मै धर्मसहायाय प्रथममग्रतो दातव्यं मया इति प्रणिधातव्यं। यथा मैत्रीबलेन बोधिसत्त्वेन प्रणिहितं पञ्चकानुद्दिश्य[1]। तत्र कारणमाह। यस्मादेतत्पूर्वा। एष एव पूर्वं कारणं यस्याः सा तथोक्ता। न ह्यपकारिणमन्त-रेणान्यत्क्षान्तिकारणमस्ति॥

युक्तमेवैतद्यदि तेनैवाभिप्रायेणासौ प्रवर्तते। केवलमप-काराशय एवायमित्याशङ्कयन्नाह।

क्षमासिद्ध्याशयो नास्य तेन पूज्यो न चेदरिः।
सिद्धिहेतुरचित्तोऽपि सद्धर्मः पूज्यते कथं॥ १०९

क्षमाया बोधिसत्त्वस्य निष्पद्यतामित्याशयो नास्यापकारो-द्यतस्य। तेन कारणेन कुशलहेतुरपि यदि शत्रुः पूजनीयो न

[1] See Kern, *Buddhism* I, p 81

भाति । [illegible] न स्यादिति भावः ॥ [illegible] ॥

अथ सद्धर्मेण निरभिप्रायतया नापकाराशयोऽपि नास्ति । शत्रोः पुनरपकाराशयो दृश्यते इत्याह ।

अपकाराशयोऽस्येति शत्रुर्यदि न पूज्यते ।
अन्यथा मे कथं क्षान्तिर्भिषजीव हितोद्यते ॥ ११०

अपकार आशयोऽस्य शत्रोः । इत्येतमभिसंधाय शत्रुर्यदि न पूज्यते दानमानेन सत्क्रियते । अन्यथेति । अपकारिणि द्वेषचित्तमनिवारयतः कथं मम क्षान्तिः । तदपकारमसहमानस्य प्रत्यपकारं वा कुर्वतो नैव युक्तेत्यर्थः । अन्यथापि कथं क्षान्तिः । भिषजीव हितोद्यते । सुवैद्यवद्धितसुखविधायके यत्र प्रेमगौरवमेव सदा द्वेषनिबन्धनस्य गन्धोऽपि[1] न विद्यते ॥ द्वेषचित्तनिवर्तनाच्च क्षान्तिरुच्यते । तस्मादपकारिण्येव प्रतिघचित्तं निवर्तयतः क्षान्तिरिति । एतदेव दर्शयन्नाह ।

तद्दुष्टाशयमेवातः प्रतीत्योत्पद्यते क्षमा ।
स एवातः क्षमाहेतुः पूज्यः सद्धर्मवन्मया ॥ १११

यतो भिषजीव हितोद्यते[2] क्षान्तिर्न युक्ता । अतोऽस्माद्धेतोः । तस्य दुष्टाशयमेव प्रतीत्य निमित्तीकृत्य समुपजायते

1 Ms has gandho, but Tib sgra = çabda

2 Ms has °dyate ʼ kṣānti

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] जिनोदयमित्युक्तं मुनिनोदितं ।
एतानाराध्य [illegible] संपत्पारं यतो गताः ॥ ११२

[illegible] । बुद्धा भगवन्तस्तथैव [illegible] । [illegible] । [illegible] । अनेकप्रकारं [illegible] । [illegible] । [illegible] यथोदितान् धर्मान् जिनाद्य । [illegible] । [illegible] । यतो बुद्धत्वमधिगम्य सर्व-[illegible] प्राप्ताः ॥

[illegible]दितम् । यदि नाम सत्त्वा अपि सर्वसंपत्तिहेतवस्तथापि तथागतैः सह साधारणता न युक्तेति । अत्राह ।

---

1 See the text ([illegible]) quoted Çikṣā 163, 11; also 165, 6 [illegible] — On [illegible], see supra V, 81, [illegible] (J P T S, 1886), [illegible] Comm., p. 7.

2 [illegible]

सत्त्वेभ्यश्च जिनेभ्यश्च बुद्धधर्मागमे समे[1] ।
जिनेषु गौरवं यद्वन्न सत्त्वेष्विति कः क्रमः ॥ ११३

उभयेभ्योऽपि बुद्धधर्माणां बलवैशारद्यादीनामागमे प्रतिलम्भे तुल्ये अविशिष्टे । उभयमपि [2]तत्प्रति हेतुत्वमविशिष्टमिति भावः । अतः साधारणेऽपि हेतुभावे जिनेषु गौरवं यद्वत्तद्वन्न सत्त्वेषु । इत्येवं कः क्रमः परिपाटिः प्रेक्षावतां । नैव युक्तेत्यर्थः[3] ॥

ननु च सत्त्वानां रागादिमलैर्हीनाशयत्वात् कारणत्वेऽपि कथं भगवत्समानता युज्यते इत्याशङ्क्याह ।

आशयस्य च माहात्म्यं न स्वतः किं तु कार्यतः ।
समं च तेन माहात्म्यं सत्त्वानां तेन ते समाः ॥ ११४

यद्यपि भगवतामप[रि]मितपुण्यज्ञानोपजनितमनुत्तरमिह माहात्म्यं । तथाप्युपयुक्तोपयोगित्वेन हेतुभावस्य तुल्यत्वात्समं माहात्म्यमुच्यते । तेन हेतुना ते सत्त्वाः समा जिनैस्तुल्या उच्यन्ते इति ॥ नात्र विशेषः क्रियते । यत्र पुनः प्रतिनियतात्मगतो विशेषस्तमुपदर्शयितुमाह ।

---

1 See *Dharmasaṃgīti*, loco laud.—The phraseology of this Sūtra is worthy of notice: sattvakṣetram bodhisattvasya buddhakṣetram yataḥ ca buddhakṣetrād buddhadharmāṇām lābhāgamo bhavati. It is strange that Prajñākaramati gives no reference, as he did before, to the Mahāyānasūtras evidently alluded to by his text.

2 Ms. tamprati.

3 yuktā paripāṭiḥ.

मैत्र्याशयश्च यत्पूज्यः सत्त्वमाहात्म्यमेव तत्।
बुद्धप्रसादाद्यत्पुण्यं बुद्धमाहात्म्यमेव तत्॥ ११५[1]

सत्त्वेषु मैत्रचित्तविहारी पुनर्यत्पूज्यते जनैः। तत्तस्यैव मैत्र्याशयस्य प्रत्यात्मगतं माहात्म्यं नान्यस्य। तथा तथागतमालम्ब्य स्वचित्तं प्रसादयतो[2] यत्पुण्यमु[62]त्पद्यते तद्भगवत एव माहात्म्यमसाधारणं। अन्यस्य तथाविधगुणाभावात्॥ इत्यसाधारणं गुणमभिधाय प्रकृतमुपदर्शयन्नाह।

बुद्धधर्मागमांशेन तस्मात्सत्त्वा जिनैः समाः।
न तु बुद्धैः समाः केचिदनन्तांशैर्गुणार्णवैः॥ ११६[3]

इदमत्र बीजं समतोपादानं इत्यर्थः। परमार्थतस्तु न बुद्धैर्भगवद्भिः समाः केचित्सत्त्वाः सन्ति। यदि भवेयुस्तथाविधास्तदा तेऽपि बुद्धा एव स्युः। किंभूतैः। गुणार्णवैः[5]। गुणानामर्णवा गुणरत्नाकराः। अगाधापारत्वात्। तैः। पुनरपि तेषामपरमेव[4] विशेषणमाह। अनन्तांशैः। अनन्तोऽपर्यन्तः। अंश एकदेशो[6]ऽपि येषां गुणार्णवानां। ते तथा। तैः॥

1 = Çikṣā° 157 ७ ६ (maitraçaya) Tib has byams sems-ldan = maitryāçayavān

2 Ms has prasādhavato

3 Ms has wrongly anantāmçair gunasāgaraiḥ—See below

4 Ms. has tegha and two illegible syllables in margin Our reading from Tib.

5 Tib points to a reading amça eva deço'pi—The Ms has anga.

उक्तमेवार्थं व्यक्तीकुर्वन्नाह ।

गुणसारैकराशीनां गुणोऽणुरपि चेत् क्वचित् ।
दृश्यते तस्य पूजार्थं त्रैलोक्यमपि न क्षमं ॥ ११७

गुणेषु प्रधानानामेकराशयो ये भगवन्तस्तेषां गुणोऽणुरपि परमाणुमात्रोऽपि गुणकणिकापीति यावत् । यदि क्वचित्सत्त्वविशेषे दृश्यते प्रतीयते । तस्य तद्गुणाधारस्य पूजानिमित्तं त्रैलोक्यमपि न क्षमं । त्रैलोक्यजातानि रत्नादीनि न प्रतिरूपाणीति यावत् ॥

यद्येवं कथं तर्हि सत्त्वाराधनमुक्तमित्याह ।

बुद्धधर्मोदयांशस्तु श्रेष्ठः सत्त्वेषु[1] विद्यते ।
एतदंशानुरूप्येण[2] सत्त्वपूजा कृता भवेत् ॥ ११८

व्याख्यातमेतत्पूर्वं ॥ इतोऽपि सत्त्वाराधनमुचितमित्याह ।

किं च निश्छद्मबन्धूनामप्रमेयोपकारिणां ।
सत्त्वाराधनमुत्सृज्य निष्कृतिः का परा भवेत् ॥ ११९[3]

निश्छद्मबन्धूनामकृत्रिमसुहृदां बुद्धानां बोधिसत्त्वानां च । अपर्यन्तोपकारिणां । निष्कृतिः[4] तत्कृतापकारस्य[5] निष्क्रयणं । परि-

---

1 So L S —Minaev has sattvasya —Tib sems-can rnams la

2 Minaev °rūpena

3 = Çiksās 155 10 11

4 Çiksā- has the gloss in margin pratyupakāro buddhānām

5 The Ms has the unusual reading tatkṛtā' pakārasya —nihkrti = reparation of the offences made to the Buddhas.

शोधनमिति यावत्। किमपरं भवेत् सत्त्वाराधनमन्तरेण। एतदेव परं निष्क्रयणमित्यर्थः[1]॥

प्रभुचित्तानुकूलवर्तिन एव भृत्यस्य वाञ्छितं सिध्यतीत्यवगम्य सत्त्वाराधनमेवोपादेयमिति प्रतिपादयन्नाह।

भिन्दन्ति देहं प्रविशन्त्यवीचीं[1]
येषां कृते तत्र कृते कृतं स्यात्।
महापकारिष्वपि तेन सर्वं
कल्याणमेवाचरणीयमेषु॥ १२०[2]

करचरणशिरोनयनत्वग्मांसानि छित्त्वा भित्त्वा प्रदत्तानि येषां [illegible] हितसुखविधानाय। तथावीचीमपि [illegible] येषां कृते प्रविशन्ति तत्समुद्धरणाय। भगवन्तो बुद्धा बोधिसत्त्वाः। तत्र तेषु सत्त्वेषु कृते कृतं स्यात्। अन्यथा तु कृतमपि न कृतं भवेत्। कृतशब्दोऽयमिह [illegible] वर्तते। येनैवं तेन परमापकारिष्वपि न चित्तं दूषयितव्यम्। किं तु सर्वमनेकप्रकारं कायवाङ्मनोभिर्वा कल्याणमेव [illegible] सुखमेव विधायितव्यमेषु॥

उक्तमेव समर्थयन्नाह।

---

1 Ms. [illegible]
2 [illegible] Comm. [illegible]
The following [illegible] down to [illegible]
Çikṣ. [illegible]

दुःखे मन्युं प्रविशन्ति । अपरितोषमासादयन्ति । एतच्चानभिमतत्वाद्भगवतामित्यमभिधीयते । न तु वाणीचन्दनकल्याणान्तत् । श्रावकाणामपि प्रतिघानुनयासंभवः[1] । अन्यत्सुबोधं ॥ कथं पुनस्तदापकारे मुनीनामपक्षत स्यादित्यचाह ।

आदीप्तकायस्य यथा समन्तान्
न सर्वकामैरपि सौमनस्यं ।
सत्त्वव्यथायामपि तद्वदेव
न प्रीत्युपायो ऽस्ति दयामयानां[2] ॥ १२३

समन्तात्सर्वावयवानभिव्याप्य वह्निना प्रज्वलितशरीरस्य यथा पञ्चकामगुणैर्न सौमनस्यं । कायिकमपि सुखं नास्ति तस्य प्र[८४]ज्वलितत्वादेव दुःखेनाक्रान्तत्वात् । तद्वत्तथैव सत्त्वानां व्यथायां दुःखवेदनायां न प्रीतेः सौमनस्यस्योपायो हेतुरस्ति कृपात्मकानां भगवतां ॥

तस्मादपरिज्ञानेन क्लेशमहावेशवशेन वा सत्त्वापकारकर्मणा यदकुशलमुपचितं[3] तदपीदानीमुपसंहारद्वारेण वान्तीकुर्वन्नाह[4] ।

---

1 It is difficult to make out the meaning of this clause The Tib so far as I see, gives no help —abhimata is correctly translated by mñes pa —na tu = de ni ste dad can ldan lta bu yin te = tac chraddhavad vad —Of course : na tu . . sambhavah

2 Qil tas has mahākṛpānām

3 Query upacitam

4 Tib. bçags par bya ba.—(See gsor ba) = to confess, to expiate —The reading tyaktikurvan seems, on palaographical grounds, inadmissible.

तस्मान्मया यज्जनदुःखदेन
दुःखं कृतं सर्वमहाकृपाणां ।
तदद्य पापं प्रतिदेशयामि
यत्खेदितास्तन्मुनयः क्षमन्तां ॥ १२४

यस्मादेवं सत्त्वापकारे मुनीनामपकृतं स्यात्तस्मात् । पापं । यदिदानीं प्रतिदेशयामि । संवेगबहुलस्तेषामेव महाकृपाणामग्रतः प्रकाशयामि । पुनरेवं संप्रजानन्न करिष्यामि । इत्यायत्यां संवरमापद्ये । यदि प्रतिरूपमाचरितं तत्र मे क्षान्तिं कुर्वन्तु । अनुकम्पामुपादाय ॥

क्षमयित्वा सांप्रतमाराधनायेत्यादिना तदेकपरायणतामात्मनो दर्शयति ।

आराधनायाद्य तथागतानां
सर्वात्मना दास्यमुपैमि लोके ।
कुर्वन्तु मे मूर्ध्नि पदं जनौघा
विघ्नन्तु वा तुष्यतु लोकनाथः ॥ १२५

तथागतानामभिप्रेतसम्पादनाय लोके लोकविषये सर्वात्मना कायेन वाचा मनसा वा दासीभावं स्वीकरोमि । ते ऽपि मे

[ऽ]प्रमादं कुर्वन्तो मस्तके पादं निदधतु। तेषां पादं प्रमुदितचित्तः शिरसा धारयामि। अनेन मयि पूर्वापराधमपास्य जगतां पतिर्भगवान् संतुष्टमानसो भवतु॥

भगवत्सु च गौरवकारिभिः सत्त्वेष्वनादरो न कर्तव्य इति प्रसाधयन्नाह।

आत्मीकृतं सर्वमिदं जगत्तैः
कृपात्मभिर्नैव हि संशयो ऽस्ति[1]।
दृश्यन्त एते ननु[2] सत्त्वरूपा-
स्त एव नाथाः किमनादरो ऽत्र॥ १२६

सर्वजगद्धर्मधातुप्रतिवेधात्[3] सर्वसत्त्वसमतापादनपरात्मपरिवर्तनादिना[4] वा। आत्मीकृतं स्वीकृतं सर्वमिदं जगत्। न किंचिदेव। तैर्बुद्धैर्भगवद्भिः करुणामयचित्तसन्तानैः। सुनिश्चितमेतत्। अन्यथा बुद्धत्वायोगात्। तस्मात्सत्त्वरूपेण बुद्धा भगवन्त एवैते सत्त्वा दृश्यन्ते। तेन किमनादरो ऽत्र सदा[5] चेतसां। नैव युक्त इति भावः॥

अनेकार्थत्वादपि सत्त्वाराधनस्य तत्रैव यतितव्यमित्याह।

---

1 Cod. ... [illegible]
2 According to the ... [illegible]
3 ... omits "... [illegible]"
4 ... VII ... [illegible]
5 (5) The Commentary is obscure ... [illegible] the meaning of the sentence.

तथागताराधनमेतदेव
स्वार्थस्य संसाधनमेतदेव।
लोकस्य दुःखापहमेतदेव
तस्मान्ममास्तु व्रतमेतदेव॥ १२७

स्वार्थस्य बुद्धत्वसंभारलक्षणस्यैव[1]। लोकस्य दुःखापहं तद्धेतुत्वात्[2]। एतदेवेति। सर्वत्र सत्त्वाराधनमिति योज्यं॥ आगामिभयदर्शनादपि च परापकारवैमुख्यमेवाभ्यसनीयमित्युदाहरणोपदर्शनेनाह।

यथैको राजपुरुषः प्रमथ्नाति महाजनं।
विकर्तुं नैव शक्नोति दीर्घदर्शी[3] महाजनः॥ १२८

यस्य[4] राज्ञो देशनिव[ा]सिनं [5]तस्यासौ पुरुषो। महाजनं नगरनिगमग्रामकर्वटादिवास्तव्य[6]। प्रमथ्नाति विमर्दयति। स चागामिराजदण्डभयदर्शितया महाजनो वचनमात्रेणापि यावद्विकारमुपगन्तुमसमर्थः। तेन ताडितोऽपि संकुचितवृत्तिरेवास्ति। कस्मात्

यस्मान्नैव स एकाकी तस्य राजबलं बलं।

---

1 Ms has °lakṣaṇasyāsyaiva
2 According to Tib apahati hetutvāt.
3 dīrghadarçin = mig rgyan rin po — rin po = dīrgha — mig rgyan = distance of sight, distance at which a man can be well distinguished from a woman.
4 Ms has tasya —Tib gan gi
5 Ms yasya
6 Vāstavya = Einwohner (P. W.)

मेव स राजपुरुषोऽपराध एव द्रष्टव्य । [illegible]
शयो न भवतीत्याह । [illegible] । [illegible]
तत्पदपदनात् ।

तथा न दुर्बलं किंचिदपराद्धं विमानयेत् । [illegible]

तस्मात्[illegible]मपि कृतापराधं [illegible] । [illegible]
यथा [illegible] ।

यस्मान्नर[illegible] [illegible] ।
तस्मादपराधं [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

किमिति काका पृच्छति। किं तद्दुःखजातमुत्पादयितुं नृपतिः समर्थो भवेत्। नैवेति भावः। किंभूतं। येन दुःखजातेन नारकी वेदनानुभूयते। अतिम [94b][1]

[तुष्टः किं नृपतिर्दद्याद्यद्बुद्धत्वसमं भवेत्।
यत्सत्त्वसौमनस्येन कृतेन ह्यनुभूयते॥ १३२

आस्तां भविष्यद्बुद्धत्वं सत्त्वाराधनसंभवं।
इहैव सौभाग्ययशःसौस्थित्यं किं न पश्यसि॥ १३३

प्रासादिकत्वमारोग्यं प्रामोद्यं चिरजीवितं।
चक्रवर्तिसुखं स्फीतं क्षमी प्राप्नोति संसरन्॥ १३४

॥ इति प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां क्षान्तिपारमिता षष्ठः परिच्छेदः॥][2]

---

1 The verso of the leaf 94 begins with the first sentence of the viith Chapter. As the Commentary of the verses 132–134 is also wanting in Tibetan, I believe that the akṣaras [illegible] must be read [illegible] [[illegible]]. The translation of the last çlokas occurs in the Mdo XXVI, fol. 19a, at the end (Tibetan, without commentary). Their authenticity, supported by the quotation in Çikṣā (p. 157), is confirmed by the Chinese translation.

2 The Tibetan adds the following colophon: Rgya gar [illegible] [illegible] Indian Pandit [illegible]

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां वीर्यपारमिता सप्तमः परिच्छेदः ।

तदेवं विपक्षप्रतिषेधेन त्रिधा क्षान्तिं प्रतिपाद्य वीर्यं प्रतिपादयितुमाह ।

एवं क्षमो[1] भजेद्वीर्यं वीर्ये बोधिर्यतः स्थिता ।
न हि वीर्यं विना पुण्यं यथा वायुं विनागतिः[2] ॥ १

एवमुक्तक्रमेण क्षमायुक्तः क्षमः समस्ति[3] क्षान्तिः । भजेद्वीर्यं वीर्यमारभेत । अन्यथा दुःखासहिष्णुतया वीर्यस्य प्रसक्तिर्न स्यात् ॥ कस्मात्पुनर्वीर्यमुपादीयत इत्याह । वीर्य इत्यादि । यस्माद्वीर्ये बुद्धत्वमवस्थितं । तद्धेतुकतया तदायत्तत्वाद्बुद्धत्वस्य । एतदपि कुतः । यस्मान्न वीर्यमन्तरेण पुण्यं पुण्यसंभारोऽस्ति । उपलक्षणमेतत् । ज्ञानमपि द्रष्टव्यं । वीर्यस्योभयहेतुत्वात् । तदनेन वीर्यात्पुण्यज्ञानसंभारौ ताभ्यां च बुद्धत्वमित्युक्तं भवति ॥ वीर्यस्वरूपापरिज्ञानात्पृच्छति ।

---

1 Minaev has kṣamī, kṣamo, according to M., Paris Mss. and a fragment (F.) on Palm leave (Bendall, 1899).

2 Minaev has . vinā gatiḥ, = vina agatiḥ.—Cp. Kern, *Lotus* 189 padavīṃ tu vinā 'gatiḥ.—Tib. rlun med *gyo* ba med pa bzhin.

3 So Ms.—Tib. raṅ gis goms par byas pai bzod = svayam abhyasta kṣāntiḥ.

किमिति काक्वा पृच्छति । किं तद्दुःखजातमुत्पादयितुं नृपतिः समर्थो भवेत् । नैवेति भावः । किंभूतं । येन दुःखजातेन नारकी वेदनानुभूयते । अतिप्र [94b][1]

[तुष्टः किं नृपतिर्दद्याद्यद्बुद्धत्वसमं भवेत् ।
यत्सत्त्वसौमनस्येन कृतेन ह्यनुभूयते ॥ १३२
आस्तां भविष्यद्बुद्धत्वं सत्त्वाराधनसंभवं ।
इहैव सौभाग्ययशःसौस्थित्यं किं न पश्यसि ॥ १३३
प्रासादिकत्वमारोग्यं प्रामोद्यं चिरजीवितं ।
चक्रवर्तिसुखं स्फीतं क्षमी प्राप्नोति संसरन् ॥ १३४

॥ इति प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां क्षान्तिपारमिता षष्ठः परिच्छेदः ॥][2]

---

1 The *verse* of the leaf 94 begins with the first sentence of the viith Chapte[r] As the Commentary of the verses 132-134 is also wanting in Tibetan, I believ[e] that the akṣaras *atipra* must be read *iti pra* [*jñākaramatikṛtāyām*] Th[e] translation of the last çlokas occurs in the Mdo XXVI, fol 19*a*, at the en[d] (Text alone, without commentary) Their authenticity, supported by th[e] quotation in *Çikṣās* (p 157), is confirmed by the Chinese translation

2 The Tibetan adds the following colophon Rgya gar gyi mkhan po pa[ṇ]ḍi-ta chen po su ma ti kī rti-i zhal sna nas dan sgra sgyur gyi lo tsa va ā tsa rya mad pa chos gyi dban-phyug-gis bsgyur-an zus pa = translated by th[e] Indian Paṇḍita Sumatikīrti and the Lotsava translator (?) Satyadharmeçvara

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां वीर्यपारमिता सप्तमः परिच्छेदः ।

तदेवं विपक्षप्रतिषेधेन त्रिधा क्षान्तिं प्रतिपाद्य वीर्यं प्रतिपादयितुमाह ।

एवं क्षमो[1] भजेद्वीर्यं वीर्ये बोधिर्यतः स्थिता ।
न हि वीर्यं विना पुण्यं यथा वायुं विनागतिः[2] ॥ १

एवमुक्तक्रमेण क्षमायुक्तः क्षमः समर्थ[3] क्षान्तः । भजेद्वीर्यं वीर्यमारभेत । अन्यथा दुःखासहिष्णुतया वीर्यस्य प्रवर्त्तनं स्यात् ॥ कस्मात्पुनर्वीर्यमुपादीयत इत्याह । वीर्ये इत्यादि । यस्माद्वीर्ये बुद्धत्वमवस्थितं । तद्धेतुकतया तदायत्तत्वाद्बुद्धत्वस्य । एतदपि कुतः । यस्माद्वीर्यमन्तरेण पुण्यं पुण्यसम्भारोऽपि । उपलक्षणमेतत् । ज्ञानमपि द्रष्टव्यं । वीर्यस्योभयहेतुत्वात् । तदनेन वीर्यात्पुण्यज्ञानसम्भारौ ताभ्यां च बुद्धत्वमित्युक्तं भवति । वीर्यफलपरिज्ञानात्प्रवर्त्तते ।

---

[1] Minayeff has [illegible] ment (I.) on Palm leave (Bendall 1890).

[2] Minayeff has [illegible]

[3] [illegible]

किं वीर्यं कृतालोसास्त्वनिपद्यः क उच्यते ।
[illegible] कुत्सितामतिरिपाकामानमन्मना ॥ २

[illegible]

च मि[९७]द्धाक्रमणं । ताभ्यां मिद्धाक्रमणमपाश्रयतृष्णा[1] । अवष्टम्भनाभिलाषः । तया । आलस्यमुपजायत इति योजनीयं ॥ यदि वा । संसारदुःखानुद्वेगाद्व्यापारः । क्व चिदपि कुशलकर्मणि न प्रवृत्तिः । तस्मात्सुखास्वादः । ततो निद्रा । तस्यास्वापाश्रयतृष्णा । तया ॥

अतः संसारदुःखानुद्वेगनिवर्तनार्थमियमत्र संवेगभावनामुखीकर्तव्या । इत्याह ।

क्लेशवागुरिकाघ्रातः[2] प्रविष्टो जन्मवागुरां ।
किमद्यापि न जानासि मृत्योर्वदनमागतः ॥ ४

वागुरिका मत्स्यादिवधिका जालिका उच्यन्ते कैवर्तादयः । क्लेशा एव वागुरिकाः । तैराघ्रात आयत्तीकृतः[3] । कथमिति चेत् । प्रविष्टो जन्मवागुरां । निकायसभागतोत्पत्तिरेव वागुरिकाजालं[4] । तत्प्रविष्टः तदन्तर्गत इत्यर्थः । इदमिह तदात्मसात्करणे कारणं । अद्यापि एतां दशां प्राप्तोऽपि मृत्योर्मुखं प्रविष्टः सन् किमिति न वेत्सि । जातस्येन्मरणमवश्यंभावीति भावः ॥

इदमपरं संवेगकारणमाह ।

---

1 middhākramaṇam not translated in Tib

2 Minnov ... aghataḥ, M ... āghrataḥ—Tib ... bgor ba (bcḥor ba = to hunt, to chase), ña bgor ba = to fish—āghrāta = * ākrānta (Böhtlingk)

3 Tib ... dban du byas pa

4 So Ms—vāgurikā = vāgura ? or rather vāgurika° ?

प्रवृत्तिः । तेन समुच्छूनानि समुन्नतानि साश्रूणि सबाष्पाणि रक्तानि ताम्रवर्णानि लोचनानि येष्वाननेषु तानि तथा । तथाभूतानि आननानि मुखानि येषां बन्धूनां ते तथा । तान् संपश्यन् विलोकयन् । तत्र कर्मकाधिकारात्परस्मैपदं दृशः[1] । किंभूतान् । निराशान् । क । प्रत्युज्जीवनं प्रति त्यक्ताशान्[2] । तत्सानाथ्यविकलान् वा ॥ मरणसमयोपस्थितकृतान्तानुचरमुखानि च स[86a]रोषपरुषभृकुटीनि संपश्यन् विक्लवः किं करिष्यसि ।

स्वयं कृतपापकर्मस्मरणेन मरणसमये किमित्येवं मया कृतमिति पश्चात्तापेन तापितः । नैतावन्मात्रमेव । किं तु शृण्वन्नादांश्च नारकान् । तीव्रकारणानुभवनदुःखनिर्मुक्तान् विक्रोशितशब्दान्नरकसमुद्भूतान् अर्थान्तरकोपाणामेव[3] । तच्छ्रुत्वा ममाप्ययमेवावस्थेति संत्रासेन यः पुरीषोत्सर्गो विट्प्रवृत्तिः तेनोपलिप्तगात्रः । विक्लवः । अनायत्तकायवाक्चित्तप्रचारः । किं करिष्यसि सर्वक्रियासु निवृत्तव्यापारः ।

इति मत्वा स्वस्थावस्थायामेव यतितव्यम् । इति शिक्षयितुमाह ।

---

1 Ms tatrāk°—This clause is wanting in Tibetan which does not, as a rule, translate grammatical observations—*Mahābhāṣya* I 3 29, *Part* 2 Sampaçyan should by I. 3 29 be ātmanepadam, if the word were intransitive, because in that rule there is the adhikāra 'akarmaka', but in the clause it is not intransitive, not ātmanepadam (F W Thomas)

2 Tib. gan du zhe-na, slar gson-pai bsam pa dan bral ba am

3 So Ms—Tib '_don _hba zhig la khro bai sgra bzhin-du = arthāntara kopaçabdam iva.

जीवमत्स्य इवास्मीति युक्तं भयमिहैव ते ।
किं पुनः कृतपापस्य तीव्रान्नरकदुःखतः ॥ ११

जीवन्त एव मत्स्याः क्रमेण भक्षणार्थं प्रायः [illegible]भिरेव शनैः रक्ष्यन्ते। जीवनोपलक्षिता मत्स्या जीवमत्स्या इति तेषामेव मतयः। शाकपार्थिवादिवन्मध्यपदलोपी समासः। तद्वदहमपि। अद्य श्वो वा नियतमेव मरिष्यामि। इति मत्वा युक्तं भयमिहैव ते। इहैव संप्रजानदवस्थायामेव [illegible] प्राप्तमरणस्य मरणतः। किं पुनः कृतपापस्य भवतो भयं [illegible] न भवति। इत्यध्याहार्यं। तीव्रान्नरकदुःखतः ॥

निर्व्यापारमप्यात्मानं [illegible] ।

स्पृष्ट उष्णोदकेनापि सुकुमार प्रतप्यसे ।
कृत्वा च नारकं कर्म किमेवं स्वस्थमास्यसे । १२

तप्तवारिणापि [illegible]। सुकुमारेति [illegible] शरीरतया सोढुमशक्तोऽसि। [illegible] ।
अपरमपि न [illegible] ।

निरुद्यमफलाकाङ्क्षिन् सुकुमार बहुव्यथ ।
मृत्युग्रस्तोऽमराकार हा दुःखित विहन्यसे । १३

[illegible]

सुखमभिलषसि। दुःखा[86b]सहिष्णुरसि। अथ च बहुव्यथोऽसि सर्वदुःखाकरत्वात्। मृत्युना च वशीकृतोऽसि। अथ चामरणधर्ममात्मानं मन्यसे। एवं च विपर्यस्तं चरितमस्य विपश्यन् करुणायमानः सखेदमेनमाह। हा दुःखित विहन्यसे। संमोहबहुलतया कष्टां दशां प्रविष्टोऽसि। आत्मगतमेव वा विमृशति। एवमन्यत्रापि यथासंभवं द्रष्टव्यं। निरुद्यमादीनि चामन्त्रितपदानि॥

निद्रापरतन्त्रं प्रत्याह।

मानुष्यं नावमासाद्य[1] तर दुःखमहानदीं।
मूढ[2] कालो न निद्राया इयं नौर्दुर्लभा पुनः॥ १४

अष्टाक्षणविनिर्मुक्तं मनुष्यभावप्रतिलम्भं नावमिवाभ्युदयादिपारगमनाय प्राप्य। तर सत्त्व दुःखमयीं महानदीं। सर्वदुःखानि पृष्ठीकृत्य वीर्यातिशयेनेति यावत्। हे मोहपरवशनाथ कालो निद्राया। यावदियं नौः सन्निहिता। यदि नेदानीमेव यत्नं क्रियते। तदा पुनरियं दुर्गतिगतस्य नौर्दुर्लभा भविष्यति। यदुक्तं। पुनरपि समागमः कुत इति॥

एवमालम्ब्य निवार्य कुशलतामपि निवारयन्नाह।

मुक्त्वा धर्मरतिं श्रेष्ठामनन्तरतिसंततिं।
रतिरौद्धत्यहासादौ दुःखहेतौ कथं तव ॥ १५

शुभकर्मणां रतिं श्रेष्ठामुत्तमां। किंभूतां। अनन्तरतिसंततिं। सुगतिपरम्परासंजननादनन्तापर्यवसाना रतिसंततिः सुखप्रवाहो यस्याः सा तथा। अत एव उत्तमेत्युक्तं। तामपहाय रतिरभिरामः। औद्धत्यमुन्नतता कायचित्तयोः क्रीडनशीलतेति यावत्। हासो वागौद्धत्यं। सरभसस्य वाग्विकार इति यावत्। आदिशब्दाद्गीतादिपरिग्रहः। तत्र कथं रतिस्तव। न युक्तेत्यभिप्रायः। किंभूते दुःखहेतौ। नरकादिदुर्गत्युपनयनाद्दुःखस्य [87a] हेतुर्भवति ॥

एवं कुत्सितासक्तिमपि निराकृत्य विषादात्मावमन्यनां वीर्यविपक्षं निराकर्तुं। अपरमपि च तद्विपक्षनिरसनाय प्रतिपादयन्नाह।

अविषादबलव्यूहतात्पर्यात्मविधेयता।
परात्मसमता चैव परात्मपरिवर्तनं ॥ १६

विषादविपरीतोऽविषादः। बलानां व्यूहः समूहो वक्ष्यमाणलक्षणः। तात्पर्यं निपुणता। आत्मविधेयता आत्मवशवर्तिता। एताः सर्वाः कृतद्वन्द्वसमासाः। यदि वा। एभि सहितात्मविधे-

1 So M.—[illegible]

2 Tib. has [illegible] —[illegible], [illegible] joy.

3 Tib. has [illegible] (See [illegible])—[illegible], untranslated.

यता। परात्मसमतापरात्मपरिवर्तने ध्यानपरिच्छेदे [illegible]। इहापि समस्त कौसीद्यपक्षाणाय वीर्यसमुद्भवे प्रमादो [illegible]।
उद्दिष्टमेवार्थं क्रमेण निर्दिशन्नाह।

नैवावसादः कर्तव्यः कुतो मे बोधिरित्यतः।

कुतो मे बोधिरिति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवति। [illegible] तु न तादृश इति [illegible]। [illegible] [illegible] समाश्रित। [illegible] [illegible] न [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible]।

[illegible] सत्यं सत्यवादीदमुक्तवान् ॥ १७

[illegible]

[illegible] ॥ [illegible]

[illegible]

परिभ्रमन्त एवभूता एवासन् बभूवुः । यैरुत्साहबलात् वीर्योत्कर्षसामर्थ्यात् सम्भारान् संभृत्य प्राप्ताधिगता दुरापा दुर्लभप्रतिलम्भा बोधिरुत्तमानुत्तरा । आरब्धवीर्यस्य न किंचिद्दुष्करमिति भावः । इदं तत्सत्य ॥

अतो मम पुनरतितरां न दुर्लभा बोधिरित्याह ।

किमुताहं नरो जात्या शक्तो[1] ज्ञातुं हिताहितं ।
सर्वज्ञनीत्यनुत्सर्गाद्बोधिं[2] किं नाप्नुयामहं[3] ॥ १९

किं पुनरहं मनुष्यभूतो जन्मना । शक्तो ज्ञातुं हिताहितमिति । इदं हितमिदमहितं । शुभमशुभं च कर्मेत्युपदिष्टं । ज्ञातुमवबोद्धुं समर्थोऽस्मि । इति विचिन्त्य । सर्वज्ञस्य सर्ववस्तुतत्त्ववेदिनो नीतिर्नय उपादेयतत्त्वप्रतिपादनं । तस्यानुत्सर्गादपरित्यागात् । तस्यादानोपादानसेवनादित्यर्थः । बुद्धत्वं नाप्नुयामहं । काक्वा[4] पठनाद् आप्नुयामेवेति ।

एतद्भगवता रत्नमेघे[5] दर्शितं । यथोक्तं । इह बोधिसत्त्वो नैवं चित्तमुत्पादयति । दुष्प्राप्या[6] बोधिर्मनुष्यभूतेन सता । इदं च मे वीर्यं परीत्तं[7] च हीनं च । कुसीदोऽहं । बोधिश्चादीप्तशिरश्चैलोपमेन बहून् कल्पान् बहूनि कल्पशतानि [बहूनि]

1 Minayev has jātyaç°
2 Minayev has sarvajñanīty
3 Minayev has nāpnuyāmy aham
4 See Apte s. voc. kāku.—Tib. tshig zur-gyis
5 = Çikṣ. 54, 2-10.
6 Cb: dusprāpā
7 Ms. paritam; Çb omits hīnaṃ ca.

कल्पसहस्राणि समुदाचरता[1] समुदानेतव्या। तन्नाहमुत्सहे ईदृशं भारमुद्वोढुं॥ किं तर्हि बोधिसत्त्वेनैवं चित्तमुत्पादयितव्यं। ये ऽपि ते ऽभिसंबुद्धास्तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धाः[2]। ये ऽपि वाभिसंभोत्स्यन्ते। ते ऽपीदृशेनैव नयेन। ईदृश्या प्रतिपदा। ईदृशेनैव वीर्येणाभिसंबुद्धाः। यावन्न च ते तथागतभूता एवाभिसंबुद्धाः। अहमपि तथा तथा घटिष्ये। तथा तथा व्यायंस्ये। सर्वसत्त्वसाधारणेन वीर्येण। सर्वसत्त्वारम्बणेन[3] वीर्येण यथाहमप्यनुत्तरां सम्य[88a]क्संबोधिमभिसंभोत्स्य इति॥

युक्तमेवैतत्। केवलमतिदुष्करकर्मश्रवणादनध्यवसायो निवर्तयितुमशक्य इति विकल्पयन्नाह।

अथापि हस्तपादादि दातव्यमिति मे भयं।

करचरणशिरःप्रभृतिदानमन्तरेण बुद्धत्वं न प्राप्यत इत्यतिदुष्करकर्मसु प्रवृत्तिभयादुत्साहो निवर्तत एव। इति चेन्मन्यसे स्वचित्तमेवमाह।

गुरुलाघवमूढत्वं तन्मे स्यादविचारतः॥ २०

तदेतद्गुरुलाघवमूढत्वमेव मे। अल्पे बहुतरं बहुतरे चाल्पतरमिति मोहवशेनाविचारतो ऽविवेकान्मम स्यान्न तु परमार्थविचारतः॥ परमार्थविचारेण गुरुलाघवविपर्यास एवायमित्युपदर्शयन्नाह।

---

1 samudacarata, omitted by Q1
2 Q1 makes here reference to the Buddhas of the present time
3 Ms. has: ārambhaṇena (Sic)

छेत्तव्यश्चास्मि भेत्तव्यो दाह्यः पाट्यो ऽप्यनेकशः[1]।
कल्पकोटीरसंख्येया न च बोधिर्भविष्यति ॥ २१

संसारचारके निवसंस्तथाविधकर्मवशाच्छेत्तव्यश्चास्मि कर-चरणाद्यङ्गप्रत्यङ्गच्छेदनान्नरकादिषु। तथा भेत्तव्यो ऽस्मि शक्ति-कुन्तादिभिः। दाह्यो नरकदहनादिना। पाट्यो ज्वलितक्रक-चादिना। अनेकशो ऽनेकवारान्। नरकादिषु कारणमनु-भवन्नपर्यन्तपथि संसारे। कल्पानां कोटीरसंख्येयाः संख्यातुम-शक्याः। इत्यकामस्यापि दुःखमपर्यन्तमनेकप्रकारमापतिष्यति। न च बुद्धत्वसंभाराय तत्संपत्स्यते॥

इदं संसारापर्यन्ततया दुःखं बहुतरं निष्फलं च। बुद्धत्व-प्रसाधकं पुनरल्पतरं सफलं चेत्युपदर्शयन्नाह।

इदं[2] तु मे[3] परिमितं दुःखं संबोधिसाधनं।
नष्टशल्यव्यथापोहे तदुत्पाटनदुःखवत् ॥ २२

यद् बुद्धत्वप्रसाधकं तदिदं दुःखं परिमितं मम प्रतिनियत-कालभावितया। दुःख(प्रशमन)हेतुत्वं[4]। तत्तथाभूतं शल्यं। तेन व्यथा। तस्या [अ]पोहो निवृत्तिः। तन्निमित्तं तदुद्धाराय। यावज्जीवं तत्कृतदुःखप्रहाणायेत्यर्थः। तस्य नष्टशल्यस्यो[illegible]-

1 So M.—Minayev has [illegible]
2 Minayev has [illegible].—See Comm.
3 So Minayev, M. has [illegible]
4 This is the reading of the MS., [illegible] second hand. [illegible]

त्पाटनं। शरीरादुद्धरणं। अपकर्षणमिति यावत्। तेन यद्दुःखं प्रतिनियतकालमल्पतरं। दीर्घकालिकदुःखोपशमनिमित्तं। तदवश्यं सोढुमुचितमिदमपि दुःखं॥

अतो ऽपि समुचितमिदमित्याह।

सर्वे ऽपि वैद्याः कुर्वन्ति क्रियादुःखैररोगतां।
तस्माद्बहूनि दुःखानि हन्तुं सोढव्यमल्पकं॥ २३

सर्वे ऽपि न केचिदेव। [1]लङ्घनपाचनादिकृतैर्यथेष्टाहारविहारप्रतिषेधजनितैश्च क्रियादुःखैः। रोगपीडितानामारोग्यं विदधति। अन्यथा तत्कर्तुमशक्यं। यत एवं तस्मादतिशयेनाल्पमल्पकं दुःखं सोढव्यं। किमर्थं। बहूनि दुःखानि हन्तुं। सर्वसत्त्वानामात्मनस्च दीर्घकालिकसर्वदुःखप्रशमनायेत्यर्थः। एवं तावत्स्वीकर्तुं युक्तं धीमतः॥ न चेदं युक्तमपि दुःकरं कर्मादिकर्मिकस्य[2] प्रथममनुज्ञातं भगवतेति दर्शयन्नाह।

क्रियामिमामप्युचितां वरवैद्यो न दत्तवान्।

क्रियामिमां समनन्तरप्रतिपादितां दुःखोत्पादनीं। उचितामपि सेवनीयामपि। वरवैद्यो[3] भगवान्। सर्वथा सर्व-

---

1 langhana = das Fasten, Hungercur, pacana = Digestivum, *Caraka* 1 22, 63 St Petersburg Dict

2 We have tried to ascertain the meaning of the word *adikarmika* (Bouddhisme, Etudes et Materiaux) Our hypothesis was wrong to a certain extent M Oldenberg has criticised the translation given by Cowell and Neil (Divyavadana) beginning a wrong action without finishing it (See Buddhistische Studien, p 650) His own translation refers to a special case —The *ādikarmika* is the "debutant," who has taken the samvara, but who is *acting in abhyasa* (See *Qikṣas* Index, p 375).

3 See Kern, Manual, p 47, and *Vyadhisutra*, J R A S, 1903, III.

व्याधिचिकित्सकः । प्रथमं न दत्तवान् न कर्तव्यतया प्रतिपादितवानादिकर्मिकस्य ॥

कथं तर्हि रागादिव्याधीनपनयति । आह ।

मधुरेणोपचारेण चिकित्सति महातुरान् ॥ २४

सुकुमारतरेणोपचारेणोपक्रमेण । यथाक्रमं चिकित्साप्रणयनेनेत्यर्थः । चिकित्सति रोगमुक्तान् करोति । महातुरान् दीर्घरोगिणो रागादिमहाव्याधिग्रस्तान् ॥

कः पुनरयं मधुरोपचार इत्याह ।

आदौ शाकादिदानेऽपि नियोजयति नायकः ।
तत्करोति क्रमात्पश्चाद्यत्स्वमांसान्यपि त्यजेत् ॥ २५

मात्सर्यमलापनयनार्थं सुखसुखेन[1] संभारसंवर्धनार्थं च । शक्यपरित्यागे शाकसक्तुपिण्डिकादिदानेन प्रथमतर प्र[८०ᵃ]वर्तयति नायको भगवान् । पुनस्तथोपायविशेषेण नियोजनं करोति । तदिति लोकोक्तौ वा । यद्यथा दाता मृदुदानाभ्यासक्रमेण अधिमात्राधिमात्रदानाभ्यासप्रकर्षमासादयन् पश्चादुत्तरकालमक्लेशेनैव स्वमांसरुधिरादिकमपि प्रसन्न एव प्रयच्छेत् ॥

कथ पुनरेतदेवमित्याशङ्क्याह ।

यदा शाकेष्विव प्रज्ञा स्वमांसेऽप्युपजायते ।
मांसास्थि त्यजतस्तस्य तदा किं नाम दुःकरं ॥ २६

1 Sukhasukhena given in St. Petersburg Dict. from Lex. only

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्तन्ते नभःसमा इति ॥[1]

एवंविधोपायबलजवेन महायानमारूढो बोधिसत्त्वः श्रावकेभ्योऽपि शीघ्रगत्वरितगामी ॥

एवं सुखात्सुखं गच्छन् को विषीदेत्सचेतनः ।
बोधिचित्तरथं[2] प्राप्य सर्वखेदश्रमापहं ॥ ३०

प्रतिपादितमेवार्थं पिण्डीकृत्य दर्शयति । एवमुक्तक्रमेण सर्वावद्यविरतेः पुराकृतपापक्षयाच्च स्वप्ने ऽपि दुर्गतिगमनाभावात् । तीव्राभिप्रायेणानेकसुखेनाहर्निशमाकाशधातुव्यापिनः पुण्यसागरस्याभिवर्धनाच्च सुगतिपरम्परासन्मार्गावतरणबोधिचित्तं रथमिवासाद्य । आरुह्येति यावत् । सर्वखेदैः परिक्लेशैः श्रम आयासः । तमपहन्तीति प्रतिपादितनयेन । सर्वखेदश्रमं वापहन्तीति तं । सुखादेकस्मादपरमुत्तरोत्तरमधिकाधिकं सुख देवमनुष्यसंपत्तिलक्षणं गच्छन्ननुप्राप्नुवन् । को नाम प्रेक्षावान् विषाद[90ᵃ]मापद्येत ॥

तदेवमनेकविधविषादनिमित्तप्रतिषेधेनाविषादं प्रतिपाद्य बलव्यूहं[4] प्रतिपादयितुमाह ।

छन्दस्थामरतिमुक्तिबलं[3] सत्त्वार्थसिद्धये ।
छन्दं दुःखभयात्कुर्यादनुशंसांश्च भावयन् ॥ ३१

---

[1] See supra I 19
[2] See Çikṣās 361 9
[3] Minaev has chandaḥ sthāma rati muktibalam, M chandasthāma°
[4] See VII 16

इदमप्युद्देशवाक्यमेव। छन्द इह कुशलाभिलाषः। स्थाम आरब्धदृढता। रतिः सत्कर्मासक्तिः। मुक्तिरसामर्थ्ये तावत्कालमुत्सर्गः। एतच्चतुष्टयं बलं। अनेकावयवसमुदायात्मकत्वात्। हस्त्यादिबलवत्। सत्त्वार्थसिद्धये। वीर्यहेतुत्वादस्य वीर्यस्य च सर्वाभिमतसाधनत्वादिति भावः॥

तत्र छन्दबलस्य दुष्करत्वाच्छन्दमित्यादिनास्योत्पत्तिनिमित्तमाह। दुःखभयादिति। अशुभकर्मणो दुःखं जायत इति भयाच्छन्दं कुर्यात्। अनुशंसांश्च भावयन्। अनुशंसाः फलद्वारेण गुणविशेषाः। ते चार्थात्कुशलकर्मण एव। तान् भावयन्। शुभकर्मणोऽनेकप्रकारेण मधुरफलोत्पत्तिं पुनः पुनः संचिन्तयन्नित्यर्थः॥

सांप्रतं बलस्य व्यापारमुपदर्शयितुमाह।

एवं विपक्षमुन्मूल्य यतेतोत्साहवृद्धये।
छन्दमानरतित्यागतात्पर्यवशिताबलैः॥ ३२

एवमुक्तप्रबन्धेनेत्यादि। विपक्षमालस्यादि[1]। उन्मूल्य प्रतिपक्षभावनाविधिनापसार्य। वीर्यप्रवर्धनाय यत्नं कुर्यात्। केनोपायेनेत्यादि[2]। मानश्चित्तस्योन्नतिः। अयं स्थामबलस्योपबृंहणं। स्थामबलमेव वा। तेषां बलैः सामर्थ्यैः। सामर्थ्यपर्यायोऽत्र बलशब्दः॥

तत्र तावच्छन्दोत्पादनाय प्रथममाह।

---

[1] See VII 2

[2] Ms. ityādi—Ex conj. [illegible]

अविच्छिन्नाः पुण्यधाराः प्रवर्त्तन्ते नभःसमा इति॥

एवंविधोपायबलजवेन महायानमारूढो बोधिसत्त्व श्रावकेभ्योऽपि शीघ्रगस्त्वरितगामी॥

एवं सुखात्सुखं गच्छन् को विषीदेत्सचेतनः।
बोधिचित्तरथं प्राप्य सर्वखेदश्रमापहं॥ ३०

प्रतिपादितमेवार्थं पिण्डीकृत्य दर्शयति। एवमुक्तमे[illegible] [illegible] पुराकृतपापक्षयाच्च स्वप्नेऽपि दुर्गतिगमना-भावात्। [illegible] [illegible] सुगति[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रतिपादितनयेन। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥ ३१

इदमप्युद्देशवाक्यमेव। छन्द इह कुशलाभिलाषः। स्थाम आरब्धदृढता। रतिः सत्कर्मासक्तिः। मुक्तिरसामर्थ्ये तावत्कालमुत्सर्गः। एतच्चतुरङ्गबलं। अनेकावयवसमुदायात्मकत्वात्। हस्त्यादिबलवत्। सत्त्वार्थसिद्धये। वीर्यहेतुत्वादस्य वीर्यस्य च सर्वाभिमतसाधनत्वादिति भावः॥

तत्र छन्दबलस्य बहुकरत्वाच्छन्दमित्यादिनास्योत्पत्तिनिमित्तमाह। दुःखभयादिति। अशुभकर्मणो दुःखं जायत इति त्रासाच्छन्दं कुर्यात्। अनुशंसांश्च भावयन्। अनुशंसाः फलद्वारेण गुणविशेषाः। ते चार्थात्कुशलकर्मण एव। तान् भावयन्। शुभकर्मणोऽनेकप्रकारेण मधुरफलोत्पत्तिं पुनः पुनः संचिन्तयन्नित्यर्थः॥

सांप्रतं बलस्य व्यापारमुपदर्शयितुमाह।

एवं विपक्षमुन्मूल्य यतेतोत्साहवृद्धये।
छन्दमानरतित्यागतात्पर्यवशिताबलैः॥ ३२

एवमुक्तप्रबन्धेनेत्यादि। विपक्षमालस्यादि[1]। उन्मूल्य प्रतिपक्षभावनाविधिनापसार्य। वीर्यप्रवर्धनाय यत्नं कुर्यात्। केनोपायेनेत्यादि[2]। मानश्चित्तस्योन्नतिः। अयं स्थामबलस्योपलक्षणं। स्थामबलमेव वा। तेषां बलैः सामर्थ्यैः। सामर्थ्यपर्यायो ऽत्र बलशब्दः॥

तत्र तावच्छन्दोत्पादनाय प्रथममाह।

1 See VII 2
2 Ms. [illegible]

अप्रमेया मया दोषा हन्तव्याः स्वपरात्मनोः ।
एकैकस्यापि दोषस्य यत्र कल्पार्णवैः क्षयः ॥ ३३
तत्र दोषक्षयारम्भे लेशोऽपि मम नेक्ष्यते ।
अप्रमेयव्यथाभाज्ये नोरः स्फुटति मे कथं ॥ ३४
गुणा मयार्जनीयाश्च बहवः स्वपरात्मनोः ।
तत्रैकैकगुणाभ्यासो भवेत्कल्पार्णवैर्न वा ॥ ३५
गुणलेशेऽपि नाभ्यासो मम जातः कदा चन ।

सर्वसत्त्वानामुपकरणतया ऽत्मनश्च समस्तक्लेशप्रहाणाय निःशेषगुणोत्पादनाय च मया बोधिचित्तमुत्पादितं। तत्र च शिथिलव्यापारमसाध्यमित्यवगम्यापि यद्यनार[00ᵇ]ब्धवीर्यतया मन्दसमारम्भ एव तिष्ठामि तदा दुर्गतिविनिपातगमनादन्या गतिरस्ति ममेति विचिन्त्य संवेगमागुरीकुर्वन् छन्दमुत्पादयेदिति समुदायार्थः ॥

अवयवार्थस्तूच्यते । अप्रमेयाः प्रमातुमशक्याः । दोषाः कायवाक्चित्तसमाश्रिताः । हन्तव्याः प्रहातव्याः । स्वपरात्मनोः स्वात्मनः परात्मनश्च । एकैकस्यापीति । आस्तां तावद्बहूनां । यत्र येषु । कल्पार्णवैरिति कल्पसागरसहस्रैः । क्षयः प्रहाणं क्रियते ।

तत्र तेषु । दोषक्षयारम्भे दोषप्रहाणारम्भे । लेशोऽपि [illegible]मपि मम नेक्ष्यते न दृश्यते । अतो [illegible]

ऽपरिमितदुःखभाजनस्य मम नोरः स्फुटति हृदयं विदीर्यते कथं केन प्रकारेण ॥

गुणा मयेत्यादि सुबोधं ॥ इति विचिन्त्य संवेगमुपदर्शयति ।

वृथा नीतं मया जन्म कथंचिल्लब्धमद्भुतं ॥ ३६

वृथा विफलमेव मया जन्माक्षणविनिर्मुक्तं नीतं प्रेरितं । वृथीकृतमिति यावत् । कथंचिल्लब्धं महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवार्पणवत्[1] । सुचिरेण प्राप्तं । अत एवाश्चर्यस्थानत्वादद्भुतं ॥

इतो ऽपि विफलमित्याह ।[2]

न प्राप्तं भगवत्पूजामहोत्सवसुखं मया ।
न कृता[3] शासने[4] कारा[5] दरिद्राशा न पूरिता ॥ ३७
भीतेभ्यो नाभयं दत्तमार्ता न सुखिनः कृताः ।
दुःखाय केवलं मातुर्गतोऽस्मि गर्भशल्यतां ॥ ३८

तथागतानां सत्क्रियाभिर्महोत्सवमतिशयवदभिनन्दनं[6] । तेन सुखं सौमनस्यं न प्राप्तं नाधिगतं मया । नापि शासने प्रतिमास्तूपसद्धर्मादिसत्कारैः विहारारामशयनादिवस्तुप्रदानैश्च कारा पूजा कृता । नापि दरिद्राणां धनहीनानामाशाभिलाषः सर्वोपकरणसंपत्तिसंपादनेन पूरिता ।

---

[1] See supra IV 20.—The meaning of this simile, as it is given in the Commentary of that passage (Tibetan only), is known from the Friendly Epistle (Journal Pāli Text 1886), p. 18.—See Supra p. 9 note, and F. W. Thomas Candragomin's Epistle to the King Kanika, Intr. (Ind. Ant. 1903)

[2] Ms. has viphalam ityādi

[3] Minor. kṛtāḥ—M., L[2] kṛtā

[4] According to L[2] = tathāgataśāsane

[5] According to L = pūjā

[6] Utsava, masc. only in St. Petersburg Dict.

नापि भीतेभ्यः सपत्नादिभयसमाकुलितेभ्यो मा भैषीरिति भयं दत्तं। नापि कायमनोदुःखैरार्ताः पीडितास्तदपनीय सुखिनः कृता इति सर्वैः सत्पुरुषधर्मैर्विरहितत्वादाह। दुःखायेत्यादि सुबोधं॥

कथं पुनरेतां धर्मदशां प्राप्तो भवानित्याह।

धर्मच्छन्दवियोगेन पौर्विकेन ममाधुना।
विपत्तिरीदृशी जाता को धर्मे छन्दमुत्सृजेत्॥ ३९

धर्माभिलाषस्याभावेन प्राक्तनजन्मोपचितेन। ममाधुनाद्यजन्मनि विपत्तिरीदृशी जाता। सर्वसामर्थ्यवैकल्यस्वभावा समनन्तरकथिता समुत्पन्ना। एवं ज्ञात्वा को धर्मे छन्दमुत्सृजेत्। परित्यजेत्। को नाम नोपाददीत विचक्षण इति भाव॥

किं पुनः कुशलार्थिनां छन्दोत्पादने यत्न इत्याशङ्क्य यच्चोक्तं छन्दं दुःखभयात्कुर्यादित्यादि तद्व्यक्तीकर्तुं चाह।

कुशलानां च सर्वेषां छन्दं मूलं मुनिर्जगौ।
तस्यापि मूलं सततं विपाकफलभावना॥ ४०

न केवलं विपत्तिपरिहारार्थं। शुक्लधर्मोपचयार्थमपि छन्दोत्पादने यतितव्यमिति चकारार्थः। सर्वेषामिति न केषांचिदेव। छन्दं मूलं कारणं भगवानुक्तवान्। न तु स्वयमुत्प्रेक्ष्योच्यत इत्यर्थः। तस्यापि छन्दस्यापि मूलं सततं सर्वकालं विपाकफलभावना। शुभाशुभकर्मणो विपाकफलं परलोके इष्टानिष्टलक्षणं। तस्य भावना पुनः पुनरामुखीकरणं॥

पृथग्जनासाधारणशुभकर्मनिर्मितं तदनन्तरभाविफलमाह ।

विपुलसुगन्धिशीतलसरोरुहगर्भगता
मधुरजिनस्वराशनकृतोपचितद्युतयः[1] ।
मुनिकरबोधिताम्बुजविनिर्गतसद्वपुषः
सुगतसुता भवन्ति सुगतस्य पुरः कुशलैः ॥ ४४

प्रतिलब्धमुदितादिभूमयो[2] हि बोधिसत्त्वा अनिच्छन्तो मातृकुक्षौ नोत्पद्यन्ते । किं तर्हि सुखावत्यां[3] विशुद्धकमलकोशेषु जायन्ते । तेषां सुखविभूतिमनेन कथयति । विपुलानि विस्तीर्णानि सुगन्धीनि[4] मनोज्ञगन्धानि शीतलानि शीतसुखस्पर्शानि तानि च सरोरुहाणि पङ्कजानि चेति । तेषां गर्भाणि[5] । सरोरुहगर्भाणां वा विशेषणान्येतानि । तेषु गताः स्थिताः प्रज्ञोपायमहाकरुणानिर्यातपुण्यज्ञानकललसदलितसंबोधिचित्ताः[6] सुगतसुता भवन्ति कुशलैरिति संबन्धः ।

कथं पुनः पद्मगर्भेषु पुष्टिं लभन्त इत्यत्राह । मधुरेत्यादि । मधुरैः सर्वस्वराङ्गोपेततया परमसौमनस्यकारिभिः सवद्धधर्मघोषाशनैराहारैः कृता उपचिता द्युतयो वपूंषि येषां ते तथा ।

1 Minaev has āsana—, M., Dev. 85 °açana°

2 See *Dharmasamgraha* LXIV, LXV, and the *Daçabhūmīçvara* (an older reduction entitled *Daçabhūmaka* was found recently by Professor Bendall)

3 See *Sukhāvatīvyūha*, and infra X 4.—Birth from lotuses, *Çikṣās* 175 5 sqq

4 Ms sugandhāni, but see VIII 67 and Pāṇini quoted in loco

5 Garbha, masc only (St Petersburg Dict)

6 Comp. infra the *lokottarakāya*.

कथं च ततो निर्यान्तीत्यत आह । मुनिकरेत्यादि । मुनिकरैः परिपाककालमवगम्य तथागतरश्मिभिर्बोधितानि विकासितानि च तान्यम्बुजानि चेति । ततो विनिर्गतानि निर्याता-[92a]नि सन्ति लक्षणव्यञ्जनालंकृततया शोभनानि वपूंषि येषां ते तथा । तथाभूताः सन्तः सुगतसुता बोधिसत्त्वा भवन्ति जायन्ते । सुगतस्य पुरः सुखावत्याममिताभस्य भगवतोऽग्रतः । कुशलैरेकान्तशुक्लैः कर्मभिः ॥

तदनेन मातृकुक्षौ समुत्पद्यमानानामेतद्विशेषणविपर्ययेण दुःख वेदितव्यमित्युपदर्शित भवति । तथा हि तत्र संकटे दुर्गन्धिनि जठरानलसंतप्ते चोत्पन्नस्य मातापितृशुचिसंभूतस्य मातुः पीताशितैर्वान्तकल्पैः संवर्धमानस्य गर्भमलपङ्कनिमग्नस्य परिपाककाले कथ चित्कण्ठगतप्राणस्य यन्त्रनिष्पीडितस्येव ततो निर्गमनमिति प्रायेण मनुष्यभूतस्य व्यतिमिश्रकर्मविपाकफलमुक्तं ॥

एकान्तकृष्णस्य तु विपाकफलमाह ।

यमपुरुषापनीतसकलच्छविरार्तरवो
हुतवहतापविद्रुतकताम्रनिषिक्ततनुः[1] ।
ज्वलदसिशक्तिघातशतशातितमांसदलः
पतति सुतप्तलोहधरणीष्वशुभैर्बहुशः ॥ ४५ ॥

यमपुरुषैः कालदूतैरपनीता विश्लेषिता ज्वलितमुद्गरादि-

1 vidrutaka = *vidruta (St. Pet. Dict.) = liquid.

प्रहारैः सकला समस्ता छविश्चर्मप्रभावो[1] वा यस्य स तथा। अतिशयेनार्तः सन् पतति सुतप्तलोहधरणीषु। पुनरपि किंभूतः तीव्रानलतापेन द्रवीभूतं यत्ताम्रं तेन निषिक्ता स्नापिता तनुः कायो यस्य। अतोऽप्यपनीतसकलच्छविः। ज्वलन्तोऽस्मयः शक्तयश्च शस्त्रविशेषाः। तेषां घातशतैरनेकैः प्रहारैः शातितानि विच्छेदितानि मांसदलानि शकलानि यस्य स तथाभूतः सन् पतति। सुष्ठु तप्तासु लोहमयीभूमिषु। अशुभैरकुशलैः कर्मभिः। बहुश इति बहून् वारान् दीर्घकालेन तत्फलस्य परिचयात्॥

तदेवं शुभाशुभकर्मणोर्विपाकफलं प्रतिपाद्य च्छन्दबलमुपसंहरन्नाह।

तस्मात्कार्यः शुभच्छन्दो भावयित्वैवमादरात्।

यत [92b] एव शुभाशुभकर्मणोर्मधुरकटुकफलविपाकः[2]। तस्मादेवं परिभाव्य शुभच्छन्द एवादारेणाशुभकर्म विहाय कार्यः॥

साम्प्रतं स्थामबलं प्रतिपादयितुमाह।

वज्रध्वजस्य[3] विधिना मानं त्वारभ्य भावयेत्॥४६

वज्रध्वजसूत्रप्रतिपादितविधानेन मानं पुनः साध्यं कर्मारभ्य भावयेत्। अथ वा आरभ्य भावयेदिति गाढसमारम्भेण भावयेत्। चेतसि स्थिरं कुर्यात् न शिथिलोपक्रमेणेत्यर्थः॥

---

[1] [illegible]

[2] [illegible]

[3] [illegible] p. 67

आरम्भमेव शिक्षयितुमाह।

पूर्वं निरूप्य सामग्रीमारभेन्नारभेत वा।

पूर्वं प्रथमत एव। अभिमतकार्यनिष्पादनाय सामग्रीं कारणमाकल्यं निरूप्य तस्या बलाबलं विचार्य। आरभेत सति बले नारभेत वासति बले। किमेवंविचारेण प्रयोजनमिति चेत्। आह।

अनारम्भो वरं नाम न त्वारभ्य निवर्तनं॥ ४७

अनारम्भो वरं नाम प्रथमत एव न त्वारभ्य निवर्तनमशक्तत्वे सति॥ ननु किमत्र दूषणं[1] येनैवं नेष्यत इत्याह।

जन्मान्तरेऽपि सोऽभ्यासः पापाद्दुःखं च वर्धते।
अन्यच्च कार्यकालं च हीनं तच्च न साधितं॥ ४८

तथा क्रियमाणो ऽन्यस्मिन्नपि जन्मनि सोऽभ्यास इत्यारभ्य निवर्तनं नाम। प्रतिज्ञातमकुर्वतश्च पाप ततो दुःखं वर्धते। अन्यच्च हीनं नष्टं यत्परित्यज्य तदारब्धं। कार्यकालं च हीनं। आरब्धपरित्यक्तकार्यस्य कालो ऽस्य कार्यस्येति[2]। तस्मिन् काले यदन्यत्कार्यं कर्तव्यं तदित्यर्थः। तच्च यदारभ्य परित्यक्तं तदपि न साधितं न निष्पादितं। इति पञ्चप्रकारमत्र दूषणं। तेन नेष्यत इत्यभिप्रायः॥

---

1 *Nidarçana* erased, *dūṣaṇa* supplied in margin

2 Ms. Kālasyeti, in margin *rya*

अथ किमयं मानः सर्वत्र न कर्तव्यो । नेत्याह ।

त्रिषु मानो विधातव्यः कर्मोपक्लेशशक्तिषु ।[1]

तेषु त्रिषु । तदाह । कर्मसु उपक्लेशेषु शक्तौ च । तत्रोपक्लेशाः क्षुद्रवस्तुकसंज्ञिताः क्रोधोपनाहम्रक्षमदरागादयः[2] मत्र [93 a] । पञ्चाशत् क्लेशा[4] एव वा रागादय उपक्लेशा उच्यन्ते॥ तत्र कर्ममानं व्याख्यातुमाह ।

मयैवैकेन कर्तव्यमित्येषा कर्ममानिता ॥ ४९

यत्किंचिदनवद्यं कर्मोपनतं भवति सत्त्वानां तत्सर्वं मयैवैकेन कर्तव्यं । नान्यस्यावकाशो[5] दातव्य इत्यर्थः ॥ एतदेव दर्शयन्नाह ।

क्लेशस्वतन्त्रो[7] लोकोऽयं न क्षमः स्वार्थसाधने ।
तस्मान्मयैषां कर्तव्यं नाशक्तोऽहं यथा जनः ॥ ५०

क्लेशैः परावृत्तीकृतः सर्वोऽयं जनकायः क्वचिदपि स्वार्थसाधने समर्थो न भवति । इत्येषां सर्वसुखोत्पादनाय मया

---

1 See *Mahāvastu* II p 279 the dvātriṃçatikāra īryamāṇa [illegible]

2 Ms [illegible] — See the twenty four minor evil passions, *Dharmasaṃgraha* LXIX, *Madhyamakavṛtti*, Chapter VI, Kern, *Manual*, p 52, *Çikṣā* Index

3 Ms [illegible]

4 *Dharmasaṃgraha* LXVII six evil passions, Childers gives a list of ten, *Madhyamakavṛtti* [illegible] loc [illegible]

5 Cp *Çikṣā* [illegible]

6 [illegible] Kleça [illegible] intro

7 So M — Minaev Las[illegible] mavāsva, see the Commentary

[illegible]

… तं दु[illegible]मामाय [illegible]वापोतिण [illegible]डावेत ।

[illegible]पि मनो [illegible] दु[illegible] ॥ ५२

[illegible]प्टानापितज्यापि [illegible]

[illegible]

तदा आपदापत्तिः । आबाधते आक्रामति[1] [यथा] आपत्तिर्न स्यादित्यर्थः । अन्यापि मृदुप्रचारोपक्लेशजनितापि । कथमित्याह । मृतमपगतप्राणं दुण्डुभं प्राप्य यथा काकोऽपि गरुडवदाचरति [९३] ॥ कुतः पुनरेवमित्याह ।

विषादकृतनिश्चेष्ट आपदः सुकरा ननु ।
व्युत्थितश्चेष्टमानस्तु महतामपि दुर्जयः ॥ ५३

चित्तोन्नतिविरहिते विषण्णतया मन्दकायचित्तप्रवृत्तावात्मन्योपहते मुषितस्मृतौ । आपदः सुकराः सुलभाः । उत्पन्ना एव स्वल्पापदापि गम्यत्वात् । व्युत्थितः समुन्नतचित्ततया पुनरुत्साहसंपन्नः चेष्टमानः स्मृतिसंप्रजन्याभ्यामुपक्लेशानामवकाशं ददानः । महतामपि दुर्जयोऽजय्य स्यात् ॥

तस्माद्दृढेन चित्तेन करोम्यापदमापदः ।
त्रैलोक्यविजिगीषुत्वं हास्यमापज्जितस्य[1] मे ॥ ५४

तस्मादित्यादिना निगमनं दर्शयति । यत एवं तस्मात् । दृढेन चित्तेन सात्मनाह । आपद एवापदमनर्थं करोमि । तदनुप्रवेशा निःशेषमुन्मूलितमपाये करोमि । अन्यथा

त्रिजगद्विजयारम्भो मम हास्यमुपहसनीयमापदा[1] । आपदायत्ततया वराकिकया[2] । जितस्य गमिष्यति ॥ कीदृश[म्]एत]दित्याह[3] ।

> मया हि सर्वं जेतव्यमहं जेयो न केन चित् ।
> मयैष मानो वोढव्यो जिनसिंहसुतो ह्यहं ॥ ५५

कुतः। यस्माज्जिना एव भगवन्तः सिंहाः सर्वमारमृगैरनभिगम्यत्वात्। तेषां सुतो ऽहमपि कथमन्यैः पराजितो नाम[4]नामधेय स्य इति मनसि निधाय मयैष मानो वोढव्यः। यथा हि सिंहकिशोरः प्रतिलब्धवैशारद्यः सर्वान्यमृगैरनभिभूत एव वने विचरति तथा मया दृढेन भवितव्यमित्यर्थः ॥

स्यादेतद्यद्येवं तदा ये ऽपि सपत्नादिविजयाय मानमुद्वहन्ति ते ऽपि मानिनः प्रशस्ताः कथं न भवेयुरित्यत्राह।

> ये सत्त्वा मानविजिता वराकास्ते न मानिनः ।
> मानी शत्रुवशं नैति मानशत्रुवशाश्च ते[5] ॥ ५६

मानविजिता मानेनाभिभूता वराकास्तपस्विनः। ते मानिनो भवन्त्येव। कुतः। मानी शत्रुवशं नैति न गच्छति। नासौ वैरिजनानुवृत्तिं करोतीत्यर्थः। ये [94ᵃ] भवताभिमता[6]

---

1 Ms *āpadām ā padayattatayā*, ā from a second hand

2 Varākikā, See St. Pet Dict

3 Ms. *kīdṛçamdityāha*, m from a second hand —etat = sthamabala

4 = Buddhasutanāmadheyam

5 M, L² = vaçās tu te.

6 Ms. ye na bhagavatā m bhimatā mānnas

मानिनस्ते मानशत्रुवशास्तदायत्तप्रवृत्तयः[1] ॥ एतदेव श्लोकद्वयेन समर्थयितुमाह।

मानेन दुर्गतिं नीता मानुष्येऽपि हतोत्सवाः।
परपिण्डाशिनो[2] दासा मूर्खा दुर्दर्शनाः कृशाः॥ ५७
सर्वतः परिभूताश्च मानस्तब्धास्तपस्विनः।
तेऽपि चेन्मानिनां मध्ये दीनास्तु वद कीदृशाः॥ ५८

सप्तविधमानेष्वन्यतमेन[3] मानेन दुर्गतिं नीता नरकादिषु पातिताः। अथ कथं चिन्मनुष्यभावप्रतिलम्भो भवति तेषां। तदा तत्रापि तन्निन्दाफलेन हतोत्सवा निरानन्दा भवन्ति। हीनदीनमनस इत्यर्थः। परपिण्डाशिन आहारवैकल्यात्परदत्तभिक्षाहारभुजः। दासाः परतन्त्रवृत्तयो भृत्याः। मूर्खाः सर्वविवेकशून्याः। दुर्दर्शना विरूपात्मभावा अप्रीतिजनकाश्च। कृशा दुर्बलशरीराः सामर्थ्यरहिताश्च। सर्वतः सर्वेभ्योऽकृतापराधा अपि कायवचःपरिभवलाभिनो भवन्ति॥

के पुनरेव मानस्तब्धास्तपस्विनो[4] मानेन स्तब्धा अनम्राः। तपस्विनो वराकाः। तेऽपि चेत्। एवंभूता अपि यदि मानिनां मध्ये गण्यन्ते तर्हि दीनाः कृपणाः कृपापात्रमित्यर्थः। पुनरन्ये दीनाः कीदृशा भवन्तीति वद ब्रूहि चोदकमामन्त्रयते॥

---

1 Ms prabhṛtayaḥ

2 So Dev 85.—Ms [illegible] has °piṇḍāśino, St Pet Dict has piṇḍāśa, piṇḍāçaka (Better) from Lex only and [illegible] = [illegible]streichend, dauernd, only.

3 See M [illegible] 104 25—31

4 [illegible] is the [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]tavan?

यद्येवंविधा मानिनो नोच्यन्ते कीदृशास्तर्हि ते भवन्तीत्याह।

ते मानिनो[1] विजयिनश्च त एव शूरा
ये मानशत्रुविजयाय वहन्ति मानं।
ये तं[2] स्फुरन्तमपि मानरिपुं निहत्य
कामं[3] जने जयफलं प्रतिपादयन्ति ॥ ५९

त एव मानिन उच्यन्ते ये बोधिसत्त्वास्तं स्फुरन्तमपि प्रभवन्तमपि मानवैरिणं निहत्य विधूय। कामं यथेष्टमुद्दामेति यावत्। जने लोके सदेवकादिके जयफलं प्रकाशयन्ति बुद्धत्वावस्थायां। एतादृश तन्मानशत्रुविजयफलं यादृशमस्मासु दृश्यत इत्यभिप्रायः। त एव विजयिनश्च लब्धविजयाः। त एव शूरास्तेजस्विन इति पदद्वय यथासंभवं योज्य [141] ॥

उपक्लेशेषु मानं प्रतिपाद्य शक्तौ मानमाह।

संक्लेशपक्षमध्यस्थो भवेद्दृप्तः सहस्रशः।

संक्लेशानां पक्षो वर्गः। तस्य मध्ये तिष्ठन् सहस्रगुणेन दृप्ततरो भवेत्। अतिशयवच्छौर्यबलमवलम्बेत। किम्भूत इत्याह।

दुर्योधनः क्लेशगणैः सिंहो मृगगणैरिव ॥ ६०

---

1 M. lus dbah
2 Lit. ye tam = sattva marem
3 Lit. kemam = vatho jam

दुःखेन योध्यत इति दुर्योधनः । कथं चिदपि न पराजीयत इत्यर्थः । कथमिव । यथा हि सिंहो मृगराजो मृगकुलमध्ये महातेजोबलसमन्वागतो विहरन् वने सर्वमृगानभिभवति । न च तैरभिभूयत इति । एव बोधिसत्त्वो दुर्योधनो भवेत् ॥

इदमपरमपि निमित्तमुद्ग्रहीतव्यमित्याह ।

महत्स्वपि हि कृच्छ्रेषु न रसं चक्षुरीक्षते ।
एवं कृच्छ्रमपि प्राप्य न क्लेशवशगो भवेत् ॥ ६१

अतिप्रकर्षवत्स्वपि कृच्छ्रेषु दुःखेषु सत्सु रसं मधुरादिकं जिह्वेन्द्रियग्राह्यं न चक्षुरीक्षते न प्रतिपद्यते न विषयीकरोतीत्यर्थः । तस्य[ा]विषयत्वात् । नाविषये प्रवर्तत इति भावः । एवमुक्तरसचक्षुर्न्यायेन कष्टमपि प्राप्य न क्लेशवशं गच्छेत् ॥

इत्युक्तेन प्रबन्धेन स्थामबलं विधाय रतिबलमावेदयितुमाह ।

यदेवापद्यते कर्म तत्कर्मव्यसनी भवेत् ।
तत्कर्मशौण्डोऽतृप्तात्मा क्रीडाफलसुखेप्सुवत् ॥ ६२

कर्म सभारनिबन्धन ध्यानाध्ययनादिलक्षण यदेवापद्यते । क्रमकरणयोगेनापतित भवेत् । तस्मिन्नेव कर्मणि व्यसनी भवेत् । तत्क्रियारसनिमग्नचित्त । तत्कर्मशौण्डस्तत्प्रवृत्तिलम्पटः । अतृप्तात्मा पुन पुनरभिलाषयुक्त । क इव । क्रीडाफलसुखेप्सुवत् । द्यूतादिक्रीडाया यत्फल सुख तदाप्तुमिच्छुरिव ॥

इतोऽपि विचारयता कर्मणि रतिरुत्पादयितव्येत्युपदर्शयन्नाह ।

सुखार्थं क्रियते कर्म तथापि स्यान्न वा सुखं ।
कर्मैव तु सुखं यस्य निष्कर्मा स सुखी कथं ॥ ६३

सर्वैरेव [95a] कर्मफलसुखलिप्सया कर्म क्रियते । अन्यथा तत्र प्रवृत्तिर्न स्यात् । तथाप्येवं चेतसा प्रवृत्तावपि कस्य चित्कर्मणोऽभिवाञ्छितफलं स्यात् । कस्य चित्पुनर्न स्यात् । निष्फलारम्भस्यापि सम्भवात् । तथापि कर्मारम्भात्पुनः फलसम्भावनया नैव निवर्तते जनः । यस्य पुनः कर्मैव सुखं न तदुत्तरमपरसुखाभिलाषः स निष्कर्मा कर्मविरहितः कथं सुखी स्यात् । न कथं चिदित्यर्थः ॥

इदमपि भावयता कर्मण्यभिनिवेष्टव्यमित्याह ।

कामैर्न तृप्तिः[1] संसारे क्षुरधारामधूपमैः ।
पुण्यामृतैः कथं तृप्तिर्विपाकमधुरैः शिवैः ॥ ६४

रूपादिविषयैः । संसार इति संसरति पुनः पुनः । अभूतैरतृप्तिरनाप्यायनं । किंभूतैः क्षुरधारामधूपमैः । क्षुरधारायां यन्मधु मधुरसं यदास्वाद्य[2] तृष्णावशाज्जिह्वोच्छेदनोत्तरकालं[3]

---

1 See Commentary: kāmair atṛptiḥ

2 Ms: āsvādya

3 Ms: tṛṣṇāvaśā jihvā°.

तैलपात्रधरो यद्वदसिहस्तैरधिष्ठितः ।
स्खलिते मरणत्रासात्तत्परः स्यात्तथा व्रती ॥ ७०[1]

यथा कश्चित्पुरुषश्चण्डनृपाज्ञया तैलपरिपूर्णपात्रमादाय पिच्छलसंक्रमेणासिहस्तैः राजपुरुषैः । बिन्दुमात्रतैलभ्रंशेऽप्यत्रैव त्वां प्राणैर्वियोज[यि]ष्याम इति ब्रुवाणैरधिष्ठितो गच्छन् यदि ममात्र कथंचित्स्खलितं स्यात्तदा नूनममी मां व्यापादयेयुरिति मरणभयात्तत्परो भवति । तथा व्रती गृहीतसंवरः प्रकृतस्खलिते नरकादिदुःखत्रासात्तदनवकाशाय तत्परः स्यात् यत्नवान् भवेत् ॥ उक्तमु[96b]पसंहृत्य दर्शयन्नाह ।

तस्मादुत्सङ्गगे सर्पे यथोत्तिष्ठति सत्वरं ।
निद्रालस्यागमे तद्वत्प्रतिकुर्वीत सत्वरं ॥ ७१

यत एवं तस्मादुत्सङ्गगे क्रोडगते सर्पे आशीविषे यथा त्वरितमेवोत्तिष्ठति । मा मामयमदंक्षीत् । तथैव निद्रालस्यागमे मिद्धकौसीद्यप्रादुर्भावे प्रतिकुर्वीत तत्क्षणिपक्षानित्यतादिभावनया प्रतीकारं कुर्यात् ॥

अथ चैव यत्नवतोऽपि कथंचित् किंचित्स्खलितं शरस्खलितन्यायेन स्यात् । तदा प्रतीकारं कृत्वा पुनर्यत्नवान् भवेत् । इत्युपदर्शयन्नाह ।

एकैकस्मिंश्छले सुष्ठु परितप्य विचिन्तयेत् ।
कथं करोमि येनेदं पुनर्मे न भवेदिति ॥ ७२

स्मृतिप्रमोषे सत्येकैकस्मिन् प्रत्येकं छले स्खलिते कथं चित्क्लेशानामनुप्रवेशे सति । परितप्याध्याशयेन मनसापं कृत्वा विचिन्तयेत् । अहो बत जानन्नेव स्खलितोऽस्मि । तत्केन प्रकारेणात्र प्रतिविधानं करोमि येन पुनरिदं छलं न स्यात् इत्येवं दृढमसारम्भं समादाय विहरेत् । न तु पुनः शिथिलः स्यादिति भावः ॥

अत एव विवेककामानां प्रतिषिद्धमप्यनुजानन्नाह ।

संसर्गं कर्म वा प्राप्तमिच्छेदेतेन हेतुना ।

आचार्योपाध्यायतदन्यसब्रह्मचारिप्रभृतिभिः । बहुश्रुतैस्त्रिपिटकवेदिभिः कौकृत्यविनोदनकुशलैः सह संसर्गं समवधानमिच्छेदाश्रयेत् । तद्विरहित एव तिष्ठेदित्यभिप्रायः । कर्म वा प्राप्तं । तदवचनादानुग्रामनोत्क्षण । आपत्तिषु उद्धरणं । संघकर्मप्रणयन वा समुत्पन्नमिच्छेत् । एतेन हेतुना तेषामाचारस्मरणाभिप्रायेण । एतदेवाह ।

कार्यं नामाप्यवस्थासु स्मृत्यभ्यासो भवेदिति ॥ ७३

[illegible]

भ्रामो भवेत् । अयत्नत एवात्मना[97a]त्सम्प्रमोषो[1] न स्यात् । इत्यनेनाभिप्रायेण । अयं समुदायार्थः । कल्याणमित्रसंनिधाना- त्तद्वचनानुशासनीतस्तदाचारदर्शनाच्च सदा स्मृतिमप्रमत्त- विहारिणः क्लेशा नावतारं लभन्ते । ततोऽस्याविरोधत एवोत्साहो वर्धत इति युक्तं ।

सदा कल्याणमित्रं च जीवितार्थेऽपि न त्यजेत् । इति ।[2]

तथा ।

उपाध्यायानुशासिन्या भीत्याप्यादरकारिणां ।
धन्यानां गुरुसंवासात्सुकरं जायते स्मृतिः ॥ इति ।[3]

अधुना तात्पर्यमुपदर्श्यात्मविधेयतामुपदर्शयितुमाह[4] ।

लघुं कुर्यात्तथात्मानमप्रमादकथां स्मरन् ।
कर्मागमाद्यथा पूर्वं सज्जः सर्वत्र वर्तते ॥ ७४

सर्वकर्मण्यात्मानं[5] कायवाक्चित्तलक्षणं तथा कुर्याद्यथा- भ्यासादायत्तिं नयेदित्यर्थः । यथा कर्मागमात्कर्मारम्भात्पूर्वं प्रागेव सज्ज आयत्तीकृतः सुदान्ताश्ववत् तन्मार्गनिरीक्षणाधीन इव कर्मणि प्रवर्तते ॥

उक्तमेवार्थमुदाहरणेन व्यक्तीकुर्वन्नाह ।

1 Ms. [illegible]
2 Supra V. 102
3 Supra V. 31
4 See VII. 16
Ms. [illegible]

यथैव तूलकं वायोर्गमनागमने वशं।
तथोत्साहवशं यायादृद्धिश्चैवं समृध्यति ॥ ७५

तूलकं कर्पासादिसमुद्भूतं यथा वायोर्गमने चागमने च वशमायत्तं। तथा तद्वदेव उत्साहवशं यायात् वीर्यवशवर्ती भवेत। एवमभ्यासपरायणस्य ऋद्धिस्चाकाशगमनादिलक्षणा समृध्यति संपद्यते ॥

परात्मसमतापरात्मपरिवर्तने पुनरुभयत्राप्युपयुक्ते[1] इति ध्यानपरिच्छेद एव व्याख्येये ॥

इति प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां वीर्यपारमितापरिच्छेदः[2] समाप्तः ॥

प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां ध्यानपारमिता अष्टमः परिच्छेदः।

तदेव क्षान्तेरनन्तरं वीर्यमभिधाय यदुक्तं।

संश्रयेत वनं ततः।

समाधानाय युञ्जेत भावयेच्चाशुभादिकं॥

इति[1] तदर्धयित्वैवमित्यादिना प्रतिपादयितुमुपक्र[97]मते।

वर्धयित्वैवमुत्साहं समाधौ स्थापयेन्मनः।

एवमुक्तप्रतिपक्षासेवनादिना विपक्षमुन्मूल्य वीर्यं वर्धयित्वा ऽनाभोगवाहितया स्थिरीकृत्य समाधौ समाधाने चित्तैकाग्रतायां स्थापयेन्मनः। तत्र निवेशयेत्। आरोपयेदिति यावत्। किमर्थमित्याह।

विक्षिप्तचित्तस्तु नरः क्लेशदंष्ट्रान्तरे स्थितः॥ १

तुरिति हेतौ। यस्मात्समाधानमन्तरेण विक्षिप्तचित्तो ऽसमाहितचित्तसमुदाचारो वीर्यवानपि नरः पुरुषः क्लेशानां राक्षसाणामिव दंष्ट्रान्तरे मध्ये स्थितः। कवलित एव तैरास्ते। तस्मात्॥

---

1 Part of the 20 th kārikā of the Çikṣ.. , See pp XLV and 17 l 5 ?

यथैव तूलकं वायोर्गमनागमने वशं।
तथोत्साहवशं यायादृद्धिश्चैवं समृध्यति॥ ७५

तूलकं कर्पासादिसमुद्भूतं यथा वायोर्गमने चागमने च वशमायत्तं। तथा तद्वदेव उत्साहवशं यायात् वीर्यवशवर्ती भवेत्। एवमभ्यासपरायणस्य ऋद्धिराकाशगमनादिलक्षणा समृध्यति संपद्यते॥

परात्मसमतापरात्मपरिवर्तने पुनरुभयत्राप्युपयुक्ते[1] इति ध्यानपरिच्छेद एव व्याख्येये॥

इति प्रज्ञाकरमतिकृतायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां वीर्यपारमितापरिच्छेदः[2] समाप्तः॥

---

1 ubhayatra = dhyāne vīrye ca
2 Tib (fol 173b) brtson hgrus

प्रज्ञाकरमतिरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां
ध्यानपारमिता अष्टमः परिच्छेदः ।

तदेवं क्षान्तेरनन्तरं वीर्यमभिधाय यदुक्तं ।

स्थैर्येण बलं ततः ।

समाधानाय युञ्जीत भावयित्वात्मभादिकम् ॥

इति तदर्धयित्वैवमित्यादिना प्रतिपादयितुमुपक्र[illegible] ।

वर्धयित्वैवमुत्साहं समाधौ स्थापयेन्मनः ।

एवमुक्तप्रतिपक्षभावनादिना विपक्षमुत्साह्य वीर्यं संवर्ध्य [illegible] नाभोगवाहितया स्थिरीकृत्य समाधौ समाधाने [illegible] तायां स्थापयेन्मनः । तत् [illegible] । [illegible] [illegible] समर्थमित्याह ।

विक्षिप्तचित्तस्तु नरः क्लेशदंष्ट्रान्तरे स्थितः ॥ १

तुरिति हेतौ । यस्माद्[illegible] [illegible] [illegible] वीर्यवानपि नर [illegible] [illegible] राक्षसानामिव दंष्ट्रान्तरे सर्व स्थितः । [illegible] [illegible] तस्मात् ॥

[illegible]

तत्र तावत्समाधिविपक्षं विक्षेपं निराकर्तुं पीठिकाबन्धं[1] रचयन्नाह ।

कायचित्तविवेकेन विक्षेपस्य न संभवः ।
तस्माल्लोकं परित्यज्य वितर्कान्[2] परिवर्जयेत् ॥ २

कायविवेको जनसंपर्कविवर्जनता । चित्तविवेकः कामादिवितर्कविवर्जनता । इति कायचित्तयोर्विवेके निरासङ्गतया विक्षेपस्य तयोरुन्नततायाः आलम्बनाप्रतिष्ठानस्येति[3] यावत् । न संभवः न प्रादुर्भावः । यत एवं तस्माल्लोकं स्वजनबान्धवादिलक्षणं परित्यज्य विहाय पूर्वं वितर्कांश्चित्तविक्षेपहेतून् परिवर्जयेत् परित्यजेत् ॥

तत्र लोकापरित्यागहेतुं तावन्निराकर्तुमुपदर्शयन्नाह ।

स्नेहान्न त्यज्यते लोको लाभादिषु च तृष्णया[4] ।
तस्मादेतत्परित्यागे विद्वानेवं[5] विभावयेत्[6] ॥ ३

आत्मात्मीयग्रहप्रवर्तितोऽभिष्वङ्गः स्नेहः । तस्माच्च त्यज्यते लोकः । लाभादिषु च तृष्णया । आदिशब्दात्सत्कारयशःश्लोकादयः परिगृह्यन्ते । तेषु तृष्णया प्रलोभेन । चकाराच्च त्यज्यते लोक इति संप्रतीयते । यत एतत्कारणमपरित्यागस्य तस्मा-

---

1 [illegible] (P. W. from Khandayukta 15 g) — intro [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible] doya ... prit. [illegible]
4 [illegible]
5 [illegible]
6 [illegible]

देतस्य क्लेशस्य लोभादीनां वा । यदि वा लोकस्य परित्यागनिमित्तं विद्वान् विचक्षणः । एवमिति वक्ष्यमाणं विभावयेत् ॥

तदेवाह ।

शमथेन विपश्यनासुयुक्तः
कुरुते क्लेशविनाशमित्यवेत्य ।
शमथः प्रथमं गवेषणीयः
स च लोके निरपेक्षयाभिरत्या ॥[1] ४

श[१८८a]मथः चित्तैकाग्रतालक्षणः समाधिः । तेन सुयुक्त इत्यपोद्धृत्येहापि[2] योजनीय । यदि वा हेत्वर्थे तृतीया । शमथेन हेतुना विपश्यनासुयुक्तः । सहार्थे वा । शमथेन सार्धं विपश्यनासुयुक्त इति ।

विपश्यना यथाभूततत्त्वपरिज्ञानस्वभावा प्रज्ञा । तया सुयुक्तः । युगनद्धवाहिमार्गयोगेन कुरुते क्लेशानां विनाशं प्रहाणमित्येवमवेत्य ज्ञात्वा क्लेशविमुमुक्षुणा शमथः प्रथममादौ गवेषणीयः । उत्पाद्य इत्यर्थः । तदनन्तरं विपश्यना ।

[3]समाहितो हि यथाभूतं प्रजानातीत्यवदन्मुनिः ।
शमाच्च न चलेच्चित्तं बाह्यचेष्टानिवर्तनादिति ॥

स च शमथः । लोके लोकविषये निरपेक्षयाभिरत्या ।

---

1 Metre

2 Cp P W annapoddhārya

3 It is the 9th kārikā of the Çikṣās, p XLI, text p 119 9 and Add Notes p 403 —The first part [an old saying of the Master Sam N III, 13, Milinda 39 s] is quoted Bodhic p IX, 1

अभिरतिं परिहरत एवोत्पद्यते नान्यथा ॥ तामेवाभिरतिनिरपेक्षतामुत्तरप्रबन्धेन दर्शयितुमाह ।

कस्यानित्येष्वनित्यस्य स्नेहो भवितुमर्हति ।
येन जन्मसहस्राणि द्रष्टव्यो न पुनः प्रियः ॥ ५

कस्य सचेतनस्य स्वयमेवानित्यस्य । अनित्येषु पुत्रदारादिषु । स्नेहो भवितुमर्हति युज्यते । केन हेतुना । येन कारणेन जन्मनां सहस्राणि अनेकानि जन्मान्यपर्यन्तसंसारे संसरता कदा चिदपि द्रष्टव्यो न पुनः प्रिय.[1] । प्रीणातीति प्रिय उच्यते ॥

तदपि चास्मिन्नास्ति । इत्याह ।

अपश्यन्नरतिं याति समाधौ न च तिष्ठति ।
न च तृप्यति दृष्ट्वापि पूर्ववद्बाध्यते तृषा ॥ ६

यदा तावन्न पश्यति त । तदायमरतिमधृतिं याति । तेनैवासौमनस्येन समाकुलितचित्तत्वात्समाधौ न च तिष्ठति । नैव स्थितो भवति । तमवलम्बितुमशक्त इत्यर्थः । अथ यदापि प्रियदर्शनमस्य जायते । तदापि न च तृप्यति । दृष्ट्वापि पुनरधिकतर बाध्यते [98b] तृषा । तद्दर्शनाभिलाषेण पूर्ववत् । अदर्शनकाल इव पीड्यते ॥

अपि च सर्वानर्थनिदान प्रियसगतिकरणमित्युपदर्शयन्नाह ।

---

1 Ms has priyah api ca prinati

Ditto (English) Part II, Fasc 1	0	12
Prakrta Lakshanam, (Text) Fasc 1	1	8
Parasara Smrti, (Text) Vol I, Fasc 1-8; Vol II, Fasc 1-6; Vol III, Fasc 1-6 @ /6/ each	7	8
Parasara, Institutes of (English)	0	12
Prabandhacintamani (English) Fasc 1-3 @ /12/ each	2	4
*Sama Veda Samhita, (Text) Vols I, Fasc 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8, @ /6/ each Fasc	12	6
Sankhya Sutra Vrtti, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc 1-3 @ /12/ each	2	4
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc 1-5	1	14
Susruta Samhita (Eng.) Fasc 1 @ /12/	0	12
*Taittiriya Samhita (Text) Fasc 14-45 @ /6/ each	12	0
Tandya Brahmana (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Tantra Vartika (English) Fasc 1-2 @ /12/	1	8
Tattva Cintamani, (Text) Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 2-10, Vol III Fasc 1-2, Vol IV, Fasc 1, Vol V, Fasc 1-5, Part IV, Vol II, Fasc 1-12 @ /6/ each	14	4
Tattvarthadhigama Sutram, Fasc 1-2	0	12
Trikanda Mandanam (Text) Fasc 1-3 @ /6/	1	2
Upamita-bhava-prapanca-katha (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each	2	4
Uvasagadasao, (Text and English) Fasc 1-6 @ /12/	4	8
Vallala Carita, Fasc 1	0	6
Varaha Purana, (Text) Fasc 1-14 @ /6/ each	5	4
Varsa Kriya Kaumudi, Fasc 1-6 @ /6/	2	4
*Vayu Purana, (Text) Vol I, Fasc 2-6; Vol II, Fasc 1-7, @ /6/ each	4	8
Vidhana Parijata, Fasc 1-5	1	14
Visnu Smrti (Text) Fasc 1-2 @ /6/ each	0	12
Vivadaratnakara, (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each	2	10
Vrhannaradiya Purana, (Text) Fasc 2-6 @ /6/	1	14
Vrhat Svayambhu Purana, Fasc 1-6	2	4

Tibetan Series

Pag Sam Thi Sin, Fasc 1-4 @ 1/ each	4	0
Sher Phyin, Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1-3; Vol III, Fasc 1-5 @ 1/ each	13	0
Rtogs brjod dpag hkhri Sin (Tib. & Sans.) Vol I, Fasc 1-5; Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each	10	0

Arabic and Persian Series

'Alamgirnamah, with Index, (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each	4	14
Al Muqaddasi (English) Vol I, Fasc 1-3 @ /12/	2	4
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc. 1-5, Vol III, Fasc 1-5, @ 1/12/ each	29	12
Akbarnamah, with Index, (Text) Fasc 1-37 @ 1/ each	37	0
Ditto English Fasc, 1-8 @ 1/ each, Vol II, Fasc 1	9	0
Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger	0	8
Badshahnamah, with Index, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc 1-14 @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tusi, or, Tusy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each	3	0
Futūh ush Shām of Waqidi, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto of Āzādi, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc 1	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbalnamah-i-Jahangiri, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each	1	2
Isabah, with Supplement, (Text) 51 Fasc @ /12/ each	35	4
Maasir ul Umara, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-9; Vol III, 1-10; Index to Vol I, Fasc 10-11, Index to Vol II, Fasc 10-12; Index to Vol III, Fasc 11-12 @ /6/ each	18	
Maghazi of Waqidi, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	

* other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copi

Muntakhabu-t-Tawārīkh, (Text) Fasc 1-15 @ /6/ each .. Rs 5 1

Muntakhabu-t-Tawārīkh, (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol. II, Fasc 1-5 and 3 Indexes, Vol. III, Fasc 1 @ /12/ each .. 12

Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each . 7

Ma'āsir-i-'Ālamgīrī, (Text), Fasc 1-6 @ /6/ each . 3

Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc 1 . 0

Nizāmī's Khiradnāmah-i-Iskandarī, (Text) Fasc 1-2 @ /12/ each 1

Riyāzu-s-Salātīn, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each . 1 1

Ditto Ditto (English) Fasc 1-5 3 1

Tabaqāt-i-Nāṣirī, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each 1 1

Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each 10

Ditto Index 1

Tārīkh-i-Fīrūz Shāhī of Ziyā-d-dīn Barnī (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each . 2 1

Tārīkh-i-Fīrūzshāhī, of Shams-i-Sirāj Aif, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each 2

Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1-2 @ 1/8/ each 3

Wis o Rāmīn, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each 1 1

Zafarnāmah, Vol. I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-8 @ /6/ each 6

Tuzuk-i-Jahāngīrī, (Eng) Fasc 1 0 1

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. Asiatic Researches Vols XIX and XX @ 10/ each .. 20
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No; and from 1870 to date @ /8/ per No
3. Journal of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), @ 1/8 per No to Members and @ 2/ per No to Non-Members

N.B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume

4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3

A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R B Shaw (Extra No J A S B, 1878) . 4

Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No, J A S B, 1868) 2

Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E Blyth (Extra No, J A S B, 1875) 4

5. Anīs-ul-Musharrahīn 3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata 3
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal .. 3
8. Ināyah, a Commentary on the Hidāyah, Vols II and IV, @ 16/ each 32
9. Jawāmiu-l-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to Part I 2
10. Khizānatu-l-'ilm 4
11. Mahābhārata, Vols III and IV, @ 20/ each 40
12. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to @ 6/ each 18
13. Sharaya ool-Islām . 4
14. Tibetan Dictionary, by Csoma de Körös 10
15. Ditto Grammar " " 8
16. ...iraçabdāmṛta, Parts I and II @ 1/8 3

...riptive catalogue of the paintings, statues, &c, in the rooms of ... Society of Bengal, by C R Wilson 1

... on maps illustrating the Ancient Geography of Kasmir, by ...ein, Ph D, Jl Extra No 2 of 1899 .. 4

...otices of Sanskrit Manuscripts, Fasc 1-29 @ 1/ each ... 29 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr R L Mitra 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only

9 9 04

Books are supplied by V.-P P.

BIBLIOTHECA INDICA:

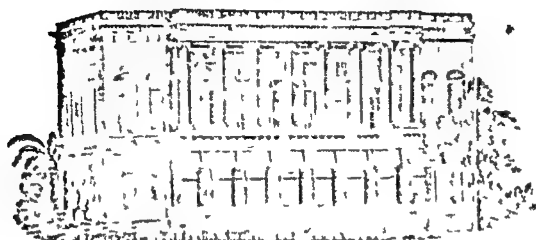
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

New Series, No. 1126.

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।

PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY

TO THE

BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA

EDITED WITH INDICES

BY

LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN,

PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT.

FASCICULUS IV

CALCUTTA

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET

1905

[illegible]

Asiatic Society of Bengal [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Rs.

Advaita Brahma [illegible] 0

Adi [illegible] 4

*Agni Purana (Text) Fasc 1-14 [illegible] each

Aitareya Brahmana [illegible] Vol II, Fasc 1-5, Vol III, Fasc 1-5 Vol IV [illegible] 6

Aphorisms of Sandilya [illegible]

Astasahasrika Prajnaparamita (Text) Fasc [illegible] each 1

Agvavaidyaka [illegible]

Avadana Kalpalata (Sans and Tibetan) [illegible] I, Fasc 2-5, Vol II Fasc 1-5 @ 1 each 3 0

Bala Bhatt, Vol I, Fasc 1-2 1

Baudhayana Srauta Sutra Fasc 1-3 [illegible] each 1

*Bhamati, (Text) Fasc 1-8 [illegible] each 1

Bhatta Dipika Vol I, Fasc 1-5 1

Brhaddevata (Text) Fasc 1-4 [illegible] each 2

Brhaddharma Purana (Text) Fasc 1-6 [illegible] each 1

Bodhicaryavatara of Cantideva, Fasc 1-3 0

Catadusani, Fasc 1-2 8

Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-4 @ 2/ each 4

Çatapatha Brahmana, Vol I Fasc 1-7, Vol III, Fasc 1-6 3

Çatasahasrika prajnaparamita (Text) Part I, Fasc 1-10 @ /6/ each

*Caturvarga Chintamani Text Vols II 1-25, III Part I, Fasc 1-18 Part II, Fasc 1-10 @ /6/ each, Vol IV, Fasc 1-4 21 3

Çlokavartika, (English) Fasc 1-4 4

*Çrauta Sutra of Āpastamba, (Text, Fasc 6-17 @ /6/ each

Ditto Çankhayana, (Text) Vol I, Fasc 1-7; Vol II, Fasc. 1-4, Vol III, Fasc 1-4 @ /6/ each, Vol 4, Fasc 1 6 1

Çri Bhāshyam, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each 0

Dan Kriya Kaumudi, Fasc 1-2 2

Gadadhara Paddhati Kālasara, Vol I, Fasc 1-7 1

Kāla Mādhava, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each 3

Kāla Viveka, Fasc 1-6 4

Kātantra, (Text) Fasc 1-6 @ /12/ each 10

Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc 1-14 @ /12/ each 3

Kūrma Purāna, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each 2

Lalita-Vistara, (English) Fasc 1-3 @ /12/ each

Madana Pārijata, (Text) Fasc 1-11 @ /6/ each

Mahā-bhāsya pradipōdyōta, (Text) Fasc 1-9 & Vol II, Fasc 1-12 @ /6/ each Vol III Fasc 1-2 5 1

Manutikā Saṅgraha, (Text Fasc 1-3 @ /6/ each 6

Mārkandēya Purana, (English) Fasc 1-9 @ /12 each 4

*Mimāmsā Darçana, (Text) Fasc 7-19 @ /6/ each 2

Nyāyavārtika, (Text) Fasc 1-6 @ /6/

न पश्यति यथाभूतं संवेगादवहीयते ।
दह्यते तेन शोकेन प्रियसंगमकाङ्क्षया ॥ ७

यथाभूतमविपरीतं दोषगुणान्न पश्यति। न जानाति। प्रियसंगमकाङ्क्षया तेनैव मोहेन संवेगादवहीयते[1]। भ्रष्टो भवति। तथा तेनैवाभिष्वङ्गेण दह्यते। तेन शोकेन मुहूर्तमपि विच्छेदे। तथा तेन शोकेन दह्यते। परितप्यते तेनैव मनस्तापेन प्रियसंगमकाङ्क्षया। प्रियस्य संगमः संप्रयोगः। तस्मिन्नाकाङ्क्षा तृष्णा। तया हेतुभूतया। पुनरुत्तरोत्तरमधिकाधिकप्रार्थनया ॥

इतोऽप्यनर्थहेतुरेव तत्संगतिरित्याह।

तच्चिन्तया मुधा याति[2] ह्रस्वमायुर्मुहुर्मुहुः।

तस्य प्रियस्य तत्संगमस्य वा चिन्तया तद्गुणानां सदा परिभावनया। कथं नाम ममास्य प्रियसंगमस्य विच्छित्तिर्न भूदिति तल्लीनचित्ततया वा। निःफलमेवायुःसंस्काराः प्रतिक्षणं क्षीयन्ते। न च कश्चिदपि कुशलकर्मणि समुपयुज्यन्त इति भावः॥

न च यदर्थमायुः क्षयमुपनीयते तन्मित्रं[3] स्थिरमित्यत आह।

---

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. BERNARD QUARITCH,

11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each .. Rs 1
Advaitachinta Kaustubha, Fasc. 1-2 0
*Agni Purana, (Text) Fasc. 4-14 @ /6/ each ... 4
Aitareya Brahmana, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each ...
Aphorisms of Sandilya, (English) Fasc. 1 0
Astasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each ... 2
Açvavaidyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each ... 1
Avadāna Kalpalata, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 2-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1 each ... 9
Bāla Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2 ... 0
Baudhayana Srauta Sutra, Fasc. 1-3 @ /6/ each 1
*Bhāmati, (Text) Fasc. 4-8 @ /6/ each ... 1
Bhātta Dīpikā Vol. I, Fasc. 1-5 .. 1
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each ... 1
Bṛhaddharma Purana, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each .. 2
Bodhicaryavatara of Cantideva, Fasc. 1-3 .. 1
Catadusani, Fasc. 1-2 0
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each 8
Çatapatha Brāhmana, Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. III, Fasc. 1-6 ... 4
Çatasahasrika prajnaparamita (Text) Part I, Fasc. 1-10 @ /6/ each ... 3
*Caturvarga Chintamani (Text) Vols. II 1-25, III Part I, Fasc. 1-18 Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each, Vol. IV, Fasc. 1-4 ... 21
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-4 3
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 6-17 @ /6/ each .. 4
Ditto Çānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7, Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-4 @ /6/ each, Vol. 4, Fasc. 1 ... 6
Çri Bhāshyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each 1
Dāna Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2 ... 0
Gadadhara Paddhati Kālasara, Vol. I, Fasc. 1-7 .. 2
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each . 1
Kāla Viveka, Fasc. 1-6 . 2
Kātantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each 4
Kathā Sarit Sāgara (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each 10
Kūrma Purana, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each . 3
Lalita-Vistara, (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each . 2
Madana Parijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each 4
Mahā-bhāṣya-pradipōdyōta, (Text) Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12 @ /6/ each, Vol. III, Fasc. 1-2 .. 8
Manutīkā Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each 1
Mārkandēya Purana, (English) Fasc. 1-9 @ /12/ each 6
*Mīmāmsā Darçana, (Text) Fasc. 7-19 @ /6/ each 4
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ . 2

क्षणाद्भवन्ति सुहृदो भवन्ति रिपवः क्षणात्[1] ।
तोषस्थाने प्रकुप्यन्ति दुराराधाः पृथग्जनाः ॥ १०

[illegible] भवन्ति । [illegible] हितप्रयोजन-
[illegible] । [illegible] विविधनाम[illegible]
[illegible] भवन्ति । न च [illegible] नियत ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]कुर्वन्ति ।
[illegible] दुराराधा [illegible] पृथग्जना[2] जनाः ॥
[illegible]कुपदर्शयन्नाह ।

हितमुक्ताः प्रकुप्यन्ति वारयन्ति च मां हितात्[3] ।
अथ न श्रूयते तेषां कुपिता यान्ति दुर्गतिं ॥ ११

[illegible] अभिहिताः प्रकुप्यन्ति
[illegible] न पुनस्तत्र हितमिति कुर्वन्ति । प्रत्युत वारयन्ति
च मां हितात् । [illegible] तदानीं [illegible]प्रयागफलानुष्ठानेनेति तथ
[illegible] मां निषेधयन्ति तत । अथ न श्रूयते तेषां बालानां
वचनमिति [illegible] । यदि तद्वचनलङ्घनेन हिते प्रवृत्ति
क्रियते । तदा कुपिता [illegible] निवर्तन्त इति तस्मिन्
हितकर्मकारिणि [illegible] [illegible] तत्कर्मप्रेरिता दुर्गति
प्रयान्ति ॥

---

1 Cf. [illegible] 10. [illegible]
2 [illegible]
[illegible] Cp. [illegible]
3 Here the MS. [illegible] Kopam [illegible]

इमं च बालधर्ममपरं तद्विवेकाय भावयेदित्युपदर्शयन्नाह।

ईर्ष्योत्कृष्टात्समाद्वन्द्वो हीनान्मानः स्तुतेर्मदः।
अवर्णात्प्रतिघश्चेति कदा बालाद्धितं भवेत्॥ १२

आत्मनो विद्याकुलधनादिभिरुत्कृष्टादुत्तमादीर्ष्या परसम्पत्त्यसहनता जायते। अर्थात्तेष्वेव। आत्मना समात्तुल्याद्वन्द्वो विवादः। आत्मनो हीनादधमान्मानोऽभिमानः। अहमितः श्रेष्ठ इत्यभिमननात्। स्तुतेर्मदः सदसतां तद्गुणानामाख्यानादहं महीयानित्यारोपादवलेपः। अवर्णादात्मनो दोषकीर्तनश्रवणाद्द्वेषश्च। अर्थादवर्णवादिनि। इत्येवं कदा कस्मिन् काले बालाद्धितं भवेत्। न कदाचिदित्यर्थः॥

इतोऽपि बालान् परिहृत्य विहरेदिति प्रतिपादयितुमाह।

आत्मोत्कर्षः परावर्णः संसाररतिसंकथा।
इत्याद्यवश्यमशुभं किंचिद्बालस्य बालतः॥ १३

एकस्य बालस्यापरस्माद्बालादित्येवमादि किंचिदशुभमकुशलमवश्यं नियमेन जायते। किं तत्। आत्मन उत्कर्षः प्रकर्षः श्रुतज्ञानादिप्रशंसया। परेषामवर्णो दोषप्रकाशनं श्रुतादिप्रच्छादनं। या संसारे रतिरभिरामः तस्य संकथा सवर्णनं कामगुणाना मप्रमोदनात्। इत्यादि एवंप्रकारं॥

एवं तस्यापि तत्सङ्गात्तेनानर्थसमागमः।

अपरस्यापि। तत्सङ्गाद्द्वितीयस्य सङ्गात्। किंचिदशुभमवं

स्यात् । येनैव तेन कारणेन अनर्थस्याकल्याणस्य समागमः संप्राप्तिरेवायं बालसमागमः । अत आर्यधर्मानुशिक्षणार्थं ॥

एकाकी विहरिष्यामि सुखमक्लिष्टमानसः ॥ १४[1]

बालजनसंगमवियुक्तोऽद्वितीयो विहरिष्यामि । तद्विवेकात्सुखं क्रियाविशेषणमेतत् । कथमक्लिष्टमानस इति [105b] तत्संपर्कविवर्जनात् तत्कृतसंक्लेशाभावात् । पूर्वस्मिन् हेतुपदमेतत् । यदि वा सुखं कायिकं । अक्लिष्टमानस इति मानसं ॥

तस्माद्बालजनसंपर्कजदुःखपरिजिहीर्षुणा तत्संगतिर्न कार्येति कथयितुमाह ।

बालाद्दूरं पलायेत प्राप्तमाराधयेत्प्रियैः ।
न संस्तवानुबन्धेन किं तूदासीनसाधुवत्[2] ॥ १५

बालात्सर्वतो दूरमारात्पलायेत । अपसरेत् । यथा तैः[3] सह काचिदपि संगतिर्न स्यात् । अथ कथंचिद्दैवयोगाद्भवेत् । तदा प्राप्तं मिलितमाराधयेत् । आराधयेत्[4] । प्रियैः प्रीतिकरैरुपचारैः । आराधयन्नपि न संस्तवानुबन्धेन न परिचयासक्तिकरणाभिप्रायेण । यदि वा न संस्तवानुनयेन । किं तर्हि प्रतिघानुनयवर्जनादुदासीनसाधुवत् सदाचारमध्यस्थजनवत् ।

---

1 Cp. Çiks. 197.
2 Cp. Çiks. 194 & 197.
3 [illegible]
4 Çiks. [illegible]

इदमपरं साधुजनसमाचारं शिक्षयितुमाह।

धर्मार्थमात्रमादाय भृङ्गवत्कुसुमान्मधु।
अपूर्व इव सर्वत्र विहरिष्याम्यसंस्तुतः॥ १६

धर्मायेदं धर्मार्थं तदेव केवलं तन्मात्रं। तदादाय गृहीत्वा। सारादानं कृत्वेत्यर्थः। भृङ्गवत् चञ्चरीकवत्। मधु मकरन्दं। यदि वा धर्म एवार्थः प्रयोजनमस्य चीवरपिण्डपातादेरिति विग्रहः। बालसंपर्कविमुखः अपूर्व इव नवचन्द्रोपमः सर्वत्र देशे स्थाने वा[1] विहरिष्यामि। असंस्तुतः अपरिचितः। तन्निवासिजनैः प्रत्यासत्तिरहित इत्यर्थः॥

तदेव प्रियसंगतिकारणं स्नेहमपाकृत्य सांप्रतं लाभादितृष्णा लोकापरित्यागकारणं परिहर्तव्येत्युपदर्शयन्नाह।

लाभी च सत्कृतश्चाहमिच्छन्ति बहवश्च मां।
इति मर्त्यस्य संप्राप्तान्मरणाज्जायते भयं॥ १७

लाभो विद्यतेऽस्येति। चीवरपिण्डपातादिलाभयोगाल्लाभी चाहं। सत्कृतश्च पूजितो जनैः। इच्छन्ति अभिलषन्ति बहवः अनेके मां। [100b] बहुजनसंमतोऽहमित्यर्थः। इत्येवं चिन्तायत एव मर्त्यस्य मनुष्यस्य मरणाज्जायते भयं। किंभूतात्संप्राप्तात् अचिन्तितोपस्थितात्। इति सर्वदावश्यभाविमरणमनभि-

[1] Tib. has gnas skabs kun tu am yul kun tu = sarvadaśāyāṃ sarvadeśe vā

कारात् किं लोकस्य बालजनस्य चिन्तया चरितपरिभावनया । न किंचित्प्रयोजनमनुपदेयत्वादिति भावः[1] ।

इत्थमपि बालजनसंगतिर्दुःखहेतुरेवेत्याह ।

निन्दन्त्यलाभिनं सत्त्वमवध्यायन्ति लाभिनं ।
प्रकृत्या दुःखसंवासैः कथं तैर्जायते रतिः ॥ २३

निन्दन्ति कुत्सयन्ति । अलाभिन लाभविरहितं सत्त्वं । अकृतपुण्योऽयं वराको येनायं पिण्डपातादिमात्रकमपि नैवा-परिक्लेशेन[2] प्राप्नोतीति । लाभिन पुनरवध्यायन्ति प्रसन्नैर्दायक-दानपतिभिश्चीवरादिप्रदानैः पूजितं । कुहनादिभिरपि[3] दायक-दानपतीन् प्रसाद्य चीवरादिलाभमासादयति । अन्यथा किमन्यस्य तथाविधा गुणा न सन्ति येनायमेव वरं लभते

---

1 Neither the Sanskrit Ms. nor the Tib. translation show any lacuna, but it seems that these last words refer to the stanza 22 tasmāt kiṃ lokacintayā. According to the Text Mss., we have

Yatra yatra ratiṃ yāti manaḥ sukharimohitam
tat tat sahasraguṇitaṃ duḥkhaṃ bhūtvopatiṣṭhati [18]
tasmāt prājño na tām icched icchāto jāyate bhayam
svayam eva ca yāty etad dhairyaṃ kṛtvā pratīkṣatām (a) [19]
bahavo lābhino 'bhūvan bahavaç ca yaçasvinaḥ
saha lābhayaçobhis te na jñātāḥ kva gatā iti [20]
mām evānye jugupsanti kiṃ prahṛṣyāmy ahaṃ stutaḥ
mām evānye praçaṃsanti kiṃ viṣīdāmi ninditaḥ [21]
nānādhimuktikāḥ sattvā jinair api na toṣitāḥ
kiṃ punar mādṛçair ajñais tasmāt kiṃ lokacintayā [22]

(a) Minayev has pratīkṣya

2 According to Tib. naiva parikleçena "as he cannot obtain the utensils, even with difficulty", ... as he does not obtain ... but with difficulty

3 On kuhana, see *Çikṣās.*, index

नापर इत्यस्मिंश्चित्तमप्रसादयन्ति वचनं चैवमुद्गिरन्ति । इत्यु-भयथापि तेभ्यो न चेतसि शान्तिरस्ति ॥

तदेवं प्रकृत्या स्वभावेन दुःखहेतुत्वात् । दुःखं [स]वासो येषां बालानां ते तथा । तैस्तथाविधैः सह सवसतः कथं जायते रतिः । नैवेत्यर्थः । न च ------ [1]सौमनस्येन च विहाराय विवेककामेन मयाऽरण्यनिषेवणाय यतितव्यमिति तदनुशंसां दर्शयन्नाह ।

नावध्यायन्ति तरवो न चाराध्याः प्रयत्नतः ।
कदा तैः सुखसंवासैः[2] सह वासो भवेन्मम ॥ २६

तरवो वृक्षा नावध्यायन्ति न चाराध्या आराधयितव्याः

1 A lacuna in the Ms

Tib (fol 168 a 5) lhas byis pa sñin hgrogs kyan brtan pa ma yin par | gan gi phyir byis pa zhes-pa la sogs pa gsuns te | grogs pa ni sñin du sdug pa yin la | de bzhin gśegs pas gsuns-pa ni lun rnams su gsuns pa yin no | ci phyir zhe na | gan gi phyir ran la dgos pa med par byis pa gan-la yan dga ba ni yo bar mi hgyur te | doi phyir de med pa las pa gan-la yan dga ba ni yo bar mi hgyur te | doi phyir de med pa la bzlog par hgyur ro | de kyan byis pa dan hgrogs pa yin na yan bstan pa ma yin no | de la byams pai byas pas kyin so sor skye bo mgu bar mi nus so | de lta bas na de dan hgrogs pa las byun bai ñes pa span bai ched du bde ba dan yid bde bas dben pa hdod pas,

na ca [illegible] dṛḍhamaitrī bhavati Yasmin [na] bāla ityādy āha

[na bālaḥ kasyacin mitram iti coktaṃ tathāgataiḥ
na svārthena vinā prītir yasmād bālasya jāyate 24]
(svārthadvāreṇa yā prītir ātmārtham prītir eva sā
[illegible] 25) (a)

[illegible]

[illegible] Tibetan trans[illegible]

अपगत इति । तदनुकूलसमाचरणेन शरणादिषु वसता विगमाभिप्रायरहितत्वात् [101a] । इति कदा तैस्तरुभिः सह वासो भवेन्मम । किंभूतैः सुखसंवासैरित्याशंसति । सुखहेतुत्वात्सुखमिति पूर्ववत् ॥

पुनरेकाकिताविहारेऽभिरतिमाह ।

शून्यदेवकुले स्थित्वा वृक्षमूले गुहासु वा ।
कदानपेक्षो यास्यामि पृष्ठतोऽनवलोकयन् ॥ २७

शून्यदेवकुले जनसंकीर्णतारहिते स्थित्वा निवस्य । रात्रिमेकामुषित्वा द्वे वा यथाभिलाषं वृक्षमूले वृक्षस्याधस्तात् । पर्वतादिषु गुह्यप्रदेशा गुहाः । तत्र वा । अनपेक्षः कदा यास्यामि । आसङ्गस्थानस्य कस्य चिदभावात् । अत एव पृष्ठतोऽनवलोकयन् पश्चादनिवृत्तेरभावात् ॥

पुनरन्यथा आह ।

अममेषु[1] प्रदेशेषु विस्तीर्णेषु स्वभावतः ।
स्वच्छन्दचार्यनिलयो विहरिष्याम्यहं कदा ॥ २८

येन विहिरोपकारिणा पूर्वमस्वीकृतेषु । विस्तीर्णेषु विपुलेषु सौमनस्यकारिषु । स्वभावतः स्वयमेव तथाविधेषु । न कृत्रिमतया । विहरिष्याम्यहं कदा । इत्याशास्ते ॥ एवं विहरतो

---

1 Cp. *Prajñāpāramitā*, 157 19.

यत्सुखं तदुपदर्शयन्नाह। स्वच्छन्दचारी न परतन्त्रवृत्तिः। अनिलयः। न विद्यते निलयो[1] आलयो निरासङ्गतया यस्येत्यनिलयः क्वचिदपि स्वीकाराभावात्। तथाभूतः प्रतिबद्धो न कस्य चित्॥ शेषः सुबोधः॥

पुनरेवमनपेक्षतया आशंसनीयमित्यादर्शयन्नाह।

मृत्पात्रमात्रविभवश्चौरासंभोगचीवरः।
निर्भयो विहरिष्यामि कदा कायमगोपयन्॥ २९

मृत्पात्रं मृन्मयं भिक्षाभाजनं। तदेव केवलं तन्मात्रं विभवो धनं यस्येति। तथा चौराणामसंभोग्यं पांसुकूलाम्बरकृततयाऽपरिभोग्यमनुपयुक्तमिति तावत्। तादृशं चीवरं वासो यस्य स तथा। एतद्द्वयमपि परैरहार्यं। अत एव निर्भयः कायजीवितनिरपेक्षतया च। तदेव दर्शयति। कायमगोपयन्निति। बाह्याध्यात्मिकस्य परिग्रहाग्रहस्याभावात्। अरक्षयन् [101b]॥

इयमनित्यता चासङ्गपरित्यागस्य कारणं सर्वदा सेवितव्येति वृत्तत्रितयेनोपदर्शयन्नाह।

कायभूमिं निजां गत्वा कङ्कालैरपरैः सह।
स्वकायं तुलयिष्यामि कदा शतनधर्मिणं॥ ३०
अयमेव हि कायो मे एवं पूतिर्भविष्यति।

---

1 So Ms.

[illegible], M. [illegible]

शृगाला अपि यद्गन्धान्नोपसर्पेयुरन्तिकं॥ ३१

अस्यैकस्यापि कायस्य सहजा अस्थिखण्डकाः।

पृथक् पृथग्गमिष्यन्ति[1] किमुतान्यः प्रियो जनः॥ ३२

कायभूमिं निजामिति श्मशानभूमिं। चिरमपि स्थित्वा तत्पर्यवसानत्वाच्छरीरस्य। कङ्कालैरपरैरिति पूर्वमृतानामस्थिभिः पञ्जरैः। शतन[2] पूतिभावः। तद्धर्मिणं तत्स्वभावं॥

तामेव तुलनां कथयत्ययमेव हीत्यादिना। एवमित्यपरकङ्कालगलितशरीरसादृश्यमुच्यते। पूतिः कुत्सितो भविष्यति। कीदृश इत्याह। शृगाला इत्यादि। अतिदुर्गन्धतया तदाहारपरायणानां गोमायूनामपि दुःसह इति॥

इत्यमपि प्रियस्य संगतिरनित्येत्याह। अस्यैकस्यापीत्यादि। अस्योपात्तस्यैकस्य एकत्वेन कल्पितस्यापि कायस्य। सहजाः कायेन सह जाताः। अस्थिखण्डकाः पृथक् पृथग्भविष्यन्ति[3]। विसंयुक्ता भविष्यन्तीत्यर्थः। किमुतान्यः प्रियो जनः पृथग् भविष्यति यः सर्वदा विसंयुक्त एवास्ते॥

स्यादेतत्। सुखदुःखसहायाः सदा ममैते पुत्रदारादयः। तदेषु युक्त एवानुनयः कर्तुमित्याह।

एक उत्पद्यते जन्तुर्म्रियते चैक एव हि।

नान्यस्य तद्व्यथाभागः किं प्रियैर्विघ्नकारकैः॥ ३३

---

[1] The commentary has bhaviṣyanti.—Tib. (so sor ḥgyur) gives no help.

[2] Ms. has śatana.

[3] bhaviṣyanti ?

ममतास्पदयोः तदिष्टस्य किंतु संविभागो स्यात्। सन्तानं च मत्कर्मोपनिबन्धेन भवद्भाग्यजुषोऽपि न ते मे। यतोऽभिमानमा-त्रेणैतत्। यतो नास्य तदात्मनो[1] व्यतिरिक्तस्य तद्भाग्य। तस्यानुनयकारिणो यथा। तस्य भागः प्रत्यगो जायते। तद् मा। तेनैव तस्याः सवेद्यमानत्वात्। अतो न किंचित्प्रयोजनं प्रियैः कुशलपक्षविघातकारिभिः॥

परमार्थतो न कस्य चित्केन चित्संगति[102a]रस्तीत्युप-दर्शयन्नाह।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य यथावासपरिग्रहः[2]।
तथा भवाध्वगस्यापि जन्मावासपरिग्रहः॥ ३४

मार्गप्रस्थितस्य कां चिद्दिशं गन्तुमुद्यतस्य यथाऽपरैरध्वगैः सहैकस्मिन्नावासे क्व चिन्मण्डपादौ वावासपरिग्रहो भवति। तथा संसारेऽपि कर्मायत्तगतेः संसरतो[3] ज्ञातिसगोत्रसालोहि-तादिभिरेकस्मिन् जन्म[न्य]वासपरिग्रहो जायते। पुनरपि तत्प-रित्यज्य क्व चिदेकाकितया याति। न च तत्र केचित्सहाया-स्तमनुगच्छन्ति। अतो न केन चित्कस्य चिद्वास्तवी संगतिः संभवति। तस्मान्नानर्थसहस्रोपनेत्रीं स्वयमुपकल्प्य केन चित्सं-गतिं कुर्यात्॥

---

1 Ms first hand tavātmano

2 Minaev has yathā va.a°

3 saṃsarataḥ s..ti° (first hand), saṃsarato jñāti° (second hand)

तदेवमभिधाय सगतिदोषं । एकाकितायाः पुनरिमे गुणा ति इत्तत्रितयेनोपदर्शयन्नाह ।

चतुर्भिः पुरुषैर्यावत्स न निर्धार्यते ततः ।
आशोच्यमानो[1] लोकेन[2] तावदेव वनं व्रजेत् ॥ ३५
असंस्तवाविरोधाभ्यामेक एव शरीरकः ।
पूर्वमेव मृतो लोके म्रियमाणो न शोचति ॥ ३६
न चान्तिकचराः के चिच्छोचन्तः कुर्वते व्यथां ।
बुद्धाद्यनुस्मृतिं चास्य विक्षिपन्ति न के चन ॥ ३७

अवश्यमनिच्छन्नपीदानीं जीर्णदवस्थायां मरणमुपगतो बला-स्त्याजयितव्यो . . . . [आशोच्य]मानः[3] । हा वत्सेत्यादि-विलापवचनैः परिदेव्यमानः लोकेन बन्धुप्रभृतिना तावदेव ततः पूर्वमेव वनं व्रजेत् ॥

कः पुनरत्र गुणविशेष इत्याह । असंस्तवेत्यादि । अनुनय-प्रतिघाभावात् । म्रियमाणो न शोचति । शोकोपजनितदुःख-

---

[1] Minaev according to L², M, has āçocyamāno, such the reading of the Tib (See n 3). L¹ āçocyamāno, and the Commentary paridevyamāna (yons su gdun-pa) supports this reading

[2] Minaev has loke na

[3] A lacuna in the Ms—Tib (Fol 170a4) has da ni gson pa'i mtha mi ldod l yan nes par bcin bar bgyur pa khyim na gnas pa'i stobs kyis dor bar bya ba yin pa, de bas na de ltar ran ñid kyis gson pa ñid na dor bar rigs so de nas 'ches pa ni kyim-nas so mya nan med par zhes pa ni = balat tyajayitavyo gṛhavasah, tasmād evam svayam jivann eva tyaktum arhati tata iti gṛhat āçocyamano

भागी न भवति । कुतः । पूर्वमेव मृतो लोके । यदैव गृ निष्क्रान्तः । तदैव स्वजनबान्धवादौ लोकविषये ॥

अयमपरो गुणस्तस्येत्याह । न चान्तिकचरा इत्यादि अन्तिकचराः समीपवर्तिनो ज्ञातिसगोत्रादयस्तद्वियोगात् शोचन्तः शोकमुपजनयन्तः । न च नैव कुर्वते व्यथां । आत्म कायमनसोः पीड़ां । यदि वा तेषां शोकं पश्यतो म्रियमाण मनस्तापं ॥ न केवलमयमेव गुणः । अपि तु बुद्धाद्य [102 नुस्मृतिं च । आदिशब्दाद्धर्माद्यनुस्मृति । तत्त्वालम्बनमनस्का वा । अस्येति जनसंपर्कविवेकचारिणो मरणसमये ॥

तस्मादित्यादिनोपसंहरति ।

तस्मादेकाकिता रम्या निरायासा शिवोदया ।
सर्वविक्षेपशमनी[1] सेवितव्या[2] मया सदा ॥ ३८

एकाकिता अनासङ्गविहारिता । रम्या सुखहेतुत्वात् निरायासा दुःखविपक्षत्वात् । शिवोदया निःश्रेयसावाहकत्वात् सर्वविक्षेपशमनी सर्वविक्षेपस्य कायवाङ्मनसिकदुराचारस्य शमनं निवर्तिनी समाधानहेतुत्वात् । सेवितव्या मया सदेत्यनेनाभि निवेशेनासङ्गः कार्य इत्यर्थः ॥

तदेवं जनसंपर्कविवर्जनात्कायविवेकं प्रतिपाद्य चित्तविवे प्रतिपादयितुमाह[3] ।

---

1 Ms. [illegible]
2 [illegible] Commentary
3 [illegible] VIII 39

[illegible]

[illegible] ॥ ३९

[illegible]

[illegible] ...नर्थजनका [illegible] परत्र च ।
[illegible] ...नैरयादौ परत्र च ॥ ४०

[illegible] ...यतयाऽप्रतिभिन्नात् [illegible]
[illegible] । [illegible] । तथाद्दिव्य
[illegible] इति [illegible] । [illegible] ...नर्थजनका

[illegible]

स्न [103b][1] . . . .

. . . [104a] स्यः। पश्यते त्वया श्मशानादिषु। तैर्गृध्रैरन्यैश्च गोमायुप्रभृतिभिर्मांसोच्छ्रयं मांसपुञ्जमिमं भक्षितं वीभत्सं दृष्ट्वा किमीर्ष्यालो न रक्षसीति योजयितव्य। किमिदानीं पलायसे इति वा व्यवहितेन संबन्धः॥ नन्विदमपि प्रष्टव्यो भवानित्याह।

निश्चलादपि ते त्रासः कङ्कालादेवमीक्षितात्।

निश्चलादपि काष्ठलोष्टसमानात्। तव त्रासो भयम् इति काका पृच्छति। कङ्कालात्। अस्थिपञ्जरात्। एवमपि

---

1 One folio wanting in the Ms.—Tib. fol. 171 a 5–172 b 2—The translation will be found in Appendix. Here we give the Sanskrit stanzas:

yadartham dūtidūtīnām kṛtāñjalir anekadhā
na ca pāpam akīrtir vā yadartham gaṇitā purā 41
prakṣiptaç ca bhaye 'py ātmā draviṇam ca vyayīkṛtam
yāny eva ca pariṣvajya babhūvottamanirvṛtiḥ 42
tāny evāsthīni nānyāni svādhīnāny amamāni ca
prakāmam sampariṣvajya kim na gacchasi nirvṛtim 43
unnāmyamānam yatnād (a) yan nīyamānam adho hriyā
purā dṛṣṭam adṛṣṭam vā mukham (b) jālikayāvṛtam 44
tan mukham tvatparikleçam asahadbhir ivādhunā
gṛdhrair vyaktīkṛtam paçya kim idānīm palāyase 45
paracakṣurnipātebhyo 'py āsīd yat parirakṣitam
tad adya bhakṣitam yāvat kim īrṣyālo na rakṣasi 46
māmsocchrayam imam dṛṣṭvā gṛdhrair anyaiç ca bhakṣitam
āhāraḥ pūjyate 'nyeṣām (c) srakcandanavibhūṣaṇaiḥ 47

(a) So L², M.—Minaev has yannād.
(b) Minaev has sukham.
(c) Minaev has yeṣām, L² teṣām, but Tib. gzhan gyi zas.

[illegible] । [illegible] । [illegible] एव [illegible] ।
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible] तेनापि [illegible] न किं ॥ ४८

[illegible] । किं न [illegible] भवति ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

स्पर्शादभ्यादेर्वा [illegible] च जायते ।
तथा[illegible] ते [illegible]पानं कथं प्रियं ॥ ४९

यो हि नाम [illegible] रागविदग्धितमरेतन्दः ।
[illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] । पर्यनुयोगमाह । एकमेव
[illegible] । तत्र तयोर्मध्ये [illegible]
[illegible] भवत. । [illegible] पानं कथं प्रियं ।
येन प्रकारेण [illegible] । द्वयोरपि तुल्येति भावः ॥
[illegible] । यद्यपि द्वयोरपि कारणमभिन्नं । तथापि

---

1 Ms. [illegible]

2 [illegible]

3 Ms. [illegible] —Tib. [illegible]

4 [illegible] in Minayev's edition and in Tib. translation of the text ([illegible]) Stanza 49th of Minayev is the 51th in our commentary and the 52nd according to the Ms. 18

5 [illegible] Ms.

स्व [१०१३] . . . .

. . . [१०१४] रूपः। पच्यते तया मांसादिभि[illegible] र्गृध्रैरन्यैश्च गोमायुप्रभृतिभिर्मांसोच्छ्रयं मांसपुञ्जमिमं [illegible] बीभत्सं दृष्ट्वा किमोर्ध्वं न रक्षसीति योजयित्वा [illegible] पलायस इति वा व्याहृतेन संज्ञा॥ [illegible] अपि मरणात् भयादित्याह।

शृगालादपि ते त्रासः कङ्कालादेवमीक्षितात्।

शृगालादपि [illegible]। तत्र त्रासो [illegible] [illegible] कङ्कालात्। [illegible]। [illegible]

भवतः। अथ तथाभूते सर्वथा वैमुख्यमेव ते नाच्छन्नेन किं चित्प्रयोजनं तत्रास्ति। यद्येवं तर्हि कस्माद्धेतोः छन्नं विशेषेण स्पृश्यते। तदन्यपरिहारेण तत्रैव घटनाय यत्न क्रियते॥ अपि चेदमपि प्रष्टव्यस्त्वं किं भवानशुचिविरागो न वेति। अत्र प्रथमं विकल्पमधिकृत्याह।

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसेऽपरं।

यदि भवतोऽशुचौ न रागो न सर्वथा आसङ्गोऽस्ति। तर्हि कस्मादालिङ्गसेऽपरमन्यं। किं तदित्याह।

मांसकर्दमसंलिप्तं स्नायुबद्धास्थिपञ्जरं॥५२

मांसमेव कर्दम इव लेपनसाधर्म्यात्। तेन लिप्तमुपदिग्धं। किमेवं भूतमिति चेत्। स्नायुबद्धास्थिपञ्जरं। स्नाय्वाबद्धं सङ्गीडितं। आयत्तीकृतं। अस्थिपञ्जरं। अस्थिसकलं[1]। अन्यथा खण्डशो विसकलितं[2] स्यात्। इति विरागविषयतामस्य द[105b]र्शयति। अथ शुचौ राग इति द्वितीयो विकल्पः स्वीक्रियते। तत्राह। त्वमेवेत्यादि।

अथ वान्यथावतार्यते। यदुक्तं परेण। छन्ने चर्मादिना रागो भवति नाच्छन्ने। तत्राह। यदीत्यादि। यदि तेन हेतुना चर्मादिना पिहितत्वादिति कृत्वाऽशुचौ रागो भवति

1 Ms. saṃkalam—new word

2 New word

तस्मिन्नतिदुर्गन्धतया वैमुख्यं । इतरस्मिंस्तु तदभावात्प्रीतिरिति। तदेतदपि न सम्यगभिधानमित्युपपादयन्नाह ।

तूलगर्भैर्मृदुस्पर्शै रमन्ते नोपधानकैः ।
दुर्गन्धं न स्रवन्तीति[1] कामिनो ऽमेध्यमोहिताः ॥५०

कर्पासादितूलपरिपूरितैर्मसू[104b]रकादिभिरुपधानैः सुकुमारस्पर्शैः कामिनो न रमन्ते । न धृतिमधिवासयन्ति। कुतः । दौर्गन्ध्यमशुचिनिस्यन्दं न मुञ्चतीति[2] कृत्वा ऽशुचिपरिपूरिते स्त्रीकडेवर एव रमन्ते । एतदपि कुतः । कामिनः कामसुखाभिलाषिणः । अमेध्यमोहिता यतः । हेतुपदमेतत् । अमेध्यविषये ऽमेध्येन वा मोहिताः । अशुचौ शुचिविपर्यासात्तत्रैवातिशयवतीमभिरतिमनुभवन्ति ॥ स्यादेतत् । यदि नामाशुचित्वममेध्ये स्त्रीकडेवरे च साधारणं । तथापि तदेकत्र विवृतमन्यत्र प्रच्छादितं । अतस्तदन्यपरिहारेणास्मिन्नभिष्वङ्ग इत्यत्राह ।

यत्र छन्ने ऽप्ययं रागस्तदच्छन्नं किमप्रियं ।
न चेत्प्रयोजनं तेन कस्माच्छन्नं विमृद्यते ॥ ५१

यस्मिन्नमेध्यस्वभावे प्रच्छादितरूपे ऽदृष्टेऽपीति यावत् । एतादृशो ऽभिष्वङ्गः । तदच्छन्नं दृश्यतां गतमतितरां येन प्रीतिकरमुपजायत इत्युचित । तत्किमिति तथाभूतमप्रियं

1 Commentary has daurgandhyam muñcati
2 So Ms., read muñcati

भवतः । अथ तथाभूते सर्वथा वैमुख्यमेव ते नाच्छन्नेन किंचित्प्रयोजनं तवास्ति । यद्येवं तर्हि कस्माद्धेतोः छन्नं विशेषेण स्पृश्यते । तदन्यपरिहारेण तस्यैव घटनाय यत्न क्रियते ॥ अपि चेदमपि प्रष्टव्यस्त्वं किं भवानशुचिविरागो न वेति । अत्र प्रथमं विकल्पमधिकृत्याह ।

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसेऽपरं ।

यदि भवतो ऽशुचौ न रागो न सर्वथा आसङ्गोऽस्ति । तर्हि कस्मादालिङ्गसेऽपरमन्यं । किं तदित्याह ।

मांसकर्दमसंलिप्तं स्नायुबद्धास्थिपञ्जरं ॥ ५२

मांसमेव कर्दम इव लेपनसाधर्म्यात् । तेन लिप्तमुपदिग्धं । किमेव भूतमिति चेत् । स्नायुबद्धास्थिपञ्जरं । स्नाय्वाबद्धं सङ्गीकृतं । आयत्तीकृतं । अस्थिपञ्जरं । अस्थिसकलं[1] । अन्यथा खण्डशो विसकलितं[2] स्यात् । इति विरागविषयतामस्य द[105a]र्शयति । अथ शुचौ राग इति द्वितीयो विकल्पः स्वीक्रियते । तथाह । स्वमेवेत्यादि ।

अथ वान्यथावतार्यते । यदुक्तं परेण । छन्ने चर्मादिना रागो भवति नाच्छन्ने । तथाह । यदीत्यादि । यदि तेन हेतुना चर्मादिना पिहितत्वादिति छन्नत्वादशुचौ रागो भवति

1 Ms samkalam—new word
2 New word

भवतः । तदा कस्मादालिङ्गसे परमन्यदीयं पञ्जरं । अन्यत्पूर्ववत् ॥

किं तर्हि समुचितमत्रेत्याह ।

स्वमेव बह्वमेध्यं ते तेनैव धृतिमाचर ।
अमेध्यभस्त्रामपरां गूथघस्मर विस्मर ॥ ५३

स्वमेवात्मनैव बहुतरमशुचिलालाशिङ्घाणमस्तकलुङ्गमूत्रपुरीषादि[1] तवास्ति । तेनैवाशुचिना सतोषं कुरुष्व । ततोऽयमेध्यभस्त्रां[2] पुरीषप्रसेविकां[3] । अपरामन्यां स्त्रीशरीरस्वभावां । गूथघस्मर पुरीषभक्षणशील विस्मर तत्र मनसिकारं मा कार्षीः ॥

मांसप्रियोऽहमित्यादिना पुनरन्यथा परिहारमाह ।

मांसप्रियोऽहमस्येति[4] द्रष्टुं[5] स्प्रष्टुं च वाञ्छसि ।
अचेतनं स्वभावेन मांसं त्वं[6] कथमिच्छसि ॥ ५४

मांसं प्रियं यस्य । एषोऽहं मांसप्रियः । अस्यास्थिपञ्जरस्य । यदि वा । मांसस्य प्रियो मांसप्रियोऽहमस्येति पूर्ववत् । मांस-

1 M Vyut 189 ııı çınghānaka
2 Ms pı maıdhya°
3 See P W sub voc prasevaka (Sack), prasevıkā only ın the compound carma°
4 L2, M 'ham asmitı
5 Mınaev has: sprastum drastum So Tıb (21 b1) but see the Commentary
6 Mınaev has māmsatvam—Tıb ça nı kbyod go cıs mı bdod

प्रियोऽहमस्य प्रिय इति यावत् । सापेक्षत्वेऽपि समासो गमकत्वात् । इत्येवं तत्प्रलोभात्प्रत्युपकारधिया वा द्रष्टुं स्प्रष्टुं च वाञ्छसि । दर्शनं स्पर्शनं चाभिलषसि ॥ अत्राह । अचेतनं चैतन्यशून्यं मृत्पिण्डप्राय[1] । स्वभावेन प्रकृत्या । न तु पुनर्यथापरे वर्णयन्ति । चैतन्ययोगादचेतनमपि चेतनमभिधीयते । तादृशं मांसं त्वमचेतनस्वभावं कामुकः सन् कथमिच्छसि । तद्दृष्टौ[2] च मृत्पिण्डेऽपि स्यात् । तथा च सति भवानपि न चेतनः स्यात् ॥

अस्ति तत्र चित्स्वभावं चित्तं । तेन तदिच्छामीति चेदाह ।
[105b]

यदिच्छसि न तच्चित्तं द्रष्टुं स्प्रष्टुं च शक्यते ।
यच्च शक्यं न तद्वेत्ति किं तदालिङ्गसे मुधा ॥ ५५

यच्चित्तं चित्स्वभावमिच्छसि । तदरूपित्वाद्द्रष्टुं न शक्यते । यच्च मांसास्थिस्वभावं कडेवरं[4] द्रष्टुं च स्प्रष्टुं च शक्यते । न तद्वेत्ति न जानाति । अचेतनत्वात् । अतः किमिति तदचेतनमालिङ्गसे आश्लिष्यसि । मुधेति निष्फलं । नैवालिङ्गितुमुचितमिति भावः । अन्यथा[3] लोष्टाद्यालिङ्गनप्रसङ्गः ॥

---

1 Mṛtpiṇḍa = ḥjim-gon, infra, = ḥjim pai dum bu
2 Ms. taddṛṣṭau, Tib. do ḥdod pa na = tadicchāyām
3 See p. 308 n. 5
4 The Ms. has once only (in this chapter) the reading kaḍevara

किं चेदमप्यतिगर्हितमित्यादर्शयन्नाह।

नामेध्यमयमन्यस्य कायं वेत्सीत्यनद्भुतं।
स्वामेध्यमयमेव[2] त्वं तं नावैषीति विस्मयः॥ ५६

अन्यस्य कायं यदमेध्यमयं न वेत्सि तन्न किं चिदाश्चर्यं। युक्तमेव तदवेदनं परसंतानस्यात्मना व्यवहितत्वात्॥ इदं पुनरतिशयेनाश्चर्यस्थानं। यत्त्वस्यात्मनोऽमेध्यमयं त्वं तं कायं नावैषि। नावगच्छसि॥

इदानीं शास्त्रकारस्तं संवेजयन्नाह[3]।

विघनार्कांशुविकचं मुक्त्वा तरुणपङ्कजं।
अमेध्यशौण्डचित्तस्य का रतिर्गूथपञ्जरे॥ ५७

विघनार्कांशुभिर्विकचं विकसितं। तादृशं तरुणपङ्कजं अभिनवसरोरुहं हित्वा। अमेध्याभिनिविष्टचित्तस्य का रतिर्गूथपञ्जरे। न युक्तेति भावः॥

पुनरन्यथा आह।

मृदाद्यमेध्यलिप्तत्वाद्यदि न स्प्रष्टुमिच्छसि।
यतस्तन्निर्गतं कायात्तं स्प्रष्टुं कथमिच्छसि॥ ५८

---

1 The reading of the Ms is possibly loṣtra, a wrong reading according to P W

2 So L², M —Minaev has °maya eva

3 taṃ saṃvejayann āha Tib (174 b5) do la skyo bar mdzad pa . .

आदिशब्दाद्रक्तादि । अशुचि संचितत्वात् । यदि स्प्रष्टुं न वाञ्छसि । यतः कायात्तदमेध्यं निर्गतं निर्यातं तं कायं कथमिच्छसि स्प्रष्टुं ॥

अथापि स्यात् । नायमुपालम्भो मम युक्तरूपो यतो न मे कश्चिदभिनिवेशोऽमेध्य इत्यत्राह ।

यदि ते नाशुचौ रागः कस्मादालिङ्गसे परं ।
अमेध्यक्षेत्रसंभूतं तद्बीजं तेन वर्धितं ॥ ५९

अमेध्यक्षेत्रं मातुर्जठरं । अनेकाशुचिस्थानत्वात् । तत्र संभूतं समुत्पन्नं । तद्बीजं । तदेवामेध्यं मातापितृशुक्रशोणितस्वभाव बीजं यस्य तत्तथोक्तं । तेन वर्धितमिति । तेनामेध्येन मातृपीताशितस्य वान्तकल्पस्य रसेन वर्धितं गर्भस्थितमुपबृंहितं । बहिर्निर्गत[106a]मपि स्वयमशितपीतपरिपाकाशुचिरसेन । कस्मादालिङ्गसे परमिति संबन्धः । परं स्त्रीकडेवरं । इत्युपालम्भोऽस्त्येव भवतः ॥

अथाशुचिरागोऽहमिति पक्षस्वीकारः । तदाप्युपालम्भस्तदवस्थ एवेत्याह ।

अमेध्यभवमल्पत्वान्न[1] वाञ्छस्यशुचिं कृमिं ।
बह्वमेध्यमयं कायममेध्यजमपीच्छसि ॥ ६०

---

1 So Minor — M amedhyabhavam eva tvam

पुरीषाद्यशुचिसंभूतं कृमिं प्राणकजातं न वाञ्छसि । कथं पुनर्मातृग्रामस्य बहुतराशुचिस्वभावमशुचिसंभूतमपि पूर्वक्रमेणेच्छसि ॥

अथापि स्यात् । किमत्रोत्तरं वक्तव्यं । यतोऽहमपि यादृशस्तादृशं तस्याः शरीरं । तेनाशुचेर्नाशुचिसंपर्को दोषः ।[1] यादृशो यक्षस्तादृशो बलिरपीत्यत्राह ।

न केवलममेध्यत्वमात्मीयं न जुगुप्ससि ।
अमेध्यभाण्डानपरान् गूथघस्मर वाञ्छसि ॥ ६१

अयमिह महामोहस्य प्रभावः । यदात्मगतमेव तावदशुचिस्वभावं न विगर्हसि । प्रत्युतापरानशुचिकुम्भानभिलषसि । इति धिक् परामर्शविकलता । गूथघस्मरेति तिरस्कारवचनेन तस्यैव संबोधनं ॥

इदानीं साक्षात्कायस्याशुचिस्वभावतां प्रतिपादयन्नाह ।

कर्पूरादिषु हृद्येषु शाल्यन्नव्यञ्जनेषु वा[2] ।
मुखक्षिप्तविसृष्टेषु भूमिरप्यशुचिर्मता ॥ ६२

एवं शुचिपवित्रवस्तून्यपि यदेकदेशनिष्यन्दसंपर्कादपवित्र-

1 See Col Jacob, Second handful of popular maxims, p 30
2 Minaev has çalyam na vyañjaneṣu vā

स्वभावतां व्रजन्ति । आमतां तावत्तानि वस्तूनि तत्संसर्गाद्भूमि-
रपि शुचिस्वभावाऽशुचित्वं प्रयाति ॥

यदि प्रत्यक्षमप्येतदमेध्यं नाधिमुच्यसे ।
श्मशाने पतितान्घोरान् कायान् पश्यापरानपि ॥ ६३

एवं तावदध्यवसितोऽयं व्यवहारः । तथापि यदि नाधिमुच्यसे न संप्रत्येषि दृष्टापि न श्रद्दधासीत्यर्थः । तदा श्मशाने पूतिनिवासे कायान् पश्य । किंभूतान् । घोरानिति । विभादितकविनीलकविपूयकादिस्वभावतया बीभत्सान् भयङ्करान् वा । अपरानिति । अतोऽधिकान् ॥

किं च । महात्या विना एवाय सर्वदा कायो नाभिरति- 11
स्थानं युज्यत इत्यु[10]पदर्शयन्नाह ।

चर्मण्युत्पाटिते यस्माद्भयमुत्पद्यते महत् ।
कथं ज्ञात्वापि तत्रैव पुनरुत्पद्यते रतिः ॥ ६४

उत्पाटिते वियोजिते । यस्मादिति यस्मात् । भयमुत्पद्यते महत् । किमेतदिति । एवं तत्स्वभावं विदित्वापि [illegible] तस्मिन्नेव स्थाने भयस्थानत्वेनैकदा प्रतिपन्ने पुनरन्यदा उत्पद्यते रतिरभिष्वङ्गः ॥

[illegible]

कायस्यात्र किमायातं सुगन्धि यदि चन्दनं।

कायस्य स्वभावदुर्गन्धस्य किमायातं। किं भूतं। न किंचित्। सुगन्धि यदि चन्दनं। शोभनो गन्धोऽस्येति बहुव्रीहि-समासान्तादिन्। तथापि न तस्य स्वभावप्रच्युतिरस्तीति भावः॥

अथ तद्वशात्तस्मिन् कमनीयतामुपादायाभिरतिरुत्पद्यते। इत्याह।

अन्यदीयेन गन्धेन कस्मादन्यत्र रज्यते॥ ६७

एवं च न विचक्षणता स्यादि[107a]त्यर्थः॥ केशादिसंस्कार-द्वारेणाप्यनर्थहेतुरेवायं काय इति श्लोकद्वयेनोपदर्शयन्नाह।

यदि केशनखैर्दीर्घैर्दन्तैः समलपाण्डुरैः।
मलपङ्कधरो नग्नः कायः प्रकृतिभीषणः॥ ६८
स किं संस्क्रियते यत्नादात्मघाताय शस्त्रवत्।
आत्मव्यामोहनोद्युक्तैरुन्मत्तैराकुला मही॥ ६९

दीर्घैः सहजावस्थितैरच्छिन्नैरित्यर्थः। दन्तैर्दशनैः। समल-पाण्डुरैः दन्तधावनमृत्तिकादिभिरसंस्कृतैः। मलपङ्कधरः। मल एव पङ्कः कर्दमः। तं धारयतीति तथा। स्नानाच्छादना-[illegible]-न्तरत्वात्। नग्न इति वस्त्रविरहितत्वात्। तथा। [illegible]

स्थितः। [1]तथाभूतः सन्। यदि कायः प्रकृत्या भीषणः प्रेतानामिव स्वभावेन भयंकरः॥

स एवम्भूतः किमिति संस्क्रियते। यत्नादिति। केशनखादिरचनाविशेषैः। दन्तधावनताम्बूलादिभिः। स्नानाभ्यङ्गानुलेपनादिभिः। वस्त्रादिभिर्वा। किमिव। आत्मघाताय शस्त्रवत्। आत्मनो वधार्थं खड्गादिर्यथा संस्क्रियते। तद्वत्॥

इत्येषां मोहवशीकृतं विचेष्टितं परिदेवयन्नाह। आत्मेत्यादि। आत्मनैव संचिन्त्यात्मनो व्यामोहमुत्पादयितुं यत्नवद्भिरुन्मत्तैरस्वस्थचित्तैः। एवं च विपरीतकर्मानुष्ठानान्नैते वराकाः[2] सचेतस इति खेदं करोति शास्त्रकारः। न चात्र कश्चिदात्मज्ञो दृश्यत इत्युन्मत्तैराकुला समाकीर्णा मही पृथिवीति॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमनुबध्नन्नाह।

कङ्कालान् कतिचिद्दृष्ट्वा श्मशाने किल ते घृणा।
ग्रामश्मशाने रमसे[3] चलत्कङ्कालसंकुले॥ ७०

शवानामस्थिपञ्जरान्। कतिचित् प्रतिनियतान्। एतदुक्तं भवति। चमण्युत्पादित[4] इत्यादिकमुक्त्वा यदुक्तं कथं ज्ञात्वापीत्यादि। तत्र परस्योत्तरं। न श्मशानगतकलेवरसादृश्यमस्य

1 Ms yathā.
2 Ms has naite vakārāḥ In margin te varākāḥ
3 L2, M ramate
4 VIII 63

येन तस्मिन्नेवात्रापि रतिर्न स्यात्। किं तर्हि श्मशाने तस्य घृणास्थानत्वात्। नात्रेति। [107b][1] अत्राभिधेयकङ्काला-नित्यादि ग्रामश्मशान इति। नैवात्र कश्चिद्विशेषोऽस्ति। तदेव शरीरं श्मशाने घृणास्थानं ग्रामे वाऽभिरतिस्थानमिति कास्था ब्रूते[2]। नैतद्विचक्षणधियां[3] समायुक्तमिति भावः। चलत्क-ङ्कालसंकुल इत्यनेनैतद्दर्शयति। एतावांस्तु विशेषो न चानेन विशेषेणाशुचिस्वभावता घृणाहेतुर्निवर्तते येन प्रवृत्तिरियं स्यादिति। संकुल इति समाकीर्णे॥

भवतु नामेदृशमशुचिस्वभावमपि सूकराणामिवाभिरति-स्थानं। तथा चैवंविधमपि द्रविणविकलस्य नैतत्सुलभमित्यु-पदर्शयन्नाह।

एवं चामेध्यमप्येतद्विना मूल्यं न लभ्यते[4]।
तदर्थमर्जनायासो नरकादिषु च व्यथा॥ ७१

विना मूल्यं द्रव्यमन्तरेण न लभ्यते न प्राप्यते। अतस्तद-र्थिनां प्रथमतो धनमेवार्जनीयं। तदर्जनेनायासात्। कृषीवणि-ज्यसेवादिसमाश्रयेण परिश्रमादिहैव दुःखमुपजायते। अध-र्मेण चोपार्जनान्नरकादिषु। इत्युभयलोकेऽनर्थहेतुरेव तदर्जनं।

---

1 Tib. ḥdir brjod par bya ba ni rus gon zhes.

2 Tib. ḥdri ba = pṛcchati.

3 Ms. dhiyām samatimapi yuktam. Tib. mkhas pa blo can gyis mñam par rigs so.

4 So L², M., Minaev labhyase.

नापि तत्सुखप्राप्तिरस्ति। दुःखमेव तु केवलं तदर्जनेनेति प्रतिपादयन्नाह।

शिशोर्नार्जनसामर्थ्यं केनासौ यौवने सुखी।
यात्यर्जनेन तारुण्यं वृद्धः कामैः करोति किं॥ ७२

बालावस्थावस्थितस्य न धनोपार्जनशक्तिरस्ति। बालत्वादेव। केन धनेन प्रकारेण वासौ बालो यौवने युवावस्थायां सुखी स्यात्। धनविकलत्वान्न कचिदित्यर्थः। यदपि कस्य चित्पितृपितामहोपार्जितधनेन यौवने सुखित्वं दृश्यते। तदपि प्रतिनियतस्यैव न सर्वस्य। न चापि पूर्वोक्तदुःखत्रयादिमुच्यतेऽसौ। अतो धनार्जनमुपादेयमादौ सुखसाधनोपायत्वात्। तदर्जयत एव गलितवयसो न कश्चिदुपयोगो वि[108a]षयैरिति॥

अथापि स्यात्। तदर्जयतापि कामसुखमनुभूयत एवेत्यत्राह।

केचिद्दिनान्तव्यापारैः परिश्रान्ताः कुकामिनः।
गृहमागत्य सायाह्ने शेरते स्म मृता इव॥ ७३

केचित्कुत्सितकामाभिनिविष्टचेतसः काष्ठतृणपत्राद्याहरणादिकर्मक्रियालक्षणैर्दिनपर्यन्तव्यापारैः परिखिन्नकायमनसो निरुत्सुकाः। अस्तंगते सवितरि स्वगृहमागत्य गाढनिद्राक्रान्तत्वात् मृतकल्पाः शेरते स्म स्वपन्ति। प्रभाते पुनरुत्थाय तथैव [illegible]कर्माणि कुर्वन्ति। [illegible]

र्थत्वात्[1] । एवमायुःसंस्कारान् केचित्कुकामिनः क्षपयन्ति न च कामसुखास्वादमुपलभन्ते ॥

परसेवकानधिकृत्याह ।

दण्डयात्राभिरपरे प्रवासक्लेशदुःखिताः ।
वत्सरैरपि नेक्षन्ते पुत्रदारांस्तदर्थिनः[2] ॥ ७४

अपरे पूर्वकेभ्योऽन्ये कुकामिनः सेवका इत्यर्थः । ते दण्डयात्रादिभिः । दण्डोऽपरचक्रविजयाय यात्रा प्रयाणं । परराष्ट्रद्रव्यग्रहणाय वा यात्रा । तदादिर्येषां देशान्तरप्रेषणादीनां । तैः प्रवासो देशान्तरगमनं । तेन क्लेशः परिश्रमः । तेन दुःखिताः पीडिताः । सर्वदा तथाभूता वत्सरैरपि । अनेकवर्षात्ययेऽपि । पुत्रान्दारांश्च नेक्षन्ते न पश्यन्ति । तदर्थिन इति तैः पुत्रदारादिभिरर्थिनस्तदभिलाषकाः । तदर्थमेव परसेवादिस्वीकारादित्यर्थः ॥

अहो बतामीषां निष्फलमनुष्ठानमिति ग्रोपयन्नाह ।

यदर्थमिव विक्रीत आत्मा काममोहितैः[3] ।
तन्न प्राप्तं मुधैवायुर्नीतं[4] तु परकर्मणा ॥ ७५

यदर्थं सुखप्रतिलम्भनिमित्तं । विक्रीतः परदासीकृत आत्मा

1 According to the Tib. (Fol. 178 a1) [illegible]
pal [illegible]

2 Mss. putradārāms [illegible]

3 See Comm. and stanza [illegible]

4 [illegible]

कामविडम्बितैः । तन्न प्राप्तं । तदिति सुखं न प्राप्तं । न प्रतिलब्धं । आयुःसंस्कारा एव हि केवलमनर्थकं परकर्मानुष्ठानेन क्षयमुपनीताः । न साधुकर्मणि क्व चिदपि योजिता इति भा[108b]वः ।

सुखलिप्सया प्रवृत्तानां प्रत्युत दुःखमेवापतितमेषामित्युपदर्शयन्नाह ।

विक्रीतस्वात्मभावानां सदा प्रेषणकारिणां ।
प्रसूयन्ते स्त्रियोऽन्येषामटवीविटपादिषु ॥ ७६

सुखबुभुक्षयाऽन्येषु विक्रीतः परायत्तीकृतः स्वात्मभावः स्वकायो यैस्ते तथा । तेषामन्येषां सेवकानामित्यर्थः । अत एव सदा प्रेषणकरणशीलानां । अन्येषामपरेषां प्रभुप्रयोजनेन गच्छतां । मार्ग एव प्रसूयन्ते स्त्रियः । अटवीविटपादिषु । आदिशब्दात्पर्वतनितम्बनदीकूलादिषु कष्टस्थानेषु ॥

अयमपरो विपर्यासस्तेषामिति प्रतिपादयन्नाह ।

रणं जीवितसंदेहं विशन्ति किल जीवितुं ।
मानार्थं दासतां यान्ति मूढाः कामविडम्बिताः ॥ ७७

विक्रीतस्वात्मभावाः संग्रामं चतुरङ्गसंघट्टं प्रविशन्ति । निश्चितं जीवितसंदेहं । तत्र प्रविश्य जीवितं स्याद्वा न वेति जीवितस्य संदेहोऽस्मिन्निति कृत्वा । जीवितुमिति जीवनार्थं । अत्र प्रतिक्षे[illegible] [illegible] इति भावार्थः ।

मानार्थं दासतां यान्ति । बलवता केन चिदभिभूताः स्वमानोद्धरणार्थं[1] । अङ्गुलीच्छेदवेलाचरणसेवादिस्वीकारात् । मूढा मोहान्धीकृतविवेकचक्षुषः । के ते । कामविडम्बिताः कामाय कामेन वा विडम्बितास्तिरस्कृताः ॥

इहैव जन्मनि कामासक्तचेतसां यद्दुःखं दृश्यते तत्कथयन्नाह ।

छिद्यन्ते कामिनः[2] के चिदन्ये शूलसमर्पिताः ।
दृश्यन्ते दह्यमानाश्च हन्यमानाश्च शक्तिभिः ॥ ७८

परदारधनापहरणादेः । शेषः सुबोधः ॥ किं चायं सुखसाधनत्वेनोपादीयमानोऽपि चानर्थपरंपराप्रसूतिहेतुरेवार्थः । इति कथयन्नाह ।

अर्जनरक्षणनाशविषादैर्
अर्थमनर्थमनन्तमवेहि ।
व्यग्रतया धनसक्तमतीनां
नावसरो भवदुःखविमुक्तेः ॥ ७९

अर्जनमनुत्पन्नस्योत्पादनं दुःखं । उपार्जितस्यापि रक्षणं जलानलादिभ्यः[3] पञ्चप्रत्यवायेभ्यः परिपालनं कष्टतरं । तथा रक्षित-

---

1 Ms mānorddharaṇa—Tib raṅ gi ṅa-rgyal dbyuṅ bai phyir (178b 6)

2 So L² M —Minaev has kāmena

3 The original reading of the Ms appears to be pañcapratyayavāyebhyaḥ, by a second hand pratyavāyebhyaḥ Tib (179 a 3) chus (?) za-bar byed pa lṅa las

[109a]स्यापि कथं चित्तस्कारादिभिर्नाशादिषादो दौर्मनस्यं परितापहेतुरनर्थः । तदेवमनर्थपरंपरानिदानत्वात् कारणे[1] कार्योपचारादर्थ एवानर्थ उक्तः । इत्येवमर्जनादिभिः सर्वदा व्याकुलत्वात् । धनासक्तचेतसां क्षणमपि समाधानानवकाशत्वात् नावसरः [2]संसाराश्रितजात्यादिदुःखनिर्मोचाय सदा तद्गतमनसिकारैरेवायुःसंस्काराणां क्षपणात् ॥

सर्वमेतदुपसंहृत्य कामासङ्गपरित्यागाय संवेगकथया प्रोत्साहयत्येवमित्यादिना ।

एवमादीनवो भूयानल्पास्वादस्तु कामिनां ।
शकटं वहतो[3] यद्वत्पशोर्घासलवग्रहः ॥ ८०

एवमित्युक्तप्रकारपरामर्शे । आदीनवोऽनर्थः । भूयाननेकप्रकारः । न चात्र सुखोत्पादवार्त्ताप्यस्ति । यदपि विपर्यासात्कथं चित्सुखमिति प्रतिभासते । तदपि न किं चित् । गुरुतरभाराक्रमणपरिक्लान्तवपुषः पशोरिव घासलवग्रासग्रहणं ॥

तस्यास्वादलवस्यार्थे यः पशोरप्यदुर्लभः ।
हता दैवहतेनेयं क्षणसंपत्सुदुर्लभा ॥ ८१

तस्यैवंभूतस्यातितुच्छस्य सुखास्वादलेशस्य पशोरपि साधा-

---

1 M Vyut

2 So Ms —āçṛta = āçrita = brtan pa

3 Minaev çakaṭaṃ vahano yadvat...

क्षणस्यार्थे। तस्य निमित्तं। इयं क्षणसंपत्। अष्टाक्षणविनिर्मुक्ता। हता विनाशिता। वृथाकृतेत्यर्थः। किंविशिष्टा सुदुर्लभा व्याख्याता[1]। केन दैवहतेन। दैवं पुरातनं कर्म। तेन हता। हिताहितपरिज्ञाने विपर्यस्तमतिः कृतो विमोहित इत्यर्थः। वस्तुतस्तु तिरस्कारवचनमेतत्। भागविहीन एवमुच्यते॥

अवश्यं गन्तुरित्यादिना श्लोकद्वयेन विपर्यासरूपतामेव प्रतिपादयति।

अवश्यं गन्तुरल्पस्य नरकादिप्रपातिनः
कायस्यार्थे कृतो योऽयं सर्वकालं परिश्रमः॥ ८२

अवश्यं गन्तुरित्यनित्यतयाऽस्थिरस्वभावस्य। अल्पस्य।[2]लोकोत्तरकायमपेक्ष्यातिदूरतरं निःकृष्टस्य। नरकादिप्र[109b]पातिन इत्यपरिमितदुःखभागिनः[3]। स्वसुखोत्पादनेऽप्यसमर्थस्येत्यर्थः। कायस्यात्मशरीरस्यार्थे[4] सुखोत्पादनाय। योऽयं नरकादिदुःखमविगणय्य कृतः सर्वकालं संसारस्य पूर्वस्यां[5] कोटौ परिश्रमः प्रयासः॥

---

1 See I 4

2 Tib = lokottaram apekṣya = ḥjig rten ḥdas-pa la bltos na-

3 Parimita (dpag tu med pa), of course, is correct, but the wrong writing is of frequent enough occurence to be kept into consideration

4 Ātmaçarīra = rań gi lus = sval na

5 Snar byas pai bye bar (bye ba = 10,000,000)

ततः कोटिशतेनापि श्रमभागेन बुद्धता।

ततस्तस्मात्परिश्रमात्। [कोटिशते]नापि परिश्रमभागेनांशेन बुद्धत्वं स्यात्। तदपेक्षयात्यल्पीयसा आयासबलेन बुद्धत्वं स्यात्। तथापि तदर्थं मन्दबुद्धयो नोत्सहन्त इत्यर्थः॥ अथ बोधिचर्या[या]मपि चरतोऽनेकदुष्करशतसमारम्भादतिशयवद्दुःखसहस्रमुत्पद्यत एवेत्यत्राह।

चर्यादुःखान्महद्दुःखं सा च बोधिर्न कामिनां॥ ८३

चर्यादुःखमपेक्ष्येदमेव महद्दुःखं यत्कामार्थं चरतां संसारे तेषामवीच्यादिनरकपतनात्। पारतन्त्र्येण दीर्घकालमनुभवनाच्च। न तु बोधिसत्त्वानां प्रतिनियतकालं स्वेच्छया तदनुभवतां। तदेवं दुःखमनुभवतामपि कामार्थं कामिनां सा च बोधिर्न भवति या बोधिसत्त्वानां परार्थं दुःखमनुभवतामित्यर्थः॥

पुनर्विशेषेण कामनिदानदुःखं प्रतिपादयन्नाह।

न शस्त्रं न विषं नाग्निर्न प्रपातो न वैरिणः।
कामानामुपमां[1] यान्ति नरकादिव्यथास्मृतेः॥ ८४

अमी शस्त्रादयो दुःखजनकत्वेन प्रसिद्धा न सादृश्यं भजन्ते प्रति कामानां। कस्मात्। नरकादिदुर्गतिदुःखस्यागमात्प्रति-

[1] Minaev has kāminām

पन्नस्य स्मरणात् । स्मरणेनामुखीकरणात् । शस्त्रादयो हि नियतकालं मरणमात्रदुःखदायकाः । कामास्तु दीर्घकालिकतीव्रनरकादिदुःखहेतव इति कीदृशा तैरेषामुपमा भवेत् ॥

तदेवं कायविवेकानन्तरं चित्तविवेकं प्रतिपाद्य प्रकृते योज[110a]यितुमाह ।

एवमुद्विज्य कामेभ्यो विवेके जनयेद्रतिं ।

कामेभ्यो भयहेतुभ्यः । एवमुक्तक्रमेण उद्विज्य संत्रासं कृत्वा पूर्वोक्तविवेके रतिमभिरतिमुत्पादयेत् । कुत्र स्थित्वा । तत्राह ।

कलहायासशून्यासु शान्तासु[1] वनभूमिषु ॥ ८५

प्रतिद्वन्द्विनामभावात्कलहायासशून्यास्ताः । व्याडमृगमरीसृपतस्करादिविरहाच्च रम्याः । तत्रानुशंसामाह ।

धन्यैः शशाङ्ककरचन्दनशीतलेषु
रम्येषु हर्म्यविपुलेषु शिलातलेषु ।
निःशब्दसौम्यवनमारुतवीज्यमानैः
चङ्क्रम्यते परहिताय विचिन्त्यते च ॥ ८६

धन्यैः सुकृतिभिः । शशाङ्कस्य चन्द्रमसः करा रश्मय एव शुभ्रतागौरवसाधर्म्याच्चन्दनानीव तैः । शीतलानि यानि शिला-

1 So Mss. and Tib. translation of the text [illegible]—According to Commentary: tāny eva [illegible]

तलानि तेषु चङ्क्रम्यत इति संबन्धः । किंविशिष्टेषु । प्रशस्तौ शुचिपवित्रेषु कर्कशादिदोषरहितेषु च । हर्म्यविपुलेषु । धवलगृहवद्विस्तीर्णेषु । कीदृशैः सद्भिश्चङ्क्रम्यते । निःशब्दैः प्रतिकूलशब्दविरहितैः । सौम्यैरनुत्कटैः सुखसंस्पर्शैरित्यर्थः । वनमारुतैर्वनपवनैः । वीज्यमानास्तैश्चङ्क्रम्यत इति परावृत्त्या पुनः पुनर्मन्दं भ्रम्यते । न केवलं चङ्क्रम्यते । किं तु परहिताय सत्त्वानां सुखोत्पादनाय विचिन्त्यते ॥ सर्वमेतदयत्नसिद्धं योगिनां । कामिनां तु प्रयत्नसाध्यं । तदनेनैश्वर्यसुखाद्विशिष्यते ॥

विवेकसुखमित्युपदर्शितं भवति ॥ इदमपरमसाधारणं सुखं विवेकविहारिण इत्युपदर्शयन्नाह ।

विहृत्य यत्र क्वचिदिष्टकालं
शून्यालये वृक्षतले गुहासु ।
परिग्रहरक्षणखेदमुक्तः
चरत्यपेक्षाविरतो यथेष्टं ॥ ८७

सुगमं ॥ स्वच्छन्दचारीत्यादिना कथितमेवार्थं स्पष्टीकरोति ।

स्वच्छन्दचार्यनिलयः प्रतिबद्धो न कस्यचित् ।
यत्संतोषसुखं भुङ्क्ते तदिन्द्रस्यापि दुर्लभं ॥ ८८

स्वस्यात्मनः छन्दोऽभिलाषः । तेन चरितुं शीलमस्येति स्वेच्छाचारीत्यर्थः ॥

इति विवेकगुणानभिधाय प्रकृतमभिधित्सुराह[1] ।

एवमादिभिराकारैर्विवेकगुणभावनात् ।
उपशान्तवितर्कः सन् बोधिचित्तं तु भावयेत् ॥ ८९[2]

एवमिति पूर्वोक्तैः । आदिशब्दादन्यैरप्येवंविधैराकारैः । वि[110ᵇ]वेकस्य कायिकचैतसिकस्य गुणानां भावनात् । इति हि सर्वसुखसंपत्तिहेतुर्विवेक इति चेतसि पुनःपुनरामुखीकरणाद्धेतोः उपशान्तो वितर्कोऽसन्मनसिकारो यस्य स तथाभूतः सन् बोधिचित्तं तु भावयेत् । एवं परिशुद्धे चेतसि भाव्यमानं बोधिचित्तं प्रकर्षपदमधिरोहतीति विशेषं तुशब्देन दर्शयति ॥

तत्र यावदेकत्वं परेषु नात्मना क्रियते न तावत्परेर्हितसुखाय सम्यक् चित्तं चलति[3] । आत्मग्राहस्यात्मन्येव विशेषेण प्रवृत्तेः । अतोऽस्य निवृत्तये ।

परात्मसमतामादौ भावयेदेवमादरात् ।

आदौ प्रथमतः । पश्चात्परात्मपरिवर्तनमिति भावः[4] ।

---

1 Abhidhitsu, not in P W

2 Compare this line and the following one (90 a) with *Çikṣ.*, 357 16

3 So Ms

4 Parātmasamatā, VIII 90 113, parātmaparivartana, VIII 113

[illegible]ामिति [illegible]। [illegible]। तस्याः[1] [illegible]।

समदुःखसुखाः सर्वे पालनीया मयात्मवत्॥ ९०

मत्तो नामीषां कश्चिद्विशेषोऽस्ति। यतो यथा मम दुःखं बाधकं तथैषामपि। यथा मम सुखमनुग्राहकं तथैषामपि। इति तुल्यदुःखसुखाः सर्वे प्राणिनो भवन्ति। तस्मात्पालनीया मयात्मवत्। यथात्मा दुःखाद्दुःखहेतोर्वा समुद्ध्रियते। तथान्येऽपि सत्त्वाः समुद्धरणीयाः। यथात्मा सर्वथा सुखीकर्तुमिष्यते तथान्येऽपीति परिपालनीया आत्मवत्॥

ननु कथमात्मनानेकप्रकारगतिभेदभिन्नानां सत्त्वानामेकत्वं सेत्स्यति। अभिन्नदुःखसुखस्वभावत्वं च कथं। इत्यत्राह।

हस्तादिभेदेन बहुप्रकारः
कायो यथैकः परिपालनीयः।
तथा जगद्भिन्नमभिन्नदुःख[2]-
सुखात्मकं सर्वमिदं तथैव॥ ९१

करचरणशिरःप्रभृतिभेदादनेकप्रकारः कायो यथैकत्वेनाध्यवसितः परिपालनीयो भवति दुःखनिवर्तनात्सुखोपधानाच्च।

---

[1] Parātmasamatāyāḥ

[2] Minaev has °duḥkham

तथा जगत्सत्त्वलोकः[1] ।[2] अभि[111[a]]न्नमेकत्वेनाध्यवसितमात्मनः परिपालनीयं भवति । अभिन्नदुःखसुखात्मकं च लुप्तबहुप्रकारो निर्देशः । तथैव हस्तादिभेदवदेव सर्वमिदमिति बहुप्रकारगतिभेदभिन्नमपि ।

अयमभिप्रायो । यथाभ्यासादेकत्वाध्यवसायोऽस्मिन् काये एकत्वमन्तरेणापि । तथानेकप्रकारे जगत्यपीति न कश्चिद्विशेषः ॥

स्यादेतत् । यदि भवता सह जगदेकस्वभावं तदा कथमिव भवतो दुःखमन्यसन्तानेषु न बाधकं स्यात् । एवं विपर्ययेऽपि योज्यमित्याशङ्क्याह ।

यद्यप्यन्येषु देहेषु मद्दुःखं न प्रबाधते ।
तथापि तद्दुःखमेव[3] ममात्मस्नेहदुःसहं ॥ ९२

अन्येष्वपरेषु शरीरेषु मम दुःखं यदि नाम प्रबाधकं न भवति । तथापि तद्दुःखमेव मम[4] । कुतः । आत्मनि स्नेहेन दुःसहं [सोढु]मशक्यं । हेतुपदमेतत् । अंशेन प्रवृत्तावपि दुःखस्वभावतां न मुञ्चतीत्यर्थः । एव विपर्ययोऽपि व्याख्येयः ॥

तथा यद्यप्यसंवेद्यमन्यद्दुःखं मयात्मना ।[5]
तथापि तस्य तद्दुःखमात्मस्नेहेन दुःसहं ॥ ९३

1 Sattvaloka opposed to the bhājanaloka.

2 So Ms. and Tib.

3 L^S has the scholion: tasya duḥkham (tad duḥkham = tan mama duḥkham). — Tib. inaccurately: de-ltar na de dag sdug bsṅal de bdag gi, [illegible] bdag la brod dka.

4 Sdug bsṅal de ñid bdag gi yin no (182a 3).

5 This line, in the Tib. (25 b7) = the second line of 92, but for the last words: brod par dka.

अतः स्वपरविशेषमपास्य दुःखस्वभावतैव निवर्तनहेतुः अत आह ।

मयान्यद्दुःखं हन्तव्यं दुःखत्वादात्मदुःखवत् ।

यद्यद्दुःखं तत्तन्मया हन्तव्यं । यथात्मदुःख । दुःखं चेदमन्यसत्त्वदुःखमिति स्वभावहेतुप्रयोगः । दुःखस्वभावतामात्रभाविनी हन्तव्यता[1] । न चासिद्धता हेतोः । अविशेषेण दुःखस्वभावतायाः प्रसाधितत्वात् । न चाप्यनैकान्तिकता । आत्मदुःखस्यापि हन्तव्यता न स्यादविशेषादिति विपर्ययबाधकं । विरुद्धताप्यत एव न स्यात् ॥

तथायमपरः प्रयोगः ।

अनुग्राह्या मयान्येऽपि सत्त्वत्वादात्मसत्त्ववत् ॥ ९४

ये सत्त्वास्ते सर्वे मयानुग्राह्या यथात्मसत्त्वः । सत्त्वाश्चान्येऽपि प्राणिन इति स्वभावहेतुरेव । सत्त्वात्मकतामात्रभाविन्यनुग्राह्यस्वभावतात्र । अयमपि नासिद्धः सत्त्वात्मकता[111b]याः पक्षे प्रसिद्धत्वात् । आत्मनो ऽनुग्राह्यताऽभावप्रसङ्गेनानैकान्तिकोऽपि न स्यात् । पूर्ववन्न विरुद्धः ॥

नन्वस्ति विशेषोऽन्यस्मादात्मनि सुखाभिनिवेशो नाम । तथा ततोऽयमनैकान्तिको हेतुरिति । अत्राह ।

यदा मम परेषां च तुल्यमेव सुखं प्रियं ।
तदात्मनः को विशेषो येनात्रैव सुखोद्यमः ॥ ९५

---

1 See Nyayabindu p. 101 14

तुल्यमेव समगेव सुखं प्रियमिष्टं । तदात्मनः परस्मात्को विशेषो । नैव कश्चित् । येन तत्रैवात्मन्येव सुखोत्पादनाय नान्यत्र न परस्मिन्निित्यर्थः ॥

प्रथमे ऽैतावनैकान्तिकतां परिहरन्नाह ।

यदा मम परेषां च भयं दुःखं च न प्रियं ।
तदात्मनः को विशेषो यत्तं रक्षामि नेतरं ॥ ९६

भयमिति दुःखहेतुः । नेतरमिति परम् ॥

स्यादेतत् । यदि नाम दुःखात्रातव्यता न [illegible] यस्य दुःखेन बाधा स्यात् स तेन रक्षितव्य[illegible] [illegible]

तद्दुःखेन न मे बाधेत्यतो यदि न रक्ष्यते ।
नागामिकायदुःखान्मे बाधा तत्केन र[illegible] । ९७

तत्र परस्य दुःखेन मम बाधा [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]
यतो नागामिनः [illegible] [illegible]
दुःखात्रा[illegible] [दुःखाद्भी] [illegible]

[illegible]

संभवति[1] [illegible] । इति [illegible] । [illegible] तस्मादेक[illegible] । [illegible] इति [illegible] पापान्निवर्तनात् कुशले प्रवर्तनाच्च ॥

[illegible] स्यात् । [illegible] एव [illegible] । [illegible] नास्ति शरीरयोः । [illegible] ।

अहमेव तदापीति मिथ्येयं परिकल्पना ।

आत्मनो निराकरिष्यमाणत्वात् । निरस्तत्वाच्च नेदं । ततः कोऽयमहंप्रत्ययस्य विषयो[3] भविष्यति । तस्मादहंप्रत्ययविषयस्य कस्य चिदेकस्याभावात् । मिथ्यैव परिकल्पनाऽध्यवसाय[4] । अहमेव तदापी[112a]ति भवान्तरेऽपि । मायोपमपञ्चोपादानस्कन्धमात्रालम्बनत्वादस्य । इतीदमप्यध्यवसायवशादुच्यते । न तु पुनरस्य वस्तुतः किं चिदालम्बनमस्ति । विकल्पात्मकत्वात् ॥ कुतः पुनरियं मिथ्याकल्पनेत्याह ।

अन्य एव मृतो यस्मादन्य एव प्रजायते ॥ ९८[5]

यदा नात्मादिः कश्चिदेकः परलोकगामी संभवति । स्कन्धमात्रमेव केवलं । तदा न खलु यदेव स्कन्धपञ्चकमिह विनश्यति तदेव पुनरप्युत्पद्यते परलोके । अपि तु

---

1 Ms kā cid bādhā na sambhavati

2 Tib de zhes pa ni = tad iti

3 So Ms = cun zad bdag pai yan phyir.

4 Ms viçeṣa, Tib yul

5 Çikṣā, 358, 5 (anyas tatra prajāyate.)

अपूर्वमेव[1] पूर्वनिवृत्तौ तत्रेदंप्रत्ययताविशिष्टं क्लेशकर्माभिसंस्कृतमन्तराभवसंतत्या[2] समुत्पद्यते । तस्मादनादिसंसारप्रवृत्तवितथविकल्पाभ्यासवासनावशादहंप्रत्ययो वितथ एवोपजायते ॥

किं च । इदमपरं तत्र बाधकमिति । आह ।

यदि यस्यैव यद्दुःखं[3] रक्ष्यं तस्यैव तन्मतं ।
पाददुःखं न हस्तस्य कस्मात्तत्तेन रक्ष्यते ॥ ९९

आस्तां तावद्यदागमिकायदुःखरक्षार्थं न यतितव्यं । इहैकस्मिन्नपि काये प्रत्यङ्गभेदाद्भिन्नं दुःखं । ततो यदान्यदुःखमन्यस्य रक्षितुं न युज्यते । तदा कथं पादादौ प्रहारं पतन्तं दृष्ट्वा हस्तं प्रसार्य रक्ष्यते । अन्यत्वाविशेषान्न युक्तमेतदित्यर्थः ॥

अथ ।

अयुक्तमपि चेदेतदहंकारात्प्रवर्तते ।
यदयुक्तं निवर्त्यं तत्स्वमन्यच्च[4] यथाबलं ॥ १००[5]

अहंकारोऽस्मिन् कायेऽहमित्यात्मग्रहादात्मनोऽभावेऽपि । प्रवर्त्तते । जायते पादादौ रक्षणमनसिकारः[6] । नैतत्साधु । यतो यदयुक्तं । युक्त्या संगतं न भवति । तन्निवर्त्यमपसार्यं स्वकीयं

1 Tibetan translates the word apurva in the middle of the compound antarābhava° (bar ma doi srid pa snar med pa rgyud)

2 Antarābhavasaṃtati, see Journal Asiatique, 1902, II, p 295

3 So L^S —Minaef has tad duḥkham

4 So Minaev —L^S and Çikṣās anyadva

5 See Çikṣās, 360 3, the second pāda being ... ātmany astitaratra na

6 Ms has rakṣaṇaṃ manasikāraḥ

साधनं दृष्टान्तश्चोच्यते । इति न दृष्टान्तस्यासिद्धिर्व्यवहारप्रवर्तनाय[1] । किं चेदमुपात्तपञ्चस्कन्धमात्रमभिसंधाय[2] दृष्टान्ते दीयमाने[3] न का चित्क्षतिः । अत्रैवात्मशब्दस्य प्रवृत्तेरिति ॥

इदानीं प्रकृतमुपसंहरन्नाह ।

अस्वामिकानि दुःखानि सर्वाण्येवाविशेषतः ।
दुःखत्वादेव वार्याणि नियमस्तत्र किंकृतः ॥ १०२

न विद्यन्ते स्वामिनो येषामुत्क्रमेणेति विग्रहः । अममानि न कस्य चित्प्रतिबद्धानीत्यर्थः । कुतः[4] । किं कानि चिदेव । न । सर्वाण्येवाविशेषतः । न क्व चित्कस्य चित्स्वामित्वमस्ति । विशेषाभावात् । दुःखत्वादेव स्वपर[।]विभागं कृत्वा वार्याणि निषेध्यानि भवन्ति । नान्यन्निमित्तमस्ति तत्रात्मीयत्वादि । तेनाय नियमः किंकृतः । केन विशेषेण कृतः । येन स्वकीयानि च वार्याणि न परकीयाणीति । एवं दुःखत्वादिति हेतुरनैकान्तिको न भवतीति समर्थितं ॥

ननु यदि दुःखी नाम न कश्चित्संसारे संभवति । तर्हि दुःखमनिवार्यमेव स्यात् । कृपापात्रस्य दुःखिनः कस्य चिदभावादित्याशङ्कमान आह ।

---

1 tha sñad la hjug par bya bai don yin pas so = ?pravartanārthatvāt
2 ...atta = zin pa
3 ...dzad pa
4 Ms.—Wanting in Tib. (184 b7)

दुःखं कस्मान्निवार्यं चेत्सर्वेषामविवादतः ।
वार्यं चेत्सर्वमप्येवं न चेदात्मनि सर्ववत्[1] ॥ १०३

[illegible] दुःखं निवारणीयत्वेन यदि मन्यसे तदा न वक्तव्यम् । कुतः । सर्वेषामविवादात् अविप्रतिपत्तेः । [illegible] [illegible]परिहारैरेव [illegible] । न च तेषामात्मनोऽभ्युपगमाद्दोषः । तत्स्वभावानतिक्रमात् । न चाभ्युपगममात्रेण तस्य [illegible] प्रतिपत्तिः । तत्रापि [illegible]प्रमाणाभावात् । [illegible] चानेकप्रकारत्वाभिधानात् ॥ एवं सति यदि वार्यं दुःखं तदा सर्वं वार्यं । न चेत्सर्वं वार्यं तदात्मनोऽपि । उपात्तं परदुःखस्वभावमपि दुःखं न वार्यं । सर्वदुःखविनिपातादित्युपसंहारः ॥

स्यादेतत् । करुणापरतन्त्रतया परदुःखदुःखिनः सर्वदुःखापहरणाय यत्नः । तदिदं बहुदुःखनिदानं नैव[1] प्रयत्नतो नोत्पादयितुं युज्यत इति परवचनावकाशं शङ्कमान आह ।

कृपया बहु दुःखं चेत्कस्मादुत्पद्यते बलात् ।

बलादिति प्रयत्नात् । अत्रोत्तरमाह ।

जगद्दुःखं निरूप्येदं कृपादुःखं कथं बहु[1] ॥ १०४

---

1 So Mss.—[illegible]
See the commentary.
2 Ms. [illegible] karyatā
3 [illegible] (185a 7)
4 [illegible]
5 [illegible]
6 [illegible]

जगतो दुःखं नरकादिकृतमनेकप्रकारं समीक्ष्य । इदं कृपाकृतं दुःखं कथं बहु । नेदं बहु कृपादुःखमिति भावः ॥

किं चापरमिदमत्रोत्तरमित्याह ।

बहूनामेकदुःखेन यदि दुःखं विगच्छति ।
उत्पाद्यमेव तद्दुःखं सदयेन परात्मनोः ॥ १०५ ॥[1]

एकस्य पुरुषस्य दुःखेन बहूनां सत्त्वानां यदि दुःखं विगच्छति निवर्तते । तदा उत्पाद्यमेव जनयितव्यमेतत्तादृशं दुःखं । सदयेन कृपात्मकेन परस्यात्मनश्च ॥

[2]उत्सूत्रतामस्य परिहरन्नाह ।

अतः सुपुष्पचन्द्रेण जानतापि नृपापदं ।
आत्मदुःखं न निहतं बहूनां दुःखिनां व्ययात् ॥ १०६ ॥

यत एवोत्पाद्यमेव तद्दुःखं कृपालुना स्वपरात्मनोः । अत एव सुपुष्पचन्द्रेण बोधिसत्त्वेन नृपादापदं । नृपस्य वा राज्ञ आपदं । जानतापि बुध्यमानेनापि । आत्मदुःखं न निहतं न निवर्तितं [114a] उपेक्षितमिति यावत् । तथा राज्ञोऽपि परलोकदुःखं । किमिति बहूनां दुःखिनां व्ययात् । दुःखे[illegible]

[illegible]

महान्तं पश्यन्ततया संवध्यते[1]। यदुक्तं सुपुष्पचन्द्रस्येतिवृत्तके[2]। तथा हि। अतीतेऽध्वनि रत्नपद्मचन्द्रविशुद्धाभ्युद्गतराजो नाम तथागतोऽभूत्। स भगवान् बुद्धकृत्यं कृत्वा चिरतरकालमवस्थाय परिनिर्वृतः। तस्मिंश्च परिनिर्वृते शासनान्तर्धानसमये राजा शूरदत्तो[3] नाम बभूव। तस्य रत्नावती नाम राजधानी। तस्मिन् काले दृष्टिविपन्नाः सत्त्वाः[4]। तेषामनुकम्पार्थं बहवो बोधिसत्त्वा उत्पन्नाः प्रव्रजिताः। ते च ततो राष्ट्रजनपदेभ्यो निर्वासिताः। समन्तभद्रं नामारण्यवनखण्डमुपसृत्य विहरन्ति स्म सार्धं सुपुष्पचन्द्रेण धर्मभाणकेन। अथ खलु सुपुष्पचन्द्रस्य बोधिसत्त्वस्य सत्त्वान् करुणायमानस्य रहोगतस्य चेतसि वितर्क उदपादि। यन्न्वहं जनपदराष्ट्रराजधानीर्गत्वा सत्त्वान् कुमार्गप्रपन्नान् कल्याणे वर्त्मनि प्रतिष्ठापयामि। स तमर्थं सब्रह्मचारिभ्यो निवेदयामास। तैर्निवार्यमाणोऽपि स्वयं च स्वापदं प्रतिपद्यमानस्तस्य राज्ञोऽपि ततो वनखण्डान्निर्जगाम। स क्रमेण धर्मं देशयन् तस्य राज्ञो राजधानीमनुप्राप्तो बहून् सत्त्वान् राजपुत्रामात्यपुरोहितप्रभृतीनप्रकार[5] विनीय सत्पथे व्यवस्थाप-

---

1 = bahunam duḥkhasya vyayat. The fourth pada of the stanza is translated in Tib. (26a 7) maṅ poi sdug bsṅal zad bya̓i phyir = bahuduḥkhasya vyayartham, or bahunam duḥkhavyayartham.

2 See Rajendralāl Mitra (Buddhist Literature of Nepal p. 21?) on Samādhirāja (Ch. xxxii) and Cowell's Cat. of Hodgson Coll., J.R.A.S. n. ser. viii p. 6 (Ch. xxxv, Supuṣpa°).

3 Rajendralāl Mitra has Suradatta, but Tib. = dpa bran.

4 blta ba log par gyur.

5 So Ms.—Tib. ji ltar ldul bar thabs rnams pa du mas ... bthuṅ nas

यन्। तेन राज्ञा राजमार्गे दृष्टः। सद्दर्शनेन प्रक्रुद्धः सर्वं च जनकायं तदावर्जितं प्रतिपद्य ईर्ष्यादूषितहृदयः। तद्वधार्थं स्वपुत्रानाज्ञापयामास। तांश्च तद्वधविमुखान् प्र[114ᵇ]तिपद्य नन्दिकं वध्यघातकमाज्ञापयामास। तेन तदाज्ञामनुवर्तमानेन करचरणादिच्छेदक्रमेणाक्षीणि च संदंशिकेनोद्धृत्य[1] जीविताद्व्यपरोपितः। अथ तस्य भिक्षो राजमार्गगतस्य जीविताद्व्यपरोपितस्य शरीरेऽनेकान्यद्भुतानि बभूवुः। तानि प्रतिपद्य स राजा निश्चितं बोधिसत्त्व एवायं भिक्षुरिति परितापगतो बहुतरं परिदेवते स्म। इति सुपुष्पचन्द्रस्येतिवृत्तकं संक्षिप्य कथितं। विस्तरेण पुनः समाधिराजसूत्रे निर्दिष्टमिति तत्रैवावधार्यं॥

न चापि कृपावतां परदुःखदुःखिनां महदपि दुःखं बाधकमिति प्रतिपादयन्नाह।

एवं भावितसंतानाः परदुःखसमप्रियाः।
अवीचिमवगाहन्ते हंसाः पद्मवनं यथा॥ १०७[2]

एवं परात्मसमतया भावितसंतानाः। अनाभोगप्रवृत्तचित्तसंततयः। परदुःखेन सम तुल्यं प्रियं सुखहेतुर्येषां ते तथा[3]। आत्मसुखमपि परदुःखेन दुःखमेव येषामित्यर्थः।

---

[1] See St. Pet. W. (saṁdaṁçikā)

[2] = Çikṣās. 360, 9.—Prof. Bendall refers to Karaṇḍavyūha, Ch. II, on which see Cowell, J. of Philology, 1875, p. 12.—Tib. (second pada) gzhan gyi sdug bsṅal zhi dga bas. [= Çamapriyaḥ.]

[3] = gzhan gyi sdug bsṅal zhi zhiṅ ñams dga ba ste bde bai rgyu. = para-duḥkhaṁ çamayitvā prītiḥ sukhahetur.

तेऽवीचिमवगाहन्ते परव्यसनसमुद्धरणाय तद्दुःखं सुखमेव मन्यमानाः। इदमेवाह। हंसाः पद्मवनं यथा। आवीचिकमपि दुःखं सुखमेव परार्थं येषां ते केन दुःखहेतुनान्येन दुःखिनो भविष्यन्ति ॥

अपि च सुखमपि तेषामसाधारणमेवोपजायते परसुखेन। इत्युपदर्शयन्नाह।

मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः।
तैरेव ननु पर्याप्तं मोक्षेणारसिकेन किं ॥ १०८

दुःखबन्धनाद्विसंयुज्यमानेषु सत्त्वेषु सत्सु। ये ते इति। तेषामेवानुभवसिद्धत्वादिदंतया कथयितुमशक्याः। अत एव प्रामोद्यसागराः सन्तुष्टिसमुद्राः सत्त्वानां मोक्षेषु प्रादुर्भवन्ति। तैरेव प्रामोद्यसागरैः। पर्याप्तं तदन्यस्याभिमुख्यात् एवं समाप्तं [115a] + + + + + + + + + + + +

प्रज्ञाकरमतिविरचितायां बोधिचर्यावतारपञ्जिकायां

प्रज्ञापारमिता नवमः परिच्छेदः[1] ।

ओं लोकपालाय नमः । ओं लोकेशाय नमः ॥[2]

या[3] निर्लेपतया निरुत्तरपदं[4] सर्वप्रपञ्चोज्झिता[5]
[6]प्रज्ञापारमितादिसंवृतिपदैराख्यायतेऽनास्रवा ।
यां सम्यक् प्रतिपद्य निर्मलधियो यान्त्युत्तमां निर्वृतिं
तां नत्वा विधिवत्करोमि विवृतिं तस्याः प्रसन्नैः पदैः ॥[7]
यत्राचार्यो गुणनिधिरसौ शान्तिदेवः प्रकाश[8]
वक्तुं शक्तः प्रवचनमहाम्भोधिपारं प्रयातः ।

---

1 This part of the Commentary has been published by myself in Roman characters in my *Bouddhisme, Etudes et Matériaux*, (Bruxelles, Académie and London, Luzac 1898)

2 The first lines of this chapter down to the folio 129A (infra p 343, l 13) from a modern copy of the Maithil MS —The invocation *om lokapālāya namah, om lokeçāya namah*, is wanting in the Tibetan translation (fol 205 b3) where we read hphags pa hjam-dpal gzhon nur gyur-pa-la phyag htsal-lo = *Mañjuçriye Kumarabhūtaya namah*

3 Tib *gan dag* = ye, to be read *gan-zhig*, as in the third pāda

4 Tib *go hphan ldan* = niruttarapadavatī

5 Ms prapañcocchritā = spros pa kun spans.

6 According to the Tib *prajñādipāramitā*

7 Metre Çardulavikrīdita—The *padas* are respectively rendered, in Tib translation, by lines of 15, 17, 17, 19 syllables

8 Ms çantidevaprakāço

किं तस्यार्थं हतमतिरहं वक्तुमीशस्तथापि
प्रज्ञाभ्यासात्सुकृतमसमं[1] यत्ततोऽस्मि प्रवृत्तः ॥[2]

न नाम काचिद्गुणलेशवासना
मतेर्न मेऽस्ति प्रतिभागुणोऽर्जितः ।[3]
तथापि सन्मित्रनिषेवणाफलं[4]
यदेव मे तादृशि वाक् प्रसर्पति ॥

अथ यो नाम कश्चिद्गोत्रविशेषात्[5] पर्युपासितकल्याणमित्रतया त्रिजगत्पर्यापन्नसमस्तजनदुःखदुःखी सर्वप्राणभृतां निःशेषदुःखसमुद्धरणाशयः स्वसुखनिरपेक्षः[6] तत्प्रशमोपायभूतं बुद्धत्वमेव मन्यमानस्तत्प्राप्तिवाञ्छया समुत्पादितबोधिचित्तो[7] महात्मा [8]सौगतपदसाधनोपायभूतसंभारद्वयपरिपूरणार्थं क्रमेण दानादिषु प्रवर्तते । तस्य तथा प्रवर्तमानस्य [9]सम्यक् प्रति[--]प्रमथस्या[120a]पि[10] दानादयः प्रज्ञाविकलतया जगदर्थसंपादननिदानं बुद्धत्वं नावहन्तीत्यभिसंधाय । अवश्यं संसारदुःखनिर्मोक्षार्थिना प्रज्ञोत्पादनाय यतितव्यं । यथोक्तं ।

1 Ms °svakṛtam
2 Metre Mandākrāntā
3 Ms matir mamāsti pratibhāguṇorjitaḥ —Tib blo la …
brtson pa … ma …
4 Forms like niṣevaṇa are common
5 Tib …
6 According to the Tib …
7 Ms samutpādita°
8 Ms saugatapada° Tib …
9 Ms … —Tib …
ldan par …
10 The folios are numbered by letter and …
… but see p 346 n 6

शमथेन विपश्यनासुयुक्तः[1] । इत्यादि ।

तत्र[2] शमथप्रतिपादनं कृतमिदानीं तदनन्तरप्राप्तां विपश्यनां प्रज्ञापरनामधेयां प्रतिपादयन्नाह ।

इमं परिकरं सर्वं प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगौ ।
तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञां दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षया ॥ १

इममिति समनन्तरमिह शास्त्रे लक्षणतः प्रतिपादितं दानादिकमिदन्तया प्रत्यक्षतया परामृशति । परिकरमिति परिवारं परिच्छेदं संभारमिति यावत् । सर्वमुक्तप्रकारमनवद्यं । प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगाविति सबन्धः । प्रज्ञा यथावस्थितप्रतीत्यसमुत्पन्नवस्तुतत्त्वप्रविचयलक्षणा सैवार्थः प्रयोजनं सबोधिहेतुभावोपनायकतया यस्य दानादिलक्षणस्य परिकरस्य स तथा तमिति । दानपारमितादिषु धर्मप्रविचयस्वभावायाः प्रज्ञायाः प्रधानत्वात् ।

तथा हि दानं सबुद्धबोधिप्राप्तये प्रथमं कारणं पुण्यसंभारान्तर्भूतत्वात् । तच्च शीलालंकृतमेव सुगतिपरंपरां[ ] सुखभोगोपकरणसंपन्नामावहदनुत्तरज्ञानप्रतिलम्भहेतुः । क्षान्तिरपि तद्विपक्षभूतप्रतिघप्रतिपक्षतया दानशीलसुकृतमयं संभारमनुपालयन्ती सुगतत्वाधिगतये संप्रवर्तते । एतच्च शुभं दानादि-

---

1 Ms çamathena vipaçyanayā suyukta This is the first pada of viii 4, where we have vipaçyanāsuyukta, metri causa, but the Ms M ad viii 4, gives the reading °nayā —Tib zhi gnas rab tu ldan pai lhag mthon gis, see infra

2 VIII 4, foll

चितयसंभूतं पुण्यसंभाराख्यं ध्यानादिसमुपजनितं च ज्ञान-संभाराख्यं वीर्यमन्तरेण न भवतीति तदुभयसंभारकारणतया सर्वावरणप्रहाणाय समुपजायते। समाहितचित्तस्य च यथाभूत-परिज्ञानमुत्पद्यत इति ध्यान[120b]पारमितापनुत्तरज्ञानहेतु-रुपपद्यते।

एवमेते दानादयः सत्कृत्य सभृता अपि प्रज्ञामन्तरेण सौगतपदाधिगमहेतवो न भवन्तीति। नापि पारमिताव्यपदेशं लभन्ते। प्रज्ञाकृतपरिशुद्धिभाजः पुनरव्याहतोदारप्रवृत्तितया तदनुकूलमनुवर्तमानास्तद्धेतुभावमधिगच्छन्ति। पारमितानाम-धेयं च लभन्ते।

तथा[1] दातृदेयप्रतिग्राहकादित्रितयानुपलम्भयोगेन प्रज्ञा-परिशोधिताः सादरनिरन्तरदीर्घकालमभ्यस्यमानाः प्रकर्ष-पर्यन्तमुपगच्छन्तो ऽविद्याप्रवर्तितसकलविकल्पजालमलरहितं [2]क्लेशज्ञेयावरणविनिर्मुक्तमुभयनैरात्म्याधिगमस्वभावं सर्वस्वपर-हितसंपदाधारभूतं परमार्थतत्त्वात्मकं तथागतधर्मकायमभि-निर्वर्तयन्तीति प्रज्ञाप्रधाना दानादयो गुणा उच्यन्ते।[3]

न चैतदवक्तव्य। यदि प्रज्ञा प्रधानं दानादीनां सैव केवला संबोधिसाधनमस्तु किमपरैर्दानादिभिरिति। तदन्येषामुप-

---

[1] Mith. Ms. has *tallakṣa*...

[2] Dh. S. cxv *āvaraṇe dve*

[3] Tib. *ḍe rab ni gtso bo yin la sbyin pa la sogs pa ni phal par brjod do* = prajñaiva pradhānam, dānādayo guṇāḥ — *phal pa* = usual, common, *bad* = prākṛta, guṇa, guṇa = quality = *yon tan*

योगस्य वर्णितत्वात्। केवलं नेत्रविकला इव दानादयः प्रज्ञानेत्रका[1] एव यथाभिमतां सौगतीं भूमिमभिसरन्तीति प्रज्ञोपनायका[2] उच्यन्ते। न तु प्रज्ञैव केवला सम्यक्संबोधिसाधनम्। तस्माद्दानादिपरिकरः प्रज्ञार्थ इति सिद्धं॥

सर्वकल्पनाविरहात्समारोपापवादान्तद्वयमौनात्[3]। [4]अथैव-कायवाङ्मनःकर्मलक्षणमौनत्रययोगाद्वा मुनिर्बुद्धो भगवान्। [5]त्रिदुःखतादुःखितसर्वजगत्परित्राणाध्याशयो जगौ जगाद उक्तवानित्यर्थः। आर्यप्रज्ञापारमितादिसूत्रान्तेषु प्रज्ञार्थमुक्तवान् क्रमेण दानादिपरिकरं।

यथोक्तमार्यशतसाहस्र्यां प्रज्ञापारमितायां। [130a][6] तद्यथापि नाम सुभूते सूर्यमण्डलं [7]चन्द्रमण्डलं च[7] चतुर्षु द्वीपेषु कर्म करोति। चतुरश्च द्वीपाननुगच्छति। अनुपरिवर्तते। एवमेव सुभूते प्रज्ञापारमिता पञ्चसु पारमितासु कर्म करोति। पञ्च पारमिता अनुगच्छति। अनुपरिवर्तते। प्रज्ञापारमिताविरहितत्वात्पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं न लभन्ते॥ तद्यथापि नाम सुभूते राजा चक्रवर्ती विरहितः

---

1 So Nep Ms, Maith Ms has °*netraka*

2 So Maith Ms, Nep Ms has *prajñopayanayaka*, Tib çes pa la dren pa

3 According to Tib **agrahanad va*

4 = mi slob pai lus dan

5 *triduḥkhatā*, see *M Vyut* § 112,5,6,7

6 The folio is numbered 130 (letter numeral) and 131 (figure) — The fol 130 (figure) is really a part of the VIIIth Chapter

7–7 Wanting in Nep Ms, but occurs in the Maith Ms. and in the Tib

सप्तमी रत्नैश्चक्रवर्तिनामधेयं न लभते। एवमेव सुभूते पञ्च पारमिताः प्रज्ञापारमिताविरहितत्वान्न पारमितानामधेयं लभन्ते॥ तद्यथापि नाम सुभूते याः काश्चन कुनद्यः सर्वास्ता येन गङ्गा महानदी तेनानुगच्छन्ति। ता गङ्गया महानद्या सार्धं महासमुद्रमनुगच्छन्ति। एवमेव सुभूते पञ्च पारमिताः प्रज्ञापारमितापरिगृहीता येन सर्वाकारज्ञता तेनानुगच्छन्तीति विस्तरः॥

पुनश्चोक्तं। इयं कौशिक प्रज्ञापारमिता बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानां दानपारमितामभिभवति शीलपारमितामभिभवति क्षान्तिपारमितामभिभवति ध्यानपारमितामभिभवति। [1]तद्यथापि नाम कौशिक जात्यन्धानां शतं वा सहस्रं वा अपरिणायकानामभव्यं मार्गावतरणाय। कुतः पुनर्नगरानुप्रवेशाय। एवमेव कौशिक अचक्षुष्काः पञ्च पारमिता जात्यन्धभूता भवन्ति विना प्रज्ञापारमितया अपरिणायिका विना प्रज्ञापारमितया अभव्या बोधिमार्गावतरणाय। कुत एव सर्वाकारज्ञतानगरानुप्रवेशाय। यदा पुनः कौशिक पञ्च पारमिताः प्रज्ञापा[130b]रमितापरिगृहीता भवन्ति। तदैताः पञ्च पारमिताः सचक्षुष्का भवन्ति। प्रज्ञापारमितापरिगृहीताश्चैताः पञ्च पारमिताः पारमितानामधेयं लभन्त इति विस्तरः॥ एवमन्यथापि यथासूत्रमवगन्तव्यं।

---

[1] Cp. Aṣṭasāhasrikā, p. 172 for a quasi-literal exposition of the same doctrine.

उक्तं च ।

सर्वपारमिताभिस्त्वं निर्मलाभिरनिन्दिते ।

चन्द्रलेखेव ताराभिरनुयातासि सर्वदा ॥[1] इति ॥

अथ वा । इममिति समनन्तरप्रक्रान्तरूपं शमथात्मकं प्रबन्धं[2] । परिकरमिति प्रज्ञासमुत्थापकतया तत्कारणसंदोह पीठिकाबन्धं च[3] । प्रज्ञार्थमिति प्रज्ञैव पूर्वोक्तोऽर्थः प्रयोजनं साध्यतया यस्य त । शमथपरिशोधितचित्तसंताने[4] प्रज्ञायाः प्रादुर्भावात् । सुप्रशोधितक्षेत्रे[5] सस्यनिष्पत्तिवत् ।

यथोक्तं शिक्षासमुच्चये । किं पुनरस्य शमथस्य माहात्म्यं यथाभूतज्ञानजननशक्तिः । यस्मात्

समाहितो यथाभूतं जानातीत्युक्तवान्मुनिः । इति ॥[6]

एतदपि धर्मसंगीतावुक्तं[7] । समाहितचेतसो[8] यथाभूतदर्शनं

---

1 = *Aṣṭasāhasrikā prajñāparamitā*, prefatory stanzas, 8

2 Maithil Ms *çamathātmakamathāpr°*, Nep *çamathapr°*, and in margin *tmā arthaḥ*—Tib zhi gnas kyi bdag ñid-kyi rgyun no

3 According to the Tib *°bandham vā*—*samdoha* = hthsogs = *samagrī*—*pīṭhikābandha* = gzhi

4 Maithil Ms *°cittacaitta°*, *°citta°* only, in Nep and Tib

5 *supraçodhita* = legs par sbyans pa, *pariçodhita* = yons su dag-pa byas pa

6 See *Çikṣās*, p 119 9 (*çamasya* *prajanatity avadan muniḥ*) and metrical observations, p 403 (*Samy N* III p 13, *Mil -p* 39 3 have the same saying, with *pajānāti*, see also *Çiksas* 120 11–13 "Here a prose-saying is forced into verse")—*samāhito* = Kārika 9ª (see *Çikṣas* p XLI) Prof Bendall's opinion—so far as the original reading is concerned—is confirmed by the quotation of this very passage, supra ad VIII 4 *samahito hi* . . *prajānātity avadan muniḥ* Compare Bhojarāja ad *Yogas* I 20 *samāhitacittaç ca bhāvyam samyag vijanati*, and *M Vyut* 81 6 *samahitacitto yathābhūtam prajānāti, yathabhutam paçyati*

7 This quotation follows in the *Çikṣāṣ* (119 11)

8 *Çikṣās* ° *manaso*—Tib mñan par bzhag pai sems

भवति । यथाभूतदर्शिनो बोधिसत्त्वस्य सत्त्वेषु महाकरुणा प्रवर्तते ।[1] इदं मया[2] समाधिसुखं[3] सर्वसत्त्वानां निष्पादयितव्यम् । स तया महाकरुणया सञ्चोद्यमानो ऽधिशीलमधिचित्तमधिप्रज्ञं च शिक्षा[ं][4] परिपूर्यानुत्तरां[5] सम्यक्संबोधिमभिसंबुध्यते[6] । इति विस्तरः ॥

ह्रीरिति यस्मात् प्रज्ञार्थं दानादिपरिकरं शमथात्मकपरिकरं वा मुनिर्जगौ तस्मादुत्पादयेत्प्रज्ञामिति योजनीयम् । उत्पादयेदिति निष्पादयेत्साक्षात्कुर्याद्भावयेत्सेवयेद्बहुलीकुर्याद्वा ॥

सा च प्रज्ञा द्विविधा हेतुभूता फलभूता च । हेतुभूतापि द्विविधा । अधिमुक्तिच[131 a]रितस्य च भूमिप्रविष्टस्य च बोधिसत्त्वस्य । फलभूता तु सर्वाकारवरोपेतसर्वधर्मशून्यताधिगमस्वभावा[7] ऽनिमित्तयोगेन[8] । तच्च प्रथमतो हेतुभूता[9] श्रुतचिन्ताभावनामयी[10] क्रमेणाभ्यासाद्भूमिप्रविष्टप्रज्ञां निर्वर्तयति । सा चापरापरभूमिप्रतिलम्भयोगेन प्रकर्षमभिवर्धयन्ती याव-

---

1 *Çikṣās* has *evam ca ya bhavati*.—Wanting in our Mss. and Tib.

2 *sukha* = sp.o., but see Kern, *Lotus*, 295 n. 1.

3 *Çikṣās* has *sarvadharmayathābhūtadarçanam ca*.

4 See *Dh. samgraha* 110 (tisraḥ çikṣāḥ), the reference to M. Vyut. is wrong, read 36; and *Ang. N.* I. 235.—*çikṣām*, according to Çikṣ.

5 Supported by the Tib. (not by *Çikṣās*).

6 Nep. Ms. has bodhyate.—The *vistara* is to be found supra ad V. [illegible]

7 Nep. Ms. °*bhāvo 'ni*°.

8 Maithil Ms. has °*vartopeta s*°, [illegible]—The readings of the Nep. Ms. are supported by Tib.

9 According to the Tib. [illegible]—Nep. Ms. has [illegible] *Maithil* Ms. [illegible]

10 Cp. M. Vyut. 75, supra p. 5, n. 1 and V. 2[illegible]—[illegible] Tib.

दुभयावरणविगमात्मकसकल्पनाजालविगतबुद्धत्वस्वभावप्रज्ञां नि-ष्पादयति । अत एवाह दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षयेति ।

दुःखस्य पञ्चगतिसंगृहीतसत्त्वराशिगतस्य स्वात्मगतस्य च । सांसारिकस्य । जातिव्याधिजरामरणस्वभावस्य[1] प्रियविप्रयोगा-प्रियसंप्रयोगपर्येष्यमाणलाभविघातलक्षणस्य । संक्षेपतः पञ्चोपा-दानस्कन्धात्मकस्य च । निवृत्तिः । निर्वाणं । उपशमः । पुन-रनुत्पत्तिधर्मकतया आत्यन्तिकसमुच्छेद इत्यर्थः । तस्याः काङ्क्षया अभिलाषेण च्छन्देनेति यावत् ॥

तथा हि विपर्याससञ्ज्ञिनो ऽसत्सत्त्वसमारोपाभिनिवेशवशा-दात्मात्मीयग्रहप्रवृत्तेरयोनिशोमनसिकारप्रसूतो रागादिक्लेशगण समुपजायते । तस्मात्कर्म । ततो जन्म । ततश्च व्याधिजरामरण-शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाश्च प्रजायन्ते । एवमस्य केव-लस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति । तदेवमनुलोमा-कारं प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक्प्रज्ञया व्यवलोकयतः । पुनस्तमेव निरात्मकमस्वामिकं मायामरीचिगन्धर्वनगरस्वप्नप्रतिबिम्बादि-समानाकारतया परमार्थतो निःस्वभावं पश्यतो यथाभूतपरि-ज्ञानात्तद्विपक्षात्मतया मोहस्वभावमविद्याभवाङ्गं निवर्तते । अविद्या[131b]निरोधात्तत्प्रत्यया संस्कारा निरुध्यन्ते । एवं पूर्व-पूर्वस्य कारणभूतस्य निरोधादुत्तरोत्तरकार्यभूतस्य निरोधो वेदितव्यः । यावज्जातिनिरोधाज्जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौ-

1 [illegible]

सनस्योपायासाश्च निरुध्यन्ते। एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य निरोधो भवति॥ [1]तत्राविद्या तृष्णोपादानं च क्लेशवर्त्मनो व्यवच्छेदः[2]। संस्कारा भवश्च कर्मवर्त्मनो व्यवच्छेदः। परिशिष्टान्यङ्गानि दुःखवर्त्मनो व्यवच्छेदः[3]। पूर्वापरान्तनिरोधो निरोधवर्त्मनो व्यवच्छेदः। एवमेव त्रिवर्त्म निरात्मकं[4] आत्मात्मीयरहितं[5] संभवति च संभवयोगेन विभवति च विभवयोगेन स्वभावान्नड्कलापवद्द्रुमं[6] इति। एतच्चोत्तरत्र विस्तरेण युक्त्यागमाभ्यां प्रतिपादयिष्यते॥

तदेवं प्रज्ञया स्वप्नमायादिस्वभावं सकलं प्रत्यवेक्षमाणस्य सर्वधर्माणां निःस्वभावतया प्रतिपत्तेः परमार्थाधिगमात्सवासननिःशेषदोषराशिविनिवृत्तिर्भवतीति[7] सर्वदुःखोपशमहेतुः प्रज्ञोपपद्यत इति॥

यथा च युक्त्यागमाभ्यां विचारयतो ऽविपरीतवस्तुतत्त्वप्रवि-

दुभयावरणविगमात्सकलकल्पनाजालविगतबुद्धत्वस्वभावमशां नि-ष्पादयति । अत एवाह दुःखनिवृत्तिकाङ्क्षयेति ।

दुःखस्य पञ्चगतिसंगृहीतसत्त्वराशिगतस्य स्वात्मगतस्य च । सांसारिकस्य । जातिव्याधिजरामरणस्वभावस्य प्रियविप्रयोगा-प्रियसंप्रयोगपर्येष्यमाणलाभविघातलक्षणस्य । संक्षेपतः पञ्चोपादानस्कन्धात्मकस्य च । निवृत्तिः । निर्वाणं । उपशमः । पुन-रनुत्पत्तिधर्मकतया आत्यन्तिकसमुच्छेद इत्यर्थः । तया काङ्क्षया अभिलाषेण च्छन्देनेति यावत् ॥

तथा हि विपर्याससंज्ञिनो ऽसत्सत्त्वसमारोपाभिनिवेशागा-दात्मात्मीयग्रहप्रवृत्तेरयोनिशोमनसिकारप्रसूतो रागादिक्लेशगण समुपजायते । तस्मात्कर्म । ततो जन्म । ततश्च व्याधिजरामरण-शोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाश्च प्रजायन्ते । एवमस्य केव-लस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति । तदेवममुमा-कारं प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक्प्रज्ञया व्यवलोकयतः । पुनरिमं निरात्मकमस्वामिकं मायामरीचिगन्धर्वनगरस्वप्नप्रतिबिम्बादि-समानाकारतया परमार्थतो निःस्वभावं पश्यतो यथाभूतपरि-ज्ञानात्तद्विपक्षात्मतया मोहस्वभावमविद्याभवाङ्गं निवर्तते । अविद्या[निरोधा]त्तत्प्रत्ययाः संस्कारा निरुध्यन्ते । एवं पूर्वस्य कारणभूतस्य निरोधादुत्तरोत्तरकार्यभूतस्य निरोधो वेदितव्यः । यावज्जातिनिरोधाज्जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौ

संस्कारोपायासाश्च निरुध्यन्ते। एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य निरोधो भवति॥ तत्राविद्या तृष्णोपादानं च क्लेशवर्त्मनो व्यवच्छेदः। संस्कारा भवश्च कर्मवर्त्मनो व्यवच्छेदः। परिशिष्टान्यङ्गानि दुःखवर्त्मनो व्यवच्छेदः। पूर्वान्त-निरोधो निरोधवर्त्मनो व्यवच्छेदः। एवमेव त्रिवर्त्म [illegible]-त्मकं आत्मात्मीयरहितं सम्भवति च सम्भवयोगेन विभवति च विभवयोगेन स्वभावशून्यत्वात् [illegible] इति। एतच्चात्र विस्तरेण युक्त्यागमाभ्यां प्रतिपादयिष्यते॥

तदेव प्रज्ञया स्वप्नमायादिस्वभाव [illegible] सर्वधर्माणां निःस्वभावतया प्रतिपत्तिः परमार्थ[illegible] निःशेषदोषराशिविनिवृत्तिकारिणी [illegible] पद्यत इति॥

एषा च युक्त्यागमाभ्यां विचार्यमाणा [illegible]

घयः[1] समुपजायते। तदुपदर्शयितुं सत्यद्वयव्यवस्थामाह संवृतिरित्यादि।

संवृतिः परमार्थश्च सत्यद्वयमिदं मतं।
बुद्धेरगोचरस्तत्त्वं बुद्धिः संवृतिरुच्यते॥ २[2]

समियत आव्रियते यथाभूतपरिज्ञानं स्वभावावरणादावृतप्रकाशनाच्चानयेति[3] संवृतिः। अविद्या मोहो विपर्यास इति पर्यायाः। अविद्या ह्यसत्पदार्थस्वरूपारोपिका स्वभावदर्शनावरणात्मिका च सती संवृतिरुपपद्यते।

यदुक्तमार्यशालिस्तम्बसूत्रे[4]। पुनरपरं तत्त्वे[5]ऽप्रतिपत्तिर्मिथ्याप्रतिपत्तिरज्ञानमविद्येति। उक्तं च[6]।

अभूतं ख्यापयत्यर्थं भूतमावृत्य वर्तते।
अविद्या जायमानेव कामलातङ्कवृत्तिवत्[7]॥ इति॥

तदुपदर्शितं च प्रतीत्यसमुत्पन्नं वस्तुरूपं संवृतिरुच्यते। तदेव

1 The Nep Ms has 'viparītavastu tattvaprakāçanāc cānayeti || saṃvṛtir avidyā (see infra l 6) The lacuna is manifest, the Tib translator evidently follows the Nepalese Ms

2 The first line is quoted infra ad 107 (idam smṛtam)

3 āvṛtaprakāçana—If āvṛta be right (query abhūta), it is to be translated adhyāropita, abhūta —This sentence is passed over in Tib

4 See Çikṣā-samuccaya and our forthcoming edition of the Çalistamba

5 tattve, the second t by a second hand

6 Quoted by Vibhūticandra (285 b 5) Snan bai phren ba las = from the [illegible] kamala (?)

7 Tib mig ser gyis ni gnod pa bzhin, Vibhuticandra mig ser nad la [illegible] bzhin —mig ser = kamala (M Vyut)—See Dathup, tank [illegible] [illegible] thgs = gnod pa, rad pa

लोकसंवृतिसत्यमित्यभिधीयते लोकस्यैव सं[132ᵃ]वृत्या तत्सत्यमिति कृत्वा ॥ यदुक्तं ।

मोहः स्वभावावरणाद्धि संवृतिः
सत्यं तया ख्याति यदेव कृत्रिमं ।
जगाद तत्संवृतिसत्यमित्यसौ
मुनिः पदार्थं कृतकं च संवृति ॥ इति ॥[1]

सा च संवृतिर्द्विविधा लोकत एव । तथ्यसंवृतिर्मिथ्यासंवृतिश्चेति । तथा हि किंचित्प्रतीत्यजातं नीलादिकं वस्तुरूपमदोषवदिन्द्रियैरुपलब्धं लोकत एव सत्यं । मायामरीचिप्रतिविम्बादिषु प्रतीत्यसमुपजातमपि दोषवदिन्द्रियोपलब्धं यथास्वं[2] तीर्थिकसिद्धान्तपरिकल्पितं च लोकत एव मिथ्या । तदुक्तं ।

विनोपघातेन यदिन्द्रियाणां
षण्णामपि ग्राह्यमवैति लोकः ।
सत्यं हि तल्लोकत एव शेष
विकल्पितं लोकत एव मिथ्या ॥ इति[3] ॥

एतत्तदुभयमपि[4] सम्यग्दृशामार्याणां मृषा परमार्थदर्शायां

---

1 Metre Vaṃçastha —This is the 28th stanza of the VI chapter of the *Madhyamakāvatara*, see *Muséon* 1900 Aout (I 2)—Quoted without reference by Vibhuticandra (285 b 5)

2 Tib ji ltar mu stegs can rnams kyi grub mthas

3 = *Madhyamakāvatara*, VI 25 (*Muséon*, loc cit.), by Candrakīrti —Quoted by Vibhuticandra 286 a 1, from Nagarjuna

4 So Nep Ms —Maith Ms has *etad ubhayam* —Tib de ltar de gñis ga yan = *etat tad ubhayam*

संवृतिसत्यालौकत्वात्। एतत्समनन्तरमेवोपपत्त्या प्रतिपादयिष्यामः। तस्मादविद्यावतां वस्तुस्वभावो न प्रतिभासत इति॥

परम उत्तमोऽर्थः परमार्थः। अकृत्रिमं वस्तुरूपं यदधिगमात्सर्वावृतिवासनानुसंधिक्लेशप्रहाणं भवति। सर्वधर्माणां निःस्वभावता। शून्यता तथता भूतकोटिः। धर्मधातुरित्यादिपर्यायाः। सर्वस्य हि प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य निःस्वभावता पारमार्थिकं रूपं। यथाप्रतिभासं सांवृतस्यानुपपन्नत्वात्॥

तथा हि। न तावद्यथापरिदृश्यमानरूपेण सत्स्वभावो भावः। तस्योत्तरकालमनवस्थानात्। स्वभावस्य च सर्वदाऽनागन्तुकतयाऽविचलितरूपत्वात्। यो हि यस्य स्वभावः स कथं कदा चिदपि निवर्तेत। अन्यथा तस्य स्वभावताहानिप्रसङ्गान्निःस्वभाव[132b]तैव स्यात्। नापि स उत्पद्यमानः सत्स्वरूपेण कुतश्चिदागच्छति निरुध्यमानो वा क्व चित्संनिचयं गच्छति॥ अपि तु हेतुप्रत्ययसामग्रीं[2] प्रतीत्य मायावदुत्पद्यते, तद्वैकल्यतो निरुध्यते च। हेतुप्रत्ययसामग्रीं प्रतीत्य जातस्य परायत्तात्मलाभस्य प्रतिबिम्बस्येव कुतः सत्स्वभावता।

न च कस्य चित्पदार्थस्य परमार्थततो हेतुप्रत्ययसामग्रीतः समुत्पत्तिः संभवति। तस्या अप्यपरसामग्रीजनितात्मतया

---

[1] [illegible] plural [illegible] compare [illegible]

[2] [illegible] by Minayeff and Tib.

[3] [illegible]

परायत्तात्मलाभाया निःस्वभावत्वात्। एवमन्यस्याः पूर्वपूर्वस्याः स्वस्वकारणसामग्रीजन्यतया निःस्वभावता द्रष्टव्या। इत्थं कारणानुरूपं कार्यमिच्छता कथं निःस्वभावात्सत्स्वभावस्योत्पत्तिरभ्युपेतव्या। यद्वक्ष्यति।

मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्यच्च निर्मितं।
आयाति तत्कुतः कुत्र याति चेति निरूप्यतां॥
यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः।
प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कृत्रिमे सत्यता कथं॥[1] इति।

उक्तं च।

यः प्रत्ययैर्जायति स ह्यजातो
न तस्य उत्पादु सभावतोऽस्ति।
यः प्रत्ययाधीनु स शून्य उक्तो
यः शून्यतां जानति सोऽप्रमत्तः॥[2] इति।

[3]इति शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति॥[4]

न च स्वपरोभयरूपहेतुनिबन्धनमहेतुनिबन्धनं वा भावस्य जन्मातिपेशलमुपपद्यते[5]। तथा ह्यात्मस्वरूपं भावानां स्वजन्मनिमित्तं भवेत्। निष्पन्नमनिष्पन्नं वा भवेत्। न तावन्निष्पन्नस्य सतः स्वात्मनि कारणता। तस्य सर्वात्मना स्वयं निष्पन्नत्वात्

1 = IX. 144, 145

2 *Anavataptahradāpasaṃkramaṇa-sūtra*, quoted in *Madh. Vṛtti* ad XIII. 2 et alias

3 Iti given by both Mss

4 See infra ad IX. 108, and *Pañcakrama* 40. 35

5 *atipeçala* = çin tu legs pa

क्व पुनरस्य व्यापारोऽस्तु । उत्पाद्यस्य पुनरस्यानिष्पन्नस्यान्यस्य स्वभावस्याभावात् । एकस्य चास्य निरंशत्वात् । [133ᵃ] न च पश्चादुत्पद्यमानस्यापरस्य तत्स्वभावता युक्ता । तन्निष्पत्ताव-निष्पन्नस्य तत्स्वभावत्वाभावात् । इति न स्वात्मनो निष्पन्नात्कस्य चिदुत्पत्तिरस्ति । न चापि स्वत उत्पत्तिपक्षे प्राङ्निष्पन्नं स्वरूपमितरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्कस्य चित्संभवति । नापि तद-निष्पन्नस्वभावमाकाशकुशेशयसकाशमशेषसामर्थ्यशून्यं स्वनिष्पत्तौ हेतुभावमुपगन्तुमर्हति । अन्यथा खरविषाणस्यापि स्वस्वभाव-जनकत्वप्रसङ्गात् ॥

नापि परत इति पक्षः । आदित्यादप्यन्धकारस्य सर्वस्माद्वा सर्वस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । जनकाजनकाभिमतयोर्विवक्षितकार्या-पेक्षया परत्वाविशेषात्[1] । [2]जन्यजनकैकत्वैकसंततिप्रतिनियमो-ऽप्यनुत्पन्ने कार्ये काल्पनिकतया वस्तुतो न सगच्छते । न चानागतावस्थितधर्मापेक्षया कार्यादिव्यवहारो वास्तवः । अर्थ-स्वभावसद्भावस्य[3] निरूपयिष्यमाणत्वात् । नापि बीजावस्थायां विद्यमानाङ्कुरापेक्षया बीजस्य परत्वमकाल्पनिकमस्ति । कारणे कार्यास्तित्वस्य निषेत्स्यमानत्वात् । यच्च परिदृश्यमानमेव रूपं विचारतो नावतिष्ठते तत्रानागतादिषु संभावितस्य का चिन्ता ॥

---

[1] According to the Tib °aviśeṣāc ca

[2] skyed [d] gyur pa so sor nes pa = °janakatvasaṃtati° — ekatva° wrong

[3] Nep. utpa°, Maith. sukha°, Tib dnos po'i ran bźin du yin par dpyod par bya bar gyur ba'i phyir-ro.

नाप्युभयत इति पक्षः। प्रत्येकपक्षोक्तसमुदितदोषप्रसङ्गात्। कार्यानुत्पत्तौ चोभयरूपस्य हेतोः परमार्थतो ऽभावात्। उत्पत्तौ वा न किंचिज्जनयितव्यमस्तीति कुतोभयरूपस्य हेतोर्व्यापारः स्यात्॥

नाप्यहेतुत इति विकल्पः। यतो नायं प्रसज्यप्रतिषेधात्मतया ऽहेतुत इति युज्यते। अहेतुकत्वे हि भावानां देशकालनियमाभावप्रसङ्गः स्यात्। नित्यं सत्त्वासत्त्वप्रसङ्गो वा। उपेयार्थिनां प्रतिनि[133]यतोपायानुष्ठानं च न स्यात्। प्रधानेश्वरादीनां कारणत्वे ऽस्य प्रतिषेधस्येष्यमाणत्वात्[1]। तन्नाहेतुतो भावाः स्वभावं प्रतिलभन्ते॥

तस्मान्न स्वपरोभयरूपहेत्वहेतुभ्य उत्पद्यन्ते सत्स्वभावा भावाः। तदुक्तं।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्व चन के चन॥ इति॥[2]

एकानेकस्वभावविचारणयापि सर्वभावानां स्वभावविकलत्वान्न सत्स्वभावत्वं। तस्मात्स्वप्नमायाप्रतिबिम्बादिवदिदंप्रत्ययतामात्रमेव[3] अविचारमनोहरमस्तु किमिह सर्वदुःखहेतुना भावाभिनिवेशेन प्रयोजनं॥ अत इदमर्थस्य तत्त्वं।

---

1 sogs pa rnams rgyu yin-pa ñid hdi bgeg par hgyur bai phyir ro

2 = *Madhyamakamula* I 1 (See *Madhy Vrtti*, p 12, l 13, Bibl Buddh)

3 rkyen las byun ba tsam ñid hdi = *idam pratyaya°*, but on the compound *idampratyayatamatra*, see *Madh Vrtti*, p 9, n 7, 8, and infra Index

निःस्वभावा अमी भावास्तत्त्वतः स्वपरोदिताः
एकानेकस्वभावेन वियोगात्प्रतिबिम्बवत् ॥

एवं निःस्वभावतैव सर्वभावानां निजं पारमार्थि[...] मवतिष्ठते ॥ तदेव प्रधानपुरुषार्थतया परमार्थ उत्कृष्टं [...] मभिधीयते ॥

अत्रापि नाभिनिवेष्टव्यं। अन्यथा भावाभिनिवे[...] शून्यताभिनिवेशो वेति न कश्चिद्विशेषः। उभयोरपि क[...] त्मकतया संवृतत्वात्। न चाभावस्य कल्पितस्वभावतया [...] चित्स्वरूपमस्ति। न च भावनिवृत्तिरूपोऽभावो निवृत्ते[...] स्वभावत्वात्। यदि च भावस्यैव कश्चित्स्वभावः स्यात् त[...] तत्प्रतिषेधात्माऽभावोऽपि स्यात्। भावस्य तु स्वभावो नास्ती[...] प्रतिपादितमेव। अतो न भावनिवृत्तिरूपोऽभावो ना[...] कश्चित्। न च भावाभावयोरुक्तक्रमेणासत्त्वे प्रतिपादिते त[...] भयसंकीर्णात्मता[2] संभवति। उभय[१११०]प्रतिषेधस्वभावता वा। [...] भावविकल्पस्यैव सकलविकल्पनिबन्धनत्वात्तस्मिन्निराकृते स[...] एवामी एकप्रहारेण निरस्ता भवन्तीति। तस्मात्।

न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं

किंचिदभिनिवेशविषयतया मन्तव्यं। तदुक्तमार्यप्रज्ञापारमितायां। सुभूतिराह। हन्तायुष्मन् शारद्वतीपुत्र बोधिसत्त्व-

[illegible]

यानिकः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ऽनुपायकुशलो रूपं शून्यमिति संजानाति सङ्गः। वेदनां शून्यामिति संजानाति सङ्गः। संज्ञां शून्यामिति संजानाति सङ्गः[1]। संस्कारान् शून्यानिति संजानाति सङ्गः। विज्ञानं शून्यमिति संजानाति सङ्गः। एवं चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायो[2] मनः। यावत्सर्वधर्मशून्यतां शून्यामिति संजानाति सङ्ग इति विस्तरः॥

उक्तं च।

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना।
यस्य[3] तस्यामपि ग्राहस्त्वयासाववसादितः॥ इति[4]।
न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः॥ इति[5]।

एवं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमादिशान्तमनुत्पन्नानिरुद्धानुच्छेदाशाश्वतादिस्वभावतया निःप्रपञ्चत्वादाकाशवदाकल्पानामनास्पदमशेष[6] विश्वमुत्पश्याम इति॥

सत्यद्वयमिदं मतमिति। किं तत्। संवृतिः परमार्थश्चेति

[1] [illegible]
[2] [illegible]
[3] [illegible]
[4] [illegible]
[5] [illegible]
[6] [illegible]

निःस्वभावा अमी भावास्तत्त्वतः स्वपरोदिताः ।
एकानेकस्वभावेन वियोगात्प्रतिबिम्बवत् ।[1]

एष निःस्वभावतैव सर्वभावानां निजं पारमार्थिकं रूपमवतिष्ठते ॥ तदेव प्रधानपुरुषार्थतया परमार्थं उत्कृष्टं ध्येयमभिधीयते ॥

अत्रापि नाभिनिवेष्टव्यं । अन्यथा भावाभिनिवेशो वा शून्यताभिनिवेशो वेति न कश्चिद्विशेषः। उभयोरपि कल्पनात्मकतया सांवृतत्वात्। न चाभावस्य कल्पितस्वभावतया किंचित्स्वरूपमस्ति। न च भावनिवृत्तिरूपोऽभावो निवृत्तेर्निःस्वभावत्वात्। यदि च भावस्यैव कश्चित्स्वभावः स्यात् तदा तत्प्रतिषेधात्माऽभावोऽपि स्यात्। भावस्य तु स्वभावो नास्तीति प्रतिपादितमेव। अतो न भावनिवृत्तिरूपोऽभावो नाम कश्चित्। न च भावाभावयोरुक्तक्रमेणासत्त्वे प्रतिपादिते तदुभयसंकीर्णात्मता[2] संभवति। उभय[134ª]प्रतिषेधस्वभावता वा। भावविकल्पस्यैव सकलविकल्पनिबन्धनत्वात्तस्मिन्निराकृते इमे एवामी एकप्रहारेण निरस्ता भवन्तीति। तस्मात्।

न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं[3]

किं चिदभिनिवेशविषयतया मन्तव्यं। तदुक्तमार्यप्रज्ञापारमितायां[4]। सुभूतिराह। इहायुष्मन् शारद्वतीपुत्र बोधिसत्व-

---

1 *udita* = smras pa = said to be *sva* or *para*

2 *Mss* *saṃkīrṇatātmatā*.

3 *pya* omitted by Nep —See infra p 359, l 10

4 Comp *Aṣṭasāhasrikā*, 190 10

निकः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ऽनुपायकुशलो रूपं ्यमिति प्रजानाति सङ्गः। वेदनां शून्यामिति सजानाति ङ्गः। संज्ञां शून्यामिति सजानाति सङ्गः[1]। संस्कारान् शून्या ाति संजानाति सङ्गः। विज्ञानं शून्यमिति संजानाति सङ्गः। ं चक्षुः श्रोत्रं घ्राणं जिह्वा कायो[2] मनः। यावत्सर्वधर्मशून्यतां ्यामिति संजानाति सङ्ग इति विस्तरः ॥

उक्तं च।

सर्वसंकल्पहानाय शून्यतामृतदेशना।
यस्य[3] तस्यामपि ग्राहस्त्वयासाववसादितः ॥ इति[4]।
न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकं।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ इति[5]।

एवं चतुष्कोटिविनिर्मुक्तमादिशान्तमनुत्पन्नानिरुद्धानुच्छेदा- श्वतादिस्वभावतया निःप्रपञ्चत्वादाकाशवदासङ्गानामनास्पद- शेषं[6] विश्वमुत्पश्याम इति ॥

सत्यद्वयमिदं मतमिति। किं तत्। संवृतिः परमार्थश्चेति

1 This clause is wanting in Mss — given by [illegible]
2 So Ms; [illegible]
3 Nep has [illegible] (second hand)
4 Quoted infra ad IX 33 — it is wanting in Nep
5 Quoted in [illegible] (fol 17) from [illegible], 19[illegible] IX, 380 — [illegible] p 14 [illegible], and our translation note [illegible] 1901, p 174)
6 So Math — Nep has [illegible]

पश्चाद्योजनीयं । भूतमियं ब्राह्मणी आवपनमिव मुष्टिरिति यथा ।[1]

संवृतिरेकं सत्यमविपरीतं । परमार्थश्चापरं सत्यमिति । चकारः सत्यतामात्रेण ऽतुल्यबलतां समुच्चिनोति । तत्र संवृतिसत्यमवितथं रूपं लोकस्य । परमार्थसत्यं च सत्यमविसंवादकं तत्त्वमार्याणामिति विशेषः । इत्थं विशेषोपदर्शनार्थो ऽपि युक्तश्चकारः ॥

एतदुक्तं भवति । सर्व एवामी आध्यात्मिका बाह्याश्च[2] भावा[134b]: स्वभावद्वयमाबिभ्रतः समुपजायन्ते । यदुत सांवृतं पारमार्थिकं च । तत्रैकमविद्यातिमिरावृतबुद्धिलोचनानाम[3]भूतार्थदर्शिनां[4] पृथग्जनानां मृषादर्शनविषयतया समादर्शितात्मसत्ताकं । अन्यत्प्रविचयाञ्जनशलाकोद्घाटिताविद्यापटलसम्यग्ज्ञाननयनानां[5] तत्त्वविदामार्याणां[6] सम्यग्दर्शनविषयतयोपस्थितस्वरूपं[7] ।

तदेतत्स्वभावद्वयं सर्वे पदार्था धारयन्ति । अनयोश्च स्वभा-

---

[1] Grammatical instances wanting in Tib —*mustika*, masc only in PW — Maith has *srtam*, *vastriketi*

[2] According to Tib —Nep *ādhyātmikā bāhyā bh°*, Maith *°kā va bh°*

[3] *buddhi*, wanting in Nep and Tib , but on the relations of Tib and Nep see

[4] Nep and Tib *abhūtatma°*

[5] Maith *°paṭalakulas°*

[6] According to Tib *samyagjñāna°*

[7] So Nep and Tib —Maith *°visayatayā samādarçitātmasattākam aryāt pravicayīya sthitarūpam*

द्वयोर्मृषादृशां बालिशानां यो विषयस्तत्संवृतिसत्यं । यश्च सम्यग्दृशामधिगततत्त्वानां विषयस्तत्परमार्थसत्यमिति व्यवस्था शास्त्रविदां । यदाह ।

सम्यग्मृषादर्शनलब्धभावं
रूपद्वयं बिभ्रति सर्वभावाः ।
सम्यग्दृशां यो विषयः स तत्त्वं
मृषादृशां संवृतिसत्यमुक्तं ॥ इति ॥[1]

इति द्वयोः समुदायो द्वयमिति युज्यते । मतमिति संमतमभिमतं । केषां । प्रक्षीणावरणधियां बुद्धानां भगवतां तन्मार्गानुयायिनामार्यश्रावकप्रत्येकबुद्धबोधिसत्त्वानां च । इदमेव सत्यद्वयं नान्यत्सत्यमस्तीति । अवधारणार्थो ऽपि युज्यते चकारः । तदुक्तं ।

द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।
लोकसंवृतिसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ॥ इति ।[2]

[3]पितापुत्रसमागमे चोक्तं ।

सत्य इमे द्वि लोकविदूना
[4]दिष्ट स्वयं अश्रुणित्व परेषां ।

1 = Madhyamakāvatāra, VI 23 [illegible]
2 = Madhyamakakārikā XXIV 8 [illegible]
3 = [illegible] VI 14 — [illegible]
4 [illegible]

संवृति या च तथा परमार्था
सत्यु न विद्यति किं च तृतीयु ॥ इति ॥

ननु चत्वार्यार्यसत्यानि दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणान्यभिधर्मे कथितानि भगवता। तत्कथं द्वे एव सत्ये इति। सत्यं। किं तर्हि वैनेयजनाशयानुशयवशादेते[1] द्वे ए[135a]व[2] चत्वारि कृत्वा कथितानि। अमीषां द्वयोरेवान्तर्भावात्। तथा हि दुःखसमुदयमार्गसत्यानि संवृतिस्वभावतया संवृतिसत्येऽन्तर्भवन्ति। निरोधसत्यं तु परमार्थसत्य इति न कश्चिद्विरोधः।

स्यादेतत्संवृतिरविद्योपदर्शितात्मतया[3]ऽभूतसमारोपस्वरूपत्वाद्विचारात्कृतशो[4] विशीर्यमाणापि कथं सत्यमिति। एतदपि सत्यं। किं तु लोकाध्यवसायतः संवृतिसत्यमित्युच्यते। लोक[5] एव हि संवृतिसत्यमिह[6] प्रतिपन्नः। तदनुवृत्त्या भगवद्भिरपि तथैवानपेक्षिततत्त्वार्थिभिः[7] संवृतिसत्यमुच्यते। अत एव लोकसंवृतिसत्यं चेति शास्त्रेऽपि विशेष उक्त[8] आचार्यपादैः। वस्तुतस्तु परमार्थ एवैकं सत्यमतो न काचित्क्षतिरिति ॥

---

1 bsam pa dan bag chags dan rjes su mthun par in conformity to the anuçaya and to the açaya.

2 The folio numbered 135 (letter numeral) is wanting.—We give the portion from the Math. Ms.

3 ātma wanting in Tib.

4 Ms. vicārāt bhūtaço. Tib. [illegible]

5 Ms. loka eva ... pratipannah.

6 samvṛti supported by Tib.

7 So Ms. — Tib. [illegible]

8 Ms. [illegible] —Quotation = Madhyamakamūla XXIV 8. Ācārya = Nāgārjuna.

यथोक्तं भगवता । एकमेव भिक्षवः परमं सत्यं यदुताप्रमोषधर्म निर्वाणं सर्वसंस्काराश्च मृषा मोषधर्माण इति[1] ॥

सत्यद्वयमिदमुक्तं । तत्राविद्योपप्लुतचेतसां तत्स्वभावतया संवृतिसत्यमिति प्रतीतं । परमार्थसत्यं तु न ज्ञायते कीदृक्किंस्वभावं किंलक्षणमिति । अतो वक्तव्यं तत्स्वरूपमिति । अत आह बुद्धेरगोचरस्तत्त्वमिति ।

बुद्धेः सर्वज्ञानानां । समतिक्रान्तसर्वज्ञानविषयत्वादगोचरः । अविषयः । केन चित्प्रकारेण तत्सर्व[बुद्धि]विषयीकर्तुं[2] न शक्यत इति यावत् । इति कथं तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुं शक्यं । तथा हि सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तस्वभावं परमार्थ[सत्य]तत्त्वं[3] । अतः सर्वोपाधिशून्यत्वात्कथं[4] कथा चित्कल्पनया पश्येत । कल्पनासमतिक्रान्तस्वरूपं च शब्दानामविषयः । विकल्पजन्मानो हि शब्दा[5] विकल्पधियामविषये [न] प्रवर्तितुमुत्सहन्ते । तस्मात्सकलविकल्पाभिलापविकलत्वादनारोपितमसांवृतमनभिलाप्यं परमार्थतत्त्वं कथमिव प्रतिपादयितुं शक्यते । तथापि भाजनश्रोतृजनानुग्रहार्थं [परिकल्पमुपादाय][6] संवृत्या निदर्शनोपदर्शनेन किंचिदभिधीयते ॥

---

1 Quoted Madhy. vṛtti (Bibl. Buddh.), p. 41, n. 2 — The Ms. has yaduta pramoṣadharmam ...

2 Ms. tatsarva ... viṣayīkartum. Tib. blo-de thams-cad kyis

3 °satya,° from Tib.

4 upādhi = khyad-par

5 Ms. śabdān ... utsahante

6 Ms. ... Tib. ... = samvṛti ... upādāya

यदाह शास्त्रवित्।

विकल्पितं यत्तिमिरप्रभावात्
केशादिरूपं वितथं तदेव।
येनात्मना पश्यति शुद्धदृष्टि-
स्तत्तत्त्वमित्येवमिहाप्यवेहि॥ इति।

इति परमार्थतोऽवाच्यमपि परमार्थतत्त्वं दृष्टान्तद्वारेण संवृतिमुपादाय कथं विकल्पितं। न तु तदशेषसांवृतव्यवहारविरहितस्वभावं वस्तुतो वक्तुं शक्यत इति॥ यदुक्तं।

अनक्षरस्य धर्मस्य श्रुतिः का देशना च का।
श्रूयते देश्यते चार्थः समारोपादनक्षरः॥ इति।

तस्माद्व्यवहारसत्य एव स्थित्वा परमार्थो देश्यते। परमार्थदेशनावगमाच्च परमार्थाधिगमो भवति। तस्मात्तदुपायत्वात्। यदुक्तं शास्त्रे

व्यवहारमनाश्रित्य परमार्थो न देश्यते।
परमार्थमनागम्य निर्वाणं नाधिगम्यते॥ इति

एवं परमार्थदेशनोपायभूता परमार्थाधिगमस्योपेयभूत इति। अन्यथा तस्य देशयितुमशक्यत्वात्। ननु च तथाविध-

---

[illegible]

मपि तथाविधबुद्धिविषयं परमार्थेन किं न भावोऽस्य बुद्धिः सद्भिरुच्यत इति। सा हि बुद्धिरालम्बननिराल- तया विकल्पस्वभावा विकल्पश्च सर्वो ह्यविद्यास्वभाव। - मुपादितत्वात् यदाह

विकल्पः स्वयमेवायमविद्यारूपतां गतः। इति।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

मशून्याशून्यलक्षणैकत्वान्यत्वोत्पादनिरोधादयो[1] विशेषास्तत्त्वस्य न संभवन्ति। अमीषां सांवृतधर्मत्वात्॥

एतदुक्तं भगवता पितापुत्रसमागमे[2]। एतावच्चैव ज्ञेयं यदुत संवृतिः परमार्थश्च। तच्च भगवता शून्यतः सुदृष्टं सुविदितं सुसाक्षात्कृतं। तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते। तत्र संवृतिर्लोकप्रचारतस्तथागतेन दृष्टा। यः पुनः परमार्थः सोऽनभिलाप्यः। अनाज्ञेयः। अपरिज्ञेयः। अविज्ञेयः। अदेशितः। अप्रकाशितः। यावदक्रियः। अकरणः। यावन्न लाभो नालाभो न सुखं न दुःखं न यशो नायशो न रूपं नारूपमित्यादि।

इति प्रत्यस्तमितसमस्तसांवृतवस्तुविशेषसमारोपोपाधिविविक्तसुक्षमनन्तवस्तुविस्तरव्यापिज्ञानालोकावभासितान्तरात्मना भगवता परमार्थसत्यमिति। तदेतदार्याणामेव स्वसंविदितस्वभावतया प्रत्यात्मवेद्यं। अतस्तदेवात्र प्रमाणं। संवृतिसत्यं तु लोकव्यवहारमाश्रित्य प्रकाशितं। तदेवं यथावद्विभागतः सत्यद्वयपरिज्ञानादविपरीतो धर्मप्रविचय उपजायते॥

एवं संवृतिपरमार्थभेदेन द्विविधं सत्यं व्यवस्थाप्य तदधिकृतस्य लोकोऽपि द्विविध एवेत्युपदर्शयन्नाह [137a]। तत्र लोक इत्यादि।

[illegible]

तत्र लोको द्विधा दृष्टो योगी प्राकृतकस्तथा।
[1]तत्र प्राकृतको लोको योगिलोकेन बाध्यते॥३॥

तत्र तयोः संवृतिपरमार्थसत्ययोरधिकृतो[2] व्यवस्थितस्तत्त्व प्रतिपत्तेति यावत्। लोको जनः। द्विधा द्विप्रकारः। संवृति परमार्थसत्यवेदी। लोक इति समुदायवचनं। तेन राशिद्वय मित्यर्थः। दृष्ट इति प्रतिपन्नः। युक्तेरागमाच्च। कथं द्विधा द्विधेत्याह योगी प्राकृतकस्तथेति। योगः समाधिः सर्वधर्मा नुपलम्भलक्षणः[3]। सोऽस्यास्तीति योगी। लोक इत्येकः प्रकारो राशिः। तथा प्रकृतिः संसारप्रवृत्तेः कारणमविद्या तृष्णा। तस्या जात इति प्राकृतः। प्राकृत एव प्राकृतको[4] लोक इति द्वितीयः। तत्र योगी प्रधानतत्त्वमविपरीतं पश्यति। प्राकृत कस्तु विपर्यस्तं वस्तुतत्त्व पश्यति[5] भ्रान्तत्वात्।

स्यादेतत्। उभयोरपि यथास्वं तत्त्वदर्शित्वात्कतरः पुन रनयोर्भ्रान्तिमानस्तु य एवान्यतरेण बाध्यते। कः पुनरनयोः केन बाध्यत इत्याह तत्रेत्यादि। तत्रेति सप्तम्या समुदाय निर्देशः। निर्धारणे च सप्तमी[6]। तत्र तयोर्योगिप्राकृतकयो

1 With this line and the following one (4 A) compare Aryadeva's Ci[illegible] [illegible]ddhiprakarana, 83 (J A S B LXVII, p 182) yatha prakṛtako [illegible]

2 dban bar gnas pa

3 Mith °anupalambhaśunyatal?—? śunyata? wanting in Tib.

4 [illegible] phal pa yin la [illegible]

5 Ms [illegible] has a [illegible], but Tib [illegible]

6 [illegible]

लोकयोर्मध्ये प्राकृतको लोकः प्राकृतकजात्या समुदायान्निर्धार्यते। निर्धार्य च बाध्यत इति बाधनं विधीयते[1]॥ केनेत्यपेक्षायामाह योगिलोकेनेति। योग्येव लोको योगिलोकः। तेन बाध्यत इति विपर्यस्तमतिर्व्यवस्थाप्यते। कथं धीविशेषेणेति योजनीयं[2]। न तु योगी प्राकृतकेन बाध्यते।

इदमिहाभिमतं। यथा विभ्रमाहितसद्भावं तिमिरोपहतचक्षुषो ऽसद्भूतकेशोण्डुकादिदर्शिनो ज्ञानं यथावस्थितवस्तुतत्त्वग्राहिणो ऽतैमिरिकज्ञानेन[3] बाध्यते। न तथा तैमिरिकज्ञानेनातैमिरिकज्ञानं बाध्यते। एवमविद्यामलतिमिरदूषितबुद्धिचक्षुषो[4] विपरीतवस्तुस्वरूपग्राहिणः प्राकृतकस्य ज्ञानं प्रज्ञासलिलक्षालितविगतमलानास्रवज्ञानचक्षुषो[5] भावनिजतत्त्ववेदिनो योगिलोकस्य ज्ञानेन बाध्यते। न पुनरितरज्ञानेन योगिज्ञानमिति।

तथा चोक्तं[6]।

न बाधते ज्ञानमतै[137ᵇ]मिराणां
यथोपलब्धं[7] तिमिरेक्षणानां।

---

1 Maith. *nirdhāryate bādhyate bādhena vidhīyate* — Tib. dmigs kyis bsal ba yin te dmigs kyis bsal nas kyaṅ gnod ces pa ni gnod par brjod do.

2 See infra p. 370 l. 11.

3 Maith. adds *taimirikajñānam*.

4 °*buddhi*° wanting in Nep., given by Maith. and Tib.

5 Çes rab chus bkrus pai mtshan ñid can dri ma daṅ bral ba.

6 *Madhyamakāvatāra*, VI 27.

7 So Nep. — Maith. °*labdhiḥ* — See infra p. 378, l. 14.

तथामलज्ञानतिरस्कृतानां

धियास्ति बाधा न धियोऽमलायाः॥ इति॥

तस्मात्प्राकृतज्ञानमेव भ्रान्तमिति बाध्यते॥ अथ किं प्राकृता एव बाध्यन्ते। योगिभिस्तु योगिनोऽपीत्याह बाध्यन्त इत्यादि[1]।

बाध्यन्ते धीविशेषेण योगिनोऽप्युत्तरोत्तरैः।

योगिनोऽपि योगिभिरपरापरैर्बाध्यन्ते। न केवलं प्राकृता इत्यपिशब्दस्यार्थः। किंभूतैरुत्तरोत्तरैः। उत्तरे चोत्तरे चोत्तरोत्तरास्तैः। तारतम्यभेदावस्थितगुणविशेषप्रतिलम्भोत्कर्षप्राप्तैरधिकाधिकैरित्यर्थः। तदपेक्षयापचितगुणा[2] अधराधरे बाध्यन्ते। ज्ञानमाहात्म्यादिभिरभिभूयन्ते।

कथं धीविशेषेणेति। धियो ज्ञानस्य प्रज्ञाया विशेषस्तदावरणविगमात्मकर्ष.। तेन। उपलक्षणं चैतत्। ध्यानसमाधिसमापत्त्यादिविशेषेणापि। तथा हि प्रमुदिताख्यप्रथमभूमिलाभिनो बोधिसत्त्वस्य ज्ञानादिगुणापेक्षया तदुत्तरविमलाभिधानद्वितीयभूमिलाभिनो बोधिसत्त्वस्य ज्ञानप्रभावादयो गुणा विशिष्टाः। एवमन्येषामप्युत्तरोत्तरभूमिलाभिनां वेदितव्यं। तथा प्रथमध्यानादिलाभिनामप्युत्तरोत्तरैर्बाधनं योजनीयं। यावत्सर्वज्ञानामसमास्त्रवैरिति॥

[1] [illegible]

[2] [illegible]

स्यादेतत् । सत्यपि योगिनां धियो विशेषे प्राकृतज्ञानं भ्रान्तमिति कथमवगमयितुं शक्यत इत्याह । दृष्टान्तेनोभयेष्टेनेति ।

दृष्टान्तेनोभयेष्टेन कार्यार्थमविचारतः ॥ ४

उभयेषां योगिप्राकृतकानामिष्टोऽभिमतस्तेन दृष्टान्तेन निदर्शनेन । य एष सूत्रेषु भगवता मायामरीचिगन्धर्वनगरप्रतिबिम्बादिरुक्तो दृष्टान्तः स चोभयेषामपि निःस्वभावतया प्रसिद्धः । तत्ता[138a]धर्म्मेण सर्वधर्माणां निःस्वभावत्वप्रतिपादनात् । तथा हि ये तावत्सर्वजनप्रतिपन्नस्वरूपा रूपादयः । ते योगिनामेव परमार्थसत्याधिगमान्निःस्वभावतया सिद्धाः । ये पुनरिमे स्वप्नमायादिषूपलभ्यास्ते प्राकृतकानामपि । अतस्तयोभयोरपि विप्रतिपत्तेरभावाद्दृष्टान्तधर्मता न विरुध्यते ॥ येषां तु मीमांसकादीनां देशकालान्यथात्मकं वस्त्वेव तत्तथा प्रतिभासत[1] इति मतं तेऽन्यत्र[2] निराकृता इति न तत्प्रतीह निरस्यन्ते ॥ ये तु स्वयूथ्याश्चित्तमेव वस्तुसत्स्वप्नादिषु तथा प्रतिभासत इति मन्यन्ते । तेऽपि यथावसरमयतः स्वसंवेदननिराकरणान्निराकरिष्यन्ते[3] ॥ युक्तिसिद्धमपि । उभयसिद्धमेव । अतस्तेन दृष्टान्तेन विपरीतवस्तुस्वरूपग्राहितया प्राकृतज्ञानं भ्रान्तमिति व्यवस्थाप्यते । एवं योगिनामपि[4] यथासम्भवं वक्तव्यं ॥

---

1 [illegible]

2 In some other treatise

3 [illegible]

4 [illegible]

ननु यदि निःस्वभावाः सर्वभावा इति वस्तुतत्त्वं कथं तर्हि सर्वसत्त्वसमुद्धरणाशयेन दानादिषु संभारपरिपूरणार्थं तत्त्ववेदिनामपि बोधिसत्त्वानां प्रवृत्तिः। तेषामपि निःस्वभावत्वात्। इत्यत आह। कार्यार्थमविचारत इति।

कार्यं साध्यं। उपादेयं। फलमुच्यते। तदर्थं तन्निमित्तम् अविचारतः। अविचारेण तद्धेतौ प्रवर्तनात्। तथाभूतेऽपि तत्रेदंप्रत्ययतानियमस्य विद्यमानत्वात्। न हेतुफलभावस्य निरोधः।

एतदुक्तं भवति। यद्यपि मायादिस्वभावतया निःस्वभावा दानादयस्तथापि त्रिकोटिपरिशुद्ध्या सादरादियोगेनाभ्यस्यमानास्तथाभूता अपि परमार्थाधिगमाय हेतु[188b]भावमापद्यन्ते। तेषां तदुपायत्वात्। प्रतीत्यसमुत्पादस्य चाविसंवादित्वात्। एतादृशादेव हेतोरेतादृशं फलमधिगम्यते। तस्य तदुपेयत्वात्। तदुक्तं।

उपायभूतं व्यवहारसत्य-
मुपेयभूतं परमार्थसत्यं। इति[1]॥

अवश्यं चैतदेव[2]। अन्यथा मार्गाभ्यासतः[3] समाधानावस्थायां निर्विकल्पावस्थायां सविकल्पावस्थायां निर्विकल्पात्मना कथमुत्पद्येत नष्टाः परमार्थतत्त्वभावनात्। अन्यथापि समाधित्वात्।

[1] [illegible]
[2] [illegible]
[3] [illegible]
[4] [illegible]

सर्वधर्माणां परमार्थतो निःस्वभावत्वात् । हेत्वनुरूपं च सर्वत्र फलमिष्यते । अतः सांवृतादपि निःस्वभावाद्धेतोर्निःस्वभावताधिगम एव फलं । कथमन्यथा संस्कृतादपि मार्गादसंस्कृतं निर्वाणमवाप्येत । इति दानादयो वस्तुतो निःस्वभावा अपि परमार्थतत्त्वाधिगमाय सत्त्वेषु करुणायमानैर्बोधिसत्त्वैरुपादीयन्ते । अन्यथा परमार्थाधिगमायोगात् । ततो दानादिषु प्रवृत्तिरनिवारिता । एवमिष्टानिष्टफलप्राप्तिपरिहारार्थिनां कुशलाकुशलयोः प्रवृत्तिनिवृत्ती वक्तव्ये । एतत्पुनः पश्चाद्व्यक्तीकरिष्यते ॥

स्यादेतत् । यदेतन्मायादिसमानस्वभावं वस्तुरूपं योगिनः प्रतिपद्यन्ते तदेव यदि प्राकृतकोऽपि जनः प्रतिपद्यते क्व तर्हि विप्रतिपत्तिरस्तीत्याह । लोकेनेत्यादि ।

लोकेन भावा दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः ।
न तु मायावदित्यत्र विवादो योगिलोकयोः ॥ ५॥

लोकेन प्राकृतकजनेन । हेतुप्रत्ययं प्रतीत्य भवन्ति स्वरूप लभन्त इति भावाः । न पुनः पारमार्थिकं रूपं निजमेषामस्ति । इति भावशब्देन निःस्वभावताभिधानं प्रतीयते । [1]सत्स्वरूपेण[1] न केवल दृश्यन्ते कल्प्यन्ते चापि तत्त्वतः । यथाप्रतीतस्वभावेनैव परमार्थतोऽध्यवसीयन्ते । अ[139a]भिनिविश्यन्त इति यावत् । यदेतदस्मत्प्रतीतिगोचरो वस्तुरूप तद्वास्तवमेवे-

---

1 Wanting in Tib

त्यभिमननात् । न तु मायावत् । न तु पुनर्यथा योगिना मायेव मायावत्स्वभावशून्या दृश्यन्ते परमार्थतस्तथा प्रतीयन्ते[1] इत्यत्रास्मिन् विवादो विप्रतिपत्तिर्योगिलोकयोः । योगिना सह लोकस्येत्यर्थः । तत्प्रतिपत्ते वस्तुतत्त्वे लोकस्याप्रतिपत्तेः । लोकेन सह वा योगिनः । तत्प्रतिपत्ते योगिना यथार्थताप्रतिषेधात् ॥ अयमभिप्रायः । सर्वभावानां सांवृतं पारमार्थिकं चेति रूपद्वयमस्ति । तत्र यत्सांवृतं तदेव लोकेन प्रतीयते । यत्तु पारमार्थिकं तद्योगिनेत्युक्तं । यथा मायाकारनिर्मितहस्त्यादिरूपमेव मन्त्रादिसामर्थ्यविभ्रमितलोचनो जनः पश्यति । मायाकारस्तु तत्स्वभावादि[2] निजं तत्स्वरूपं । एवं योगिलोकयोरपि यथायोगं प्रतिपत्तव्यं ॥

अथापि स्यात् । यदेतत्समस्तजनसाधारणमर्थक्रियाक्षमं[3] प्रत्यक्षप्रमाणप्रतीतं वस्तुरूपं तत्कथमपह्नोतुं शक्यत इति परस्य हृदयमाशङ्क्याह प्रत्यक्षमपीत्यादि ।

प्रत्यक्षमपि रूपादि प्रसिद्ध्या न प्रमाणतः ।

यदपि च प्रत्यक्षमभिधीयते रूपादि । आदिशब्देन शब्दादि वेदनादि गृह्यते । तदपि प्रसिद्ध्या रूढ्या[4] लोकप्रवादेन न प्रमाणतः । न प्रमाणेनाधिगतं तत्प्रत्यक्षं रूपादीति संबन्धः ।

---

1 So Nep and Tib — Maith *māyeva tatha lokena pratīyante*

2 So Mss and Tib

3 See *Sarvadarś.*, French translation, n 20 (*Muséon* 1901)

4 For this reading I am indebted to Prof. H Kern — Maith *racya* — Nep has *rūyā* from a second hand — Not translated in Tib

सांव्यवहारिकप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादीनां तदधिगतं सांवृतमेव रूपादि । न च लौकिकप्रमाणममधिगम्यं तात्त्विकं रूपं सर्वजनानां तत्त्ववेदित्वप्रसङ्गात् । यदाह ।

इन्द्रियैरुपलब्धं यत्तत्तत्त्वेन भवेद्यदि ।
जातास्तत्त्वविदो बालास्तत्त्वज्ञानेन किं तदा ॥ इति ।

तस्मात्प्रत्यक्षमपि न प्रमाणेनाधिगतं ॥

रूपादि तत्त्वं प्रत्यक्षमपि यदि न प्रमाणाधिगतं कथं तत्प्रसिद्धिः । प्रसिद्धिस्तर्हि कथं मृषेत्यचाह । अशुच्यादिष्वित्यादि ।

अशुच्यादिषु शुच्यादिप्रसिद्धिरिव सा मृषा ॥ ६

यथा च परमार्थतोऽशुचिनि स्त्रीकलेवरादौ तदासक्तिविपर्यस्तचेतसां शुचिबुद्धिरुपजायते । आदिशब्दादनित्यादौ नित्यादिबुद्धिर्गृह्यते[1] । सा चातत्त्वलक्षणा मृषा वितथा विपरीतेत्यर्थः । तद्वदियं रूपादावपीत्यविशेष ।

यदि न प्रत्यक्षप्रमाणात्तत्सिद्धिः । आगमात्तर्हि भविष्यति । तथा हि स्कन्धधात्वायतनादिस्वभावतया भगवता भावा सूत्रे देशिता क्षणिकादिस्वभावतया च । तच्चेदमुक्तं भगवता । सर्वं सर्वमिति[2] ब्राह्मण यावदेव पञ्च स्कन्धाः । द्वादशायतनानि । अष्टादश धातव इति ॥ तथा ।

1 [illegible]
2 [illegible]

क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अस्थिराणां कुतः क्रिया ।
भूतिर्यैषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते ॥ इति[1] ।

न च मायादिस्वभावानां क्षणिकाक्षणिकादिधर्मताप्रतिपादनमुचितं । निःस्वभावानां कस्य चित्स्वभावस्याभावात् । तत्कथममी न परमार्थसन्त इत्यत्राह लोकावतारणेत्यादि ।

लोकावतारणार्थं च भावा नाथेन देशिताः ।
तत्त्वतः क्षणिका नैते संवृत्या चेद्विरुध्यते ॥ ७

लोकानां भावाभिनिवेशिनां स्कन्धादिदेशनाविनेयानां सत्त्वानामापाततः[2] शून्यतादेशनानधिगतानां शून्यतायामवतारणार्थं सुकुमारोपक्रमेण प्रवर्तनाय । चो हेतौ । यस्माद्भावाः स्कन्धायतनादिलक्षणाः । वस्तुतो निःस्वभावत्वेऽपि सर्वधर्माणां । नाथेन नरकादिदुःखात्सत्त्वान् परित्रायमाणेनाभ्युदयनिःश्रेयससुखं प्रापयता सत्त्वाशयादिवेदिना बुद्धेन भगवता देशिताः प्रकाशिताः । न तु परमार्थतः । तस्मान्न सूत्रविरोधः ॥ तदुक्तं ।

ममेत्यहमिति प्रोक्तं यथा कार्यवशाज्जिनैः ।
तथा कार्यवशात्प्रोक्ताः स्कन्धायतनधातवः ॥ इति[3] ॥

यदि न परमार्थतो दे[140a]शिताः कथं तर्हि ते क्षणिका इत्याह । तत्त्वतः क्षणिका नैत इति । तत्त्वतः परमार्थतो

---

1 The first line is quoted in Kumārila's *Tantravārt*[illegible] p 170 10 [illegible] (Calcutta, 1891) p 361 3 (bhūtir yeṣām) [illegible] — [illegible] p 112 n 1

2 [illegible]

3 [illegible] f 1 27 a 2 ([illegible] XVII)

नःस्वभावत्वात्क्षणिका अपि न भवन्ति। एते। इमे भावाः। क्षणिकादिदेशना वैनेयानां तत्स्वभावताप्रकाशनात्[1]। यदि न स्वतः क्षणिकाः कथं तर्हि देशनायामपि कथिता इति मनसि निधाय परः संवृत्या चेत्[2]। यदि संवृत्या क्षणिका अभिधीयन्त इत्युच्यते[3]। इत्युत्तरमाशङ्क्य दूषयति। तदा विरुध्यते। संवृत्या क्षणिका न परमार्थत इति विरुध्यते। न संगच्छते। अक्षणिकतया प्रतीतेः प्रतीतिविरोधः[4]। सांव्यवहारिभिः क्षणिकत्वप्रतीतेः। न क्षणिकत्वं सांवृतं रूपमिति यावत्[5]। तत्सिद्धान्तवादी परिहरति न दोषो योगिसंवृत्येति।

न दोषो योगिसंवृत्या लोकात्ते[6] तत्त्वदर्शिनः।
अन्यथा लोकबाधा स्यादशुचिस्त्रीनिरूपणे॥ ८

नायं प्रतीतिविरोधलक्षणो दोषः। कुतः। योगिनां पुद्गलनैरात्म्यसमाधिलाभिनां[7] या संवृतिर्व्यवहारस्तया क्षणिकतया

1 So Mss —Tib skad cig ma la sogs pas (?) bstan pai (?) gdul bya rnams la ciian bzhin bstan pai phyir

2 So Mss —According to Tib aha samirtya ced iti

3 Mss ucyante

4 Things being perceived as permanent, there is opposition by the perception —Tib skad cig ma ma yin par rtogs pa dan hgal lo = akṣaṇikatayā pratiter virodhaḥ

5 Tib tha snad pa-rnams kyis skad cig ma ma yin par de-kho na ñid du togs-pa dan kun rdzob kyi ran bzhin shes pa ni hgal lo shes pai don to . . kṣaṇikatvasya tattvena pratītiḥ sāmvṛtam rupam ceti virodha ity arthaḥ

6 So M —Minaev has lokante

7 Bdag med pai tin ne

प्रतीतेः ॥ अयमभिप्रायः। यदि नामार्वाग्दर्शनैः क्षणिकत्वं न प्रतीयते। तथापि योगिव्यवहारगोचरः। योगिव्यवहारोऽपि संवृतिरूपतां न जहाति बुद्धिः संवृतिरुच्यते इति वचनात्[1]। न च प्रतीतिबाधितं बाधितमेव। तथाविधायाः प्रतीतेरप्रमाणत्वात्।

कुतः पुनरेतत्सांवृतमपि क्षणिकत्वादि योगिन एव पश्यन्ति। नार्वाग्दर्शिन इत्याह। लोकात्ते तत्त्वदर्शिन इति। लोकादर्वाचीनदर्शनात्मकात्प्राप्ते योगिनस्तत्त्वदर्शिनः। अतीन्द्रियदर्शिनः। हेतुपदमेतत्। यस्मात्तत्त्वदर्शिनस्ते तस्मात्क्षणिकनैरात्म्यादि लोकाप्रतीतमपि प्रतिपद्यन्ते। अत एव न तेषां लोकप्रतीतिबाधा।

अवश्यं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह। अन्यथेत्यादि। अन्यथा यदि चैवं [140b] न स्वीक्रियते। तदा भवदभ्युपगतेऽपि लोकबाधा स्यात्। कुत्र। अशुचिस्त्रीनिरूपण इति। अशुचिभावनासमये[2]। अशुचीति स्त्रियाः कामिन्या निरूपणे विभावनायां लोकबाधा स्यात्। लोकप्रतीतेन विरोधो भवेत्। लोकेन शुचिस्वभावतया स्त्रीशरीरस्याध्यवसानात्। तस्मान्न लोकप्रतीतेन योगिदर्शनबाधेति। अत्र

यथोपलब्धं[3] तिमिरेक्षणानां

---

1 See supra p 352, l 4

2 Nep Ms has *asubhābhā°*

3 First hand *upalabdhi*, i erased, see above, p 369, l 15

इत्यादिनोपचयहेतुत्वेन[1] योजनीयं ॥ इति नागमादपि भावानां परमार्थतः सिद्धिरस्ति । तस्मान्मायास्वप्नादिस्वभावाः सर्वधर्मा इति निश्चितमेतत् ॥

स्यादेतत् । यदि सर्वव्यापिनी मायोपमस्वभावता । बुद्धोऽपि तर्हि मायोपमः स्वप्नोपमः स्यात् । उक्तं चैतद्भगवत्यां[2] । एवमुक्ते सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतदवोचत् । मायोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वाः । स्वप्नोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माया च सत्त्वाश्चाद्वयमेतदद्वैधीकारं[3] । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । स्रोतआपन्नोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । स्रोतआपत्तिफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । एवं सकृदागाम्यपि सकृदागामिफलमपि । अनागाम्यपि अनागामिफलमपि । अर्हन्नपि अर्हत्त्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । यावन्निर्वाणमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । सचेन्निर्वाणादपि कश्चिद्धर्मो[4] विशिष्टतरः स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपमं [141a] वदामि[5] ॥

---

1 upacayahetu° = lhag par gtan tshigs

2 Quoted in Madh vṛtti, Chapter XXII in fine — Some various readings; our text is abridged

3 advaidhīkāra, wanting in P W — The Ms has °कारं not °कार

4 dharmo viśiṣṭataraḥ = khyad par du ḥphags-pa-chos

5 Madh vṛtti, has vadeyam — No final clause (iti = zhes so) in Mss — Comp the Mahāprajñāpāramitāsūtra quoted by Teitaro Suzuki, Awakening of faith in the Mahāyāna, p 100, n 1 "Even Nirvāna is like a mirage, like a dream Nay, if there be something superior to Nirvāṇa, I declare it is also like a mirage like a dream"

प्रतीतेः॥ अयमभिप्रायः। यदि नामार्वाग्दर्शनैः क्षणिकत्वं न प्रतीयते। तथापि योगिव्यवहारगोचरः। योगिव्यवहारोऽपि संवृतिरूपतां न जहाति बुद्धिः संवृतिरुच्यते इति वचनात्[1]। न च प्रतीतिबाधितं बाधितमेव। तथाविधायाः प्रतीतेरप्रमाणत्वात्।

कुतः पुनरेतत्सांवृतमपि क्षणिकत्वादि योगिन एव पश्यन्ति। नार्वाग्दर्शिन इत्याह। लोकात्ते तत्त्वदर्शिन इति। लोकादर्वाचीनदर्शनात्प्रकाशात्ते योगिनस्तत्त्वदर्शिनः। अतीन्द्रियदर्शिनः। हेतुपदमेतत्। यस्मात्तत्त्वदर्शिनस्ते तस्मात्क्षणिकनैरात्म्यादि लोकाप्रतीतमपि प्रतिपद्यन्ते। अत एव न तेषां लोकप्रतीतिबाधा।

अवश्यं चैतदङ्गीकर्तव्यमित्याह। अन्यथेत्यादि। अन्यथा यदि चैवं [140b] न स्वीक्रियते। तदा भवदभ्युपगतेऽपि लोकबाधा स्यात्। कुत्र। अशुचिस्त्रीनिरूपण इति। अशुचिभावनासमये[2]। अशुचीति स्त्रियाः कामिन्या निरूपणे विभावनायां लोकबाधा स्यात्। लोकप्रतीतेन विरोधो भवेत्। लोकेन शुचिस्वभावतया स्त्रीशरीरस्याध्यवसानात्। तस्मान्न लोकप्रतीतेन योगिदर्शनबाधेति। अत्र

यथोपलब्धं[3] तिमिरेक्षणानां

[1] See supra p. 352, l. 4.
[2] Nep. Ms. has aśubhabhā°.
[3] First hand upalabdhi, erased, see above, p. 360, l. 15.

इत्यादिनोपपत्यहेतुत्वेन[1] योजनीयं ॥ इति नागमादपि भावानां परमार्थतः सिद्धिरस्ति । तस्मान्मायास्वप्नादिस्वभावाः सर्वधर्मा इति निश्चितमेतत् ॥

स्यादेतत् । यदि सर्वव्यापिनी मायोपमस्वभावता । बुद्धोऽपि तर्हि मायोपमः स्वप्नोपमः स्यात् । उक्तं चैतद्भगवत्यां[2] । एवमुक्ते सुभूतिस्तान् देवपुत्रानेतदवोचत् । मायोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वाः । स्वप्नोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वा इति हि माया च सत्त्वाश्चाद्वयमेतदद्वैधीकारं[3] । सर्वधर्मा अपि देवपुत्रा मायोपमाः स्वप्नोपमाः । स्रोतआपन्नोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । स्रोतआपत्तिफलमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । एवं सकृदागाम्यपि सकृदागामिफलमपि । अनागाम्यपि अनागामिफलमपि । अर्हन्नपि अर्हत्त्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । प्रत्येकबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । प्रत्येकबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । सम्यक्संबुद्धोऽपि मायोपमः स्वप्नोपमः । सम्यक्संबुद्धत्वमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । यावन्निर्वाणमपि मायोपमं स्वप्नोपमं । सचेन्निर्वाणादपि कश्चिद्धर्मो[4] विशिष्टतरः स्यात्तमप्यहं मायोपमं स्वप्नोपमं [141a] वदामि[5] ॥

---

1 upapatyhetu° = ḥthad paḥi gtan tshigs

2 Quoted in Madhyamakavṛtti, Chapter XXII in fine.—Some various readings, our text is abridged.

3 advayadvaidhīkāra, wanting in P. W.—The Ms has °कारं for °कारः

4 dharmo viśiṣṭataraḥ = khyad par du ḥphags-paḥi chos

5 Madhyamakavṛtti, has [illegible]—No final clause ([illegible]) in Mss.—Comp. the Mahāprajñāpāramitāśāstra quoted by Teitaro Suzuki, Awakening of faith in the Mahayana, p. 100, n. 1. "Even Nirvana is like a mirage, like a dream. Nay, if there be something superior to Nirvana, I declare it is also like a mirage, like a dream."

एवं कथं तत्र सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसूतिरि परस्याभिप्रायमाशङ्कयन्नाह। मायोपमादित्यादि।

मायोपमाज्जिनात्पुण्यं सद्भावेऽपि कथं यथा।

यदि भगवानपि मायोपमस्वभावः। तदा मायोपमाभि स्वभावाज्जिनाद्भगवतः पुण्यं सुकृतं पूजासत्कारपादवन्दनादिभि कथं यथा कथमिवेति मन्यसे। उपलक्षणं चैतत्। पापमपि तदपकारे कथमिवेति द्रष्टव्यं। न हि मायाकारनिर्मितपुरुष सत्कारापकारयोः पुण्यपापप्रसूतिर्युक्तेति परस्याभिप्रायः।

अत्र प्रागुक्तमेवोत्तरं। तथात्र परमेव परिपृच्छति। सद्भावे ऽपि कथं यथेति। सद्भावेऽपि परमार्थसत्यत्वेऽपि भगवत कथमिव पुण्यं। कथं यथेत्युभयत्रापि योजनीयं।

अयमभिप्रायः। यथा कस्य चित्परमार्थसतो जिनात्पर मार्थसत्पुण्यमुपजायते। तथान्यस्य मायोपमान्मायोपममेवेत्या वयोर्न कश्चिद्विशेषः। इदंप्रत्ययतामात्रस्योभयसाधारणत्वात्। इति यदेवोत्तरं भवतां तदेवास्माकमपि नातिरिच्यते[2] किं चित्। न च युक्तिसिद्धं परमार्थसद्वस्तुरूपं किं चिदस्तीति प्रतिपादित॥

भवतु नाम मायोपमादपि जिनात्पुण्यं। इदं तु कथं समाधीयत[3] इत्याह। यदि मायोपम इत्यादि।

---

[1] Ms has vandanādanādibhih, not supported by Tib

[2] khyad par cun zad kyaṅ yod pa ma yin no = na kaç cid viçeṣaḥ.

[3] de lta na yaṅ hdi la laṅ ji ltar hdebs zhes.

यदि मायोपमः सत्त्वः किं पुनर्जायते मृतः॥ ९

अथवा अन्यथाऽवतार्यते। यदि जिनोऽपि मायोपमः। का वार्त्ता तर्हि सांसारिकेषु सत्त्वेषु। तेऽपि तथेति ब्रूमः। मायोपमास्ते देवपुत्राः सत्त्वा इति वचनात्[1]। एवं सति महान्दोषः प्रसज्यत इत्याह। यदीत्यादि।

यदि मायोपमो मायास्वभावसमानधर्मः सत्त्वः प्राणी। तदा किंपुनर्जायते मृतः। किमिति प्रश्ने अवमायां वा। किं पुनर्जायते। उत्पद्यते। मृतो निकायसभागतायाश्च्युतः। का[141b]रणमत्र वक्तव्यं नैतद्युक्तमिति वा। न हि मायापुरुषो विनष्टः पुनरुत्पद्यते। तस्मात्परमार्थसन्तो भावा इत्युपगन्तव्यं॥ नैतदुपगन्तव्यमित्याह। यावदित्यादि।

यावत्प्रत्ययसामग्री तावन्मायापि वर्तते।

यावत्कालं प्रत्ययानां कारणानां मन्त्रौषधादीनां सामग्री समुदायः। समग्राणि कारणानि। तावत्काल मायापि वर्तते। नार्वाग्निवर्तते। नापि ततः पर प्रवर्तते। एवं यावदविद्याकर्म-तृष्णास्वभावा[2] सामग्री तावत्सत्त्वसतानमायापि वर्तते। इद-प्रत्ययतायत्तवृत्तित्वात्[3]। यदि न परमार्थतः सत्त्वोऽस्ति। कथमा-संसारं सत्त्वसंतानः प्रवर्तते। न तु मायावदचिरमेव निवर्तते।

---

1 See supra p 379, l 7

2 So Tib —Better *avidyatṛṣṇākarma*

3 rgyu rkyen rnams gaṅ yin-pa de bzhin pa'i phyir ro

उक्तंसच। यावत्प्रत्ययसामग्री तावत्प्रवर्तते[1]। [2]यस्य तु तत्र नास्ति स नानुवर्तत इति[3] ॥

अपि च न चिरकालावस्थितिः सम्यक्त्वव्यवस्थानिबन्धनमित्याह। दीर्घसंतान इत्यादि।

दीर्घसंतानमात्रेण कथं सत्त्वोऽस्ति सत्यतः ॥ १०

दीर्घश्चिरकालावस्थितः। संतानः प्रवाहः। स एव केवलस्तन्मात्रं। तेन। कथमिति पृच्छति। केन प्रकारेण। सत्त्वोऽस्ति विद्यते। सत्यतः परमार्थतः ॥ एतावांस्तु विशेषः। यस्य हि दीर्घकालावस्थितिहेतुप्रत्ययविशेषोऽस्ति। स दीर्घकालमनुवर्तते। यस्य तु तथा नास्ति स नानुवर्तत इति। न तु तावता सम्यक्मिथ्यात्वं। तस्मान्मायास्वभावत्वेऽपि न पुनर्जन्मासंभवः ॥

एवं तर्हि यथा मायापुरुषवधादौ न प्राणातिपात। तथा तदपरपुरुषवधादावपि न स्यादभिन्नस्वभावत्वादित्यत आह। मायापुरुष इत्यादि।

मायापुरुषघातादौ चित्ताभावान्न पापकं।

मायापुरुषस्य घातादौ मारणादौ। आदिशब्देन तथा-दत्तादि ग्रहणं[4]। समानेऽपि निःस्वभावत्वे चित्तस्य विज्ञानस्य मायापुरुषसंताने ऽभावात्। असत्त्वात्। न पापकं नाकुशल-

मुत्पद्यते प्राणातिपातादि। [141a] पापमेव पापकं स्वार्थे कन्विधानात्[1]। तथापि मारणाभिप्रायेण प्रहारं ददतो भवत्येवाशुभं न तु प्राणातिपातः॥ मायापुरुषादन्यत्र कथं प्राणातिपात इति चेत्। आह। चित्तमायेत्यादि।

चित्तमायासमेते तु पापपुण्यसमुद्भवः॥ ११

चित्तमेव माया चित्तमाया। तया समेते युक्ते। मायास्वभावेन चित्तेन संबद्ध इत्यर्थः। तुशब्दः पूर्वस्माद्विशेषार्थः। पुण्यं च पापं च पुण्यपापे। तयोः[2]। सुखतदुःखतयोः समुद्भवः समुत्पत्तिः। उपकारापकारयोः॥ इति सामग्रीविशेषात्कार्यविशेषः। यथा सत्यपि गोमयेतरजन्मनोर्वृश्चिकयोराकारसाम्ये[3] कारणभेदात्स्वभावभेदः। तथेहापि नोक्तदोषप्रसङ्गः॥

यदुक्तं चित्तमायेति तत्परो विघटयन्नाह मन्त्रादीनामित्यादि।

मन्त्रादीनामसामर्थ्यान्न मायाचित्तसंभवः।

मन्त्रादीनां। आदिशब्दादौषधादीनां। चित्तोत्पाद[4] प्रत्यसामर्थ्याद्व्यापारात्। न मायाचित्तसंभवः। न मायास्वभावं चित्त संभवति। यथा परव्यामोहनिबन्धनानां मायाकारप्रयुक्तानां

---

1 This clause is wanting in Tibetan

2 teyoh, in modern copy, wanting in Nep and Tib

3 = [illegible] —Nep [illegible], and [illegible] from a second hand

4 Modern copy and Nep have here [illegible], but in the Nep there is a mark that these aksaras are out of place

मन्त्रादीनां प्रभावेन हस्त्याद्याकारनिर्वृत्तिः । न तथा [illegible] परस्य भावः ॥ एतत्परिहरन्नाह । सापि नानाविधेत्यादि ।

सापि नानाविधा माया नानाप्रत्ययसंभवा ॥ १२

अपिशब्दोऽवधारणार्थो भिन्नक्रमश्च[1] । सा माया नाना-विधैव नानाप्रकारैव अतीव[2] नानाप्रत्ययसंभवा । नानाप्रत्ययादनेकप्रकारकारणात्संभव उत्पादो यस्याः सा तथोक्ता । अयमभिप्रायः । यदि माया मायेति शब्दसाम्यमस्ति । तथापि तत्कारणस्याप्यभेदो मायास्वभावत्वेऽपि कार्यस्य नानास्वभावत्वात् । न ह्येकस्मिन् कार्ये किं चित्कारणं[3] दृष्टमिति कार्यत्वसाम्यात्सर्वत्र तदेव प्रकल्पयितुं युज्यते । अपि तु प्रतिनियतस्य चित्सामर्थ्यं शब्द[112b]साम्येऽपि स्वभावभेदात् । एतदेवोपदर्शयन्नाह । नैकस्येति ।

नैकस्य सर्वसामर्थ्यं प्रत्ययस्यास्ति कुत्र चित् ।

नैकस्य कस्य चिदपि सर्वसामर्थ्यं प्रत्ययस्य कारणस्य हेतोः सर्वं समर्थं सर्वस्मिन् कार्ये सामर्थ्यं शक्तिरस्ति संभवति । [illegible]

* [illegible] Brahmana (Text) Vol. I, Fasc. 1-6, Vol. II, Fasc 1-[illegible] @ /6/ each ... Rs	3	[illegible]
[illegible], Fasc 1-4 @ 2/ ...	[illegible]	[illegible]
[illegible] Purana (Text) Fasc 1-[illegible] @ /6/ each ...	1	1[illegible]
[illegible] in Prangalam, Fasc 1-7 @ /6/ each ...	2	1[illegible]
[illegible] (Text) Part II, Fasc 1-5 @ /6/ each ...	1	1[illegible]
Ditto (English) Part II, Fasc 1 ...	1	[illegible]
* [illegible] (Text) Fasc 1 ...	1	[illegible]
* [illegible] (Text) Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-6, Vol III, Fasc [illegible] each ...	7	[illegible]
[illegible] of (English) ...	0	1[illegible]
[illegible] (English) Fasc 1-3 @ /12/ each ...	2	[illegible]
* [illegible] (Text) Vols I, Fasc 5-10; II, 1-6; III, 1-7; IV, 1-6; V, 1-8 @ /6/ each Fasc ...	12	[illegible]
[illegible] (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each ...	1	[illegible]
Ditto (English) Fasc 1-3 @ /12/ each ...	2	[illegible]
[illegible] Kusumanjali, Fasc 1-6 ...	2	[illegible]
[illegible] Kaumudi, Fasc 1-3 ...	1	[illegible]
[illegible] Fasc [illegible] 12 ...	0	1[illegible]
* Taittereya Sanhita (Text) Fasc 22-45 ...	9	[illegible]
[illegible] Brahmana (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each ...	7	[illegible]
[illegible] (English) Fasc 1-4 @ /12/ ...	3	[illegible]
* Tattva Chintamani, (Text) Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 2-10, Vol III, Fasc 1-[illegible], Vol IV, Fasc 1, Vol V, Fasc 1-5, Part IV, Vol II, Fasc 1-1[illegible] @ /6/ each ...	14	1[illegible]
[illegible] Sutram Fasc 1-3 ...	1	[illegible]
[illegible] (Text) Fasc 1-3 @ /6/ ...	1	[illegible]
[illegible] (Text) Fasc 1-[illegible] @ /6/ each ...	8	0
[illegible] (Text and English) Fasc 1-6 @ /12/ ...	4	8
Vall[illegible], Fasc 1 ...	0	6
[illegible] Fasc 1-6 @ /6/ ...	2	4
* Vayu Purana (Text) Vol I, Fasc 2-6, Vol II, Fasc 1-7, @ /6/ each	4	8
[illegible] Fasc 1-7 ...	[illegible]	10
[illegible] (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each ...	2	10
[illegible] Purana Fasc 1-6 ...	[illegible]	4

Tibetan Series

Pag Sam [illegible], Fasc 1-4 @ 1/ each ...	4	0
Sher Phyin Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-3, Vol III, Fasc. 1-6 @ 1/ each ...	14	0
[illegible] (Tib & Sans) Vol I, Fasc 1-5, Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each	10	0

Arabic and Persian Series

'Alamgirnamah, with Index (Text) Fasc 1-13 @ /6/ each ...	4	14
Al Muqaddasi (English) Vol I, Fasc 1-3 @ /12/ ...	2	4
Ain-i-Akbari, (Text) Fasc 1-22 @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III, Fasc 1-[illegible], @ 1/12 each	29	12
Akbarnamah, with Index (Text) Fasc 1-37 @ 1/ each	37	0
Ditto English Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc. 1-2 @ 1/ each	10	0
Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger ...	0	6
Badshahnamah, with Index (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each	7	2
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 ...	2	0
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal Fasc 1-3 @ 1/ each	3	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc 1-21 @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidi, (Text) Fasc 1-14 @ 1/ each ...	14	0
Fihrist-i-Tusi, or, Tusy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc 1-4 @ /12/ each	3	0
Futuh-ush-Sham of Waqidi, (Text) Fasc 1-9 @ /6/ each	3	6
Ditto of Azadi, (Text) Fasc 1-4 @ /6/ each	1	8
Haft Asman, History of the Persian Masnawi, (Text) Fasc 1	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
Iqbalnamah-i-Jahangiri, (Text) Fasc 1-3 @ /6/ each ...	1	2
Isabah, with Supplement, (Text) 51 Fasc @ /12/ each	38	4
Maasir-ul-Umara, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-9, Vol III, 1-10, Index to Vol I, Fasc 10-11, Index to Vol II, Fasc 10-12; Index to Vol III, Fasc 11-12 @ /6/ each ...	13	[illegible]
Maghazi of Waqidi, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each	1	[illegible]

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copie[s]

Muntakhabu-t-Tawārīkh, (Text) Fasc 1-16 @ /6 each

Muntakhabu-t-Tawārīkh, (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes, Vol III, Fasc 1 @ /12/ each

Muntakhabu-l-Lubāb, (Text) Fasc 1-19 @ /6/ each

Ma'āsir-i-'Ālamgīrī, (Text), Fasc 1-6 @ /6/ each

Nukhbatu-l-Fikr, (Text) Fasc 1

Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, (Text) Fasc 1-2 @ /12/ each

Riyāzu s Salātīn, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each

Ditto Ditto (English) Fasc 1-5

Tabaqāt i-Nāṣirī, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each

Ditto (English) Fasc 1-14 @ /12/ each

Ditto Index

Tārīkh-i-Fīrūz Shāhi of Ziyāu d-dīn Barni (Text) Fasc 1-7 @ /6/ each

Tārīkh-i-Fīrūzshāhi, of Shams-i Sirāj Aif, (Text) Fasc 1-6 @ /6/ each

Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1-2 @ 1/8/ each

Wis o Rāmīn, (Text) Fasc 1-5 @ /6/ each

Zafarnāmah, Vol I, Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-8 @ /6/ each

Tuzuk-i-Jahāngīrī (Eng) Fasc 1

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1 Asiatic Researches Vols XIX and XX @ 10/ each

2 Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl) @ /6/ per No , and from 1870 to date @ /6/ per No

3 Journal of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8) 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8, 1881 7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6, 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (5), 1900 (7) & 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), @ 1/8 per No to Members and @ 2/per No to Non-Members

N B —The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Vol

4 Journal and Proceedings, N S , Vol I, No 1, 1905, @ 1 8 per No to members and Rs 2 per No to non members

5 Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883

A sketch of the Turki language as spoken in Eastern Turkistan, by R B Shaw (Extra No *J A S B* , 1878)

Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No , *J A S B* , 1868)

Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E Blyth (Extra No , *J A S B* , 1875)

6 Anis al Musharrahin

7 Catalogue of Fossil Vertebrata

8 Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal

9 Inayah a Commentary on the Hidayah, Vols II and IV, @ 16/ each

10 Jawamu [illegible], 168 pages with 17 plates, 4to Part I

11 [illegible]

12 [illegible] Vols III and IV @ [illegible] each

13 [illegible] and [illegible]'s Descriptions of New Indian Lepidoptera, Part I-III with 8 coloured Plates, 4to @ 6/ each

14 [illegible]

15 [illegible] Dictionary, by Csoma de Koros

[illegible] Grammar

[illegible] Parts I and III

[illegible]

BIBLIOTHECA INDICA:
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 1139

बोधिचर्यावतारपञ्जिका ।

PRAJÑĀKARAMATI'S COMMENTARY
TO THE
BODHICARYĀVATĀRA OF ÇĀNTIDEVA.

EDITED WITH INDICES

BY
LOUIS DE LA VALLÉE POUSSIN
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF GHENT

FASCICULUS V

CALCUTTA
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET
1907.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
15, PICCADILLY, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

*Advaita Brahma Siddhi, Fasc 2, 4 @ /10/ each ...	Rs 1
Advaitachintā Kaustubha, Fasc 1–3 @ /10/ each ..	1
*Agni Purāna, Fasc 3–14 @ /10/ each ..	7
Aitarēya Brāhmana, Vol I, Fasc 1–5; Vol II, Fasc. 1–5; Vol III, Fasc 1–5, Vol IV, Fasc 1–8 @ /10/ each ..	14
*Anu Bhashya, Fasc 2 5 @ /10/ each	2
Aphorisms of Sāndilya, (English) Fasc 1 @ 1/- ...	1
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc 1–6 @ /10/ each ...	3
*Atharvana Upanishad, Fasc 2 5 @ /10/ each	2
Açvavaidyaka, Fasc 1–5 @ /10/ each	3
Avadāna Kalpalatā, (Sans and Tibetan) Vol I, Fasc 1–6; Vol II, Fasc 1–5 @ 1/ each	11
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1–2 @ 1/- each	2
Bālam Bhaṭṭi, Vol I, Fasc 1–2 @ /10/ each ..	1
Baudhāyana Srauta Sūtra, Fasc 1–3 @ /10/ each	1
*Bhamati, Fasc 4-8 @ /10/ each	3
Bhātta Dīpikā Vol I, Fasc 1–5 @ /10/ each ..	8
Brahma Sutra, Fasc 1 @ /10/ each	0
Brhaddēvatā, Fasc 1–4 @ /10/ each ...	2
Bṛhaddharma Purāna, Fasc 1–6 @ /10/ each	8
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva Fasc 1–4 @ /10/ each	2
Çatadūṣanī, Fasc 1–2 @ /10/ each ..	1
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1–4 @ 2/ each ...	8
Çatapatha Brāhmana, Vol I, Fasc 1–7, Vol II, Fasc 1-5, Vol. III, Fasc 1–7 @ /10/ each ..	11
Çatasāhasrika-prajnāpāramitā, Part I, Fasc 1–12 @ /10/ each ...	7
*Caturvarga Chintamani, Vols II Fasc 1–25, Vol III Part I, Fasc 1–18 Part II, Fasc 1–10, Vol IV Fasc 1–5 @ /10/ each ...	35
Çlokavartika, (English) Fasc 1–5 @ 1/4/ each ...	6
*Çrauta Sūtra of Āpastamba, Fasc 6 17 @ /10/ each	7
Ditto Çankhāyana, Vol I Fasc 1–7, Vol II, Fasc 1–4; Vol III, Fasc 1–4 @ /10/ each, Vol 4, Fasc 1	10
Çrī Bhāshyam, Fasc 1 3 @ /10 each	1
Dān Kriyā Kaumudī, Fasc 1 2 @ /10/ each ..	1
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol I, Fasc 1–7 @ /10/ each	4
Ditto Acārasāra, Vol II, Fasc 1–2 @ /10/ each ..	1
Gobhiliya Grihya Sutra, Fasc 1-12 @ /10/ each	7
Kala Viveka, Fasc 1–7 @ /10/ each	4
Kātantṛa, Fasc 1–6 @ /12/ each ..	4
Katha Sarit Sagara, (English) Fasc 1–14 @ 1/4/ each	17
Kurma Purana, Fasc 1–9 @ /10/ each	5
Lalita Vistara, (English) Fasc 1–3 @ 1/- each	3
*Lalitavistara, Fasc 3 6 @ /10/ each	2
Madana Parijata, Fasc 1–11 @ /10 each ..	6
Maha bhāṣya-pradipodyota, Vol I, Fasc 1–9, Vol. II, Fasc 1–12 Vol III, Fasc 1–4 @ /10/ each	15
Manutika Sangraha, Fasc 1 3 @ /10 each ..	1
Markandeya Purana, (English) Fasc 1 9 @ 1/- each	9
*Markandeya Purana, Fasc 1 7 @ /10/ each ...	2

दृष्टमिष्टं वा । ततश्च का चिन्माया मन्त्रादिसामर्थ्यप्रतिलब्धस्वभावा । का चित्पुनरनादिसंसारप्रवृत्तमाहात्म्याऽविद्यादिप्रभावप्रवर्तिता । तस्मान्न सर्वासु मन्त्रादिसामर्थ्यमिति ।

एतत्सर्वं लोकव्यवहारानुगतं कल्पनानिर्मितं सांवृतं वस्तुतत्त्वमुपादाय समुत्थितं । न तु परमार्थतः । परमार्थदशायां जननमरणोत्पादनिरोधहेतुफलभावाभावादिकल्पनाया अभावात् । प्रकृतिनिर्वृतत्वात्सर्वधर्माणामिति ॥

एतदसहमानः परः पुनरन्यथा प्रसञ्जयन्नाह । निर्वृत इत्यादि ।

निर्वृतः परमार्थेन संवृत्या यदि संसरेत् ॥ १३

निर्वृतः स्वभावशून्यत्वादुत्पादनिरोधरहितः । परमार्थेन परमार्थसत्यतः प्रकृतिनिर्वाणतया ऽऽदिशान्तत्वात् । यदि संवृत्या संवृतिसत्येन काल्पनिकत्वेन संसरेत् । जातिजरामरणादियोगी भवेत् । तदायं महाविरोधः स्यादित्याह । बुद्धोऽपि संसरेदेवमित्यादि ।

बुद्धोऽपि संसरेद्देवं ततः किं बोधिचर्यया ।

एवमभ्युपगम्यमाने बुद्धोऽपि सर्वावरणप्रहाणतो निर्वृतोऽपि संसरेत्[1] । जन्मादिभाग्भवेत् । यत एव । ततस्तस्मात्कारणात् । किं बोधिचर्यया । बोधये बुद्धत्वाय चर्या करचरणशिरःप्रदानाद्यनेकदुःखशतलक्षणा । तया किं । न किंचित्प्रयोजनं ।

---

[1] S. Lib. – [illegible]

उक्तक्रमेणैव वैफल्यात्। सा हि सर्वसांसारिकधर्मनिवृत्तं सर्वगुणसमुच्चयास्पदबुद्धत्वप्राप्तये[1] च समाश्रीयते[2]। तथापि सांसारिकधर्म[143a]निवृत्तिश्चेत्। किं तत्समाश्रयेण संसाधि-मिति भावः। तत्प्रत्युक्तमेव यावत्प्रत्ययसामग्रीत्यादिना। पुन-रपि विस्पष्टयन्नाह। प्रत्ययानामित्यादि।

प्रत्ययानामनुच्छेदे मायाप्युच्छिद्यते न हि।
प्रत्ययानां तु विच्छेदात्संवृत्यापि न संभवः॥

प्रत्ययानां कारणानां। अनुच्छेदेऽविनाशे। हियं-माया मायापि न केवलं संसार इति। समुच्चयेऽपिशब्दः। नैवोच्छिद्यते न निवर्तते। प्रत्ययानां कारणानां तु विच्छेदात्। निरोधात् संवृत्यापि काल्पनिकव्यवहारेणापि [न] संभवो न संसरणं। प्रत्ययानां समुच्छेदः पुनस्तत्त्वाभ्यासादविद्यानिरोधादिक्रमेण वेदितव्यः।

तद्यथोक्तमार्यशालिस्तम्बसूत्रे[3]। एवमुक्ते मैत्रेयो बोधिसत्त्वो महासत्त्व आयुष्मन्तं शारिपुत्रमेतदवोचत्। यदुक्तं भगवता धर्मस्वामिना सर्वज्ञेन। यो भिक्षवः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति। यो धर्मं पश्यति स बुद्धं पश्यति। तत्र कतम

[illegible]

ीत्यसमुत्पादो नाम। यदिदमविद्याप्रत्ययाः संस्काराः।
स्कारप्रत्ययं विज्ञानं। विज्ञानप्रत्ययं नामरूपं। नामरूपप्रत्ययं
ड़ायतनं। षड़ायतनप्रत्ययः स्पर्शः। स्पर्शप्रत्यया वेदना। वेदना-
यया तृष्णा। तृष्णाप्रत्ययमुपादानं। उपादानप्रत्ययो भवः।
प्रत्यया जातिः। जातिप्रत्यया जरामरणशोकपरिदेवदुःख-
र्मनस्योपायासाः। [एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य
मुदयो भवति। तत्र अविद्यानिरोधात्संस्कारा][1] निरुध्यन्ते।
याल्लं।] एवमस्य केवलस्य[2] महतो दुःखस्कन्धस्य निरोधो भवति।
यमुच्यते प्रतीत्यसमुत्पादः॥ पेयाल्लं॥ य इमं प्रतीत्यसमुत्पादं
ततसमितं निर्जीवं[3] यथावदविपरीतमजातमभूतमकृतम-
तेघमनालम्बनं[4] शिवमभयमहार्यमव्युपशमस्वभावं[5] पश्यति [illegible]
धर्मं पश्यति। यस्तु[6] एवं सततसमितं यावदव्युपशम[illegible]
मं पश्यति। सोऽनुत्तरं[7] धर्मशरीरं बुद्धं पश्यति॥ [illegible]
[illegible]] तत्राविद्या कतमा। एतेषामेव षणां धातूनां [illegible]
[illegible]ण्डसंज्ञा नित्यसंज्ञा ध्रुवसंज्ञा शाश्वतसंज्ञा सुखसंज्ञा [illegible]
त्मसंज्ञा[9] जीवसंज्ञा जन्तुसंज्ञा मनुजसंज्ञा [illegible]

---

1 From Tib.—Modern copy [illegible]
the wanting passage is not supplied [illegible]
2 Wanting in Tib.
3 Tib. has [illegible]
4 From other sources [illegible]
5 From other sources [illegible]
6 So Nep.
7 So Nep.—Read [illegible]
8 So Nep. Cp. [illegible]

अहंकारममकारसंज्ञा। एवमादि विविधमज्ञानमित्युक्तो ऽविद्या। एवमविद्यायां सत्यां विषयेषु रागद्वेषमोहाः प्रवर्तन्ते तत्र ये रागद्वेषमोहा विषयेष्वमी अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इत्युच्यन्ते। वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानं। चत्वारि महाभूतानि चोपादानानि[1] रूपमैकध्यरूपं[2]। विज्ञानसहजाश्चत्वारो ऽरूपिण उपादानस्कन्धा[3] नाम। तन्नामरूप। नामरूपसंनिसृतानीन्द्रियाणि[4] षडायतनं। त्रयाणां धर्माणां संनिपातः स्पर्शः। स्पर्शानुभवो वेदना। वेदनाध्यवसानं तृष्णा। तृष्णावैपुल्यमुपादानं। उपादाननिर्जातं पुनर्भवजनकं कर्म भवः। भवहेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः। जात्यभिनिर्वृत्तानां स्कन्धानां परिपाको जरा। स्कन्धविनाशो मरणं। म्रियमाणस्य संमूढस्य [5]स्वाभिष्वङ्गस्यान्तर्दाहः शोकः। शोकोत्थलपनं[6] परिदेवः। पञ्चविज्ञानसंप्रयुक्तमसातानुभवनं दुःखं। दुःखमनसिकारसंप्रयुक्तं मानसं दुःख दौर्मनस्य। ये चान्य एवमादाय उपक्लेशा इम उपायासा इत्युच्यन्ते।

तत्र महान्धकारार्थेनाविद्या। अभिसंस्कारार्थेन संस्काराः। विज्ञाननार्थेन विज्ञानं। मननार्थेन[7] नामरूपं। आपद्वारार्थेन[8]

1 Tib hbyun ba chen po bzhi po ñe bar gzun nas gzugs gcig po ni g-zugs so = catvari mahabhutany upādaya rupam

2 Nep ekadhyarūpam modern copy eradhya

3 = ne bar len pai phun po

4 °nisrtani, corrected in margin °sri°

5 chags dan bcas pa = sabhisvangasya, correct

6 uttha = byun ba 7 See Gilsos, 251, n 2 (manyanā)

8 So Nep —Modern copy apaddvara°—Tib skyo bai sgoi phyir = jantudvarathena, but see VI 101

षडायतनं। स्पर्शनार्थेन स्पर्शः। अनुभवनार्थेन वेदना। परितर्षणार्थेन तृष्णा। उपादानार्थेनोपादानं। पुनर्भवजननार्थेन भवः। स्कन्धप्रादुर्भावार्थेन जातिः। स्कन्धपरिपाकार्थेन जरा। विनाशार्थेन मरणं। शोचनार्थेन शोकः। वचनपरिदेवनार्थेन परिदेवः। कायसंपीडनार्थेन दुःखं। चित्तसंपीडनार्थेन दौर्मनस्यं। उपक्लेशनार्थेनोपायासाः। इति विस्तरः॥

एवमुपदर्शितप्रत्ययानामनुच्छेदे[1] संसारो[2] ऽविकलः प्रवर्तते। द्वादशाङ्गप्रतीत्यसमुत्पादस्यैव संस्कारत्वात्। यदाहुराचार्यपादाः।

यथाक्षेपं समारूढः[3] संतानः क्लेशकर्मभिः।
परलोकं पुनर्यातीत्यनादि भवचक्रकं।
स प्रतीत्यसमुत्पादो द्वादशाङ्गस्त्रिकाण्डकः[4]। इति॥

प्रत्ययानां पुनरुच्छेदे सर्वथैव संसरणं न स्यात्। कारणवैकल्यात्। ततश्च बुद्धोऽपि संसरेदेवमित्येतच्च प्रसज्यत इति॥

एवं तावत्सौत्रान्तिकादिबोधमुद्दिश्य योगाचारविप्रतिपत्तिनिराकरणाय तन्मतेन दूषणमुद्भावयन्नाह। यदा न भ्रान्तिरपीत्यादि।

यदा न भ्रान्तिरप्यस्ति माया केनोपलभ्यते॥१५॥

1 Tib. rkyen rnams rgyun ma-chad na

2 Nep. old reading saṃsāro; Nep. new hand saṃsāra—Tib. has ḥdu byed

3 vṛddhaḥ = rgyas pa = [illegible]

4 Kleśa, karma', duḥkha's; compare the three vartman, supra p. 351, n. 2, and Congrès d'Alger, Notes sur le Pratītyasamutpāda

यदा सर्वं जगन्मायात्मकतया स्वभावशून्यमुपगतं मध्यमकवादिभिः। मायास्वभावसंवृतिग्राहिणी बुद्धिरपि भवता नास्ति बाह्यवत्। तदा माया केनोपलभ्यते। केन प्रतीयते तद्ग्राहकवस्तुसज्ज्ञानमन्तरेण। नैव केन चिदित्यर्थः। यस्य पुनः स्वचित्तमेव परमार्थसद्बाह्यरूपतया भ्रान्तं तथा प्रतिभासते। न तस्याय दोष इति भावः॥

एव[1] निराकर्तुमाह। यदा मायैवेत्यादि।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते।

यदा मायैव ग्राह्यतया हस्त्याद्याकारप्रवृत्त्या तव विज्ञानवादिनो नास्ति। चित्तमात्रं जगदभ्युपगच्छतो बहिरर्थाभावात्। तदा किमुपलभ्यते। तदा किमिह प्रतिभासते। बहिरर्थाभावाद्देशादिविच्छेदेन प्रतिभासो न युक्त इत्यर्थः॥ अत्र परस्याभिप्रायमाशङ्कयन्नाह चित्तस्यैव स इत्यादि।

चित्तस्यैव स आकारो यद्यप्यन्योऽस्ति तत्त्वतः॥ १६

उक्तमत्र स्वचित्तमेव बहीरूपत[144b]या भ्रान्त हस्त्याद्याकारं प्रतिभासत इति॥ उक्तमेव। किं तु यद्यपि चित्तस्यैव ज्ञानस्यैव स इति देशादिविच्छेदेन ग्राह्यतया प्रतिभासमान आकारो निर्भासः। अन्य इत्यपर आन्तराद्ग्राहकाच्चित्ताकारात्। अस्ति विद्यते। तत्त्वतो वस्तुतः॥ यद्यपीत्यभ्युपगम्योक्त। तथापि नैतत्संगच्छत इत्याह। [चित्तमेव यदा मायेत्यादि][2]।

1 So Ms. etan ni? ?

2 From Tib. only

चित्तमेव यदा माया तदा किं केन दृश्यते।

चित्तमेव विज्ञानमेव वेदकतया स्वीकृतं। यदा माया नान्या। न हि वेदकचित्तव्यतिरिक्ता काचिदन्या माया नाम। तदात्मतया। तस्यास्तथाप्रतिभासोपगमात्। तदा किं केन दृश्यते। किं केन प्रतीयते। दर्शनमेव हि केवलमस्ति न दृश्यं। दृश्यमन्तरेण दर्शनमपि न स्यात्। दृश्यापेक्षत्वात्तस्य। अतो न केन चित्किंचिद्दृश्येत। इत्यान्ध्यमशेषस्य जगतः प्राप्तमिति भावः॥ ननु स्यादेवैतत्। यदि ज्ञानस्यात्मसंवेदनं न स्यात्। यावता स्वसंवेदनतया स्वरूपं संवेदयत्तदभिन्नं मायादिप्रतिभासमपि वेदयेत्। तथा च सति न काचित्क्षतिः॥ इति विज्ञानवादिनो ऽभिप्रायमाशङ्क्याह। उक्तं चेत्यादि।

उक्तं च लोकनाथेन चित्तं चित्तं न पश्यति[1]॥ १७

स्वभावशून्यमेव सर्वं जगद्यदा युक्तितः प्रतिपादितं। तदा कः कस्य स्वभावो वस्तुत इति कस्य केन वेदनं स्यात्। उक्तं च भगवता। सर्वधर्माः शून्याः। शून्यतालक्षणं चित्तं। सर्वधर्मा विविक्ताः। विविक्ततालक्षणं चित्तमिति॥ किं च। उक्तं च कथितं च। लोकनाथेन। लोकानां सर्वसत्त्वानां नाथेन शरणेन बुद्धेन भगवता। किमुक्तं। चित्तं चित्तं न पश्यतीति। चित्त-

[1] [illegible]

यदा सर्वं जगन्मायात्मकतया स्वभावशून्यमुपगतं मध्यमकवादिभिः। मायास्वभावसंवृतिग्राहिणी बुद्धिरपि भवता नास्ति बाह्यवत्। तदा माया केनोपलभ्यते। केन प्रतीयते तद्ग्राहकवस्तुसज्ज्ञानमन्तरेण। नैव केन चिदित्यर्थः। यस्य पुनः स्वचित्तमेव परमार्थसद्बाह्यरूपतया भ्रान्तं तथा प्रतिभासते। न तस्याय दोष इति भावः॥

एव[1] निराकर्तुमाह। यदा मायैवेत्यादि।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते।

यदा मायैव ग्राह्यतया हस्त्याद्याकारप्रवृत्त्या तव विज्ञानवादिनो नास्ति। चित्तमात्रं जगदभ्युपगच्छतो बहिरर्थाभावात्। तदा किमुपलभ्यते। तदा किमिह प्रतिभासते। बहिरर्थाभावाद्देशादिविच्छेदेन प्रतिभासो न युक्त इत्यर्थः॥ अत्र परस्याभिप्रायमाशङ्कयन्नाह चित्तस्यैव स इत्यादि।

चित्तस्यैव स आकारो यद्यप्यन्योऽस्ति तत्त्वतः॥ १६

उक्तमत्र स्वचित्तमेव बहीरूपत[114b]या भ्रान्तं हस्त्याद्याकारं प्रतिभासत इति॥ उक्तमेव। किं तु यद्यपि चित्तस्यैव ज्ञानस्यैव स इति देशादिविच्छेदेन ग्राह्यतया प्रतिभासमान आकारो निर्भासः। अन्य इत्यपर आन्तराद्ग्राहकाच्चित्ताकारात्। अस्ति विद्यते। तत्त्वतो वस्तुतः॥ यद्यपीत्यभ्युपगम्योक्त। तथापि नैतत्सगच्छत इत्याह। [चित्तमेव यदा मायेत्यादि][2]।

---

[1] So Ms. ? (illegible)
[2] From Tib. only.

चित्तमेव यदा माया तदा किं केन दृश्यते।

चित्तमेव विज्ञानमेव वेदकतया स्वीकृतं। यदा माया नान्या। न हि वेदकचित्तव्यतिरिक्ता काचिदन्या माया नाम। तदात्मतया। तस्यास्तथाप्रतिभासोपगमात्। तदा किं केन दृश्यते। किं केन प्रतीयते। दर्शनमेव हि केवलमस्ति न दृश्यं। दृश्यमन्तरेण दर्शनमपि न स्यात्। दृश्यापेक्षत्वात्तस्य। अतो न केन चित्किंचिद्दृश्येत। इत्यान्ध्यमशेषस्य जगतः प्राप्तमिति भावः॥ ननु स्यादेवैतत्। यदि ज्ञानस्यात्मसंवेदनं न स्यात्। यावता स्वसंवेदनतया स्वरूपं संवेदयत्तदभिन्नं मायादिप्रतिभासमपि वेदयेत्। तथा च सति न काचित्क्षतिः॥ इति विज्ञानवादिनोऽभिप्रायमाशङ्क्याह। उक्तं चेत्यादि।

उक्तं च लोकनाथेन चित्तं चित्तं न पश्यति॥ १७

स्वभावशून्यमेव सर्वं जगद्यदा युक्तितः प्रतिपादितं। तदा कः कस्य स्वभावो वस्तुत इति कस्य केन वेदनं स्यात्। उक्तं च भगवता। सर्वधर्माः शून्याः। शून्यतालक्षणं चित्तं। सर्वधर्मा विविक्ताः। विविक्तालक्षणं चित्तमिति॥ किं च। उक्तं च कथितं च। लोकनाथेन। लोकानां सर्वसत्त्वानां नाथेन शास्त्रा बुद्धेन भगवता। किमुक्तं। चित्तं चित्तं न पश्यतीति।

1 On the svasamvedana, see Muséon, [illegible]

स्वात्मानं न जानाति। सत्यपि वस्तुत्वे स्वात्मनि कारित्र-विरोधात्[1]। कथमिव। न च्छिनत्ति यथात्मानमसिधारा।

न च्छिनत्ति यथात्मानमसिधारा तथा मनः।

यथा सुतीक्ष्णाप्यसिधारा खड्गधारा तदन्यदाकारं स्वकायं न छिनत्ति न विपाटयति। स्वा[त्म]नि क्रियाविरोधात्। तथा मनः। असिधारावच्चित्तमपि स्वात्मानं न पश्यतीति योज्यं। तथा हि न तदेवैकं ज्ञानं वेद्यवेदकवेदनात्मस्वभावत्रयं युक्तं[3]। एकस्य निरंशस्य त्रिस्वभावायोगात्[4]॥

तत्रेदमुक्तं। आर्यरत्नचूडसूत्रे[1]। स[2] चित्तं परिगवेषमाणो नाध्यात्मं चित्तं समनुपश्यति। न बहिर्धा चित्तं समनुपश्यति। न स्कन्धेषु चित्तं समनुपश्यति। न धातुषु चित्तं समनुपश्यति। नायतनेषु चित्तं समनुपश्यति। स चित्तमसमनुपश्यं[श्चित्तधारां] पर्येषते। कुतश्चित्तस्योत्पत्तिरिति। [illegible] [illegible] [illegible]

श्यति[1]। अथ यदेवालम्बनं तदेव चित्तं। तत्कथं चित्तं चित्तं पश्यति[2]। न हि चित्तं चित्तं समनुपश्यति। तद्यथा न तयैवासिधारया सैवासिधारा शक्यते छेत्तुं। न तेनैवाङ्गुल्यग्रेण तदेवाङ्गुल्यग्रं स्प्रष्टुं शक्यते। [3]एवमेव तेनैव चित्तेन तदेव चित्तं द्रष्टुमिति विस्तरः॥

अत्र चित्तमात्रवादिनः स्वात्मनि [क्रिया]विरोधं[4] विघटयितुं स्वपक्षप्रसाधनाय दृष्टान्तमुद्भावयन्नाह। आत्मभावमित्यादि।

आत्मभावं यथा दीपः[5] संप्रकाशयतीति चेत्॥ १८

आत्मभावं स्वस्वरूपं[6]। यथा दीपः। प्रदीपः। संप्रकाशयति द्योतयति। यथा हि किलान्धकारावृतघटादिवस्तुप्रतिपत्तये प्रदीप उपादीयते। न तथा प्रदीपप्रकाशनाय प्रदीपान्तरं। अपि तु घटादि प्रकाशयन्नेवात्मानमपि प्रकाशयति॥ तथा प्रकृतेऽपि स्वसंवेदने वेदितव्यं। न चापि क चिद्विरोधो दृष्ट इति सर्वत्र योजनीयं। तस्मात्प्रदीपवदविरोध एवेति चेत्। यद्येवं मन्यसे। तदा नैवं वक्तव्यं। कुत इत्याह। नैवेत्यादि।

---

1 *Sems de gñis su hgyur ro*

2 *Sems de ltar mthon bar hgyur te Sems kyis sems mthon bar mi run no*

3 *Madh vrtti* has *evam eva na tenaiva .. çakyam drastum*, and our Tib too

4 *kriyā* is wanting in Mss But Tib has *ran la byed pa hgal-ba*

5 This is a capital instance in favour of the *svasamvedana*, see *Sarvadarçanas* (Muséon, II, p 177 and foll)

6 *ran gi dnos ni ran gi ran bzhin yin te*

नैव प्रकाश्यते दीपो यस्मान्न तमसावृतः।

नैव प्रकाश्यते। घटादिवद्दीपोऽवद्योत्यते। दीपो यस्मात् तमसावृतो [[illegible]] नान्धकारपिहितः। विद्यमानस्यावरणाप-नयेन प्रकाशनं। ततो युक्तं घटादीनां प्रकाशनं। तेषां प्राग्विद्यमानत्वात्। नैवं प्रदीपस्य तस्य प्रागविद्यमानत्वात्। न चाविद्यमानस्य प्रकाशनं युक्तमसत्त्वात्। तस्मान्नैव प्रकाश्यते दीपः। इति विसदृशत्वान्न प्रदीपदृष्टान्तात्साध्यसिद्धिः॥

स्यादेतत्। आत्मभावमित्यादिना नैतदभिधीयते यदा-त्मानं घटवत्तमसावृतं प्रकाशयति दीपः। अपि तु तत्स्वभावं प्रति परनिरपेक्षतामात्रमस्याभिधीयते। एतदेवोपदर्शयन्नाह। न हीत्यादि।

न हि स्फटिकवन्नीलं नीलत्वेऽन्यमपेक्षते॥ १८
तथा किंचित्परापेक्षमनपेक्षं च दृश्यते।

हिरिति यस्मात्। यथा स्फटिकोपलः स्वयमनीलः सन् नीलत्वे नीलगुणोत्पत्तिनिमित्तमन्यमुपाधिं नीलपत्त्रादिसंनि-धिमपेक्षते। तथा स्वयमेव यद्वस्तु नीलं तदपि न नीलत्वेऽन्य-मुपाधिमपेक्षते। तथा तेन प्रकारेण किंचिद्घटादिकं परापेक्षं प्रदीपाद्यपेक्षं प्रकाश्यं दृश्यते। किंचित्पुनः प्रदीपादिकमनपेक्षं च। स्वयं प्रकाशात्मकं दृश्यते। उपलभ्यते। एतावन्मात्रमेव विवक्षितं।

एवं विज्ञानवादिनोपदर्शिते विशेषे सिद्धान्तवादी नीलमेव तावन्नीलत्वे परनिरपेक्षं दृष्टान्तत्वेनोपदर्शितं प्रतिषेधयन्नाह । अनीलत्व इत्यादि ।

अनीलत्वे न तन्नीलं कुर्यादात्मानमात्मना ॥ २०[1]

अयमपि न सदृशो दृष्टान्तः । यतो नीलमपि न नीलत्वे स्फटिकवन्निरपेक्षं । तद्भावं प्रति स्वहेतुप्रत्ययापेक्षत्वात् । कदा पुनरिदमनपेक्षं स्यात् । यदि तदनीलमेव स्वहेतोरुत्पद्येत । पुनस्तद्भावे परनिरपेक्षं स्वयमेव नीलमात्मानं कुर्यात् । न चैतदस्ति । यतो ऽनीलत्वे नीलगुणरहितत्वे सति । नेति निषेधयति । तदिति नीलाभिमतं वस्तु । नील नीलगुणयुक्तमात्मानं स्वरूपमा[116a]त्मना स्वयमेव न कुर्यात् । न कर्तुं शक्नोति पूर्ववत्स्वस्मिन् क्रियाविरोधात् । तस्मान्न नीलस्यापि परानपेक्षता नीलत्वं प्रति स्फटिकवत् ॥

तथा हि स्फटिकोपलोऽपि वस्तुतोऽवस्थितरूप एवोपाधिसंनिधौ न नीलोपरागमनुभवति । अपि तु सर्वस्योपादानलक्षणात्[2] । नीलोपाधिविशेषसहकारिणस्य पूर्वस्वरसनिरोधात् ।

---

[1] Minayev has

tathā kim cit parāpekṣam anapekṣam ca dṛśyate |
anīlatve na tan nīlam nīlahetur yathekṣyate || २० ||
nīlam eva hi ko nīlam kuryād ātmānam ātmanā |
anīlatve na tan nīlam kuryād ātmānam ātmanā || २१ ||

In the Ms. Burn. 20, 20B and 21A are wanting, [illegible] in the Tibetan translation (Mdo, XXVI, fol. 30 a6)

[2] So Ms.—sarvasya is certainly wrong, [illegible] is correct (see following note)

अन्य एव नीलगुणोपरक्तः स्फटिकोपल उत्पद्यत[1] इति सिद्धान्तः। तस्मात्साधारणमनयोस्तद्गुणं प्रति हेतुप्रत्ययाधीनत्वम् इति प्रकृतेऽपि साध्ये न कश्चिद्विशेषः॥

ननु प्रियमिदमनुष्ठितं प्रियेण। यस्माज्जडस्वभावव्यावृत्ततया स्वहेतुप्रत्ययात्। उत्पत्तिरेव ज्ञानस्य। प्रकाशान्तरनिरपेक्षस्यात्मप्रकाशता स्वसंवेदनमुच्यते। एतदेव त्वयापि नैज-स्वरूपपरामर्शेण[2] समर्थितं। एतावन्मात्रेण प्रदीपोऽपि दृष्टान्तीकृतः। न पुनरस्माभिः कर्मकर्तृक्रियाभेदेन ज्ञानस्यात्मसंवेदनमिष्यते। एकस्य सतः कर्मादिस्वभावत्रयस्यायोगात्। तत्-क्रियादिभेदेन दूषणेऽपि किं चिद्दूषितमस्माकं स्यात्। स्वहेतु-जनितस्यात्मप्रकाशस्यानुपघातात्। इति नात्मसंवेदने प्रतिपादितदोषप्रसङ्गः॥

तदुक्तं।

विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते।
इयमेवात्मसंवित्तिरस्य याऽजडरूपता॥
क्रियाकारकभेदेन न स्वसंवित्तिरस्य तु।[3]
एकस्यानंशरूपस्य त्रैरूप्यानुपपत्तितः॥ इति॥[4]

अत्रोच्यते । क्रियाकारकभेदेन व्यवहारप्रसिद्धं शब्दार्थमधिगम्य दूषणमुक्तं । स्वसंवेदनशब्दस्य तदर्थाभिधायकत्वात् । यदि पुनर्दोषभयाल्लोकप्रसिद्धोऽपि शब्दार्थः परित्यज्यते । तदा लोकत एव बाधा भव[164b]तो भविष्यति ॥

इत्थमपि न परमार्थतः स्वसंवेदनसिद्धिः । तथा हि हेतुप्रत्ययोपजनितस्य प्रतिबिम्बस्येव निःस्वभावत्वमुक्तं । तथा च सुतरां न स्वसंवेदनं ज्ञानस्य । तत्त्वतो निजस्वभावाभावात् । न च स्वभावाभावे गगनोत्पलस्यात्मसंवेदनमुचितं । न चापि जड़स्वभावता मध्यमकवादिनं प्रति परमार्थतः कस्य चित्सिद्धा । येन जड़व्यावृत्तमजडं स्वसंवेदनं स्यात् । तस्मादन्यानेव वस्तुवादिनः प्रति युक्तमेतदुक्तं[1] । ततो निःस्वभावतया न कथं चिदपि स्वसंवेदनसिद्धिः ॥ एतत्पुनः पश्चात्स्मृत्युपस्थानोपदर्शनप्रस्तावे[2] विस्तरेणोपदर्शयिष्यामः ॥

सांप्रतं प्रदीपस्य स्वयंप्रकाशतामभ्युपगम्य बुद्धेः स्वसंवेदनमयुक्तमिति प्रतिपादयन्नाह । दीप इत्यादि ।

दीपः प्रकाशत इति ज्ञात्वा ज्ञानेन कथ्यते ।
बुद्धिः प्रकाशत इति ज्ञात्वेदं केन कथ्यते ॥ २२[3]

भवतु वा प्रदीपस्य प्रकाशात्मता । तथापि न बुद्धिसंवेदन-

---

1 Modern copy has *yuktam eva tad*
2 ix 24
3 According to the Minaev's edition, really 21.

साधनं[1] प्रति सदृशो दृष्टान्त इति समुदायार्थः। दीपः प्रकाशत इति। आभासते प्रकाशान्तरनिरपेक्षः स्वयमेव। इति ज्ञात्वा प्रतीत्य ज्ञानेन बुद्ध्या कथ्यते। प्रतिपाद्यते। प्रदीपस्य ज्ञानविषयत्वात्। बुद्धिर्ज्ञानं प्रकाशत इति यदुच्यते। तत्पुनः केन ज्ञानेन ज्ञात्वा कथ्यत इति परं पृच्छति॥

न चात्र किंचिद्बुद्धिप्रतिपत्तिनिबन्धनमस्तीति[2] असंभावनां प्रकाशयति। न तावत्पूर्वज्ञानेन तत्प्रतिपत्तिः। तत्कालमनुत्पत्तेस्तस्यासत्त्वात्। नापि पश्चात्कालभाविना तदानीं क्षणिकतया ग्राह्यस्यातीतत्वात्। न च तत्समानकालभाविना तेन तस्यानुपकारात्। न चानुपकारकस्य विषयभावः। नाकारणं विषय इति वचनात्। नापि स्वयं। तत्रैव विप्रतिपत्तेः। तत्कथं तत्प्रतीतिरिति न विद्मः॥

इत्थं सर्वथा बुद्धेरप्रतिपत्तौ तत्संवेदनमतीवायुक्तमित्या-[147a]ह[3]। प्रकाशा वेत्यादि।

प्रकाशा वाप्रकाशा वा यदा दृष्टा न केनचित्।
वन्ध्यादुहितृलीलेव कथ्यमानापि सा मुधा॥ २३

प्रकाशा वा। प्रकाशात्मिका दीपवत्। अप्रकाशा वाप्रकाशात्मिका घटादिवत्। परस्परसमुच्चये वाशब्दद्वयं। बुद्धिर्यदा

---

1 *Saṃvedana* = ran-rig-pa = *sva*°

2 Tib *yod-pa ma-yin na zhes pai sgra ni mi srid pa stan par byed pa yin no* = . astīti itiçabdo 'sambhāvanām

3 The folio 147 is wanting in the Nep Ms

दृष्टा न केन चित् । न प्रतिपन्ना केन चित्प्रतिपत्त्या स्वयं-रूपेण वा[1] । यदेतिपद तदेत्याकर्षति । तदा वन्ध्याया अप्रसव-धर्मिण्याः स्त्रिया दुहिता पुत्री तस्या लीला विलासो ललितं । तद्वत् । कथ्यमानापि । आख्यायमानापि सा मुधा । सेति बुद्धिर्मुधेति निष्फला ॥ वन्ध्यादुहितुरविद्यमानतयाप्रतिपन्न-त्वात् तल्लीला सुतरामप्रतिपन्नेत्यभिप्रायः ।

अथ वानुत्पन्नानिरुद्धस्वभावतया वन्ध्यादुहितृस्थानीया बुद्धिः । अप्रतीततत्स्वभावतया तल्लीलावत्स्वसंवित्तिः । तदप्रती-तेस्तस्या अप्यप्रतीतिरिति कथ्यमानापि युक्तिरहितेन वचन-मात्रेण सा स्वसंवित्तिर्मुधा । अनुपादेयत्वान्निष्प्रयोजना ॥ स्यादेव । युक्तिशून्य वचनमात्रमेतत् । यत इयमत्र युक्तिरस्ती-त्याह[2] । यदि नास्तीत्यादि ।

यदि नास्ति स्वसंवित्तिर्विज्ञानं स्मर्यते कथं ।

यदि स्वसंवेदन विज्ञानस्य । नास्ति न विद्यते । तदा विज्ञानं स्मर्यते कथं । विज्ञानस्य स्वसंवेदनाभावादुत्तरकाल स्मरणं न स्यात् । न ह्यननुभूतस्मरण युक्तमतिप्रसङ्गात् । तस्मा-

---

[1] So Math.—Tib. rtogs pa po bya ba yan med la rtogs pa ci yan med kyan med do | ran dan gzhan gñis kyan ma yin no = pratipattuḥ kasya cid abhāvān na kā cit pratipattir api, svaparobhayam api nāsti.

[2] Ms. syād etan na yuktiśūnyam vacanamātram etat yata abhyantra yuktir ..., Tib. de lta med kyi bdi ni rigs pas ston zhin thsig tsam yin te ... gi phyir bdi la rigs pa bdi yod do zhes.

दनुभवफलस्य स्मरणस्योत्तरकालं दर्शनाज्ज्ञानसंवेदनमनुमीयत इति ।

नैतत्साधनं साधीयः[1] । यतो यदि स्वसंवेदनकार्यं स्मरणं निश्चितं भवेत् । भवेदग्नेर्यथा धूमः स्वसंवेदनस्य कार्यं स्मृतिः । न चासिद्धे स्वसंवेदने प्रमाणतः । स्मरणस्य तत्कार्यत्वग्रहणमस्ति । सर्वथोभयप्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात्कार्यकारणभावप्रतिपत्तेः[3] । न च चक्षुरादेरिव विज्ञानमदर्शनेऽपि स्मरणतत्कार्यं सेत्स्यति । चक्षुषो हि व्यतिरेके नीलादिज्ञानाभाव[व्यतिरेकद्वारेण] तत्कार्यमनुमीयते[4] । स्मृतिस्तु ज्ञानसंवेदनमन्तरेणापि भवतीति प्रतिपादयिष्यामः । इति स्वसंवेदनकार्यतानिश्चयमन्तरेण स्मरणस्य तदविनाभावाच्च संवेदनसिद्धिः ।

अतः स्मरणमपि ज्ञानत्वात्कथं सिद्धमिति वक्तव्यं । न च स्वयमसिद्धं लिङ्गं ज्ञापकमन्यस्य । न च स्मरणं स्वसंवेदनप्रत्यक्षतया ग्राहकं तस्य तस्मादन्यत्वात् । न च ज्ञानज्ञानान्तरविषय[त्व][5] । वहिरर्थवत्तावन्धासिद्धादिदोषप्रसङ्गात् ॥

अन्यत्वाविशेषात्संतानान्तरभाविनापि स्मरणेन तस्य ग्रहणं स्यात् । अथ तेन पूर्वम[न]नुभूतत्वान्न स्मर्यत इति चेत् । एकसंततिपतितेनापि न पूर्वमनुभूतमिति समानः प्रसङ्गः ।

कार्यकारणभावोऽपि न तस्य नियामको युज्यते । कार्यकारणभावस्यैव परमार्थतो ऽभावात् । सत्यपि तस्मिन् सर्वज्ञानानां स्वप्रतिपत्तिनिष्ठतया तद्ग्रहणस्याशक्यत्वात्[1] । यथाव्यवहारमभ्युपगमे काल्पनिकत्वं[2] । काल्पनिकत्वे च सर्वव्यवहाराणां कल्पनानिर्मितत्वात्सांवृतत्वमिति साधितं नः साध्यं[3] ॥ इति न स्मृतेः स्वसंवेदनसिद्धिः ॥

भवतोऽपि कथं तर्हि स्वसंवेदनाभावे स्मृतिरित्याह । अन्यानुभूत इत्यादि ।

अन्यानुभूते संबन्धात्स्मृतिराखुविषं यथा ॥ २४

[4]ज्ञानादन्यस्मिन् ग्राह्ये वस्तुनि विषये ऽनुभूते सति ज्ञाने स्मृतिः स्मरणमुपजायते । [5]नन्वन्यस्मिन्ननुभूतेऽन्यत्र स्मरणेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्याह । संबन्धादिति । विषयेऽनुभूते[6] तद्विज्ञानस्मरणं संबन्धाद्भवति । विज्ञानं हि तद्ग्राहकतया तत्संबद्धं[7] ।

---

1 raṅ-ñid rtogs pa la mthar thug pa yin pas phyir dan de hdzin par mi nus pas phyir ro

2 brtags pa ñid

3 kun rdzob bsgrub bya yin pas don dam pa ma bsgrubs par hgyur ro

4 hdir çes pa las gzhan = tatra jñānād

5 Ms na canyasmin, .

6 yul dran-pa na brel ba las çes pa, = viṣayasmaraṇe sambandhāj jñāna smaraṇam

7 Ms tatsambandham

अतो विज्ञानं स्मर्यते । नान्यत् ॥ [1]सत्यपि संबन्धे ऽन्यस्मिन्ननुभूते ऽन्यस्य स्मरणे विश्रुतं स्मरणं स्यादिति चेत् । न[2] । पूर्वमनुभूतो विषय उत्तरकालमनुस्मर्यमाणः स एवानुभवविशिष्टो ऽनुस्मर्यते । तद्विशिष्टस्य तस्य ग्रहणात् । ज्ञानमेव च विषयानु[148a]भवो । नान्य । इति विषयानुभवस्मरणात्तत्संबद्धतया ज्ञाने स्मरणमभिधीयते । न तु विषयरहितं ज्ञानमपि केवलमनुस्मर्यत इत्यदोषः ॥

ननु कथमिव ज्ञानसंवेदनाहितस्मृतिवासनाबीजमन्तरेण स्मृतिरुत्तरकालं स्यादित्याह । आखुविषं यथेति । आखुविषं । मूषिकविषं । यथा संबन्धात्कालान्तरेण जायते तथा स्मृतिरपीत्यर्थः । तथा हि मूषिकविषमेकस्मिन् शरीरव्रणे[3] संक्रान्तं पुनः कालान्तरेण मेघस्तनितमधिगम्य[4] विनापि स्वसंवेदनाहितस्मृतिवासनाबीजमिदप्रत्ययतामात्रायत्तवृत्तित्वात्[5] । अन्यस्मिन् क्षणे विकृतिमुपयाति । तथा प्रकृते ऽपि न दूष्यतीति[6] भावः ॥

पुनरपि विज्ञानवादी ज्ञानसंवेदनसिद्धये प्रकारान्तरमुपदर्शयितुमाह । प्रत्ययान्तरेत्यादि ।

1 *hbrel ba bden kyan hdi ma myon na gzhan dran pa ni ... = ... tasmin ananubhute.*

2 Ms *na purvam.*—Tib. *ma yin te*

3 The Tib has *skad cig la lus la hphos-nas* = ekasmin kṣaṇe śarīre saṃkrāntam

4 According to Tib °*stanitapratyayam.*

5 On the *smṛtivāsanābīja* (dran pai chags kyi sa bon), see our partial translation of the *Sarvadarçana*, Muséon (1901), note 1ff

6 *skyon med do* = na doṣa iti .

प्रत्ययान्तरयुक्तस्य दर्शनात्स्वं प्रकाशते ।

प्रत्ययान्तरं कारणान्तरं[1] । ईक्षणिकादिविद्या परचित्तादिज्ञानाभिज्ञा च[2] ताभ्यां युक्तस्य तत्सामग्रीसंबद्धस्य चित्तस्य दर्शनात् । प्रतिभासनात् । विज्ञानस्य स्वं प्रकाशते । स्वरूपं प्रतिभासते । संवेदनमस्तीति यावत् । यदि हि तत्सर्वदा[3] परोक्षरूपं कथं कदा[4]चित्सामग्रीविशेषादुपलभ्येत । ततो यथा सामग्रीविशेषात्परचित्तमुपलभ्यते तथा समनन्तरालम्बनादिप्रत्ययात्स्वचित्तमप्युपलभ्यत[5] इति भावः ॥

एतदपि न ज्ञानसंवेदनसाधनमित्याह[6] । सिद्धाञ्जनेत्यादि ।

सिद्धाञ्जनविधेर्दृष्टो घटो नैवाञ्जनं भवेत् ॥ २५

सिद्धं च तदञ्जनं च सिद्धस्य वाञ्जनं । तस्य विधिर्विधानं प्रयोगः । तस्माद्दृष्टः । प्रतीतो घटो निधानादि वा । नैवाञ्जनं भवति । न हि घटादिरञ्जनमेव स्यात् । न यद्यस्मात्प्रतीयते तदेव तद्भवति ॥ एवमीक्षणिका[दि]विद्यासहकारिणा[7] ज्ञानेन

---

1 rkyen gźan ni dus gźan yin te = kālāntaram. This reading is possibly better, being more difficult; kāraṇa is given by a second hand in the Nep. Ms.

2 lta bas rig pa la sogs pa dan gźan gyis (?) sems śes pa la sogs pa'i mnon-par śes pa dag = īkṣaṇikavidyādi paracittajñānādi abhijñābhyām

3 thams cad du = sarvathā

4 kadā cit = brgya la yan

5 See Nyāyabindu 13, 10 foll.

6 na in sādhana is given in margin, second hand

7 ādi from Tib. rig pa la sogs

परचित्तं च[1] घटादिवद्दृष्टमिति। नैतावता तत्संवेदनं सिद्धं स्यात्। तस्मान्नैतदपि [148b] साध्योपयोगि साधनं। ननु यदि ज्ञानमविदितस्वरूपं स्यात्। अर्थस्यापि प्रतीतिर्न स्याद्व्यक्तव्यक्तिकत्वाज् ज्ञानस्य न ह्यर्थस्य व्यक्तिस्तदप्रतीतौ कथमर्थस्य प्रतीतिः[2]। तथा हि स्वसंवेदनस्य प्रतिषेधादन्येनान्यस्य ग्रहणायोगाच्च। तद्ग्रहणाभ्युपगमे चोत्तरोत्तरस्याप्रतीतस्य प्रतीतये ज्ञानान्तरानुसरणेनानवस्थाप्रसङ्गाच्च। न कथं चिदप्यर्थप्रतीतिरिति[3]। तेन यदुक्तं। अन्यानुभूत इत्यादि। तदसंगतं। अर्थस्यानुभवाभावात् सर्वस्याय दृष्टादिव्यवहारो लोके न स्यादित्याह। यथा दृष्टमित्यादि।

यदुच्यते दृष्टादिव्यवहारो न स्यादिति। स किं परमार्थतो न स्यात्। संवृत्या वा। तत्र यदि परमार्थतो न स्यादित्युच्यते। तदा प्रियमिदमस्माकं। न हि सांवृतस्य परमार्थचिन्तायामवतारोऽस्ति। अथ लोकप्रसिद्धितस्तदा।

यथा दृष्टं श्रुतं ज्ञातं नैवेह प्रतिषिध्यते।

---

1 *ca*, wanting in Tib

2 So Nep Ms — The old interpunction has been erased before *na hy*, and *katham* — Tib has don yan rtogs par mi hgyur-ba ma yin-nam çes pa ni mig gsal ba gsal bar byed pai phyir to don ni gsal ba ma yin pa de ni rtogs pa la don ci ltar rtogs par hgyur te (*mig gsal ba* = *cakṣur vyakta*, to be read *mi gsal ba* = *avyakta*) I have little doubt that the old reading, previous even to the Tibetan translation, was as following *arthasyāpi pratītir na syāt, avyaktavyaktikatvāj jñānasya tarhy arthasya pratītiḥ, tad apratītau katham* (See supra p 352, n 1, a conjecture on the relations between the Tibetan translation and our Ms or its prototype)

3 This very argument is forcibly summarized in the line *Sarvadar*, p. 15, l 17, *Apratyakṣopalambhasya narthadṛṣṭiḥ prasidhyati* (Dharmakīrti)

इति । यथा दृष्टमिति । चक्षुरादिविज्ञानेन प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नं । श्रुतमिति । परपुद्गलादागमाच्च । ज्ञातमिति । चिह्नपलिङ्गगादनुमानान्निश्चितं[1] । तदेतदिह सर्वं व्यवहार-माश्रित्य नैव प्रतिषिध्यते । न वार्यते । यद्यथा लोकतः प्रतीयते तत्तथैवाविचारितस्वरूपमभ्युपगम्यते लोकप्रसिद्धितः । न तु पुनः परमार्थतः ॥ तेन ज्ञानसंवेदनाभावादर्थानधिगमादयोऽपि दोषाः परमार्थपक्षवादिन इह नावतरन्ति ।

यदि तत्तथैवाऽभ्युपगम्यते[2] । किं नाम तर्हि प्रतिषिध्यते । इत्याह । सत्यत इत्यादि ।

सत्यतः कल्पना त्वत्र दुःखहेतुर्निवार्यते ॥ २६

सत्यतः परमार्थतः । कल्पनाऽरोपः[3] । तुशब्दः पुनरर्थे । सा पुनरत्र । विचारे सिद्धान्ते वा । निवार्यते प्रतिषिध्यते । कुतो दुःखहेतुरिति हेतुपदमेतत् [140a] । दुःखस्य हेतुः कारणं यस्मात्तस्मादित्यर्थः । उपादानस्कन्धानां मदमदादिकल्पनाहितप्रवृत्तिहेतुत एव च संसारस्य दुःखस्वभावः[4] ।

---

1 See *Nyāyabindu*, p. 104.

2 *tathaiva 'bhyupa,°* so Ms.

3 So Ms.

4 *Saṃsāra* from a second hand written in margin after *hetuta eva ca.*—Tib. has ñe bar len pai phuṅ po rnams rod pa dan med pa la sogs pa brtags pas bzhag pa hjug pai rgyu ñid ni hkhor-ba yin te sdug bsnal [illegible] rten dan lta gnas srid pa [illegible] de dag ñid ces pai tshig las [illegible] skandhah sadasadadikalpanahitapravrttihetuta eva saṃsarah [illegible] —I should admit that *bhata* (bzhag pa) is out of place, and read *°hetuta eva saṃsarah, saṃsāraś ca*

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिः स्थानं[1] भवश्च ते । इति वचनात् । इति सत्यतः कल्पना दुःखहेतुर्भवति । तस्मादसत्समारोपकल्पनाभिनिवेशप्रतिषेधमात्रमत्राभिप्रेतं । न तु वास्तवं किंचित्प्रतिषिध्यत इति ॥ तदेवं स्वसंवेदनं ज्ञानस्य न कथंचिद्युज्यते । तदुक्तं ।

न बोध्यबोधकाकारं चित्तं दृष्टं तथागतैः ।
यत्र बोद्धा च बोध्यं च तत्र बोधिर्न विद्यते[2] ॥ इति ॥

यत्तु क्व चिद्भगवता चित्तमात्रतास्तित्वमुक्तं । तत्स्कन्धायतनादिवन्नेयार्थतयेति कथयिष्यते[3] ॥

इदानीं प्रासङ्गिक परिसमाप्य प्रकृते योजयन्नाह । चित्तादन्येत्यादि ।

चित्तादन्या न माया चेन्नाप्यनन्येति कल्प्यते ।
वस्तु चेत्सा कथं नान्यानन्या चेन्नास्ति वस्तुतः ॥ २७

तर्हि चित्तादन्या माया स्यात् । अनन्या वा स्यात् । उभयस्वभावा वा । अनुभयस्वभावा वा । इति चत्वारो विकल्पाः । तत्र न तावत्प्रथमपक्षः । चित्तादन्याभ्युपगमेऽपि चित्तमात्रं जगदिच्छतः सिद्धान्तविरोधः स्यात् । द्वितीयपक्षे तु यदा मायैव ते नास्तीत्यादिना[4] प्रतिपादित एव दोषः । तृतीयस्य

[1] Read *dṛṣṭisthānam* —Quoted from the Abhidharmakoça.
[2] de la byan chub sems yod min = *tatra bodhicittaṃ nāsti*
[3] See infra IX, 78 at the end, supra ad IX, 6
[4] IX, 16

प्रकारो न संगच्छते । परस्परविरुद्धयोरेकत्राभावात् । अथ चतुर्थी कल्पना । सापि न संगच्छते ॥ तामुपादायोच्यते । चित्तादन्या न माया । इत्यन्यत्वप्रतिषेधः । अनन्या तर्हि । नाप्यनन्येति तत्त्वस्यापि प्रतिषेधः । इति[1] उभयपातपक्षो यदि[2] कल्प्यते व्यवस्थाप्यते सोऽपि न युक्तः । अन्योन्यपरिहारवतोरेकप्रतिषेधस्यापरविधिनान्तरीयकत्वात्तयोरेकत्राभावात् । चतुर्थी कल्पना सापि न संघटते ॥

अपि च वस्तु चे[दि]ति । य[140b]दि सा माया वस्तुसती कथं नान्या । चित्ताद्व्यतिरिक्ता न भवति । अथानन्या चेद्यदि । चित्तमेव माया । तदा नास्ति वस्तुतः । न विद्यते परमार्थतः । तस्यास्तत्त्वभावत्वात्[3] । चित्तमेव केवलं[4] । एतत्तदेवायातं यदुक्तं ।

यदा मायैव ते नास्ति तदा किमुपलभ्यते ।

इति[5] ॥ अधुना प्रकृतं प्रसाध्योपसंहरन्नाह । असत्यपीत्यादि ।

असत्यपि यथा माया दृश्या द्रष्टृ तथा मनः ।

असती । उपलभ्यमाना माया हस्त्यादिवद्वस्तुतोऽसत्स्वभावा । तादृश्यपि दृश्या दर्शनविषया यथा माया । द्रष्टृ तथा मनः ।

---

1 = de ltar = evam

2 gñis ga ba ga pai phyogs

3 don dam par yod pa ma yin-pa de la sic des ran bzhin yin pai phyir ro

4 According to Tib kevalam ity etat

5 = IX, 16.

सैवासती माया दृश्या दृष्टान्तः। तथा मनः परमार्थतोऽसत्स्वभावमपि दर्शनसमर्थं भविष्यति। तेन यदा न भ्रान्तिरप्यस्तीत्यादि[1] यदुक्तं परेण तत्प्रसाध्योपसंहारेण दर्शितं॥

पुनरपि प्रकारान्तरेण परमार्थसद्विज्ञानसाधनाय परोपक्रममभिसंधायाह। वस्त्वाश्रयश्चेदित्यादि।

वस्त्वाश्रयश्चेत्संसारः सोऽन्यथाकाशवद्भवेत्॥ २८

तथा हि संक्लेशो व्यवदानं च हेयोपादेयतया द्वयमिदं यथावत्प्रतिपत्तव्यं। तत्र रागादिमलावृतं चित्तं संक्लिष्टमित्युच्यते। ते चाभूतसमारोपवशोत्पन्नत्वादागन्तुकाश्चित्ताश्रिताः प्रवर्तन्ते। तत्प्रभूतकर्मजन्मपरंपरोपनिबन्धः संसारः प्रजायते। तदेव चित्तं परमार्थतः प्रकृतिप्रभास्वरमनागन्तुकमभूतपरिकल्पमनुत्पत्त्याद्याकादिद्वयसमारोपाभिनिवेशवासनाशून्यमद्वयस्वभावमागन्तु[क]दोषविनिर्मुक्तमाश्रयपरावृत्तेर्व्यवदानमित्युच्यते[2]॥ तदेव संक्लेशव्यवदानयोर्वस्तुसद्भूतचित्तमन्तरेण व्यवस्थापनं न घटत इति मन्यन्ते। संसारनिर्वाणयोश्चित्तधर्मत्वात्। चित्तमेव संक्लिश्यते चित्तमेव व्यवदायते इति वचनात्॥

तदेतत्परमतं निरूपयति। वस्त्वेव वस्तुसद्भूतचित्तमाश्रयोऽस्येति वस्त्वाश्रयः। चेद्यदि संसारो व्यवस्थाप्यते। तदा संसारोऽन्यथा भवेत्। चित्तादन्यः स्यात्। वस्तुनोऽसत्त्वेन

1 [illegible]

2 [illegible]

स्यात्। चित्तस्यैव च[1] वस्तुत्वात्। कथमिव। आकाशवत्। गगनमिव।

य एष चित्ताश्रयः संसारोऽभिधीयते स किं वस्त्ववस्तु वा। वस्त्वपि चित्तं तदन्यद्वा॥ तत्र यदि वस्तु चित्तमेव तदा न चित्तादन्यः संसारस्तदाश्रयः। चित्तमेव सः। चित्तं च प्रकृतिप्रभास्वरतया व्यवदानस्वभावत्वान्न प्रहेय। अथ चित्तादन्यः। तदा चित्तव्यतिरिक्तस्यान्यस्याभ्युपगमात्सिद्धान्तक्षतिः। अथावस्तु। तदा संसारो नाम न किं चिदस्ति। खरविषाणवत्। अत एवाह। आकाशवदिति। यथाकाशं प्रज्ञप्तिसन्मात्रमसन्न[2] किं चिदर्थक्रियायां समर्थं। तथा संसारो भवतः स्यात्। अथ वा। आकाशवदिति निःस्वभावत्वादस्मत्सिद्धान्तानुप्रवेशः॥

स्यादेतत्। यदि नामावस्तु। तथापि वस्तुसद्भूतचित्तसमाश्रितत्वात्। तस्यार्थक्रियासामर्थ्यं भविष्यतीत्याह। वस्त्वाश्रयेणेत्यादि।

वस्त्वाश्रयेणाभावस्य क्रियावत्त्वं कथं भवेत्।

नासद्रूपस्य कश्चिदाश्रयो भवितुमर्हति। आश्रयाश्रयिभावस्य कार्यकारणरूपत्वात्। न चाभावः कस्य चित्कार्यमनिर्वर्त्यविशेषत्वात्। भवतु नाम। तथापि वस्त्वाश्रयेण वस्तुसद्भूतचित्तसमाश्रयेणाभावस्यासदात्मकस्य क्रियावत्त्व। अर्थक्रिया-

1 Ca?

2 prajñaptisat, see supra VIII 101, Çikṣā°, 257 7, Madh Vṛtti (Bibl Buddh) p 28, n 1

कारित्वं । कथं भवेत् । न कदा चिदपि युज्यत इत्यर्थः । अन्यथा तस्य भावस्वभावता स्यात् । शक्तिर्हि भावलक्षणं । शक्तिविरहोऽभावलक्षणमिति वचनात्[1] ॥

किमिदानीमिति विचार्यमाणमुपस्थितं भवत इत्याह । असत्सहायमित्यादि ।

असत्सहायमेकं हि चित्तमापद्यते तव ॥ २९

असच्चेतनाभावः सहायो [150b] ऽस्येति । असत्सहायं । द्वित[illegible]ारणे । एकमद्वितीयमेव । चित्तमापद्यते तव । चित्तरूप-मार्गतादिन[illegible] ॥ ननूक्तमेव । ग्राह्यग्राहकाद्याकारविनिर्मुक्तमद्वय-लक्षणं चित्तं । इति चित्तैकताप्रतिपादने न किं [illegible] [illegible] । तदयुक्तं । सकलस्यापि प्रत्येकतया वस्तुत्वमुक्तं । [illegible] चित्तमेवैकं वस्तु । अस्तु[2] नाम तथापि न बाधकम[illegible] [illegible] । ग्राह्यमुक्तमित्यादि ।

ग्राह्यमुक्तं यदा चित्तं तदा सर्वे तथागताः ।

[illegible]

स्वभावं यदा सर्वस्य जगतश्चित्तं । तदा तस्य चित्तस्य सर्वसत्त्वसंतानान्तर्गतत्वात्सर्वसंसारिणः सत्त्वास्तथागता बुद्धा भगवन्तः प्राप्नुवन्ति । न कश्चित्पृथग्जनः स्यात् । ततश्च संक्लेशप्रहाणार्थमार्गभावनावैयर्थ्यप्रसङ्गः । न चैवं ॥ तत्त्वात्त्वपि ग्राह्यग्राहकवैधुर्ये भावाभिनिवेशस्य तदवस्थत्वाच्च सर्वथा संक्लेशप्रहाणमित्यभिसंधायाह । एवं चेत्यादि ।

एवं च को गुणो लब्धश्चित्तमात्रेऽपि कल्पिते ॥ ३०

एवं चेति निपातसमुदायः । एवं सतीत्यस्मिन्नर्थे । अप्यर्थे चकारः । एवमपि स्वीकृते को गुणो लब्धो । नैव कश्चित् । चित्तमात्रेऽपि विज्ञप्तिमात्रतायामपि कल्पितायां कल्पनया समारोपिते[1] । अद्वयतत्त्वपरिज्ञानाभावेऽपि सर्वसत्त्वसंताने रागादीनां पर्यवस्थानात् ॥

नन्वेतत्समानं निःस्वभाववादिनो भवतोऽपीति समानदूषणतामापादयन्नाह । मायोपमत्वेऽपीत्यादि ।

मायोपमत्वेऽपि ज्ञाते कथं क्लेशो निवर्तते ।

मायोपमत्वे मायास्वभावत्वेऽपि [151a] जगतो ज्ञाते । कथं क्लेशो निवर्तते । कथं रागादिगणः प्रहीयते । इति पृच्छति । किमत्र प्रहाणानुपपत्तिकारणं यत्पृच्छसीत्याह । यदा मायेत्यादि ।

---

1 So Vs

यदा मायास्त्रियां रागस्तत्कर्तुरपि जायते॥ ३१

इदमत्र प्रहाणानुपपत्तिबीजं दृश्यते। यदा मायास्त्रियां मायाकारविनिर्मितायामबलायां रागः संरक्तचित्तता जायते। उत्पद्यते। कस्य जायते। तत्कर्तुरपि। न केवलं यद्व्यामोहनाय सा विनिर्मिता तेषामेव जायते। किं तु तस्या मायास्त्रियाः कर्तुर्निर्मातुरपि जायते। इत्यपिशब्दार्थः॥ यदा हि परचित्तविभ्रमसंपादनार्थं मन्त्रौषधिसामर्थ्यविनिर्मितां सर्वाङ्गप्रत्यङ्गावयवलक्षणपरिपूर्णामभिनवयौवनशोभासपत्नमापन्नां प्रसन्नमनोहरवर्णां लावण्यातिशयशालिनीमतीव तदाकारनिर्माणप्रवीणः कश्चिन्मायाकारो जनपदकल्याणीं स्त्रियमुपदर्शयति। तदा न तावत्तदन्ये तामभिसमीक्ष्य मन्मथशरप्रहारान्तरव्यथितचेतसो जायन्ते। अपि तु योऽपि स तस्याः कमनीयकान्तिसंपदः कामकलाकौशलोत्कण्ठितमूर्तेरभिनिर्माता। मया स्वयमेव चैषा विरचितेति। तत्स्वभावविचक्षणः। सोऽपि कामकलया परमदशामासादयन्न कथं चिदपि चेतः संधारयितुमलं॥ तत्कथं मायोपमत्वेऽपि निश्चिते संसारसंततिच्छेदः स्यात्॥

एतत्परिजिहीर्षन्नाह। अप्रहीणा हि तदित्यादि।

अप्रहीणा हि तत्कर्तुर्ज्ञेयसंक्लेशवासना।
तद्दृष्टिकाले तस्यातो दुर्बला शून्यवासना॥ ३२

हिर्यस्मादर्थे। नैतद्दूषणमस्माकमासज्जते। यस्मादप्रहीणाऽनिवृत्ता। तत्कर्तुर्मायास्त्रीनिर्मातुः। किमप्रहीणा ज्ञेयसंक्ले-

वासना। ज्ञेयसंक्लेशः सस्वभावतासमारोपादासङ्गादिः[1]। वस्तुतासमारोपो वा। ज्ञेयावरणं यावत्। तस्य वासना। अनादिसंसारजन्मपरम्पराभ्यस्तमिथ्याविकल्पजनिततद्बीजभूतचित्तसंततिसंस्काराधानं[2]। तस्या अप्रहीणत्वात्॥

नन्वेतत्समान विज्ञानवादिनोऽपि प्रतिविधानं। तस्याप्यद्वयतत्त्वस्य सत्त्वेऽपि। आगन्तुकसंक्लेशवासनाया अप्रहीणत्वात्। न सर्वे तथागता भवन्ति॥ नैतत्समानं। यस्मादभावात्मानो मलाः कार्यकलाविकला नावरणं भवितुमर्हन्ति। इत्युक्तमेव। अस्माकं तु निःस्वभावमेव जन्यं जनकं चेति न समानं।

सा यस्मादप्रहीणा। अतोऽस्मात्कारणात्। तद्दृष्टिकाले। तस्या ज्ञेयसस्वभावताया[3] दृष्टिरुपलब्धिः। तस्याः काले। तस्या वा मायास्त्रिया दृष्टिकाल उपलम्भकाले। तस्येति अप्रहीणसंक्लेशवासनस्य द्रष्टुः। दुर्बला शून्यवासनेति। शून्यस्य शून्यतत्त्वस्य शून्यताया वेति विग्रहः। छन्दानुरोधाद्भावप्रत्ययस्य लोपं कृत्वा शून्येति निर्देशः। वासना संस्काराधानं। सा दुर्बला सामर्थ्यविकला। आरोपितस्य दर्शनात्॥ अतस्तदा भाववासना बलवती। कथं तर्हि सा निवर्तत इत्याह। शून्यतेत्यादि।

---

[1] *sa°*, not *sat°* Tib ran bzhin dan bcas par

[2] hbyun ba dan de sa bon du gyur pai sems kyi rgyun gyis bdus byas pa yin to

[3] *sa* (*jñeyasa°*), not translated in Tib—First hand *°bhavatayā* (Tib ran bzhin du) Second hand *°tārā*

शून्यतावासनाधानाद्धीयते भाववासना।

शून्यताया मायास्वभावनिःस्वभावताया वासना। तस्या आधानं। अभ्यासः। अभ्यासेन दृढीकरणमिति यावत्। तस्माद्[illegible]प्रत्ययात्। हीयते निवर्तते। [illegible] क्षीणत्वात्। किं भाववासना। [illegible] सद्भावाभिनिवेशवासना। तस्या भवार्थत्वात्। [illegible] तत्। [illegible]॥

ननु भावाभिनिवेशो वा शून्याताभिनिवेशो वा। [illegible] कोऽत्र विशेषः। तथापि [illegible]। [illegible]।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ॥ इति ॥

[illegible] । यदि [illegible] । तथापि [illegible] । [illegible] इति [illegible] । यथा न [illegible] इत्यादि ।

यदा न लभ्यते भावो यो नास्तीति प्रकल्प्यते ।
तदा निराश्रयोऽभावः कथं तिष्ठेन्मतेः पुरः ॥ ३४

[illegible] विचारेण [illegible] इति ॥ यो भावो नास्तीति प्रकल्प्यते । यस्य भावस्य प्रतिषेधः क्रियते । स यदि विचार्यमाणो [illegible] तया न लभ्यते । न प्राप्यते तैमिरिकोपलब्ध[illegible] वत् । तदा निराश्रय इति । यस्याभावो परिकल्पितो भावः । तस्य सर्वात्मना ऽभावात् । निरालम्बः । अभावः । कल्पना-

---

1 [illegible] —but Tib. [illegible] (Lotcaux) [illegible] (Tet. [illegible]) [illegible]

2 [illegible] I prefer the reading [illegible] —Tib. [illegible]

3 [illegible] —Tib. [illegible]

4 [illegible]

5 [illegible]

विदग्धितमूर्तिः । कथं तिष्ठेन्मतेः पुरः । कथमसौ विकारेण बुद्धेरग्रतः प्रतिभासेत । स्वयमेव भावनिःस्वभावतायां निवर्तते । अथ वा अन्यथावतार्यते । भवतु नाम शून्यताबलाधानाद्भाववासनाविनिवृत्तिः[1] [152b] । तत्प्रतिषेधाभावादभावाभिनिवेशस्तु[2] केन वार्यते । इत्यत आह । यदा न लभ्यत इत्यादि । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥

अयमत्र समुदायार्थः । सर्वधर्मशून्यता हि भावाभिनिवेशप्रहाणायोपादीयते । सापि शून्यता शून्यताभिमुखीकरणात्प्रहीयते । यापि च कथंचिच्छून्याकल्पना जायते । सापि समनन्तरविचारेण निवर्तते ॥ अत एवैतत्समस्तकल्पनाजालनिवर्तनाय भगवत्यां प्रज्ञापारमितायां विस्तरेणाध्यात्मशून्यतादयोऽष्टादश शून्यताः प्रोक्ताः[3] ॥ न च शून्यता भावाद्व्यतिरिक्ता भावस्यैव तत्स्वभावत्वात् । अन्यथा शून्यताया भावाद्व्यतिरेके धर्माणां निःस्वभावता न स्यात् । निःस्वभावता [illegible] इति प्रसाधितं प्राक् ॥

एतदपि प्रज्ञापारमितायामुक्तम् । पुनरपरं सुभूते बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् सर्वाकारज्ञतामनुस्मरति । [illegible] प्रत्यवेक्षते । न [illegible] । [illegible] । न [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

इति न शान्तता [illegible] । तथाप्यू[illegible]तायामपि [illegible] इति [illegible] ॥

अत्र [illegible] । [illegible]जायते । इत्युपदर्शयन्नाह । यदा न भाव इत्यादि ।

यदा न भावो नाभावो मतेः संतिष्ठते पुरः ।
तदान्यगत्यभावेन निरालम्बा प्रशाम्यति ॥ ३५[2]

यदा न भावः परमार्थसत्त्वभावो मतेर्बुद्धेः संतिष्ठते पुरोऽग्रत । नाभाव । नापि भावविरहितलक्षणोऽभावः । यदा मतेः संतिष्ठते पुरः । तदाऽन्यगत्यभावेन विधिप्रतिषेधाभ्यां गत्यन्त-

1 [illegible]

2 According to Târanâtha and to the Commentary of Vibhûticandra Çântideva when coming to this stanza disappeared from the eyes of his auditors.

राभावात्। उभयानुभयपक्षयोरेतद्द्वयविधिप्रतिषेधात्मकत्वात्। आभ्यामव्यतिरिक्ततयाऽनयोः संग्रहे तावपि संगृहीताविति। निराश्रया। सदसतोरालम्बनयोरयोगात्। बुद्धिः प्रशाम्यति। उपशाम्यति। सर्वविकल्पोपशमान्निरिन्धनवह्निवत्। निर्वृतिमुपयातीत्यर्थः॥

कथं तर्हि सकलकल्पनाविरहादनेककल्पासंख्येयाभिलषितं परार्थसंपदुपायभूतं बुद्धत्वमधिगम्य परार्थमभिसंपादयति भगवानित्यत्राह। चिन्तामणिरिति।

चिन्तामणिः कल्पतरुर्यथेच्छापरिपूरणः।
विनेयप्रणिधानाभ्यां जिनबिम्बं तथेक्ष्यते॥ ३६

चिन्तामणिरिति। चिन्तितफलदाता रत्नविशेषः। कल्पतरुरिति। कल्पितफलदाता वृक्षविशेषः। स यथा विकल्पमन्तरेणापि लोकानां यथाभव्यमिच्छायाः परिपूरणः। अभिलाषस्य संपादकः। जिनबिम्बं तथेक्ष्यत इति संबन्धः।

चतुर्मारजयाज्जिनो भगवान्। पापकधर्मजयाद्वा। जिनस्य बुद्धस्य भगवतः। बिम्बं द्वात्रिंशता महापुरुषलक्षणैर्विराजितं शरीरं। तथा तेन प्रकारेण। ईक्ष्यते। सर्वकल्पनाभावेऽपि परहितसुखसंपादनसमर्थं प्रतीयते।

कथं पुनरेतद्दिष्टमात्रेण भविष्यतीत्याह । विनेयप्रणिधानाभ्यामिति । विनेयवशात् । ये बुद्धस्य भगवतो विनेयाः[1] । तदुपाधिफलविशेषप्रतिलम्भहेतुकुशलकर्मपरिपाकात्[2] । तद्वशात् । प्रणिधानवशाच्च[3] । [153b] यत्पूर्वं बोधिसत्त्वावस्थायामनेकप्रकारं भगवता सत्त्वार्थसंपादनं प्रणिहितं तस्याक्षेपवशात् । कुलालचक्रभ्रमणाक्षेपन्यायेनानाभोगेन प्रवर्तनात् । सर्वसत्त्वहितसुखसंपादनमुपपद्यते ॥

यदुक्तं[4] । यस्यां रात्रौ तथागतोऽभिसंबुद्धो यस्यां च परिनिर्वृतो । ऽत्रान्तरे तथागतेनैकमप्यक्षरं नोदाहृतं । तत्कस्य हेतोः । नित्य समाहितो भगवान् । ये चाक्षरस्वरुतविनेयाः सत्त्वाः । ते तथागतमुखादूर्णाकोशादुष्णीषात् । ध्वनिं निश्चरन्तं शृण्वन्तीत्यादि ॥

उक्तं च ।

तस्मिन् ध्यानसमापन्ने चिन्तारत्नवदास्थिते ।
निश्चरन्ति यथाकाम कुड्यादिभ्योऽपि देशना ॥
ताभिर्जिज्ञासितानर्थान् सर्वान् जानन्ति मानवाः ।
हितानि च यथाभव्यं विशेषमासादयन्ति ते ॥ इति ।

---

[1] [illegible] sans rgyas [illegible] ldan hdas [illegible]
[2] [illegible] not translated in Tibetan — [illegible]
[3] [illegible] lam
[4] See [illegible] quoted [illegible]
[5] [illegible] See J. R. A. S. [illegible] p. [illegible]

यतस्तेऽप्युक्तं ।

> नोदाहृतं त्वया किंचिदेकमप्यक्षरं विभो ।
>
> कृत्स्नश्च वैनेयजनो धर्मवर्षेण तर्पितः ॥ इति ॥

एतमसाधारणं कारणमाश्रित्य पुनरन्यथा हेलामात्रा स तादृशः प्रभावातिशयविशेषो यदनाभोगेन परार्थसंपादनसमर्थफलमुपजायते इति दृष्टान्तेनोपदर्शयन्नाह । यथा गारुडिक इत्यादि ।

> यथा गारुडिकः स्तम्भं साधयित्वा विनश्यति ।
>
> स तस्मिंश्चिरनष्टेऽपि विषादीनुपशामयेत् ॥ ३६ ॥

यथा गारुडिको विषमन्त्रवित् । [illegible]

बोधिचर्यानुरूप्येण जिनस्तम्भोऽपि साधितः।
करोति सर्वकार्याणि बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृते॥ ३८

यथाशब्दस्तथेत्याकर्षयति। तथा बोधौ बोधिनिमित्तं बुद्धत्वार्थं चर्या [बोधिचर्या][1]। बोधिसत्त्वेऽपि निर्वृत इति। बोधिर्बुद्धत्वमेकानेकस्वभावविविक्तमनुत्पन्नानिरुद्धमनुच्छेदमशाश्वतं सर्वप्रपञ्चविनिर्मुक्तमाकाशप्रतिसमं धर्मकायाख्यं परमार्थतत्त्वमुच्यते। एतदेव च प्रज्ञापारमिताशून्यतातथताभूतकोटिधर्मधात्वादिशब्देन संवृतिमुपादायाभिधीयते। इदमेव चाभिसंधायोक्तं।

धर्मतो बुद्धा द्रष्टव्या धर्मकाया हि नायकाः।
धर्मता चाप्यविज्ञेया न सा शक्या विजानितुं॥ इति।[2]

उक्तं च।

अलक्षणमनुत्पादमसंस्कृतमवाङ्मय।
आकाशं बोधिचित्तं च बोधिरद्वयलक्षणा॥ इति॥

तत्र सत्त्वं। अभिप्रायोऽस्येति बोधिसत्त्वः। तस्मिन्निर्वृतेऽपि। अपिशब्दो भिन्नक्रमः। अप्रतिष्ठितनिर्वाणत्वेन परमां शान्तिं गतेऽपि। हेत्ववस्थानिवृत्तौ फलावस्थाप्राप्तौ चेत्यर्थः॥ इत्युभयथापि सर्वथा कल्पनाविरहेऽपि सत्त्वार्थसंपादनमविकलमुपदर्शितं भवति।

---

[1] [illegible]bhicaryā from Tibetan—I suppose that our text is incomplete.
[2] See [illegible]
[3] Ms. [illegible]

स्यादेतत् । यदि भगवानुपरतसकलविकल्पालम्बनतया निवृत्तसर्वचित्तचैत्तव्यापारः । कथं तर्हि तथागतपूजा महाफला वर्ण्यत इत्याशङ्कयन्नाह । अचित्तक इत्यादि ।

अचित्तके कृता पूजा कथं फलवती भवेत् ।

संवृतिचित्तविविक्ते भगवति कृता उपकृता । पूजा काराविशेषः[1] । कथं फलवती भवेत् । सफला स्यात् । तत्रासत्युपभोक्तरि दायकदानपतीनां कथं पुण्यं भवेत् । अत्रोत्तरमाह । तुल्यैवेत्यादि ।

तुल्यैव पठ्यते यस्मात्तिष्ठतो निर्वृतस्य च ॥ ३८

तुल्यैव समैव । पठ्यत आगमे प्रतिपाद्यते । यस्मात्तिष्ठतो निर्वृतस्य च तस्मात्फलवती भवेदिति योजनीयं । तिष्ठतोऽपरिनिर्वृतस्य । निर्वृतस्य निरुपधिनिर्वाण [151b] गतस्य पूजाया नास्ति विशेषः ॥

अयमभिप्रायो । द्विविधं हि पुण्यं । त्यागान्वय च । त्यागादेव यदुत्पद्यते । परिभोगान्वयं च । देयधर्मपरिभोगाद्युत्पद्यते । तत्र यदि नाम निर्वृते भगवति प्रतिग्रहीतुरभावात्परिभोगान्वय न भविष्यति पुण्यं परित्यागान्वयं च केन वार्यते ।

1 [illegible]

अप्रतिगृह्णति कस्मिंश्चित्कथं परित्यागान्वयमपि पुण्यं । किं पुनः कारणं सति प्रतिग्रहीतरि भवितव्यं पुण्येन नासति । कस्य चिद्प्यनुभव[भाव]ादिति[1] चेत् । इदमकारणमेव । यदि हि पुण्यं परानुग्रहादेव स्यात् । मैत्र्याद्यप्रमाण्यसम्यग्दृष्टिभावनायां[2] न स्यात् । तस्मादुद्दृश्य स्वचित्तप्रभवं परानुग्रहमन्तरेणापि पुण्यं । तथा व्यतीतेऽपि गुणवति तद्भक्तिकृतं स्वचित्ताद्भवेत्पुण्यं । न विरुध्यत इति ॥ अपि च । सर्वपुण्यपापसद्भावे सर्वेषामागमः[3] साक्षीत्याह । आगमाच्चेत्यादि ।

आगमाच्च फलं तत्र संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा ।

किमत्रोपपत्त्यन्तरेण । आगमाद्भगवत्प्रवचनात् । फलं भगवत्पूजाकृतं । महाभोगतादिलक्षणमवगम्यते । तत्रेति निर्वृतानिर्वृते भगवति पूजायामेतावांस्तु विशेषः । कस्य चित्तत्फलं सांवृतं । कस्य चित्पुनः पारमार्थिकमभिमतं । एवमनन्तरविचारमनादृत्य विशेषेणोच्यते । संवृत्या तत्त्वतोऽपि वा पुण्यपापक्रियायाः फलं भगवदागमात्प्रतीयते । तत्र चावयोरविवाद एव ॥

---

[1] [illegible]

[2] [illegible] apramāṇa[illegible]

[3] [illegible]

तत्रेदमुक्तं भगवता पुण्यकूटधारण्यां[1] । ये केचित्सिंहविक्रीडित तथागतस्य पूजां करिष्यन्ति तिष्ठतो वा परिनिर्वृतस्य वा । सर्वे ते त्रियानादेकतरेण यानेन परिनिर्वास्यन्ति । यश्च खलु सिंहविक्रीडित तथागतमर्हन्तं सम्यक्संबुद्धं दृष्ट्वा चित्तं प्रसादयेत् । प्रसन्नचित्तः सत्कुर्यात् । गुरुकुर्यात् । मानयेत् । पूजयेत् । उपचरेत् । लाभेन चीवरपिण्डपातशयनासनग्लानप्रत्य[155a]यभैषज्यपरिष्कारैः सर्वसुखोपधानैरुपतिष्ठेत् । यश्च परिनिर्वृतस्य तथागतस्य[2] सर्षपफलमात्रधातौ शरीरपूजां कुर्यात् । समो विपाकः प्रतिकाङ्क्षितव्यः । तथा पूजायै नास्ति विशेषो नानाकारण चेति ॥ उक्तं च ।

तिष्ठन्तं पूजयेद्यस्तु यश्चापि परिनिर्वृतं ।
समचित्तप्रसादेन नास्ति पुण्यविशेषता ॥ इति[3] ।

पुनरिदमुक्तं[4] । यश्च खलु पुनः सिंहविक्रीडित तथागतं वर्षशतं वा वर्षसहस्रं वा सर्वसुखोपधानेनोपतिष्ठेत् । यश्च परिनिर्वृतस्य तथागतस्य चैत्ये बोधिचित्तपरिगृहीतैकपुष्पमारोपयेत्[5] । तथागतपूजायै जलाञ्जलिं चोपनामयेत् । जलेन चोपसिञ्चेत् । दीपिकापदं[6] वा दद्यात् । निर्माल्यं वापनयेत् ।

1 See Çikṣā p. 173 n. 1
2 Ms. çaryapa°= yuma (?) ...
3 = D. ... p. 169 3
4 This ... Çikṣā 17? 13
5 Ç. has ...
6 Ç. ...

।पलेपनप्रदानं वा[1] दीपप्रदानं वा कुर्यात्। आत्तमनाः। एक-ामपदव्यतिहारं[2] वातिक्राम्य वाचं भाषेत। नमस्तस्मै बुद्धाय ागवत इति। मा ते अत्र सिंहविक्रीड़ित काङ्क्षा वा विम-तेर्वा विचिकित्सा वा। यदसौ कल्पं वा कल्पशतं वा कल्प-ाहस्रं वा दुर्गतिविनिपातं गच्छेत्। नेदं स्थानं विद्यत इति॥

एतदवश्यमभ्युपेयमिति। सत्यबुद्ध इत्यादि।

सत्यबुद्धे कृता पूजा सफलेति कथं यथा॥ ४०

सत्यबुद्धे परमार्थसति भगवति कृता पूजा सफलेति। ालवतीत्येतदपि कथं यथेति। कथमिवेत्युदाहरणमुपदर्शयति। ान्यदत्रोदाहरणमागमादिति भावः। तस्मात्सर्वथा भगवत्पू-ायां फलसद्भाव आगमादवगम्यते॥

शून्यतावासनाधानादित्यादि यदुक्तं। तत्र वैभाषिकादयः र्वधर्मशून्यतायाः सर्वावरणप्रहाणमसहमानाः। चतुरार्यसत्य-र्शनभावनां च तदुपायमिच्छन्तः प्राहुः सत्यदर्शनत इत्यादि।

सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं।

चतुर्णामार्यसत्यानां दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणानां दर्श-नतः। [155b] उपलब्धितः साक्षात्कारणादित्यर्थः। दर्शनत इत्युप-लक्षणं भावनातोऽपि द्रष्टव्यं॥ तदुक्तं।

---

[1] So C. and Ms. first hand—C. [illegible]

[2] [illegible] wanting in C.—[illegible]

क्लेशप्रहाणमाख्यातं सत्यदर्शनभावनात् । इति ।

तत्र वृत्तस्थस्य[1] श्रुतचिन्तावतो भावनायां प्रवृत्तस्य । यथा-भानापानस्मृतिस्मृत्युपस्थानभावनानिष्पत्तिक्रमेण[2] । अनित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतश्चेत्येतैः षोडशभिराकारैर्दुःखादिसत्यं पश्यतः[3] । उष्मगतादिचतुर्निर्वेधभागीयद्वारेण[4] दुःखे धर्मज्ञान-क्षान्त्यादिषोडशक्षणलक्षणस्य दर्शनमार्गस्य[5] ततः परं भावना-मार्गस्याधिगमाद्दर्शनभावनाहेयत्रैधातुकक्लेशोपक्लेशराशिप्रहाणात्[6] । [7]क्षयानुत्पादज्ञानोत्पत्तिरित्यार्यसत्येषु संक्षेपतोऽभिसमयक्रमः । इत्थमार्यसत्यदर्शनतो मुक्तिरुच्यते ।

तस्मादत एव मुक्तिरस्तु । शून्यतादर्शनेन किं । शून्यतायाः सर्वधर्मनिःस्वभावताया दर्शनेनाधिगमेन साक्षात्करणेनेति यावत् । किं । न किं चित्प्रयोजनं । तदपरस्य मुक्त्युपायस्य विद्यमानत्वात् ॥ अत्राह । न विनेत्यादि ।

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ॥ ४१

नोपायान्तरमस्ति । तस्मादिदमर्थः । इदं सत्यद्वयं गतम् । तथा हि । सर्व एव हि भावा आरोपितमनारोपितं चेति रूपद्वयमुद्वहन्ति । तत्र यदनाद्यविद्यावासनारोपितं रूपं तत्सर्वजनसाधारणमिति न तदुपलम्भः [illegible] । अन्यथा सर्वे बालजना अपि तथागताः स्युरिति [illegible] । इद[illegible] नारोपितमेव तत्त्वमनुपलम्भयोगेनाधिगम्यमानं [illegible] सामर्थ्यादुपलभ्यते । तच्च प्रज्ञया निर्विकल्पकं [illegible] लक्षणमवसितमिति सर्वधर्मशून्यतैव [illegible] परं पदमित्यवगम्यते ॥

इति युक्तितो निरूपितं प्राक् । [illegible] पश्चात् । इह पुनरागमं प्रदर्शयन्नाह ।

न विनानेन मार्गेण बोधिरित्यागमो यतः ।

इत्युक्तवान् ॥ यदुक्तं प्रज्ञापारमितायाम् । भगवानाह । इह [illegible] बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमितायां चरन् [illegible] न भावयति । वेदनां भाव इति न भावयति । [illegible] इति न भावयति । संस्कारान् भाव इति [illegible] । यावत्सर्वाकारज्ञतां भाव इति न भावयति । [illegible] भाव इति न भावयति । [illegible] भाव इति न भावयति । [illegible]

प्रज्ञापारमिताभावना । यावन्नास्ति भावसंज्ञिनो दानपारमिता-
भावना । नास्ति भावसंज्ञिनोऽध्यात्मशून्यताभावना । यावत्
भावसंज्ञिनोऽभावस्वभावशून्यताभावना । नास्ति भाव[illegible]
षडभिज्ञाभावना । यावन्नास्ति सर्वसमाधिमुखा[illegible]
तथागतानामावरणप्रतिसंविन्महामैत्रीमहाकरुणाऽऽवेणिकबु[illegible]
धर्माणां भावना । तत्कस्य हेतोः । तथा हि स भावो [illegible]
[illegible] इत्यार्याः सन्तः । दाने शीले क्षान्तौ वीर्ये [illegible]
प्रज्ञायां । [illegible] इत्यार्याः सन्तः । [illegible]
[illegible]

[illegible]

अत एव पुनस्तत्रैवोक्तं ।

भगवानाह । एवमेतत् कौशिक एवमेतत् । येऽपि तेऽभूवन्नतीतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धाः । येऽपि ते भविष्यन्त्यनागतेऽध्वनि तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंभोत्स्यन्ते । येऽपि त एतर्हि दशदिग्लोकधातुषु अप्रमेयासंख्येयेषु तथागता अर्हन्तः सम्यक्संबुद्धास्तिष्ठन्ति ध्रियन्ते यापयन्ति धर्मं देशयन्ति तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्यानुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसंबुद्धाः[1] । येऽपि तेऽभूवन्नतीतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां श्रावकाः । येऽपि ते भविष्यन्त्यनागतानां तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां श्रावकाः । येऽपि त एतर्हि प्रत्युत्पन्ना तथागतानामर्हतां सम्यक्संबुद्धानां श्रावकाः । तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य स्रोतआपत्तिफलं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति प्राप्नुवन्ति च । येऽपि तेऽभूवन्नतीतेऽध्वनि प्रत्येकबुद्धाः । यावत्तेऽपीमामेव प्रज्ञापारमितामागम्य प्रत्येकबोधिं प्राप्ताः प्राप्स्यन्ति प्राप्नुवन्ति च ॥ तत्कस्य हेतोः । अत्र प्रज्ञापारमितायां सर्वाणि त्रीणि यानानि विस्तरेणोपदिष्टानि । तानि पुनरनिमित्तयोगेनानुपलम्भयोगेनानुत्पादयोगेनासंक्लेशयोगेनाव्यवदानयोगे[157a]न । यावत्तत्पुनर्लोकव्यवहारेणापरमार्थयोगेनेति[2] विस्तरः ॥

1 From a second hand *abhisambudhyante*

2 ḥjig rten gyi tha sñad-kyi ni yin te don dam-pai tshul gyis ni ma yin no

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

न सिद्धोऽसौ तदादितः ॥ ४२

इति । यद्यप्युभयसिद्धत्वं त्वदागमस्यागमत्वसिद्धौ हेतुः । तदापि नैतदस्माकमसिद्धत्वात् । यस्मात्त्वैव तादृशो त्वदागमो न सिद्धः । कदा । आदितः । आदौ तत्स्वीकारात्पूर्वं । न ह्यभ्युपगमात्प्राक् तत्र कथं चिदप्यसौ सिद्धः । इत्युभयसिद्धत्वमसिद्धत्वादसाधनं ॥

यद्यप्युभयसिद्धत्वमसिद्धं । इदं तर्हि साधनमस्तु यद्गुरुशिष्यपरंपरयाम्नायायातं बुद्धवचनत्वेन । यच्च सूत्रेऽवतरति । विनये संदृश्यते । धर्मतां च न विलोमयति । तद्बुद्धवचनं नान्यदित्यत आह । यत्प्रत्ययेत्यादि ।

यत्प्रत्यया च तत्रास्था महायानेऽपि तां कुरु ।

यः प्रत्ययो निबन्धनं । आस्था आस्थायाः सा तथोक्ता । यत्प्रत्यया यन्निबन्धना । आस्था आदेयता आदरः । तत्र स्वा[107b]गमे । तां तत्प्रत्ययामास्थां । इह महायानेऽपि कुरु विधेहि । महायानेऽप्युक्तस्यास्थाकारणस्य विद्यमानत्वात् ॥

इदं पुनः सर्वप्रवचनसाधारणमव्यभिचारि लक्षणं यदुक्तमध्याशयसंचोदनसूत्रे । अपि तु मैत्रेय चतुर्भिः कारणैः प्रतिभानं सर्वबुद्धभाषितं वेदितव्यं । कतमैश्चतुर्भिः । इह मैत्रेय

[illegible]

सविवादं महायानमिति चेदागमं त्यज ।
तीर्थिकैः सविवादत्वात्स्वैः परैश्चागमान्तरं ॥ ४४

सविवादं सविप्रतिपत्तिकं महायानं । के चिद्बुद्धवचनतया प्रवृत्त्यङ्गमिच्छन्ति । के चित्तद्विपरीतसमारोपान्नेच्छन्ति । इति हेतोः । चेद्यदि न ग्राह्यं तदा । आगमं त्यज । स्वागममपि विजहीहि । सोऽपि न प्रवृत्त्यङ्गं[1] स्यात् ॥ कस्मात् । तीर्थिकैः मीमांसकादिभिः सविवादत्वात् । विप्रतिपत्तिसंभवात्[2] । परित्यागमर्हति । न केवलं तीर्थिकैः । अपि तु स्वयूथ्यैरित्याह । स्वैरिति । चतुर्निकायमष्टादशभेदभिन्नं[3] भगवतः शासनं । तत्रैकस्यैव निकायस्यानेकभेदसंभवात् । स्वयूथ्यैरपि परस्परविवादः संभवति ।

स्वैरिति स्वनिकायान्तर्गतभेदान्तरावस्थितैः । परैरिति अन्यनिकायव्यवस्थितैः । चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः । सविवादत्वात् । आगमान्तरं त्यजेति संबन्धः । त्वदभ्युपगतादागमादन्य आगम आगमान्तरं । तदपि सविवादत्वान्न स्वीकारमर्हति । त्वदागमस्याप्यपरापेक्षया सविवादत्वं समानमिति परित्या[155a]गे तुल्य एव न्याय ।

अथ वा स्वैरिति । एकभेदव्यवस्थितैः सौत्रान्तिकाभिधर्मिकैर्नैयिकैः[4] परस्पर सविवादत्वात्सूत्राभिधर्मविनयाः परित्याग

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]
4 [illegible]

मर्दन्ति। अस्ति ह्येकभेदावस्थितानां सौत्रान्तिकादीनामन्योन्यं विवादः। परैरिति एकनिकायाश्रितभेदान्तरगतैः॥ एतेन यदुक्तं। गुरुपर्वक्रमेणाम्नायायातं बुद्धवचनमित्यादि। तदनेनैव प्रत्याख्यातं द्रष्टव्यं। न ह्यविस्तृतसंप्रदायानामन्योन्यस्य विवादो युक्तः। न च सर्वज्ञवचनेषु परस्पराहतिरस्ति। न च सूत्राभिधर्मविनयानां परस्परमेकवाक्यता भवतः संभवति। तत्कथं सूत्रादिसंस्यन्दनं[1] बुद्धवचनत्वे हेतुरुक्तं। तस्माद्यत्किं चिदेतत्॥

एवं समानपरिहारदूषणतामभिधाय पुनर्विशेषेण परस्याभ्युपगमे दूषणमुद्भावयन्नाह[2]।

शासनं भिक्षुतामूलं भिक्षुतैव च दुःस्थिता।

शासनमित्यादिनोपक्रमते। शासनं भगवता हिताहितस्वीकारपरिहारदेशनालक्षणं। तच्च भिक्षुतामूलं॥

अथ वा। आगमविप्रतिपत्तिमानुषङ्गिकीं परिसमाप्य यदुक्तं।

सत्यदर्शनतो मुक्तिः शून्यतादर्शनेन किं।

इति निराचिकीर्षन्नाह। शासनमित्यादि।

शासनमिदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमित्याज्ञाप्रणयनं। तद्भिक्षुतामूलं। भिक्षुभावो भिक्षुता सैव मूलं कन्दो यस्येति तत्त-

1 mdo sde la sogs pa dan mthun pa

2 The Ms Burn 90 has here the following stanza parasparaviruddhatvāc ced vinayān api tyaja, viruddhasattvārtha[illegible] [illegible], with the unmetrical readings [illegible]

[illegible] । इति [illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ अपि च ।

[illegible] निर्वाणमपि दुःस्थितं ॥ ४५ ॥

इति न केवलं [illegible] । किं तर्हि निर्वाणमपि [illegible] दुःस्थितं दुःखं ॥ [illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible]

सामर्थ्यं दृष्टं । कर्मणः शुभाशुभलक्षणस्य । किं पूर्वमनार्यावस्थायां क्लेशसहितस्य । नेत्याह । अक्लेशस्यापि । क्लेशसहका- [160a] रिरहितस्यापि कर्मणः ॥ ननु च सत्यदर्शनादविद्यादि प्रहीयते । तत्प्रहाणात्संस्कारादिप्रहाणक्रमेण तृष्णापि प्रहीयते । तृष्णाविपर्याससती[1] च पुनर्भवोत्पत्तिनिमित्ते । ततश्च तयोरभावादुपहतबीजस्येव[2] कर्मणः सद्भावेऽपि न किंचिद्विपच्यत इति । तदुक्तं ।

मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसंचेतनावशात् ।
हीनस्थानगतिर्जन्म[3] तत्त्यक्त्वा चेतन्न जायते[4] ॥ इति ।

अथ वा तृष्णैव केवला पुनर्भवकारणं समुदयाकारत्वात्[5] । उक्तं हि भगवता[6] । तत्र कतमत्समुदयार्यसत्यं । येयं तृष्णा पौनर्भविकी नन्दीरागसहगता तत्र तत्राभिनन्दिनी । यदुत कामतृष्णा । भवतृष्णा । विभवतृष्णा चेति ॥ तदेवं यस्य तृष्णा नास्ति तस्य प्रहीणसमुदयस्य कारणाभावान्न पुनर्जन्मसंभवः । इति पराभिप्रायमुत्थापयन्नाह ।

तृष्णा तावदुपादानं नास्ति चेत्संप्रधार्यते ।

---

[1] sred pa daṅ phyin ci log daṅ ldan pa ni = °rati [avidyā]

[2] kun phrags med pa'i sa bon bzhin du

[3] So first hand.—Second hand *gatei* or *gatair janma*—Tib. dman pa'i gnas su skye ba yin = *hīnasthāne janma*.

[4] First hand te na ci ta nna *jāyate*, second hand ci tta—Tib. de spaṅs pas ni skye ba med = *tat (mithyājñānam) tyaktvā na jāyate*

[5] So Ms.—kun 'byuṅ ba rgyu yin pa'i phyir = *samudayakāraṇatvāt*

[6] The well known definition.—See *M. vyut.* § 211.120; *Itivuttaka* 58

अविद्याप्रहाणात्तृष्णा पुनर्भवोपादानं कारणं। तावत् न विद्यते। चेद्यदि संप्रधार्यते निश्चीयते। तदा नैतत्[illegible] यत उपलम्भदृष्टीनामविद्याप्रहाणमनुपपन्नं। तद्भावात्तृष्णाप्रहाणस्याप्यभावात्॥ भवतु वा। तथाप्यभिधीयते।

किमक्लिष्टापि तृष्णैषां नास्ति संमोहवत्सती॥ ४[illegible]

अक्लिष्टापि सती क्लेशासंप्रयुक्तापि तृष्णा किमेषां भा[illegible]गिनां नास्ति न संभवति। कथमिव। संमोहवत्। अक्लि[illegible]ज्ञानवत्॥ इत्थमपि तृष्णा निषेद्धुमशक्येत्याह।

वेदनाप्रत्यया तृष्णा वेदनैषां च विद्यते।

स्पर्शप्रत्यया वेदना। वेदनाप्रत्यया च तृष्णा। सा वेदना तृष्णाकारणमेषामस्ति। तृष्णा तु तत्कार्य[illegible] कारण[illegible] [illegible]

अयमत्र समुदायार्थः । यदा मुक्तसंतानेऽपि[1] कर्मणः फलदानसामर्थ्यमुपलभ्यते । तृष्णा च वेदनासद्भावे संभाव्यमाना । तदा क्लेशप्रहाणमपि सन्दिह्यमानं कथमिव विमुक्तौ निश्चयं कुर्यात् । तस्मान्न शून्यतामन्तरेण भिक्षुता सुस्थिता प्रतिभासत इति ॥ यदुक्तं ।

सावलम्बनचित्तानां निर्वाणमपि दुःस्थितं ।

इति तदुपपादयन्नाह ।

सालम्बनेन चित्तेन स्थातव्यं यत्र तत्र वा ॥ ४८

सालम्बनेन सोपलम्भेन चित्तेन स्थातव्यमासङ्क्तव्यं । यत्र तत्र वा । यत्र तत्रासङ्गस्थानेषु । आर्यसत्यादिषु । तद्भावनाफलेषु वा । आसङ्गसंभावनायां[2] न पुनर्जन्मनिवृत्तिरिति । कथं पुनर्जन्मसंभावनायां[2] निर्वाणमपि न संदिग्धं स्यात् । तस्मादुक्तशून्यतैव निर्वाणकारणमुक्तेत्याह ।

विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते पुनः ।
यथासंज्ञिसमापत्तौ भावयेत्तेन शून्यतां ॥ ४९

विना शून्यतया । शून्यतामन्तरेण चित्तं विज्ञानं सालम्बनं बद्धं संयतं । आलम्बनासङ्गपाशेन उत्पद्यते पुनः समाधिबलात्कियत्कालं निवृत्तमपि पुनरुत्पत्तिमद्भवति । क्व पुनरिदं दृष्टमित्याह । यथा असंज्ञिसमापत्ताविति । यथाऽसंज्ञिसमापत्तिं

1 rgyud grol ba yin na

2 Tib. zhen pa srid pas = *āsaṅga sambhavanā* = *sambhāvanā* = bsgom pa

समापद्यमानानां तावत्कालं चित्तचैत्तविरोधेऽपि पुनरुद्भवः स्यात् तथान्यत्रापीत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत्। यथा निरोधसमापत्तावित्यपि द्रष्टव्यं॥ अथ वा। यथासंज्ञिसमापत्तिसमापन्नासंज्ञिषु देवेषूपपद्यमानानामनेककल्पगतं यावन्निरुद्धानां तत्समापत्तिविपाकफलपरिसमाप्तौ चित्तचैत्तानां पुनरुद्भवः स्यात् तथा॥

यतः शून्यतामन्तरेण न भिक्षुता न निर्वाणमुपपद्यते तत उभयार्थिनां शून्यतैव भावनीयेत्याह [161 a] भावयेदित्यादि। येन कारणेन विना शून्यतया चित्तं बद्धमुत्पद्यते पुनः। तेन कारणेन निर्वाणाद्यर्थी शून्यतामेव भावयेत्। तद्भावना हि क्लेशप्रहाणं निर्वाणं चाधिगमयति। स [illegible] मध्यादिभावनेति यावत्। सालम्बनत्वात्॥

यदुक्तमार्यवज्रच्छेदिकायां प्रज्ञापारमितायां। तत्किं [illegible] [illegible]

पुद्गलग्राहो भवेत् । पेयालं[1] । तत्किं मन्यसे सुभूते ऽपि न्वर्हत एव भवति मयार्हत्त्वं प्राप्तमिति ॥ सुभूतिराह । नो हीदं भगवन् । तत्कस्य हेतोः । न कश्चिद्धर्मो यो ऽर्हन्नाम । सचेद्भगवन्नर्हत एवं भवेत् । मयार्हत्त्वं प्राप्तमिति । स एव तस्यात्मग्राहो भवेत् । पेयालं । [2]भगवानाह । तस्मात्तर्हि सुभूते बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन एवमप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं [3]न क्वचित्प्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न रूपप्रतिष्ठितं चित्तमुत्पादयितव्यं । न शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यप्रतिष्ठितं[4] चित्तमुत्पादयितव्यमिति ॥

तस्माच्छून्यतैव बोधिमार्ग इति स्थितं ॥

यत्सूत्रे ऽवतरेदित्यादि अनुष्टुब्त्रय केन चित्प्रतिक्षिप्तमिव लक्ष्यते* । अपक्रमनिवेशितत्वात् ।

---

* These three anuṣṭubhs are given both in MSS and in the Tib transl.

यत्सूत्रे ऽवतरेद्धाय तत्रैवोद्दीक्ष्यते ।
महायान भवत्सूत्रे[5] प्राक्कृत्य न किं मत ॥ ५०
एकेनागम्यमानेन[6] सकलं यदि दोषवत् ।
एकेन सूत्रतुल्येन किं न सर्वं जिनोदितं[7] ॥ ५१
महाकाश्यपमुख्यैश्च यद्धार्यं नावगाह्यते[8] ।
[9]तत्त्वयानवद्धत्वात्प्रमाणं कः करिष्यति ॥ ५२

---

1 p 26 l 5
2 p 27, l 1
3 Printed text gen na kvacit
4 Printed text spraṣṭavyadharma
5 Minaev and MSS bhavet sūtraṁ — Tib khyod can gyi ni do dan mth un
6 āgamyamāna = ma rtogs
7 ? do sdih ums gcig n[e] thams cad ni rgyal bas gsuns pa cis na yin
8 So Minaev = gtin dpag—I ni rahyate Dev 85 at ra chate
9 = ttt tiaya an° = de ni kuyod lgis ... [illegible]

आगमविप्रतिपत्तिरस्य विचारस्य प्रस्तावः । भिक्षुरित्यादिवाग्[161b]नविवादात् । प्रक्रमान्तरत्वात् । मेव वक्तुमुचितं । अनेनान्तरितस्य विवादस्य पुनः ग्रन्थकारस्य प्रस्तावाकौशलं स्यात् । यद्यप्येत्यादिना प्राक्तनवृत्तद्वयार्थस्याभिहितत्वात् । महाकाश्यपस्य वचनस्याप्रौढत्वात् । ग्रन्थकाराप्रयुक्तमिति निश्चितं । क्षेप एवायमिति ॥

स्यादेतत् । यथा सालम्बनचित्तस्याबद्धसंभवात् । न स्यात् । तथा शून्यतायामपि भयमुपजायते । तदवस्थ हारेण संसार एव स्थितिर्युक्तेत्याह ।

[1]सक्तित्रासात्त्वनिर्मुक्त्या संसारे सिध्यति स्थितिः ।
मोहेन दुःखिनामर्थे शून्यताया इदं फलं ॥ ५२

सक्तिरासङ्गः । त्रासो भयं । शून्यतास्वरूपात् । र्थापरिज्ञानात् । सक्तित्रासमिति । समाहारः[2] । तस्मादुभय पक्षपरिहारेण[3] संसारे त्रैधातुकस्वभावे तिष्ठति स्थितिः

---

1 S. IX. 52.

2 ... IX. 49

3 [illegible]

स्यादनुपपद्यते । तुशब्दः पुनर्दोषपरिहारार्थः । इदं तु शून्यताभ्युपगमे[1] दूषणं स्यात् । साधारणं[2] दूषणमिति यावत् । कुतः । अनिर्मुक्ता । हेतौ तृतीया । मुक्तेरभावादित्यर्थः । कतमेषां दुःखिनां पञ्चगतिसंसारे जात्यादिदुःखपीडितानां सतां । कथं । अर्थे । अर्थविषये । मोहेन । अविद्यया । आत्मस्नेहासङ्गेनेति यावत् । अतः शून्यताया इदं फलं । यत्पुनरपि निवृत्य[3] संसारे ऽवस्थानं ॥

अयमभिप्रायः । यथा शून्यताव्यतिरेकेणोपलम्भदृष्टेर्न मुक्तिः स्यात् । तथा विषयासङ्गसुखचेताः सर्वधर्मशून्यताभयभीतकातरो वरं संसार एवावस्थानमिति मन्यमानो बालः प्रशमसुखविमुखो विनिवृत्य[4] जात्यादिदुःखमनुभवन् । पुनस्तत्रैवावतिष्ठत इति किमनया प्रसाधितमिति ॥

अन्ये तु सक्तित्रासान्तनिर्मुक्तेति पाठं मन्यमाना एवं व्याचक्षते । सक्तेर्हेतु[102b]त्वात् । सक्तिरासङ्गस्थानं । त्रासहेतुत्वात् । त्रासो भयस्थानं । तावेवान्तौ सक्तित्रासान्तौ शाश्वतोच्छेदान्तौ इत्यर्थः । तथा हि । शाश्वतदृष्टेर्विषक्तिरुच्छेददृष्टेश्च त्रासो जायते । तयोर्निर्मुक्त्या परित्यागेन पूर्व-

---

1 [illegible] is not translated

2 From a second hand in margin [illegible], but Tib. [illegible]

3 Skyon than mon ... [illegible]

4 [illegible]

5 Not translated

6 [illegible] The reading is doubtful [illegible] Tib. [illegible]

आगमविप्रतिपत्तिरस्य विचारस्य प्रस्तावः । प्राक् भिक्षुतेत्यादिनागम[161b]मविवादात् । प्रक्रमाकरत्वात् । पूर्वमेव वक्तुमुचितं । अनेनान्तरितस्य विवादस्य पुनरुपन्यासे ग्रन्थकारस्य प्रस्तावाकौशलं स्यात् । यस्मात्त्वयेत्यादिना प्राक्तनवृत्तद्वयार्थस्याभिहितत्वात् । महाकाश्यपमुख्यैरित्यादि तद्वचनस्याश्लीलत्वात् । ग्रन्थकाराप्रयुक्तमिति निश्चितं । तस्मात् क्षेप एवायमिति ॥

स्यादेतत् । यथा सालम्बनचित्तस्यासङ्गसंभवात् । न मुक्तिः स्यात् । तथा शून्यतायामपि भयमुपजायते । तदयमुभयपरिहारेण संसार एव स्थितिर्युक्तेत्याह ।

'सक्तित्रासात्त्वनिर्मुक्त्या संसारे सिध्यति स्थितिः ।
मोहेन दुःखिनामर्थे शून्यताया इदं फलं ॥ ५२

सक्तिरासङ्गः । त्रासो भयं । शून्यताभ्यासात् । तत्त्वार्थापरिज्ञानात् । सक्तित्रासमिति । समाहारः । तस्मात् पुनरपरित्यागेन संसारे येधातुकस्वभावे सिध्यति स्थितिः

ानमुपजायते। तुशब्दः[1] पुनर्दोषपरिहारार्थे। इद तु न्यताभ्युपगमे[2] दूषण स्यात्। साधारण[3] दूषणमिति ावत्। कुतः। अनिर्मुक्त्या। हेतौ तृतीया। मुक्तेरभावादि- र्थः। कतमेषां दुःखिनां पञ्चगतिसंसारे जात्यादिदुःखपी- डतानां सतां। कथं। अर्थे। अर्थविषये। मोहेन। अविद्यया। ालम्बनासङ्गेनेति यावत्। अतः शून्यताया इदं फलं। त्पुनरपि निवृत्य[4] संसारे ऽवस्थानं॥

अयमभिप्रायः। यथा शून्यताव्यतिरेकेणोपलम्भदृष्टेर्न क्तिः स्यात्। तथा विषयासङ्गसुखचेताः सर्वधर्मशून्यताभय- ीतकातरो वरं संसार एवावस्थानमिति मन्यमानो बालः शमसुखविमुखो विनिवृत्य[5] जात्यादिदुःखमनुभवन्। पुनस्त- वावतिष्ठत इति किमनया प्रसाधितमिति॥

अन्ये तु सक्तित्रासान्तनिर्मुक्त्येति पाठं मन्यमाना एवं ाचक्षते। सक्तेर्हेतु[102ª]त्वात्। सक्तिरासङ्गस्थानं। त्रास- ेतुत्वात्। त्रासो भयस्थान। तावेवान्तौ सक्तित्रासान्तौ ाश्वतोच्छेदान्तौ इत्यर्थः। तथा हि। शाश्वतदृष्टेर्विसक्ति[6]रु- च्छेददृष्टेश्च त्रासो जायते। तयोर्निर्मुक्त्या परित्यागेन पूर्व-

---

1 [illegible] —punar is not translated

2 From a second hand, in margin: [illegible], but Tib. [illegible] [illegible] khas len pa la ñes par [illegible] te

3 [illegible] no [illegible] pa tha [illegible]

4 [illegible] nas [illegible]

5 Not translated

6 [illegible] The reading is doubtful [illegible] Tib. [illegible]

वत्तृतीया। यत्परमार्थविचारेण शाश्वतान्तविवर्जनं। संवृतिसत्याभ्युपगमेन चोच्छेदान्तपरित्याग इति समारोपापवादान्तपरिहारान्मध्यमा प्रतिपत्तिरियमुपदर्शिता भवति॥ तथा च किं संपद्यत इत्याह। संसारे सिध्यति स्थितिः। प्रज्ञया संसारदोषालिप्तस्य करुणापरतन्त्रत्वात् संसारे सिध्यति निष्पद्यते स्थितिरवस्थानं॥ किमर्थं। दुःखिनामर्थे परदुःखदुःखितया दुःखिनां संसारिणामर्थे। तद्दुःखसमुद्धरणाभिलाषात्॥

ननु संसारिणो नाम परमार्थतो न सन्त्येव। तत्कथं तदवस्थानमित्यत्राह। मोहेन विपर्यासेन संवृत्या सत्त्वस्योपलम्भात्। एतच्च दुःखव्युपशमार्थं तु कार्यमोहो न वार्य इत्यत्र पश्चात्स्फुटीकरिष्यते[1]॥

तस्माच्छून्यताया इदं फलं। यत्करुणया संसारेऽवतिष्ठमानोऽपि शून्यतादर्शनात् संसारदोषैर्न लिप्यते। इदमप्रतिष्ठितनिर्वाणता शून्यतायाः फलं। शून्यतामन्तरेणास्याभावात्॥ तस्मादासंसारं सत्त्वार्थमवस्थानमिच्छद्भिः शून्यतैव भावयितव्या॥

एतत्सर्वमुपसंहारेणोपदर्शयन्नाह।

तदेवं शून्यतापक्षे दूषणं नोपपद्यते।

तदेतत्। एवमुक्तक्रमेण शून्यतापक्ष उक्तं दूषणं। शून्यतायां चासंसारावस्थानलक्षणं नोपपद्यते। न संगच्छते सदा समाधानात्॥ इति प्रथमपक्षे योजना[2]॥ यत एव।

---

[1] L. 77

[2] [illegible]

तस्मान्निर्विचिकित्सेन भावनीयैव शून्यता ॥ ५४[1]

निर्गतो विचिकित्साया निर्विचिकित्सः निःसंदेहः। तेन [यो]गिना भावनीयैवाभ्यसनीयैव शून्यता। सर्वधर्मनिःस्वभावता। [162b] अनुपलम्भयोगेन ॥

एतेन यदुक्तं न विनानेन मार्गेण[2] तदुपसंहृत भवति। यत्पुनरुक्तं। शून्यतादर्शनेन किं। तत्र शून्यताया विशेष-[म]ाह।

क्लेशज्ञेयावृतितमःप्रतिपक्षो हि शून्यता।
शीघ्रं सर्वज्ञताकामो न भावयति तां कथं ॥ ५५

क्लेशा रागादयः। ज्ञेयं पञ्चविधं। आवृतिशब्दस्तूभयत्र[3] संबध्यते। क्लेशा एवावृतिः। ज्ञेयं चावृतिरावरणमिति विभज्य योजनीयं। ज्ञेयमेव समारोपितरूपत्वात्[4]। आवृतिः सैव तम इव तमो[5] वस्तुतत्त्वावरणत्वात्। तस्य प्रतिपक्षः प्रहाणहेतुः। हि यस्माच्छून्यता तस्माच्छीघ्रं त्वरितं। सर्वज्ञ-

1 Quoted S... Musé... IX, p. ...
2 Above IX 41
3 The two ... are ... well known ... See ...
4 Interpunction supported by Tibetan
5 ... [illegible]
... [illegible]

तायां बुद्धत्वे कामो ऽभिलाषो यस्यासौ तथोक्तः। सर्वज्ञतां कामयत इति वा। सर्वज्ञताकामः। न भावयति तां कथमिति[1]। तां शून्यतां कथं न भावयति नाभ्यस्यति। अपि तु महता यत्नेन भावयेदेव॥

यदप्युक्तं। त्रासाच्छून्यतायां प्रवृत्तिर्न स्यात्। तदपि न युक्तमित्याह। यद्दुःखेत्यादि। द्वितीयपक्षे[2] पुनरित्यमवतारणीयं। अस्त्येव शून्यतायामेषो ऽनुशंसः। केवलं प्रथमत एव तत्र संत्रासात्प्रवृत्तिर्न स्यादिति॥ आह।

यद्दुःखजननं वस्तु त्रासस्तस्मात्प्रजायतां।
शून्यता दुःखशमनी ततः किं जायते भयं॥ ५६

यद्वस्तु दुःखजननं पीड़ाकरं तस्माद्वस्तुनः सकाशात्त्रास-भयं जायतां नाम। शून्यता पुनः प्रत्युत दुःखशमनी सर्वसांसारिकदुःखापहन्त्री। ततस्तस्याः शून्यतायाः। किं। किमित्यभयस्थाने कातरस्य जनस्य भयं जायते। सर्वगुणनिदानत्वेनैव तस्यामुचितमिति भावः॥ [3]आत्मग्रहजनिताहंकारप्रसूतं हि भयमतत्त्वविदामुत्पद्यते। स चात्मा कल्पनासमारोपितमूर्तिरित्यहंकारो ऽपि तदभावादनास्पद इत्युपदर्शयन्नाह।

---

1 [illegible]
2 [illegible] 445 13 [illegible] 1 416 20
[illegible]
3 [illegible]

यतस्ततो वास्तु भयं यद्यहं नाम किं चन।
अहमेव न किं चिच्चेद्भयं कस्य भविष्यति॥ ५७[1]

यतस्ततो [वा] भयाभयस्थानात्। अस्तु भवतु भयं। कदा। यद्यहं नाम किं चन। अहमित्यहंप्रत्ययस्य [103a] विषयः कथितः। अहं नाम अहंप्रत्ययवेद्यं यत्किं चन किं चिदस्तु स्यात्। अव्यक्तनिर्देशान्नपुंसकता। तदा युक्तमेव भयं। यदा पुनरहमेव न किं चित् वस्तु सद्विचार्यमाणमहं किं चिच्छब्दविकल्पमात्रादन्यत्। तदा भयं कस्याहमित्यस्याभावात्। भविष्यति। उत्पत्स्यते। इतोऽपि विचारात्त्रासो निवर्तत इति भावः। तदुक्तं।

नास्म्यहं न भविष्यामि न मे ऽस्ति न भविष्यति।
इति बालस्य संत्रासः पण्डितस्य भयक्षय[2]॥ इति।

यथा चाहंप्रत्ययविषयस्य कल्पनामात्रोपदर्शितत्वात्। असत्त्वं तथा प्रतिपादयन्नाह।

दन्तकेशनखा नाहं नास्थि नाप्यस्मि शोणितं।
न शिंघाणं न च श्लेष्मा न पूयं लसिकापि वा॥ ५८

[illegible]

इत्यनेकाकारा नाहं प्रत्येकमस्मी अहंप्रत्ययविषया न भवन्ति । नास्थि नाप्यस्मि शोणितं अस्थि हड्ड[1] शोणितं रुधिरं । एतद्द्वयमपि नास्मि नाहं शिंघाणं न च श्लेष्मा न पूय । शिंघाणं नासिकाविवरनिर्यातं क्लेदं । श्लेष्मा मुखविवरविनिर्गतं । पूय व्रण पक्करुधिरं एतान्यपि नाहं भवन्ति । लसिकापि वा लसिका व्रणक्लेदं सापि नाहं ॥

नाहं वसा न च स्वेदो न मेदो ऽन्त्राणि नाप्यहं ।
न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी गूथमूत्रमहं न च ॥ ५९

नाहं वसा न च स्वेदो न मेद इति । वसा शरीरस्नेहः । स्वेद प्रस्वेद । मेद चतुर्थो धातु । इमान्यपि नाहं । अन्त्राणि नाप्यहमिति । अन्त्राणि प्रसिद्धानि तान्यपि नाहं । न चाहमन्त्रनिर्गुण्डी । अन्त्रनिर्गुण्डी सूक्ष्मात्मिका[2] । सापि नैवाहं । गूथमूत्रमहं न च । गूथ विष्ठा । एतदपि द्वयं नाहं भवति ।

नाहं मांसं न च स्नायु[3] नोष्मा वायुरहं न च ।
न च छिद्राण्यहं नापि षड्विज्ञानानि सर्वथा ॥ ६०

1 Ms *hittam*. See P W *haṭṭa* and *haḍḍa*
2 = zhag — Ms *...sūkṣmātmikā*, Tibetan has suprasiddha
3 Minayev and Mss *snāyuḥ*

नाहं मांसं न च स्नायु नोष्मा । स्नायु[1] सिरा[2] । ऊष्मा शरीरतेजोधातुः । इमे ऽपि नाहं । वायुरहं न च । वायुराश्वासप्रश्वासादिलक्षणः सो ऽपि नैवाहं । न च छिद्राणि चक्षुरादीनि । तान्यपि नाहं । नापि षड्विज्ञानानि सर्वथा । षट् चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानानि [163ᵃ] तान्यपि नाहं भवन्ति ।

सर्वथा सर्वप्रकारेण । प्रत्येकं समुदितानि वा । तथा हि दन्तादिसमुदायात्मकमेव विचार्यमाणं शरीरमुपलभ्यते । तच्च प्रत्येकमहंप्रत्ययवेद्यं न भवति । प्रत्येकमहंप्रत्ययस्य तेष्वभावात् । न हि परेषामप्येकैकशः केशादयो ऽहंप्रत्ययवेद्या भवन्ति ॥ समुदिता अपि त एव केवलाः पूर्ववत् । न च समुदितेषु तेषु कश्चिदेकः संभवति । तस्य प्रतिपेत्स्यमानत्वात् । नाप्यनेके समुदिता अप्येकप्रत्ययविषया भवितुमर्हन्ति न चानेकेष्वेकप्रत्ययो ऽभ्रान्तो युक्तः । न च भ्रान्तेस्तत्त्वव्यवस्था । तस्मात्कल्पनामात्रमेतदहमित्यर्थशून्यमाभातीति निश्चितं ॥

उक्तं चैतदशुभभावनाप्रस्तावे शिक्षासमुच्चये[3] । सन्त्यस्मिन् काये केशा रोमा[णि] नखा दन्ता रजो मल[4] त्वक् मांसास्थि

---

[1] Ms *snayuh*

[2] First hand *sirah*

[3] See *Çikṣā*, p 209, l 7 11 The quotation is from the Ratnamegha—See M Vyut 189, *Khuddaka Paṭha* (J R A S 1869, p 311, 326) to which Prof Bendall refers —On *açubhabhavanā*, *M Vyut* 52, Kern Manual, 51, above IX 11 and 79

[4] Comp *M Vyut* 189 (117 *dantamala*, 125 *karnamala* 132, *mala*)

स्नायु[1] शिरा[2] वृक्का[3] हृदयं क्लोमकः। अन्त्राण्यन्त्रगुणाः। आमाशयः पक्वाशयः। औदरीयकं[4]। यकृत् पुरीषमश्रु स्वेदः खेटः शिंघाणकं[5] वसा। लसिका। मज्जा मेदः पित्तं श्लेष्मपूयशोणितं मस्तकलुङ्गं[6] प्रस्रावः। एषु च वस्तुषु बोधिसत्त्व उपपरीक्षणजातीयो भवति॥ एतत्पुनः पश्चात्कायस्मृत्युपस्थानपर्यन्त निर्देक्ष्यामः॥

एवं निर्विषय एवाहंप्रत्ययः॥ स्यादेतद्यदि नाम केशादयो ऽहंप्रत्ययवेद्या न भवन्ति। तथापि नायं निर्विषयः सिध्यति। यतो ऽन्तर्व्यापारपुरुषगोचर एवाहंप्रत्ययो ऽस्माभिरिष्यत इति नैयायिकादयः। नैतदपि युक्तं। यस्मादहं गौरः कृशो दीर्घो गच्छामीत्याद्याकारपरामर्शात्मक एवायमहंप्रत्ययः प्रतिभासते। न चात्मन एतद्रूपमिष्यते[7] परैः। न चान्याकारेण ज्ञानेनान्यस्य ग्रहणं युक्तमतिप्रसङ्गात्। तथा हि। तद्वान्। इदमि[164a]दं तस्य लक्षणमुपवर्णयन्ति परे[8]। तत्र नैयायिकास्तावन्नित्यं सर्वगतं प्रतिप्राणिभिन्नमचेतनं चेतनायोगात्तु चेतन।

1 *Çikṣās* has *snayuh*, see p 451 l 1

2 So Ms

3 So Ms —Read *vṛkkā* and see Prof Bendall's note —*M Vyut* has *p'ilrk*

4 *lon-ka* = intestines, entrails, guts —*len ge* in Tib translation of *Çikṣ.* is misprint —*M. Vyut* 189 (100)

5 So Ms

6 *Çikṣās* has *mastakam mastakalungam*

7 Reading uncertain, not supported by Tib *hdi dag la bdag tu hdod pa r yin* "do not consider them as ātman"

8 Ms *lakṣaṇam upa*? —Tib *hdi ltar yan de dan ldan pa hdi ni hdi o* ... *mtsh* ... *ñid yin par*

सुखादिगुणाधारं[1] शुभाशुभकर्मकर्तारं । तत्फलोपभोक्तारं परलोकिनं चात्मानमिच्छन्ति ॥ नैयायिकवद्वैशेषिका अपि । यदुक्तं ।

अन्ये पुनरिहात्मानमिच्छादीनां समाश्रयं ।
स्वतो ऽचिद्रूपमिच्छन्ति नित्यं सर्वगतं तथा ॥
शुभाशुभानां कर्तारं कर्मणां तत्फलस्य च ।
भोक्तारं चेतनायोगाच्चेतनं न स्वरूपतः ॥ इति ।

जैमिनीयास्तु । व्यावृत्त्यनुगमात्मकं बुद्धिरूपेण परिणामिनं चैतन्यरूपमात्मानमिच्छन्ति । तच्च चैतन्यं बुद्धिस्वभावं न च तस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती भवतः । तस्योभयत्रानुगतरूपत्वात् । तद्यथा सर्पस्य कुण्डलावस्थानिवृत्तावृजुत्वावस्थाप्रवृत्तौ च सर्पत्वस्योभयत्राप्यनुवृत्तिः ॥ यथोक्तं ।

व्यावृत्त्यनुगमात्मानमात्मानमपरे पुनः ।
चैतन्यरूपमिच्छन्ति चैतन्यं बुद्धिलक्षणं ॥
यथाहेः कुण्डलावस्था व्यपैति तदनन्तरं ।
सम्भवत्यार्जवावस्था सर्पत्वं न निवर्तते ॥
तथैव नित्यचैतन्यस्वभावस्यात्मनो ऽपि न ।
निःशेषरूपविगमः सर्वस्यानुगमो ऽपि च ॥ इति ।

इति विशेषः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ जैनास्तु जैमिनीय-

---

1 Ms. *sukhaduḥkhaguṇādhāram* — Tib. bde ba la sogs pa yon tan rgyu rten dan

वचैतन्यमात्मानमिच्छन्ति द्रव्यपर्यायरूपेण यथायोगमनुगमव्यावृत्त्यात्मकं ॥ तथा चोक्तं ।

जैमिनीया इव प्राञ्जैनाश्चिल्लक्षणान्तरं ।
द्रव्यपर्यायरूपेण व्यावृत्त्यनुगमात्मकं ॥

कापिलास्तु नित्यं व्यापकं निर्गुणं स्वयमेव चैतन्यात्मकमात्मानमिच्छन्ति । न तु बुद्धिसम्बन्धात् । बुद्धेः स्वयमचेतनत्वात् । चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति वचनात् । नापि कस्य चित्कार्यस्य कर्ता स्वयं तत्फलोपभोक्ता वा निष्क्रियत्वात् । प्रकृतिरेव तत्कर्त्री तस्य । तत्फलोपभोक्तृत्वं [illegible] विपर्यासवशादसौ स्वात्मनि तत्समारोपयति ॥ तथा हि । यदा पुरुषस्य शब्दादिविषयोपभोगाकाङ्क्षोत्पद्यते तदा प्रकृतिः परिज्ञातपुरुषाभिप्राया पुरुषेण युज्यते । अथ शब्दादिरूपं करोति । शब्दादिषु श्रोत्रादि [illegible] परिणतेषु [illegible] बुद्धि [illegible] करोति । [illegible] पुरुषश्चेतयत इति । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

प्रधानेनोपनीतं च फलं भुङ्क्ते स केवलं।
कर्तृत्वं तस्य नैवास्ति प्रकृतेरेव तन्मतं॥

प्रवर्तमानान् प्रकृतेरिमान् गुणा-
स्तमोवृतत्वाद्विपरीतचेतनः।
अहं करोमीत्यबुधो हि मन्यते
तृणस्य कुब्जीकरणे ऽप्यनीश्वरः[1]॥ इति॥

उपनिषद्वादिनस्तु समस्तप्राणिसंतानान्तर्गतमेकमेव व्यापि नित्यं च ज्ञानमिच्छन्ति। तद्विवर्तरूपतया सकलमिदं चितिजलपवनहुताशनादिकं जगदवभासते। तत्स्वभाव एव चात्मा। न बाह्यं किमप्यवयवि परमाण्वादिकं ग्राह्यं प्रमाणप्रसिद्धमस्ति॥ आह च।

नित्यो ज्ञानविवर्तो ऽयं चितितेजोजलादिकः।
आत्मा तदात्मकश्चेति संगिरन्ते ऽपरे पुनः॥
ग्राह्यलक्षणसंयुक्तं न किंचिदिह विद्यते।
विज्ञानपरिणामो ऽयं तस्मात्सर्वं परीक्ष्यते॥ इति।

पुद्गलवादिनस्तु पुनरन्तश्चरतीर्थिकाः स्कन्धेभ्यस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामवाच्यं पुद्गलनामानमात्मानमिच्छन्ति। अन्यथा तीर्थिकसिद्धान्ताभिनिवेशदर्शनं स्यात्॥ आह चात्र।

1 = *Sāṃkhyakramadīpikā*, 13, with the reading *bhimanyate* (Garbe, *Sāṃkhya Phil.* p. 305 and 69).—Prof. Garbe wrote to me in 1898: 'I have never considered the *S. Kr. d.* so old that it could be quoted by an author of that antiquity (Prajñākaramati). Perhaps both, the quotation in your text and the corresponding passage in *S. Kr. d.* are taken from an original source which we don't know yet.'

केचित्सौगतमन्या[1] आत्मानं प्रत्य... ज्यते । इति ॥ [2]कथमात्मनोऽप्रत्ययविषयता स्यात् । स्वस्वरूपेण तस्या-प्रतिभासनात् । तत्कथमात्माहंप्रत्ययतया प्रतिभासत इत्युच्यते । तस्माद्विकल्पमात्रमेतत् । निर्विषयमुत्पद्यत इति स्थितं ॥

सम्प्रति चित्स्वभावात्मवादिनः सांख्यादयः । यद्विज्ञानानामात्मनिषेधमसहिष्णवः प्राहुः । शब्दादिज्ञानं चिदात्मकमात्मैवास्माभिरभिधीयते । तत्कथमस्यात्मताप्रतिषेध उच्यते ॥ इति पराभिप्रायमाकलय्य सिद्धान्तवादी प्रसङ्गमासञ्जयन्नाह ।

शब्दज्ञानं यदि तदा शब्दो गृह्येत सर्वदा[3] ।

ननु यदि शब्दज्ञानात्मक आत्मा तस्य च नित्यत्वाच्छब्दज्ञानं नित्यं स्यात् । तदा शब्दोऽपि सदा[3] नित्यमेव तद्भावाभावकालयोर्ग्रहीतव्यः स्यात् । शब्दग्रहणस्वभावस्य तस्य तत्सदसत्ताकाले सर्वदानुवर्तनात् । अन्यथा नित्यत्वमेव तस्य हीयेत ॥ भवत्येवमेवेति चेत् । आह ।

ज्ञेयं विना तु किं वेत्ति येन ज्ञानं निरुच्यते ॥ ६४

ज्ञानमेव नित्यमुपस्थितं । शब्दस्य तु कादाचित्कत्वात्

---

[1] Tib = *kecit saugatā anye* = bdor gçegs pa hga kha cig ni gzhan yan bdag tu rab brjod byed

[2] Tib *dei phyir ji ltar* = *tasmāt katham, tat katham*

[3] The Sanskrit text has *sarvada* and the Tib *thams cad tshe na*—Tib. Commentary has *rtag tu* = *sada nityam eva*

ेदा सत्ताभिव्यक्तिः। ततश्च तदसत्ताकाले ज्ञेयं विना पयमन्तरेण किं वेत्ति किं जानाति तज्ज्ञानं। तुशब्दो त्ताकालप्रश्नविशेषे वर्तते। येन ज्ञेयेन शून्यमपि ज्ञानं त्यते। अभिधीयते। ज्ञेयं जानातीति ज्ञानमाख्यायते। भावात्कथं ज्ञानमित्याशयः। एतदेवाह।

अजानानं यदि ज्ञानं काष्ठं ज्ञानं प्रसज्यते।

यदपि विषयं न जानाति तदपि यदि ज्ञानमुच्यते। दा काष्ठमज्ञानस्वभावं ज्ञानं प्रसज्यते। न हि तेन किं ादपराद्धं येन न विज्ञानं स्यात्। न चैव। तस्माद्विषय- ज्ञानाभावाद्यथा काष्ठं ज्ञानं न भवति तथान्यदपि न स्यात्। याह।

तेनासंनिहितज्ञेयं ज्ञानं नास्तीति निश्चयः॥ ९२

येन निर्विषयं न ज्ञानं तेन कारणेन। असंनिहितज्ञेयं। संनिहितमयोग्यदेशस्थं ज्ञेयं ग्राह्यो विषयो यस्य तत्तथोक्तं ज्ञानं नास्ति न विद्यत इति। निश्चय एकान्त एव। पेक्षत्वात्।

स्यादेतत्। शब्दस्य सदाविद्यमानत्वात्। नासंनिहित- विषयं शब्दज्ञानं। अयमत्र तु सदा नित्यतानित्याभिव्यक्ति-

लादिति[1] नोक्तदोषप्रसङ्गः। नैतदस्ति। यतो यदस्य ज्ञानस्य परिच्छेद्यं रूपं व्यक्तमित्युच्यते। तस्य सदासंनिहितविषयतया[2] ग्राहकमज्ञानमभिधीयते[3]। शब्दस्य तु सदा सत्त्वमसत्त्वं वा न विवक्षितं। ज्ञान तु कदा चिदग्राहकमित्येतावतैव साध्यसिद्धेः। तस्मादसंनिहितज्ञेयमित्यनेन ज्ञानस्यैवाग्राहकत्वं साध्यते। येन रूपेण ज्ञानस्य ग्राह्यो विषयस्तस्य न सर्वदा संनिधानमस्तीति कृत्वा इति कथ नोक्तदोषप्रसङ्गः। शब्दस्य यथा सर्वदा सत्त्वं नास्ति तद्विस्तरभयान्नोच्यते॥

अपि च। यदि शब्दज्ञानमेवात्मा तदा तद्ग्रहणात्मकत्वात्तस्य रूपग्रहणं न स्यात्। नैतदस्ति। यतस्तदेव रूपग्राहकमिष्यत इति चेदत्राह। तदेवेत्यादि।

तदेव रूपं जानाति तदा किं न शृणोत्यपि।

तदेव शब्दज्ञानमेव यदि रूपं जानातीति मतं। तदा किं न शृणोत्यपि। तदा रूपग्रहणकाले किमिति न शृणोत्यपि। शब्दमपि किं न गृह्णाति। शब्दज्ञानत्वात्। अथ गृह्णात्येव। यदि संनिहितं स्यात्। केवलमसंनिधानात् न दोष इति। परस्योत्तरमाशङ्क्याह। शब्दस्येत्यादि।

---

1 Kādācitkatva = res hga yin-pa

2 = sadā a°

3 MS grāhakam jñānam (Virāma after m) — hdzin par byed pa çes pa ma yin par brjod-par-byao — I print according to the Tibetan, but I have little doubt that we must read *agrahakam jñ°* — See below l. 5

स तु तदपेक्षया कल्पनया व्यवस्थाप्यते। न तु तत्त्वतः। न पुनः परमार्थतः। एक एव स्वभाव उभयात्मकः कल्पनासमारोपित-व्यपदेशात्। [भिन्नरूपत्वात्] पुनरेक एव तथा नानाभिधानेन नैवाभिधीयते। उभयवास्तवरूपद्वयमेकस्य घटनीयं। तत्र कथंचिदपि न संगच्छते। रूपद्वयव्यतिभिन्नतया वस्तुनोऽपि द्वित्वप्रसङ्गात्। तस्माद्यथा वास्तवमेकस्य द्विरूपत्वं तन्न दृष्टान्तधर्मिण्यस्ति। यच्चास्ति काल्पनिकं तत्प्रकृतानुपयोगीति यत्किंचिदेतत्॥

इतोऽपि न पारमार्थिकोऽयं व्यपदेश इत्याह सत्त्वं रज इत्यादि।

सत्त्वं रजस्तमो वापि न पुत्रो न पिता यतः।

एतच्चावश्यं त्वयापि स्वीकर्तव्यं। सांख्यमते हि त्रिगुणात्मकं जगत्। सत्त्वं रजस्तमो वापीति समुदायः समुच्चयार्थः। इतो यस्मादेते गुणाः स्वस्वभावावस्थिताः प्रत्येकं समुदिता वा तस्माच्च पिता न पुत्रः परमार्थतः। सर्वदा गुणा एव केवलं सन्ति। व्यवस्थया पुत्राद्यवस्थायां ये सत्त्वरजस्तमोलक्षणा गुणा एव प्राक्तनस्वभावा अपि तेन [illegible] [illegible] एव। ते तत्कल्पितैव पिता पुत्रश्चाभिधीयते। [illegible]

तत्र इन्द्रियविभेदः । ततः काल्पनिक एवायं व्यवहारः ॥ यदि च व्यवहारकालेऽपि शब्दव्यवहारात्मकत्वेनैव तत् ज्ञानं तदा तत्स्वभावमनुभवन्तेन । न चोपलभ्यते । ततो न तद्व्यवहारात्मकमित्याह । शब्दव्यहारेत्यादि ।

शब्दव्यवहृतत्वं तु स्वभावस्तस्य नेष्यते ॥ ६५

शब्दव्यवहारेण युक्तः संसृष्टः । तु शब्दो विशेषाभिधाने । स्वभावस्तस्य व्यवहारकस्य ज्ञानस्य नेष्यते न प्रतीयते । अतस्तदा तस्य शब्दव्यवहारात्मता नास्तीति निश्चीयते ॥

स्यादेतत् । यदि नाम न प्रतीयते तथापि तदेव तत्[3] ॥
[...] कथं तर्हि व्यवहारक्षममित्याह । तदेवेत्यादि ।

तदेवान्येन रूपेण नटवत्सोऽप्यथास्थितः ।

तदेव शब्दज्ञानं । अन्येन रूपेण स्वभावेन व्यवहारात्मकेन रूपं करोतीति शेषः । कथमिव तदनुरूपता । नटवत् । यथा नाट्यसमये रङ्गभूमिगतो नटः । एक एव नानारूपेणावतरति । तथा भवतेऽपीति न दोषः । अत्राह । सोऽप्यास्थित इति । कश्चित् पूर्वस्वभावपरित्यागेन रूपान्तरमास्थित इति । न च पूर्वापरकालयोरेकस्वभाव एव नटो नाना-

रूपसंबन्धात् । अन्यथा तस्यापि रूपद्वयमेकदा चेति भाव[illegible] इति साध्यविकलो दृष्टान्तः ।

अथापि स्यात् । भावः स एव । स्वभावः पुनरस्यापरा[illegible] उत्पद्यते निरुध्यते च । ततो ऽयमदोष इत्यत्राह । [illegible] एवान्येत्यादि ।

स एवान्यस्वभावश्चेदपूर्वेयं तदेकता ॥ ६६

स एवात्मा नटो वा । अन्यस्वभावो ऽपरस्वभावः । [illegible]ष्यते । तदा ऽपूर्वेयं तदेकता । अपूर्वेयमदृष्टपूर्वेयं[illegible] तदेकता । तस्य भावस्यापरस्वभावोत्पत्तावप्येकता । [illegible]तता । तथा हि स एवेति तत्त्वमाख्यायते । पुनर[illegible] इति तस्यैवान्यत्वं । न चैतत्परस्परविरुद्धधर्मद्वयमेकस्य युक्तं । न हि भावो नामान्य एव स्वभावात् । येन तस्योत्पाद[illegible]धयोरपि भावस्य तौ न स्याताम् । नापि तदभिन्नस्य स्व[illegible] [illegible]त्पादनिरोधयोर्भावस्य तादवस्थ्यं युक्तमेकत्वा[illegible] [illegible] वा कस्यामिद्धिरिति भावः ॥

[illegible]त् । भवतीव प्रसक्तो यदि [illegible] [illegible] । किं [illegible] [illegible] [illegible]

तेन नोक्तदोषप्रसङ्गः । इत्याशयमाशङ्कयन्नाह । अन्यद्रूपमित्यादि ।

अन्यद्रूपमसत्यं चेन्निजं तद्रूपमुच्यतां ।

अन्यद्रूपं तद्विषयोपाधिकं स्फटिकोपलस्येव असत्यमस्वाभाविकं । इति चेद्यदि । तर्हि निजं तद्रूपमुच्यतां । निजं स्वाभाविकं । तस्यात्मनो रूपं तत्त्वं । उच्यतां । अस्त्येवान्यद्रूपं तस्य किं तत् । ज्ञानता चेत् ।

ज्ञानता चेत्ततः सर्वपुंसामैक्यं प्रसज्यते ॥ ६७

ज्ञानात्मतैव तस्य पूर्वापरकाला[100a]नुगामिनी । निजं रूपं किमन्यदस्त्य । [1]आपद्यते । वस्तुतो भेदे ऽपि विशेषाभावात् ॥

इत्य च पुनरिदमतिप्रसज्यत इत्याह चेतनेत्यादि ।

---

[1] There is no lacuna in Nep MS.—I have no information concerning the Math. MS.—Tib. has gzhan ni ci zhig brjod par bya dei gzugs kyis sna ma dan phyi ma dag tu gzugs gzhan dan bral ba ni yan gcel bzhin du bdi gcig pa yin no zhes gal te zer nao de ltar na skyes bu [illegible] gcig tu thal bar hgyur te de ltar na de ces pa ñid du thun mon-bai chos yin pas so dper na sna ma dan phyi mai dus kyi sgra dan gzugs kyi ces pa dag de i rnam pa tha dad pas tha dad pa yin na yan gcig yin pa de ltar na sems can kun te srog-chags kyi rgyud du ytogs pa rnams bdag gcig tu thal bar hgyur ba hthob par hgyur-la dnos po tha dad pa yan khyad par med par phyir ro = kim cet [illegible], tadrupena purva aparo anya rupa sambandhe pi sphatikavad yady eko 'stity ucyate, evam sarvapurusam aikyam prasajyate, evam jñanatvena tat sadharanyat, tadyatha purvaparakalayoh çabdarupajñanayor bhinnakaratvad bhinnayor api ekatvam eva tatha sarva [illegible] prani gata [illegible] ekatmata prasajyate, dpa [illegible]

चेतनाचेतने चैक्यं तयोर्येनास्तिता समा ।

यदि वावान्तरं[1] भेदनिबन्धनं विशेषमपास्य किं[2]चिदाकारकमाश्रित्यैकत्वमुच्यते । तदा चेतना पुरुषधर्मः । अचेतना प्रकृत्यादिधर्मः । चकारो दोषान्तरसमुच्चये । ते ऽप्येकमभिन्नं वस्तु स्यातां । कथं । तयोश्चेतनाचेतनयोर्येन कारणेन । अस्तिता समा । सापि भावानां निजं रूपं । समा द्वयोरपि तुल्या ॥

[3]ननु चात्रापि सादृश्यनिबन्धनमिष्यत एवैकत्वं वस्तुभेदे ऽपि । ततो ऽयमिष्टप्रसाधनाददोष इत्याह । विशेषश्चेत्यादि ।

विशेषश्च यदा मिथ्या कः सादृश्याश्रयस्तदा ॥ ६८

दूषणान्तरद्योतने चकारः । विशेषो भेदः । सर्वभावानामनियमेन यदा मिथ्या ऽसत्यं । निजमेव रूपं सत्यं । तदा कः सादृश्याश्रयः स्यात् । किमाश्रित्य[4] सादृश्यं व्यवस्थाप्यते । विशेषसद्भावे हि किंचिन्मात्रसाधर्म्येण सादृश्यं स्यात् । विशेषाभावे च तदेव तत्स्यान्न सदृशं । न हि गोगवययोर्गोर्विशेषमननुभवन् । न गवयो गोसदृशो भवेदपि तु गौरेव

[illegible]

स्यात्[1]। अतो विशेष एव सादृश्याश्रयः। स च यदा पारमार्थिको न भवति। तदा कः सादृश्यस्य समानाकारतायाः पुंसामन्यस्य वा आश्रयो निबन्धनं वा भवेत्। नैव कश्चिदित्यर्थः। अतो वस्तुत एवैकत्वमापतितं भवतो न सादृश्यकृत[2]। तत्कथं सिद्धसाधनाद्दोष इत्युच्यते॥

एवं कापिलजैमिनीयपरिकल्पितस्य चित्स्वभावस्यात्मनः सत्त्वमसिद्धं। उपनिषदादिपरिकल्पिते ऽपि यथासंभवं दूषणं यदिदमभिधेयमिति॥

सांप्रतमचेतनस्य नैयायिकादिपरिकल्पितस्यात्मनः सद्भावव्यवहारप्रतिषेधायाह। अचेतनस्येत्यादि।

अचेतनश्च नैवाहमाचैतन्यात्पटादिवत्।

चेतनस्तावदुक्तक्रमेणात्मा न युज्यते। अचेतनोऽपि न[3] वाहमात्मा युक्त इति चकारार्थः। कुतः। आचै[167a]तन्यात्। चैतन्याभावात्। न विद्यते चेतनाऽस्येत्यचेतनः। तस्य भाव आचैतन्य। उभयपदवृद्धिः। पारलौकिकादिवत्। तस्मात्। अचेतनत्वादित्यर्थः। कथमिव पटादिवत्। यथा पटवृक्षपर्वतादयश्चैतन्यविरहादात्मा न भवन्ति। तथाभिमतोऽपि[4]

1 So Ms.—According to the Tib. [illegible]

2 Hdra bas bras pa ni ma yin no

3 So Ms.—Sems med kyan bdag ma yin pa betan par cheu du [illegible] to [illegible] mi rigs so zhes pa ni [illegible] gi sgrai don te

4 de bzhin du mnon par lhaod pa kyan

कर्मकर्तृत्वादेरस्याभ्युपगमात्। अन्यथा न किं चित्प्रयोजनं तेन। न चाचेतनस्य तद्युक्तं। यथा पटादेः॥

यदि नाम स्वयमसावचेतनस्तथापि बुद्धिश्चेतना[1] चेतयते। तेनायमदोष इति पराभिप्रायं संभावयन्नाह। अथ ज्ञ इत्यादि।

अथ ज्ञश्चेतनायोगादज्ञो नष्टः प्रसज्यते॥ ६८

अथेति पृच्छायां। अथायमात्मा चेतनायोगाद्बुद्धिसमवाययात्। स्वयमचेतनोऽपि ज्ञो भवति। जानातीति ज्ञ इति कप्रत्ययान्तस्य रूपं[2]। एवमुपगम्यमानेऽज्ञो नष्टः प्रसज्यते। यदा तर्हि मदमूर्छावस्थायां चेतनानिवृत्तावयमात्माऽज्ञो न किं चिदपि जानाति। तदा नष्टः प्राक्तनचैतन्यसंबद्धस्वभावपरित्यागाद्विनष्टः प्रसज्यते॥

चैतन्यसंबन्धासंबन्धकालयोरेकस्वभावत्वान्नायं दोष इति परमाशङ्कयन्नाह। अथाविकृत इत्यादि।

अथाविकृत एवात्मा चैतन्येनास्य किं कृतं।

अथ चैतन्योत्पादनिरोधयोरविकृत एव। अनुत्पन्नानिरुद्धस्वभाव एवात्मा। यद्येवं तर्हि चैतन्येनास्य किं कृतं।

1 but Tib., second hand —blos sems kyis sems dan ldan par byed de
2 Pāṇ. 3. 1. 135

कर्मकर्तृत्वादेरस्याभ्युपगमात् । अन्यथा न किंचित्प्रयोजनं तेन । न चाचेतनस्य तद्युक्तं । यथा पटादेः ॥

यदि नाम स्वयमसावचेतनस्तथापि बुद्धेश्चेतना[1] चेतयते । तेनायमदोष इति पराभिप्रायं संभावयन्नाह । अथ ज्ञ इत्यादि ।

अथ ज्ञश्चेतनायोगादज्ञो नष्टः प्रसज्यते ॥ ६८

अथेति पृच्छायां । अथायमात्मा चेतनायोगाद्बुद्धिसमवायात् । स्वयमचेतनोऽपि ज्ञो भवति । जानातीति ज्ञ इति कप्रत्ययान्तस्य रूपं[2] । एवमुपगम्यमानेऽज्ञो नष्टः प्रसज्यते । यदा तर्हि मदमूर्छावस्थायां चेतनानिवृत्तावयमात्माऽज्ञो न किंचिदपि जानाति । तदा नष्टः प्राक्तनचैतन्यसंबद्धस्वभावपरित्यागाद्विनष्टः प्रसज्यते ॥

चैतन्यसंबन्धासंबन्धकालयोरेकस्वभावत्वान्नायं दोष इति परमाशङ्कयन्नाह । अथाविकृत इत्यादि ।

अथाविकृत एवात्मा चैतन्येनास्य किं कृतं ।

अथ चैतन्योत्पादनिरोधयोरविकृत एव । अनुत्पन्नानिरुद्धस्वभाव एवात्मा । यद्येवं तर्हि चैतन्येनास्य किं कृतं ।

---

1 *buddhis*, second hand —blo sems kyis sems dan ldan par byed de

2 *Pāṇ.* 3. 1. 135.

[illegible] । [illegible] न कि- [illegible] ।

[illegible] ।

व्योमवन्निष्क्रियस्यैवमाकाशस्यात्मता मता ॥ ७०

व्योम॰ इति । व्योमेति व्योमवत् आकाशस्येव । निष्क्रियस्य । निर्गता दूरीभूता क्रिया यस्य इति निष्क्रियः । तस्य सर्वप्रतीकाररहितस्याविकारिणो निश्चलतयाऽसंस्कृतस्य । यद्वा सर्वकर्मणि [107] गतिविरहस्य गमनादिक्रियाशून्यस्य वा आकाशस्य प्रत्यासन्नपर्यायेणात्मता [illegible] । एव सत्यात्मता आत्मस्वभावता व्यवस्थापिता ॥ एतच्च स्वमतेनोदाहरणम् । यथा हि स्वभावतया सर्वक्रियाशून्यं प्रज्ञप्तिमात्रमाकाशं तथात्मापीत्यर्थः । परमतेनापि वा । यथा च न कर्मकर्त्रादिरूपमाकाशमचेतनत्वादक्रियत्वाच्च । तथात्मापीति भावः ॥

इदानीं पुनरन्यथात्मप्रतिषेधबाधकं परमतेनोत्थापयन्नाह । न कर्मेत्यादि ।

न कर्मफलसंबन्धो युक्तश्चेदात्मना विना ।

यदि न कश्चिदेकः परलोकी स्यात् । तदा तेनात्मना

परलोकगामिना विनाऽन्तरेण कर्मफलसंबन्धोऽयुक्तः[1]। कर्म शुभाशुभं। फलं च तस्यैवेष्टानिष्टलक्षणं। तयोः संबन्धः। कर्मणः कृतस्य फलेन वा संबन्धः। येनैव कृतं कर्म तस्यैव तत्फलप्रतिलम्भो नान्यस्येति। न युक्तो न घटत इष्यते च परलोके कर्मफलसंबन्धः। तत्र च सौगतानामप्यविवादः[5]।

तथा च सूत्रं[2]। अनेनैव कृतं कर्म कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यति। न हि भिक्षवः कृतोपचितानि[3] कर्माणि पृथिवीधातौ विपच्यन्ते। नाब्धातौ। न तेजोधातौ। न वायुधातौ। उपात्तेष्वेव[4] स्कन्धधात्वायतनेष्विति विस्तरः।

उक्तं च।

न प्रणश्यन्ति कर्माणि कल्पकोटिशतैरपि।
सामग्रीं प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनां। इति॥

ततः कर्मफलसंबन्धोऽनिवारितो भवतामपि। तस्मादवश्यमङ्गीकर्तव्य आत्मा। अन्यथा सर्वमेतदसंगतं स्यात्॥

कथमसत्यात्मनि कर्मफलसंबन्धो घटत इत्याह। कृत्वेत्यादि।

---

1 gal te hjig rten pha-rol po hga yan med par hgyur na dei tshe bdag ... hjig rten pha rol tu hgro-ba yod pa ma yin zhin med na las hbras hbrel ... mi rigs so = *yadi na kaç cit paralokah syāt tadā sa âtmā paralokagāmī na* ... [*tad*] *abhāvāt karmaphalasambandho na yuktah syāt* —Observe that *ekah* (na ka... cid ekah) is not translated. The original reading was *yadi na kaçcid e...* *paralokagamī*, from the wrong reading *paralokī* follows the total alteration ... the sentence

2 See *Divyāvadāna*, p 54, and elsewhere

3 On the import of the word *upacita*, see *Madh vṛtti* 303, n 4

4 See ibidem 285, n 3

5 See *Divya* 504, 23, 582, 4, etc *Abhidh k.v*, Soc Asiat. fol 221

कर्म कृत्वा विनष्टे हि फलं कस्य भविष्यति ॥ ७१

हि यस्मात्[1] कर्म कृत्वा कर्मेत्याद्य शुभाशुभलक्षणं । विनष्टे निरुद्धे सति कर्मकर्तरि । फलं कस्य भविष्यति । आत्मनोऽसत्त्वे परलोकगामिनः कस्य चिदभावात् । येन चित्तक्षणेन कृतं कर्म तस्य क्षणिकतया [168a] तत्कर्मक्रियाकाले निवृत्तत्वात् । कृतस्य कर्मणः फलं सुगतौ दुर्गतौ वा सुखदुःखात्मकं कस्य भविष्यति । उत्पत्स्यते । नैव कस्य चित्स्यात् । परलोके च कृतकर्मण एव फलयोगिनो[2] ऽन्यस्य कस्य चिदुत्पादात् । इति कृतविप्रणाशो ऽकृताभ्यागमश्च स्यात्[3] ॥ उपलक्षणं चैतत् । स्मृतिप्रत्यभिज्ञानसंशयनिर्णयस्वयंनिहितप्रत्यनुमार्गणदृष्टार्थकुतूहलविरमणकार्यकारणभावतदधिगतप्रमाणबन्धमोक्षादयोऽपि न स्युः । चेद्यदि मतं तन्न युक्तमित्याह । द्वयोरित्यादि ।

द्वयोरप्यावयोः सिद्धे भिन्नाधारे क्रियाफले ।

द्वयोरप्यावयोः । आत्मवादिनो भवतो मम च नैरात्म्यवादिनः । सिद्धे निश्चिते । के सिद्धे आह । भिन्नाधारे क्रियाफले । कर्मक्रिया अस्मिन् भवे । तस्याः फलं परलोके । ते भिन्नाधारे । नानाधिकरणे सिद्धे । तथा हि । न येनैव शरीरेण तस्मिन्

---

[1] nu sgras ni gan gi phyir

[2] hbras bu dan ldan pa

[3] byas pa chud za źiṅ ma byas pa dan hphrad par hgyur—See Syādvāda-mañjari, § 18 (p. 151). Sarvadarśana 23, 13 (though his translation of this passage and my own translation are wrong)

जन्मनि कर्म करोति तेनैव प्रेत्य फलमुपभुङ्क्ते। अतोऽन्यदेव कर्मकर्तृ तदन्यच्च फलोपभोक्तृ। अतो भिन्नाधारे क्रियाद्वे भवतः। अत्र चाविप्रतिपत्तिरावयोः॥

स्यादेतदात्मव्यापारमन्तरेण ते एव कर्तृत्वोपभोक्तृत्वे न स्यातामित्यत्राह।

निर्व्यापारश्च तत्रात्मेत्यत्र वादो वृथा ननु॥ ७२

निर्व्यापारो व्यापाररहितः। तत्र तयोः कर्मक्रियाफलोपभोगयोरात्मा निःक्रियत्वादचेतनत्वात्। नित्यत्वाच्च क्वचिदपि क्रियायां समर्थः॥ यदप्युक्तं।

ज्ञानमात्रादिसंबन्धः कर्तृत्वं तस्य भण्यते।
सुखदुःखादिसंवित्तिसमवायस्तु भोक्तृता॥ इति।

तदपि पूर्वापरकालयोरविचलितस्वभावस्याक्रमेण न संगच्छते॥ इति हेतोरत्रात्मनि निर्व्यापारे वादो विवादो वृथा निष्फलो। यदर्थममावङ्गीकृतस्तत्र तस्यानुपयोगित्वात्॥ नन्विति परसंबोधने॥

ननु यद्यात्मा न भवेत्कथं तर्हि कृतविप्रणाशादिदोषो न स्यात्। ततो [न][1] वृथा तद्वाद इत्याह। हेतु[107b]मानित्यादि।

हेतुमान् फलयोगीति दृश्यते नैष संभवः।

---

[1] d. l ar b[illegible] r z rtag pa don med pa ms yin no zl e ra

यो हेतुमान् कर्मणा युक्तः स एव फलयोगी फलसंबद्धः । इत्येवमेष संभवो न दृश्यते नोपलभ्यते । यस्मादन्य एव मृतो लोके जायते अन्य एव हि[1] । ततो हेतुमतः फलयोगो न दृश्यते ॥

एतत्तर्हि कथं नीयते यदुक्तं । अनेनैव कृतं कर्म कोऽन्यः प्रत्यनुभविष्यतीति[2] । अत्राह । संतानस्येत्यादि ।

संतानस्यैक्यमाश्रित्य कर्ता भोक्तेति देशितं ॥ ७३

संतानस्योत्तरोत्तरानेकक्षणपरंपरालक्षणस्य कार्यकारणभावेन प्रवर्तमानस्य । ऐक्यमाश्रित्य[3] । अनेकेष्वेकत्व[4] लोकाध्यवसायवशादवरोपितमेव[5] निमित्तीकृत्य कर्ता भोक्तेति देशितं । य एव कर्मणः कर्ता स एव तत्फलस्योपभोक्ता च । इत्येतद्देशितमेऽपि नेयाभिप्रायवशात् भगवता प्रकाशितं । अन्यथा कर्मफलोच्छेदं मन्येत जनः । न तु तावता उभयलोकानुगामिनः सत्त्वमाख्यातं ॥ अत एव च तत्रैवोक्तं । उपात्तेष्वेव स्कन्धधात्वायतनेषु विपच्यन्त इति[6] । तथा चेतना कर्म चेतयित्वा कर्मेति वचनाच्च[7] । तदुक्तं ।

---

[1] So Ms. See above, VIII. 98.

[2] See above, 468.6.

[3] Ms. āśritya.

[4] One of the aspects of the avidyā, *piṇḍasaṃjñā*, *ekasaṃjñā*, etc.

[5] Ms. °vaśād avaropitam.—Possibly *āropitam*.

[6] See above, 468.9.

[7] See above ad V. 6, also *Madh. vṛtti* ad XVII. 2.—de bzhin du sems pa las dang bsam pas bsams pai las yin no zhes gsungs pas so (?)

कर्मजं लोकवैचित्र्यं चेतना तत्कृतं च तत् ।
चेतना मानसं कर्म तज्जे वाक्कायकर्मणी । इति[1] ।

अन्यत्राप्युक्तं ।

सत्त्वलोकमथ भाजनलोकं
चित्तमेव रचयत्यतिचित्रं ।
कर्मजं हि जगदुक्तमशेषं
कर्म चित्तमवधूय न चास्ति । इति[2] ॥

तस्मान्न चित्तविनिर्मुक्तमन्यत्कर्मास्ति । [3]तच्च कुशलाकुशलं चित्तमुत्पाद्य निरुध्यमानं स्वोपादेयचित्तक्षणे कुशलाकुशलादिसंस्कारविशेषवासनामादधाति[4] । तदपि तदाहितवासनमुत्तरोत्तरतदभिसंस्कृतक्षणपरंपराविच्छेदतः[5] संतानप्रवर्तमानं[5] परिणतिविशेषमुपगच्छत्[6] कर्मविशेषानुरूपं तथावि सुखादिस्वभावं चित्तात्मकमेव फलमभिनिर्वर्तयति परलोके[5]

1 Quoted *Abhidh k v*, Soc As, fol 337 b (chapter IV, initio) —*las las hjig rten sna tshogs skye las ni sems pa dan des byas*

2 Quoted *Pañcakramat*, p 40, and also *Madh vrtti*

3 de yan dge ba yan mi dge bai sems skyes nas hgags pa na ran gi ñe bar len pa las byun bai sems kyi skad cig la dge ba dan mi dge ba-la sogs par hdu byed-pai bag chags hjog go de yan des gzhag pai bag chags gzhan dan gzhan des mnon-par hdu byas pai skad-cig ma gzhan dan gzhan rgyun mi chad pas hjug pa na yons su gyur-pai khyad-par ñe bar skyeo las kyi khyad par dan rjes-su mthun pa de lta buo (?) rnam-pa bde ba-la sogs pai ran bzhin gyi sems kyi bdag ñid kyi hbras bu hjig rten pha rol tu skyed par byed do zhes brjod do

4 viçesa, not translated—vi from a second hand, çesa in margin

5 According to the Tibetan °kṣanaparamparāsamtanavicchedataḥ pra°

6 According to the Tibetan upajāyate

[1] तद्यथा चितिबीजादयः परस्परोपसर्पणप्रत्ययविशेषात्समधिगतातिशयतया प्रथमक्षणो[169a]पनिपातिनः स्वोपादेयभूतद्वितीयक्षणकलापे कार्योत्पादानुगुणविशेषोत्पादनद्वारेण तदुत्तरोत्तरतारतम्यमुपजनयन्तः संततिपरिणामविशेषादन्त्यक्षणलक्षणं प्रकर्षपर्यन्तमासादयन्तो बीजानुरूपशालिकोद्रवाङ्कुरमुत्पादयन्ति ॥ यथा च लाक्षारसपरिभावितं मातुलुङ्गादिबीजमुप्तं तत्संस्कारपरंपराप्रवृत्तेस्तत्पुष्पादिषु रक्ततामुत्पादयति । न च तत्र कश्चित्पूर्वापरकालयोरेकोऽनुगामी समस्ति । तच्च कुशलाकुशलं समानस्यापि[2] कल्पनोपस्थापितत्वात् । नोपन्यासो युक्तः । तदुक्तं ।

यस्मिन्नेव हि संतान आहिता कर्मवासना ।
फलं तत्रैव बध्नाति कर्पासे रक्तता यथा ॥ इति ॥[3]

तस्माद्यथा बीजादिष्वात्मानमन्तरेणापि प्रतिनियमेन कार्यं तदुत्पत्तिश्च क्रमेण भवति । तथा प्रकृतेऽपि परलोकगामिनमेकं विनापि कार्यकारणभावस्य नियामकत्वात्प्रतिनियतमेव फलं । क्लेशकर्माभिसंस्कृतस्य सतानस्याविच्छेदेन प्रवर्तनात्परलोके फल-

---

1 dper na don sa dan sa bon la sogs pa phan tshun tshogs pai rkyen gyi khyad par las thob pai khyad par du gyur pa skad cig ma dan po las bsed pa-la ran gi ñe bar-len pa [r bya] bas byun bgyur pa skad cig ma gñis par gyur-pai tshogs pa la hbras bu bskyed pai rjes su mthun pai khyad par skyed par gyur nas phyi ma phyi ma khyad par du hbyun bai rgyud yons-su gyur pai khyad par las mthar skad-cig mai mtshan ñid phul tu byun [ ] thob bo sa bon skyed par byed do

2 So Ms —dge ba dan mi dge ba dan mtshuns pa hi yin rnam par rtogs pas gzhag pai phyir ñe bar dgod pa mi rigs so

3 See *Sarvadarçana*, p 25, and references Mu 'on, 1902, p 43

प्रतिलम्भोऽभिधीयते ॥ इति नाकृताभ्यागमो न कृतविप्रणाशबाधकं। ततो नात्मानमन्तरेण कर्मफलसंबन्धो न युज्यते।

यथा च सत्येवात्मनि स न घटते। तथा समुच्चयमुखमतिविस्तरं स्यादिति नेह प्रतन्यते ॥

आह च।

नात्मास्ति स्कन्धमात्रं तु क्लेशकर्माभिसंस्कृतं।
अन्तराभवसंतत्या कुक्षिमेति प्रदीपवत् ॥ इति।

[1]पुद्गलतद्वादिभिस्तत्त्वान्यत्वप्रतिषेधपक्षाभ्युपगमात्स्वयमेव वस्तुत्वं प्रतिषिद्धं। वस्तुनो हि तत्त्वान्यत्वप्रकारानतिक्रमात्। परस्परपरिहारवतोरेकप्रतिषेधापरविधिनान्तरीयकत्वात्॥ भारभारादि[2]सूत्रमपि [169b] समर्थितमचार्यं। तस्मादाभिप्रायिको भगवतो देशनामजानद्भिः परिकल्पितोऽसौ न वस्तु सन्। वस्तुत्वाभ्युपगमे[3] नान्यत्वमित्यात्मनो निराकरणेनैव निरस्त इति न पुनर्विशेषेण प्रतिषेधितः ॥

उक्तं चैतद्भगवता। इति हि भिक्षवोऽस्ति कर्म। फलं। कारकस्तु नोपलभ्यते य इमान् स्कन्धान् विप्रजहाति अन्यांश्च स्कन्धानुपादत्ते। अन्यत्र धर्मसंकेतात्। अत्रायं धर्मसंकेतो यदस्मिन् सति इदं भवत्यस्योत्पादादिदमुत्पद्यत इति।

यथा निरात्मानश्च सर्वे धर्माः कर्मफलसंबन्धाविरोधश्च[1]। निःस्वभावता च। यथा दृष्टसर्वधर्माविरोधश्च। तथा पितापुत्रसमागमे देशित। तदुक्तं[2]। भगवानाह। एवमेव महाराज बालोऽश्रुतवान् पृथग्जनश्चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानीयान्यभिनिविशते। सोऽभिनिविष्टः समनुनीयते। समनुनीतः संरज्यते। संरक्तो रागजं कर्माभिसंस्करोति[3]। त्रिविधं कायेन। चतुर्विधं वाचा। [त्रिविधं मनसा][4]। तच्च कर्माभिसंस्कृतमादित एव क्षीणं निरुद्धं विगतं[5] विपरिणतं। न पूर्वां दिशं निश्रित्य[6] तिष्ठति। न दक्षिणां। न पश्चिमां। नोत्तरां। नोर्ध्वं। नाधः। नानुविदिशं। नेह। न तिर्यक्। नोभयमन्तरा। तत्पुनः कालान्तरेण मरणकालसमये प्रत्युपस्थिते। जीवितेन्द्रियनिरोधे आयुषः परिक्षयात्। तत्सभागस्य कर्मणः क्षीणत्वात्। चरमविज्ञानस्य निरुध्यमानस्य[7] मनस आरम्बणीभवति। तद्यथापि नाम [170b] प्रतिबुद्धस्य जनपदकल्याणी[8]। इति हि महाराज चरमविज्ञानेनाधिपतिना।

---

[1] MS °sambandhavirodha—Tib. [illegible]

[2] Quoted Çikṣas. 250 10—Comp. [illegible] 257 [illegible]
[illegible] see Madh. vṛtti [illegible]

[3] The Tib. adds [illegible]

[4] Neither in our MS. nor in the Tib. translation; [illegible] Çiksa.

[5] [illegible]

[6] [illegible]

[7] [illegible]

[8] Neither [illegible] our MS. nor the Tib. [illegible]
[illegible] See Çiksa. [illegible]

तेन च कर्मारम्बणेन औपपत्त्यंशिकं[1] दयप्रत्ययं प्रथमं विज्ञानमुत्पद्यते। यदि [वा] नारकेषु। यदि वा तिर्यग्योनौ। यदि वा यमलोके। यदि वा आसुरकाये। यदि वा मनुष्येषु। यदि वा देवेषु। तस्य च प्रथमविज्ञानस्यौपपत्त्यंशिकस्य समनन्तरनिरुद्धस्यानन्तरं सभागा[2] चित्तसंततिः प्रतिवर्तते[3] यत्र विपाकस्य प्रतिसंविदा[4] प्रज्ञायते[5]। तत्र यश्चरमविज्ञानस्य निरोधस्तत्र च्युतिरिति संख्या भवति। यः प्रथमविज्ञानस्य प्रादुर्भावस्तत्रोपपत्तिरिति। इति महाराज न कश्चिद्धर्मोऽस्माल्लोकात्परलोकं गच्छति। च्युत्युपपत्ती प्रज्ञायेते। तच्च[6] महाराज चरमविज्ञानमुत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति। निरुध्यमानं न क्व चिद्गच्छति। कर्माप्युत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति। निरुध्यमानं न क्व चिद्गच्छति।[7] [प्रथमविज्ञानमप्युत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति। निरुध्यमानं न क्व चिद्ग[ ]। तत्कस्य हेतोः। स्वभावविरहितत्वात्। चरमविज्ञा[नं] [चरमवि]ज्ञानेन शून्यं। कर्म कर्मणा शून्यं। प्रथमविज्ञानं [प्रथमविज्ञा]नेन शून्यं। च्युतिश्च्युत्या शून्या। उपपत्तिरुपपत्त्या

[illegible]

शून्या । धर्मेण [illegible] प्रज्ञाप्यते । [illegible] ग्रन्थि-
संबन्धा । न तत्र कश्चित्कर्ता न भोक्ता । [illegible]
दिति विस्तरः ॥ [illegible]
योगं [illegible]मिति ॥

[illegible] । पुनरपर[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] इति । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

तन्नामरूपप्रत्ययं षडायतनमुच्यते। षड्भ्य आयतनेभ्यः ष- स्पर्शकायाः प्रवर्तन्ते। अथ षडायतनप्रत्ययः स्पर्श इत्युच्यते यज्जातीयः स्पर्शो भवति तज्जातीया वेदना प्रवर्तते। इ- स्पर्शप्रत्यया वेदनेत्युच्यते। यस्तां वेदयति। विशेषेणास्वादयति अभिनन्दयति। अध्यवस्यति। अधितिष्ठति। सा वेदनाप्रत्यय तृष्णेत्युच्यते। आस्वदना। अभिनन्दना। अध्यवसायस्थान आत्मप्रिय[रूप]सातरूपैर्वियोगो मा भवत्विति[1]। अपरित्याग भूयो भूयश्च प्रार्थना इदं तृष्णाप्रत्ययमुपादानमित्युच्यते। एव प्रार्थयमानः पुनर्भवजनक कर्म समुत्थापयति। कायेन वाचा मनसा। स उपादानप्रत्ययो भव इत्युच्यते। तत्कर्मनिर्जातानां [2][पञ्च]स्कन्धानामभिनिर्वृत्तिर्या सा भवप्रत्यया जातिरित्युच्यते। या जात्यभिनिर्वृत्तानां स्कन्धानामुप[चय]परिपाकाद्विनाशो[3] भवति। तदिदं जातिप्रत्यय जरामरणमित्युच्यते। पेयालं। तत्र विज्ञानं बीजस्वभावत्वेन हेतुः[4]। कर्म क्षेत्रस्वभावत्वेन हेतुः। अविद्या तृष्णा च क्लेशस्वभावत्वेन हेतुः। कर्मक्लेशा विज्ञानबीजं संजनयन्ति। तत्र कर्म विज्ञानबीजस्य क्षेत्रकार्यं करोति। तृष्णा विज्ञानबीजं स्नेहयति। अविद्या विज्ञानबीजमवकिरति। [अ]- सतामेषां प्रत्ययानां विज्ञानबीजस्याभिनिर्वृत्ति[र्न] भवति। तत्र

---

1 Çiksās has . adhyavasānam mā me priyarūpaçātarūpair viyogo bhavatv iti — Tib has myon ba, mnon par dga, lhag par zhen nas bdag-pa las bdag sdug no-bo dan bden pai no bo dan hbral bar

2 pañca = lna

3 According to Tib. °pākavināço bhavati = yons su smin pa dan hjig par hgyur ba.

4 rgyu byed do

naddhati, Fasc 1-7 @ /10/ each
pradipa, Fasc 1-7 @ /10/ each
dutika, Fasc 1 @ /10/ each
Kusumāñjali Prakarana Vol I, Fasc 2-6 Vol. II, Fasc
/10/ each
wati, Fasc 1-4 @ 2/
Parvan, Fasc 1-5 @ /10/ each
Paingalam, Fasc 1-7 @ /10/ each
rāj Rasa, Part II, Fasc 1 5 @ /10/ each
tto (English) Part II Fasc 1 @ 1/- each
Lakṣaṇam, Fasc 1 @ 1/8/ each
ra Smṛti, Vol I, Fasc 1 8 Vol II, Fasc 1-6; Vol III, Fasc
@ /10/ each
ara, Institutes of (English @ 1/- each
dhacintāmani (English) Fasc 1-3 @ 1/4/ each
arsana Samuccaya, Fasc 1, @ /10/ each
n Vēda Samhita Vols I, Fasc 5-10, II, 1-6; III, 1-7
1-6, V, 1-8, @ /10/ each
hya Sūtra Vṛtti, Fasc 1-4 @ /10/ each
(English) Fasc 1-3 @ 1/- each
Ditto
kara Vojaya, Fasc 2 3 @ /10/ each
ddha Kriyā Kaumudī Fasc 1-6 @ /10/ each
uta Sutra Latyayan, Fasc 1-9 @ /10/ each
Asbalayana, Fasc 1-11 @ /10/ each
" " , (Eng) Fasc 1 @ 1/- each
cruta Samhita, (Eng) Fasc 1-4 @ /10/ each
ddha Kaumudī, Fasc 3 25 @ /10/ each
aittreya Brahmana, Fasc 1 3 @ /10/ each
Pratisakhya, Fasc 22-45 @ /10/ each
" Taittirīya Samhita, Fasc 1-19 @ /10/ each
andya Brahmana, Fasc 1-6 @ 1/4/
antra Vārtika (English) Fasc 1 9, Vol II, Fasc 2-10, Vol
Tattva Cintamani, Vol I, Fasc 1 Vol V, Fasc 1-6, Part IV, Vol II
III, Fasc 1-2, Vol IV, Fasc 1 @ /10/ each
Fasc 1-12 @ /10/ each
Tattvārthādhigama Sutram, Fasc 1-8 @ /10/
Trikānda Mandanam, Fasc 1 3 @ /10/
Tul'si Satsai, Fasc 1 5 @ /10/
Upamita bhava prapañca kathā, Fasc 1 9 @ /10/ each
Uvasagadasao, (Text and English) Fasc 1-6 @ 1/-
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10
Varṣa Kriyā Kaumudi, Fasc 1-6 @ /10/
*Vayu Purana Vol I Fasc 2-6 Vol II, Fasc 1-7, @ /10, each
Vidhāna Pārijata, Fasc 1-8 @ /10/
Vivadaratnakara, Fasc 1-7 @ /10/ each
Vṛhat Svayambhu Purana Fasc 1-6 @ /10/
*Yoga Aphorisms of Patanjali, Fasc 2 5 @ /10/ each

Tibetan Series

Pag Sam Thi S'in, Fasc 1-4 @ 1/ each
Sher Phyin, Vol I, Fasc 1-5, Vol II, Fasc 1-3; Vol III, Fasc 1-6
@ 1/ each
Rtogs brjod dpag Akhri S'in (Tib & Sans Avadana Kalpalata) Vol I,
Fasc 1-6; Vol II Fasc 1-5 @ 1/ each

Arabic and Persian Series

*Alamgirnamah with Index, (Text) Fasc 1-13 @ /10/ each
Al-Muqaddasi (English) Vol I Fasc 1-3 @ 1/
Āin i Akbari, Fasc 1-22 @ 1/8/ each
Ditto (English) Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5 Vol III,
Fasc 1 5, @ 2/- each
Akbarnamah, with Index, Fasc 1-37 @ 1 8/ each
Ditto English Vol I, Fasc 1-8, Vol II Fasc 1-3 @ 1 4/ each
Arabic Bibliography, by Dr A Sprenger @ /10/
*Badshahnamah with Index, Fasc 1-19 @ /10 each
Conquest of Syria Fasc 1 9 @ /10/ each

Prices as printed down the right-hand column (Rs, annas):

Rs 4 0
4 6
0 10
5 0
5 0
3 2
4 0
3 2
1 0
1 8
12 8
1 0
3 12
0 10
20 10
2 8
3 0
1 4
3 12
5 10
6 14
1 0
2 8
14 6
1 14
15 0
11 14
7 8
23 12
1 14
1 14
3 2
5 10
6 0
0 10
3 12
7 8
5 0
4 6
3 12
2 8
4 0
14 0
11 0

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR. BERNARD QUARITCH, 11, *Grafton Street, New Bond Street, London,* [illegible]
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, *Leipzig, Germany.*

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—[illegible] of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series

	Rs.	As.
[illegible] Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	[illegible]
[illegible] Brahmana, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible], Fasc. I	[illegible]	[illegible]
*[illegible], Fasc. 3-5 @ /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible] Purana, Fasc. I, @ /10/	[illegible]	[illegible]
[illegible], Fasc. 1-6 @ /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible], Fasc. I	[illegible]	[illegible]
[illegible], Fasc. 1-5 @ /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible] (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-[illegible]; Vol. II, [illegible] each	[illegible]	[illegible]
[illegible], Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible], Fasc. 1-[illegible], Vol. II, Fasc. 1-4 @ /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible], Vol. I, Fasc. 1-[illegible]; Vol. II, Fasc. 1, @ /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible] /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible] /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] /10/ each	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible] /10/ each	[illegible]	[illegible]

[illegible]

कर्मणां नैवं भवति। अहं विज्ञान[बीजस्य] क्षेत्रकार्यं करोमि। तृष्णाया अपि नैवं भवति। अहं विज्ञानबीजं स्नेहयामि। अविद्या[या] अपि नैवं भवति। अहं विज्ञानबीजमवकिरामीति। विज्ञान[171b]बीजस्यापि नैवं भवति। अहमेभिः प्रत्ययैर्जनितमिति। अपि तु विज्ञानबीजं कर्मक्षेत्रप्रतिष्ठितं। तृष्णास्नेहाभिष्यन्दितं। अविद्यावकीर्णं विरोहति। नामरूपाङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति[1]। स च नामरूपाङ्कुरो न स्वयंकृतो न परकृतो नोभयकृतो नेश्वरनिर्मितो न कालपरिणामितो न चैककारणाधीनो[2] नाप्यहेतुसमुत्पन्नः। अथ च मातापितृसंयोगादृतुसमवायादन्येषां च प्रत्ययानां समवायादास्वादनानुप्रबद्धं विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्या मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति। अस्वामिकेषु धर्मेष्वममेष्वपरिग्रहेष्वप्रत्यर्थिकेष्वाकाशसमेषु मायालक्षणस्वभावेषु। हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात्। पेयालं[4]। न तत्र कश्चिद्धर्मोऽस्माल्लोकात्परलोकं संक्रामति। अस्ति च कर्मफलमस्ति च[5] विज्ञा-

---

1 Çiks. has vijñānabīje pratiṣṭhito °abhiṣyandito 'vidyāvakīrṇa tatra tatrotpattyā [illegible] prati]saṃdhau mātuḥ kukṣau virohati nāma[illegible]. These readings are supported by our Tibetan translation except as concerns the reading [illegible] (correct [illegible]).

2 So MS. and Çiks.—Tib. has [illegible] bzhin-las ma byung [illegible] pa la rag las pa ma yin—na svabhāvat[illegible] [illegible] kāraṇādhīnaḥ.

3 [illegible] is wanting in Tib.

4 Supply the omitted passage from Çiks. 22[illegible].

5 Çiks. [illegible] karmaphalaprativijñaptiḥ [illegible] Tib. translation [illegible] [illegible]

न्निर्हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् । पेयालं[1] । यथाग्निरुपादानवैकल्यान्न ज्वलति[2] । उपादानावैकल्याच्च ज्वलति । एवमेव कर्मक्लेशजनितं विज्ञानबीजं तत्र तत्रोपपत्त्यायतनप्रतिसंधौ मातुः कुक्षौ नामरूपाङ्कुरमभिनिर्वर्तयति । अस्वामिकेषु धर्मेष्वममेष्वपरिग्रहेष्वप्रत्यर्थिकेषु । [आकाशसमेषु] । मायालक्षणस्वभावेषु हेतुप्रत्ययानामवैकल्यात् ॥ एवमाध्यात्मिकस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः[3] ॥

तत्राध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः[4] कारणैर्द्रष्टव्यः । कतमैः पञ्चभिः । न शाश्वततः । नोच्छेदतः । न संक्रान्तितः । परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । तत्सदृशानुप्रबन्धतश्चेति[5] । कथं न शाश्वततः । यस्मादन्ये मारणान्तिकाः[6] स्कन्धाः । अन्य औपपत्त्यंशिकाः[7] स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति[8] । न तु य एव मारणान्तिकाः स्कन्धास्त एव औपपत्त्यंशिकाः प्रादुर्भवन्ति । अतो न शाश्वततः ॥ कथं नोच्छेदतः । [17. a] न च पूर्वनिरुद्धेषु[9] मारणान्तिकेषु स्कन्धेषु औपपत्त्यंशिकाः

1 *Çikṣā* omits this mention

2 This first clause wanting in our MS., the second in *Çikṣās*

3 This clause wanting in *Çikṣās*

4 So MS and *Çikṣās* — The correct reading is *pañcabhir ākārair* (rnam-pa lnar)

5 de dan ḥdra bar rgyud-du o

6 tha ma ḥchi ba phun po

7 skye bar char gtogs pa

8 *prādurbhavanti* omitted by Tib. translator and by *Çikṣā* which adds api tu māraṇāntikāḥ skandhā nirudhyamānā aupapattyaṃśikāḥ skandhāś ca prādurbhavanti—But see below.

9 *pūrva* (*nirud*...) wanting in *Çikṣās*

स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । नाप्यनिरुद्धेषु । अपि तु मारणान्तिकाः स्कन्धा निरुध्यन्ते । तस्मिन्नेव च समय औपपत्त्यंशिकाः स्कन्धाः प्रादुर्भवन्ति । तुलादण्डोन्नामावनामवत् । अतो नोच्छेदतः ॥ कथं न संक्रान्तितः । विसदृशात्सत्त्वनिकायादिसभागाः[1] स्कन्धा जात्यन्तरेऽभिनिर्वर्तन्ते । अतो न संक्रान्तितः ॥ कथं परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः । परीत्तं कर्म क्रियते । विपुलफलविपाकोऽनुभूयते । अतः परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः ॥ कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः । यथावेदनीयं कर्म क्रियते । तथावेदनीयो विपाकोऽनुभूयते । अतस्तत्सदृशानुप्रबन्धतः ॥ एवमाध्यात्मिकः प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिर्द्रष्टव्य इति विस्तरः ॥

तदेवमात्मादिविरहेऽपि कर्मफलसंबन्धोऽविकलः सूत्रेषु भगवता स्वयमुपदर्शित[2] इत्युपदर्शितं[3] भवति । इति नैकस्योभया[4]नुयायिनोऽभावेऽपि किं चिद्विरुध्यत इति ।

यदि कथं चिदपि नास्त्येवात्मा कथं तर्हि ।

आत्मा हि आत्मनो नाथः को नु नाथः परो भवेत् ।
आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः ॥

[1] MS has [illegible] and [illegible] MS [illegible] the Tibetan translators [illegible] — Prof. Bendall prefers [illegible]
The meaning is that a man can [illegible]
[2] [illegible]
[3] [illegible]
[4] [illegible]

इति भगवतोक्तम् । चित्तमात्म[illegible] तथा [illegible]भिहितम् । अन्यत्र तु ।

चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहम् ॥[1]

इति चित्तस्य दमनाभिधानात् । [illegible] नेयार्थतया [illegible] चित्तमात्रमिति प्रकाशितम् । न तु परमार्थतः । एतेन [illegible] मार्थं [illegible] ।

पुद्गलः सन्ततिः स्कन्धाः प्रत्यया अणवस्तथा[2] ।
प्रधानमीश्वरः कर्ता चित्तमात्रं विकल्प्यते ॥

इति । तदपि व्याख्यातं[3] भवति यतस्तदपि चान्यत्र पुद्गलाद्यभि [172b] निवेशबाधनाय वचनं । न तु तावता चित्तस्य परमार्थसत्त्वमुक्तं । एवमन्यत्रापि स्कन्धादिष्वात्मदेशना नेयार्था । अतश्चित्तमपि वस्तुतो नाहंप्रत्ययस्य विषयः ॥

भवतु वा चित्तं परमार्थसत् । तथापि न वस्तुतस्तदहंकारगोचर इत्युपदर्शयन्नाह । अतीतेत्यादि ।

अतीतानागतं चित्तं नाहं तद्धि न विद्यते ।

त्रिधा हि चित्तं संभवति । परिकल्प्यमुपादाय । अतीत-

---

[1] gzhan du bdzin-pai, °*ātma*° not translated —This last text (*citta-damanam*), by which it is established that by *ātman* the only thought is meant, has been said in order of cutting the wronger view of those who search elsewhere for an ātman

[2] According to the Tib *pratyaya hetavas tatha* (rkyen dan rgyu dan de bzhin du)

[3] vyākhyāta = bsgrubs pa = siddha

सनातन प्रत्युत्पन्न [illegible]
[illegible]
न विषते [illegible]
निकृष्टं विमल [illegible]
प्रत्युत्पन्न नहि विवाद [illegible]

अर्थोत्पन्नमहं [illegible]

यथोत्पन्न [illegible]

[illegible]

कदलीस्तम्भवत् । अहमपि अहंप्रत्ययस्य विषयोऽपि । असद्भूतोऽवस्तुभूतः । वन्ध्यातनयवत् । न कश्चिद्विषयोऽस्यास्तीति भावः । कथं मृग्यमाणो विचारतः । निरूपणत ॥

पुनरन्यद्बाधकमात्मप्रतिषेधे प्रसञ्जयन्नाह । यदीत्यादि ।

यदि सत्त्वो न विद्येत कस्योपरि कृपेति चेत् ।

यदि सर्व[173a]थैव सत्त्व आत्मा पुद्गलो वा विचार्यमाणो न विद्येत । न स्यात् । तदा कस्योपरि कृपा करुणा बोधिसत्त्वानां भवेत् । सत्त्वमन्तरेण किमालम्ब्य प्रवर्तेत । करुणा च सम्यक्सम्बोधिसाधनं । तत्पूर्वकमेव संभारनिदानेषु दानादिषु प्रवर्तनात् । अतः करुणापुरःसराः सर्वबुद्धधर्माः प्रवर्तन्ते ।

तथा चोक्तमार्यधर्मसंगीतौ[1] । अथ खल्वार्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत् । [2]न भगवन् बोधिसत्त्वेनातिबहुषु धर्मेषु शिक्षितव्यं । एक एव हि धर्मो बोधिसत्त्वेन स्वाराधितः[3] कर्तव्यः सुप्रतिविद्धः[4] । तस्य करतलगताः सर्वबुद्धधर्मा भवन्ति[5] । तद्यथा येन राज्ञश्चक्रवर्तिनश्चक्रं

1 See Çikṣā 286. 7.

2 This clause is twice repeated in Tib.: bcom ldan ḥdas byaṅ chub sems dpas chos maṅ po rnams la bslab par mi bgyio. bcom ldan ḥdas byaṅ chub sems dpas chos gcig tu maṅ po bslab par mi bgyao.

3 = rab tu gzuṅ = sugṛhītaḥ.

4 = rab tu rtogs pa = supratividdha (Çikṣā.)—Our MS. [illegible]

5 Çikṣā [illegible] mahākaruṇā [illegible] dharmaḥ [illegible]

गच्छति । तेन सर्वबलकायो गच्छति । एवमेव भगवन् येन बोधिसत्त्वस्य महाकरुणा गच्छति । तेन सर्वे बुद्धधर्मा गच्छन्ति[1] ॥ तद्यथा भगवन् जीवितेन्द्रिये सत्यन्येषामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्भवति[2] । एवमेव भगवन् महाकरुणायां सत्यां बोधिकारकाणां[3] धर्माणां प्रवृत्तिर्भवतीति ॥

आर्यगयाशीर्षे चोक्तं । किमारम्भा[4] मञ्जुश्रीर्बोधिसत्त्वानां चर्या । किमधिष्ठाना[5] । मञ्जुश्रीराह । महाकरुणारम्भा देवपुत्र बोधिसत्त्वानां चर्या सत्त्वाधिष्ठानेति विस्तरः ॥

तस्मादवश्यं प्रथमतः सत्त्वालम्बना करुणाभ्युपगन्तव्या दुःखितसत्त्वाधिष्ठानेन समुत्पत्तेः । सत्त्वाभावे च सा न स्यात् । इति[6] चेत् । एवं मन्यसे यदि । तदा नैतदवश्यमित्याह कार्यार्थमित्यादि ।

कार्यार्थमभ्युपेतेन यो मोहेन प्रकल्पितः ॥ ७६ ॥

कार्यमभिमतसाध्यं पुरुषार्थ इत्युच्यते । तदर्थमभ्युपेतेन स्वीकृतेन मोहेन संवृत्या यः प्रकल्पितः समारोपितः सत्त्वस्तम्योपरीत्यर्थः । तथा हि सकलकल्पनाजालरहित । सर्वा-

1 One more simile in Ç[illegible]
2 pravṛtti = bhavanti [illegible]
3 The first [illegible] (kārakāṇām) — Ç[illegible]
4 [illegible] pa
5 [illegible] pa
6 [illegible]

कदलीस्तम्भवत्। अहमपि अहंप्रत्ययस्य विषयोऽपि। सद्भूतो ऽवस्तुभूतः। वन्ध्यातनयवत्। न कश्चिद्विषयोऽस्तीति भावः। कथं मृग्यमाणो विचारतः। निरूपणत ॥

पुनरन्यद्बाधकमात्मप्रतिषेधे प्रसञ्जयन्नाह। यदीत्यादि।

यदि सत्त्वो न विद्येत कस्योपरि कृपेति चेत्।

यदि सर्व[173-]थैव सत्त्व आत्मा पुद्गलो वा विचार्यमाणो न विद्येत। न स्यात्। तदा कस्योपरि कृपा करुणा बोधिसत्त्वानां भवेत्। सत्त्वमन्तरेण किमालम्ब्य प्रवर्तेत। करुणा च सम्यक्सम्बोधिसाधनं। तत्पूर्वकमेव सम्भारनिदानेषु दानादि प्रवर्तनात्। अतः करुणापुरःसराः सर्वबुद्धधर्माः प्रवर्तन्ते।

तथा चोक्तमार्यधर्मसंगीतौ[1]। अथ खल्वार्यावलोकितेश्वरो बोधिसत्त्वो महासत्त्वो भगवन्तमेतदवोचत्। [2]न भगवन् बोधिसत्त्वेन नातिबहुषु धर्मेषु शिक्षितव्यं। एक एव हि धर्मो बोधिसत्त्वेन स्वाराधित[3] कर्तव्यः सुप्रतिविद्धः[4]। तस्य करतलगताः सर्वे बुद्धधर्मा भवन्ति। तद्यथा येन राजा चक्रवर्तिन

गच्छति । तेन सर्वसत्त्वकायो गच्छति । एवमेव भगवन् येन बोधिसत्त्वस्य महाकरुणा गच्छति । तेन सर्वे बुद्धधर्मा गच्छन्ति[1] ॥ तद्यथा भगवन् जीवितेन्द्रिये सत्यन्येषामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्भवति[2] । एवमेव भगवन् महाकरुणायां सत्यां बोधिकारकाणां[3] धर्माणां प्रवृत्तिर्भवतीति ॥

आर्यगयाशीर्षे चोक्तं । किमारम्भा[4] मञ्जुश्रीर्बोधिसत्त्वानां चर्या । किमधिष्ठाना[5] । मञ्जुश्रीराह । महाकरुणारम्भा देवपुत्र बोधिसत्त्वानां चर्या सत्त्वाधिष्ठानेति विस्तरः ॥

तस्मादवश्यं प्रथमतः सत्त्वालम्बना करुणाभ्युपगन्तव्या दुःखितसत्त्वाधिष्ठानेन समुत्पत्तेः । सत्त्वाभावे च सा न स्यात् । इति[6] चेत् । एवं मन्यसे यदि । तदा नैतदनत्यमित्याह कार्यार्थमित्यादि ।

कार्यार्थमभ्युपेतेन यो मोहेन प्रकल्पितः ॥ ७६ ॥

कार्यमभिमतसाध्य पुरुषार्थ इत्युच्यते । तदर्थमभ्युपेतेन स्वीकृतेन मोहेन मत्या यः प्रकल्पितः समारोपितः सत्त्वस्तस्योपरीत्यर्थः । तथा हि सकलकल्पनाजालरहित[7] । स[illegible]-

1 One more [illegible] in [illegible]
2 [illegible]
3 The first [illegible] — [illegible]
4 [illegible]
5 [illegible]
6 [illegible]
7 [illegible]

वरणविनिर्मुक्तं। परमपुरुषार्थतया बुद्धत्वमिह साध्यं। तच्च स[...] धर्मानुपलम्भमन्तरेण नाधिगम्यते । न च [170] सर्व[...] गमनाल्लभ्यते । तच्च सादरनिरन्तरदीर्घकालाभ्यासादुपचारे[...] तदारम्भश्च करुणावशादुत्पद्यते । सा च सत्त्वतो दुःखिते[...] प्रवर्तमाना संभारारम्भनिदानमुत्पद्यत इति कार्यार्थं [...] सन्ततिसत्त्वकल्पनाभ्युपगमः । ततः सत्त्वतः सत्त्वानन्देन इत[...] ततः परं धर्मालम्बनाऽनालम्बना च ॥ अयमभिप्रायः । न [...] सत्त्वस्याभाव । स्कन्धादयो हि सत्त्वात्मशब्देनोच्यन्ते । [...] भगवता ये के चिद्भिक्षवः श्रमणा वा ब्राह्मणा वा [...] समनुपश्यन्तः समनुपश्यन्ति इमानेव पञ्चोपादानस्कन्धानि[...] ततो यदि नाम प्रज्ञया विकल्पयन् परमार्थतः सत्त्वादिक[...] तथापि संवृत्या न निषिध्यत इति । तदुक्तं ।

यतः सत्त्वा तत्र भवति करुणा कल्पितमते
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

सत्त्वसंज्ञा च ते नाथ सर्वथा न प्रवर्तते।
दुःखार्तेषु च सत्त्वेषु त्वमतीव कृपात्मकः॥ इति।

तस्मादमी रूपादय एव संवृत्या[1] सत्त्वशब्देनोच्यन्त इति न करुणा निर्विषया॥

ननु परमार्थतः सत्त्वाभावे कस्य तत्कार्यं। इति कथं तत्साधनाय कस्य चित्प्रवृत्तिरित्यभिसंधायाह। कार्यमित्यादि।

कार्यं कस्य न चेत्सत्त्वः सत्यमीहा तु मोहतः।

न चेत्सत्त्व इति। यदि सत्त्वो नास्ति। तदा एकस्यानुयायिनो[2]ऽभावाद्रूपादीनां चोत्पन्नविनाशित्वात् कार्यं कस्य। न कस्य चित्स्यादित्यर्थः। सत्यमित्यभ्युपगम इति। एवमेवैतन् मतमेवास्माकं। नैव कस्य चित्परमार्थतः कार्यं। अस्वामिकत्वात्सर्वधर्माणां। यद्येवं कथं तर्हि तत्साधनाय प्रथमतः प्रवृत्तिरिति चेत्। ईहा तु [171a] मोहतः। ईहा चेष्टा पुनस्तत्कार्यार्थितया व्यापार[ो] मोहात्। ममैव तत्कार्यं भविष्यतीत्यैकत्वाध्यवसायेन सत्त्वाभावेऽपि संवृत्या मायास्वभावतया वस्तुतो निरीहत्वात्सर्वधर्माणामन्यच्च प्रतीत्यसमुत्पादात्। तदुक्तं।

निरीहा वशिकाः[3] शून्या मायावत्प्रत्ययोद्भवाः।
सर्वधर्मास्त्वया नाथ निःस्वभावाः प्रकाशिताः॥ इति।

तस्मात्संवृतेरेव[4] कार्यार्थिव्यापारः॥

---

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]
4 [illegible]

वरणविनिर्मुक्तं। परमपुरुषार्थतया बुद्धत्वमिह साध्यं। तच्च सर्वधर्मानुपलम्भमन्तरेण नाधिगम्यते। स च [173b] प्रज्ञाप्रकर्षगमनात्संपद्यते। तच्च सादरनिरन्तरदीर्घकालाभ्यासादुपजायते। तदारम्भश्च करुणावशादुत्पद्यते। सा च प्रथमतो दुःखितसत्त्वेषु प्रवर्तमाना सम्भारारम्भनिदानमुत्पद्यत[1] इति कार्यार्थं मोहस्य संवृतिसत्यरूपस्याभ्युपगमः[2]। तत प्रथमतः सत्त्वालम्बनैव करुणा। ततः परं धर्मालम्बनाऽनालम्बना च॥ अयमभिप्रायः। न सर्वथा सत्त्वस्याभावः। स्कन्धादयो हि संवृत्यात्मशब्देनोच्यन्ते[3]। यथोक्तं भगवता ये केचिद्भिक्षवः श्रमणा वा ब्राह्मणा वा आत्मेति समनुपश्यन्तः समनुपश्यन्ति इमानेते पञ्चोपादानस्कन्धानिति। ततो यदि नाम प्रज्ञया निरूपयतः परमार्थतः सत्त्वानुपलम्भः तथापि संवृत्या न निषिध्यत इति। तदुक्तं।

यतः प्रज्ञा तत्त्वं भजति करुणा संवृतिमतः
तवाभून्निःसत्त्वं जगदिति यथार्थं विमृशतः।
यदा चाविष्टोऽभूर्[4]दशबलजनन्या करुणया
तदा तेऽभूदार्ते सुत इव पितुः प्रेम जगति॥ इति।

चतुस्तवेऽपि[5]।

[1] Read upapadyata (pa written in marg. and erased.—Tib. hgyur thsogs kyi rgyu rtsom pa = sambhāra nidāna ārambha.

[2] MS. mohasya saṃvṛtisatyasya (sya erased).—hbras bu don du rmons pa kun rdzob kyi bden pa no-bo khas blans pa yin no.

[3] bden pa sgras = satyaśabdena.

[4] MS. bhūrda.

[5] bstod pa bzhi pa las.

सत्त्वसंज्ञा च ते नाथ सर्वथा न प्रवर्तते ।

दुःखार्तेषु च सत्त्वेषु त्वमतीव कृपात्मकः ॥ इति ।

तस्मादमी रूपादय एव संवृत्या[1] सत्त्वशब्देनोच्यन्त इति न करुणा निर्विषया ॥

ननु परमार्थतः सत्त्वाभावे कस्य तत्कार्यं । इति कथं तत्साधनाय कस्य चित्प्रवृत्तिरित्यभिसंधायाह । कार्यमित्यादि ।

कार्यं कस्य न चेत्सत्त्वः सत्यमीहा तु मोहतः ।

न चेत्सत्त्व इति । यदि सत्त्वो नास्ति । तदा एकस्यानु-यायिनो[2]ऽभावाद्रूपादीनां चोत्पन्नविनाशित्वात् कार्यं कस्य । न कस्य चित्स्यादित्यर्थः । सत्यमित्यभ्युपगम इति । एवमेवैतन् मतमेवास्माकं । नैव कस्य चित्परमार्थतः कार्यं । अस्वामिकत्वात्सर्वधर्माणां । यद्येवं कथ तर्हि तत्साधनाय प्रथमतः प्रवृत्तिरिति चेत् । ईहा तु [171a] मोहतः । ईहा चेष्टा पुनस्तत्कार्यार्थितया व्यापार[ो] मोहात् । ममैव तत्कार्यं भविष्यतीत्येकत्वाध्यवसायेन सत्त्वाभावेऽपि संवृत्या मायास्वभावतया वस्तुतो निरीहत्वात्सर्वधर्माणामन्यत्र प्रतीत्यसमुत्पादात् । तदुक्तं ।

निरीहा वशिकाः[3] शून्या मायावत्प्रत्ययोद्भवाः ।

सर्वधर्मास्त्वया नाथ निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥ इति ।

तस्मात्संवृतेरेव[4] कार्यार्थव्यापारः ॥

---

1 bden pa'i sgras = satyaśabdena

2 rjes su 'gro ba

3 So MS.

4 Kun rdzob ñid du = saṃvṛtyā — 'bras bu'i don du bya ba byed pa = phalārthaṃ kriyāvattvam

[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

क्षयात्[1]। भविष्यति संसारनिवृत्तिः। ततः किं नैरात्म्यभावनयेत्यत्राह। दुःखहेतुरित्यादि।

दुःखहेतुरहंकार आत्ममोहात्तु वर्धते।

यथा कार्यमो[171b]हो दुःखोपशमहेतुः। न तथा द्वितीय आत्ममोहः। तस्मिन् सत्यहंकारक्षयाभावात्।[2] आत्ममोहात्तु। अनात्मन्यात्मविपर्यासदर्शनात्। पुनरहंकारो वर्धते। वृद्ध उपजायते[3]। किंभूतः। दुःखहेतुः दुःखस्य सांसारिकस्य त्रिदुःखतालक्षणस्य हेतुः कारणं। अहंकारक्षयाच्च दुःखोपशम इष्यते। सति चात्मदर्शने कथमसौ निवर्तेत। कारणेऽविकलसामर्थ्ये कार्यस्य निवृत्त्ययोगात्। ततो दुःखमपि न निवर्तते। तथा ह्यात्मानं पश्यतः संस्कृतेषु स्कन्धधात्वायतनेष्वहमिति दृढतरमुत्पद्यते स्नेहः। ततस्तद्दुःखप्रतीकारेच्छया सुखाभिलाषो दोषान्[4] प्रच्छाद्य तदर्थितया गुणाध्यारोपात्तत्साधनेषु प्रवर्तते। स्वोपकारिणि[5] वयमिति बुद्धिरुपजायते। अत्र ममेति च दर्शनात्। परिपन्थिनि विद्वेषः। ततः समस्तदुःखनिदानं सर्व एव क्लेशोपक्लेशा लब्धप्रसराः प्रवर्तन्ते। इत्यात्ममोहप्रवर्तितो दुःखहेतुरहंकारो भवति। तदुक्तमाचार्यपादैः[6]।

---

[1] According to Tib.: tataś ca bhavo 'pi bhāvanayā

[2] MS. *pratyuta* erased

[3] MS. second hand *vṛddhim upa*—Tib.: hphel ba ñe bar skye bar hgyur ro (= vṛddhir upa°)

[4] bde hdod pas ñes rnams bsgrubs nas = sukhābhilāṣād doṣān

[5] kho bo la phan pa byed pao zhes blo skye bar hgyur ro = asmāsu hitaṃ karotīti buddhir jāyate

[6] Nāgārjuna

[illegible]

ततोऽपि न निवर्तेत ।

ततोऽप्यात्मदर्शनादपि न निवर्त्यो निवर्तयितुमशक्यः। अहङ्कारश्चेद्यदि। तदा

वरं नैरात्म्यभावना ॥ ७८ ॥

नैरात्म्यस्य पुद्गलादिविरहस्य भावनाभ्यासः। वरमुत्तमम्। आत्मदर्शनप्रवृत्ताहङ्कारनिवृत्तिहेतुत्वात्। तावत्कालमस्तु[3] प- [175a] श्चात्पुनरियमपि प्रहास्यते। उपलम्भदृष्टित्वादिति भावः[4] ॥ तथा हि तद्भावनाप्रकर्षपर्यन्तगमनात्। साक्षान्नैरात्म्यदर्शनात्। विरोधिनः[5]। सत्कायदर्शनं निवर्तते। तन्निवृत्तौ चैकस्यानुगामिनो दर्शनाभावात्। पूर्वापररूपविकलस्य क्षणमात्रस्य

---

1 Tib sred pas = tṛṣnayā doṣān

2 ti, from a second hand —Tib = na yi zhes dei sgrub byed len —The Tib has twice seven syllables for each pāda

3 astu = gzhag nas (sthitā ?)

4 dnos por dmigs pa yin-pai phyir = vastvālambanatvāt.

5 According to Tib tatviruddhasatkāya°

दर्शनं। ततः पूर्वापरसमारोपाभावान्नानागतसुखसाधनं किंचिदात्मनः पश्यति। ततो न तस्य क्व चिद्विषये रागो जायते। नापि तत्प्रतिविरोधिनि द्वेषः। आसङ्गाभावादेव[1]। नाप्यपकारिणं प्रत्यपकारस्थानं पश्यति। येन यस्मिन् कृतोऽपकारः। तयोर्द्वयोरपि द्वितीयक्षणाभावात्। न चान्येन कृते ऽपकारे प्रेक्षावतो ऽन्यत्र वैरिनिर्यातनमुचितं। नापि यस्य कृतस्तेनापि[2]। एवं रागादिनिवृत्तावन्ये ऽपि तत्प्रभवाः क्लेशोपक्लेशा नोत्पद्यन्ते। नापि वस्तुतः कश्चित्कस्य चिदपकारकारी। इदं प्रतीत्य इदमुत्पद्यत इति प्रतीत्यसमुत्पाददर्शनाद्वा। एवं हि पुद्गलशून्यतायां सत्कायदर्शननिवृत्तौ छिन्नमूलत्वात्। क्लेशा न समुदाचरन्ति।

यथोक्तमार्यतथागतगुह्यसूत्रे[3]। तद्यथापि नाम शान्तमते वृक्षस्य मूलच्छिन्नस्य सर्वशाखापत्रपलाशं शुष्यति। एवमेव शान्तमते सत्कायदृष्टिप्रशमात्सर्वक्लेशा उपशाम्यन्तीति॥

तस्माद्वरं नैरात्म्यभावना॥

गतमिदमानुशङ्गिकं। संप्रति पुनरहंकारविषयं निरूपयितुमुपक्रमते। स्यादेतत्। यदि नामात्मा विचारेण खरविषाणसदृशत्वान्नाहंकारस्य विषयः। तथापि कायावयवी[4] तद्विषयो भविष्यतीत्यत्राह। कायो नेत्यादि।

---

[1] zhen pa med yin pas so = asaṅgābhāvāt (?)

[2] gan la des byas pa de la yin no = yatra tena kṛtas tatra (?)

[3] This passage is also quoted Çikṣ. 242 7 and Mad[illegible], p. 351 Çikṣā has °pa[illegible], Madhyamakavṛtti p. [illegible]

[4] See p. 135, l. 11, p. 196 l. 13

कायो न पादौ न जङ्घा नोरू कायः कटिर्न च।
नोदरं नाप्ययं पृष्ठं नोरो बाहू न चापि सः॥ ७९
न हस्तौ नाप्ययं पार्श्वौ न कक्षौ नांसलक्षणः।
न ग्रीवा न शिरः कायः कायोऽत्र कतरः पुनः॥ ८०

कायोऽपि विचारेणैको नैव कश्चिदस्तीत्युपदर्शयति। तथा हि करचरणादयो भागा एव परं[1] दृश्यन्ते। न त्वेकः कायो नाम प्रतिभास[173b]ते। न च तेष्वन्यतमः कायो युज्यते। यत कायो न पादौ। न चरणौ। न जङ्घा। जङ्घा च कायो न भवति। नोरू जङ्घैकदेशविशेषो न काय। कटिर्न च। श्रोणिरपि नैव कायः। नोदरं जठरमपि कायो न भवति। नाप्ययं पृष्ठं। अयं कायः पृष्ठमपि नैव। नोरः। नोरो वक्षो ऽपि न कायः। बाहू न चापि सः। स कायो भुजावपि न भवति। न हस्तौ। करावपि न काय। नाप्ययं पार्श्वौ। अयं कायः पार्श्वावपि न भवति। न कक्षौ भुजमूले अपि न काय। नांसलक्षणः। नापि स्कन्धस्वभाव कायः। न ग्रीवा। न कन्धरा कायः। न शिरः कायः। मस्तकोऽपि कायो न भवति॥ चरणादीनां वक्ष्यमाणविचारेण परमाणुशो ऽप्यनवस्थानात्। करचरणादीनामन्यतमच्छेदे कायविनाशेन मरणप्रसङ्गात्। पराभ्युपगमाभावाच्च। नैषु प्रत्येकं

[1] [illegible] lam

कायात्मता। एवं यदा न प्रत्येकमेते कायस्वभावाः। एतत्समुदायमात्रं च शरीरं। तत्कायो ऽत्र कतरः पुनः। अत्र एषु पादादिभागेषु पुरोवर्तिषु शरीरकल्पनानिमित्तेषु कतरः कायो भवतु। नैव कश्चिदेकोऽपि निरूप्यमाणः कायात्मक उपलभ्यत इति यावत् ॥

अथापि स्यात्। नैवमभिधीयते प्रत्येकं करादयः कायः किं तर्हि सर्वावयवव्यापकत्वादवयविनः सर्वावयवेषु वर्तत इत्यत आह। यदीत्यादि।

यदि सर्वेषु कायोऽयमेकदेशेन[1] वर्तते।

सर्वावयवेषु वर्तमानो ऽयमेकदेशेन वर्तते। युगपत्सर्वात्मना वा। तत्र यदि। सर्वेषु करचरणादिष्ववयवेषु कायो ऽवयवी। एकदेशेन वर्तते। केन चिद्भागेन कं चिदवयवं व्याप्नोति। न सर्वात्मना सर्वमित्यर्थः। तदेतन्न वक्तव्य। यतो यैरेकदेशैरवयवेषु वर्तते। तेष्वपि किमेकदेशेष्वपरैरेकदेशेन व[176a]र्तते सर्वात्मना वेति विकल्पो न निवर्तते। तत्रापि पुनरेकदेशेन वृत्तिकल्पनायामनवस्थानवृत्तिश्च स्यात् ॥

अपि च तस्यावकाशाभावादेवावयवेषु न वृत्तिरित्याह। अंशा इत्यादि।

---

1 phyogs gcig gis.

मसंभावयन्[1]। पृच्छति। कथं नु। केन प्रकारेण। न्विति विमर्शे विद्यते। तत्सत्ता व्यवस्थाप्यते॥

यदा चैवं विचारेण कायो व्यवस्थापयितुमशक्यस्तदा ऽसन्नेव व्यवहर्तव्य इत्युपसंहरन्नाह। तन्नास्तीत्यादि।

तन्नास्ति कायो मोहात्तु कायबुद्धिः करादिषु।

तन्नास्ति काय इति यस्मादुक्तविचारेण नोपलभ्यते तस्मादुपलब्धिलक्षणप्राप्तो ऽनुपलभ्यमानो नास्ति कायः। यदि नास्ति कथं तर्हि करादिषु कायबुद्धिरित्याह। मोहात्त्वित्यादि। मोहादविद्यावशात्। [तु] पुनः। कायबुद्धिः। करादिष्वेक- द्रव्यरहितेषु। न तु परमार्थतः। अवधारणे वा तुशब्दः। तथा ह्यनवराग्रसंसारप्रवृत्तिजन्मपरम्परापरिचितमिथ्याभ्यास- वासनावशात्। यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्रतिपत्तावपि तद्विपरीत- समारोपकल्पनोपजायते। तदुपनिबद्धोऽयं कायादिव्यवहारो लोके प्रवर्तते। न तु पारमार्थिक इति॥

कथमन्यत्र सा न भवति। इत्यत्राह। संनिवेशेति।

संनिवेशविशेषेण स्थाणौ पुरुषबुद्धिवत्॥ ८४

करचरणादिसंनिवेशः संस्थानं। तदेव विशेषो भेद इतर- स्मात्। तेन विभ्रमहेतुना। करादिष्वेव न सर्वत्र सा भवति। प्रतिनियतविषया हि भ्रान्तय इष्यन्ते। कथमिव। स्थाणौ

[1] [illegible]

तावत्कायोऽत्र करादौ दृश्यते। कल्पनावशात् प्रतिभासते। न तु परमार्थतः। तस्मात्सामग्रीसाकल्ये भवति। तदभावे न भवति कायबुद्धिः। अतो मोहादेव करादिषु कायबुद्धिरिति निश्चयः। अयम् समुदायार्थः। तत्तत्प्रत्ययसामग्रीसद्भावे तत्तद्रूपाभासम् अन्तरेणाप्यर्थं तत्तमाकारयन्तो भ्रान्तिवशादसौ [illegible] [illegible] । तद्यथाऽवनिर्माणकेषु स्त्रीपुरुषकायादिषु [illegible] प्रतीति। अत एव [illegible] [illegible] सामग्री [illegible] [illegible] [illegible] कायादिव्यवहारो [illegible] इति वक्ष्यति। तदुक्तम्।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अंशा अपि तत्त्वतो न सन्तीत्याह।

अंशा अप्यणु[178a]भेदेन।

इति। अंशाः पूर्वभागा अप्यणुभेदेन परमाणुशो विभागेन भिद्यमानत्वात्। कल्पिता एव॥

अणवोऽपि न प्रत्येकं परमार्थसन्त इत्याह।

सोऽप्यणुर्दिग्विभागतः।

दिशां पूर्वापरदक्षिणोत्तराधरोर्ध्वस्वभावानां भागेन विभागतो नानात्वात्। तद्विभागभेदाद्भिद्यमानस्य परमाणोः षडंशता स्यात्। दिक्षु वा विभागा नानादिगवस्थिता नानात्वा[illegible] परमाणोः। ततो भेदेन [न] तस्य स्वभावोऽवतिष्ठते। दिग्भागभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्वं न युज्यत इति न्यायात्॥ तथा हि [illegible] पूर्वादिदिगवस्थितपरमाण्वभिमुखं यत्तत्परमाणो[illegible] [illegible]

[illegible]

स्यात् । तथा च सति प्रचयरूपा भूधरादयो न स्युः ॥ अतो भवनादीनां प्रचयमिच्छता द्वितीय एव पक्षः समभ्युपेयः । तदा च षड्भिरपरापररूपेण युगपत्संबन्धात् । षड्भागो मध्यपरमाणुः स्यात् । तत्तद्देशावस्थितापरापरपरमाणुसंबन्धेन तत्परमाणुरूपस्य भेदात् । इति परमाणुरपि नैकस्वभावो युक्तः । यदुक्तमाचार्यपादैः ।

षट्केन युगपद्योगात्परमाणोः षडंशता ।
षण्णां समानदेशत्वात्पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥ इति[1] ।

तेऽपि पुनरणीयांसो भागास्तथैव निरू[178b]प्यमाणा निरात्मतया नभःस्वभावतां प्रतिपद्यन्त इत्याह । दिग्विभागो-ऽपीत्यादि ।

दिग्विभागो निरंशत्वादाकाशं तेन नास्त्यणुः ॥ ८७

दिग्विभागोऽपि दिग्भेदेन परमाणोर्विभागोऽपि पूर्ववत् । षडंशतया भिद्यमानः अन्तरो भवेत् । न किंचिदवस्तु स्यात् । एतच्चार्थेन पूर्वेषु योजनीयम् । कुतोऽनंशत्वात् । अतोऽभिनिरूप्यमाणो निःस्वभावतया आकाशमुत्पन्नः । तेन कारणेन नास्त्यणुः । न विद्यते परमाणुरिति ॥

[1] [illegible]

एवं करादयोऽपि विचारतो निःस्वभावा द्रष्टव्या इति । ततः कायोऽपि न परमार्थतः कश्चिदस्ति । एकानेकस्वभावियोगस्य प्रतिपादनात् । इत्थं न केशादयो न चात्मा नापि चित्तं न च कायोऽहंकारस्य विषयो वस्तुतः । तस्मादविद्यासमुत्थापितात्मतया आत्मादिसत्त्वमन्तरेणापि प्रवर्तमानोऽयमहमिति प्रत्ययो निर्विषय एव समुत्पद्यते । तेन यदुक्तं ।

अहमेव न किंचिच्चेद्भयं कस्य भविष्यति ।

इति तत्समर्थितं । सर्वेण चैतेन कायस्मृत्युपस्थानमुपदर्शितं भवति । यदुक्तं धर्मसंगीतिसूत्रे । पुनरपरं कुलपुत्र बोधिसत्त्व एवं कायस्मृतिमुपस्थापयति । अयं कायः पादपादाङ्गुलि[illegible] त्रिकोदरनाभीपृष्ठवंशहृदयपार्श्वपार्शुकाहस्त [illegible] बाहु [illegible] कपालमात्रसमुच्चयः [illegible] नानाक्लेशोपक्लेश [illegible] संकल्पविकल्पशतसहस्राणाम् [illegible] । [illegible] द्रव्याणि समवसृतानि । यद्वत् [illegible] [illegible]

खेटपित्तपूयसिंहा[1]णकमस्ति[2]ष्कमस्तकलुङ्गानि । एवं बहुद्रव्यसमूहस्तत्को ऽयं कायः । तस्य प्रत्यवेक्षमाणस्यैव भवति । आकाशसमो ऽयं कायः । स आकाशवत्काये स्मृतिमुपस्था- [179a]पयति । सर्वमेतदाकाशमिति पश्यति । तस्य कायपरिज्ञानहेतोर्न भूयः क्वचित्स्मृतिः प्रसरति न विसरति न प्रतिसरतीति ॥

पुनरुक्तं[3] । अयं कायो न पूर्वान्तादागतो नापरान्ते संक्रान्तो न पूर्वान्तापरान्तावस्थितोऽन्यत्रासद्विपर्याससंभूतः कारकवेदकरहितो नाद्यन्तमध्ये प्रतिष्ठितमूलः । अस्वामिको ऽममो ऽपरिग्रहः । आगन्तुकैर्व्यवहारैर्व्यवह्रियते काय इति देह इति भोग इति आश्रय इति शरीरमिति कुणप इति आयतनमिति । असारको ऽयं कायो मातापितृशुक्रशोणितसंभूतो ऽशुचिपूतिदुर्गन्धिस्वभावो रागद्वेषमोहभयविषादतस्कराकुलो नित्य[4]शतनपतनभेदनविकिरणविध्वंसनधर्मा नानाव्याधिशतसहस्रनीड इति ॥

एवं यदा विचार्यमाणो वस्तुतः शून्यस्वभावतया आकाशसंकाशः सर्वथा कायस्तदा मिथ्यैव वस्तुत्वसमारोप रागादि-

[1] The reading of our MS seems to be ... Sinhanika (compare elsewhere ...)
[2] Not supported by Çik ... but the Tib ... [illegible] ... brain (Çatapatha?)
[3] [illegible]
[4] [illegible]

कमुत्पादयन्तः संसारमुपबृंहयन्ति बाला इत्याह। एव-
मित्यादि।

एवं स्वप्नोपमे रूपे को रज्येत विचारकः[1]।

एवमित्युक्तक्रमेण स्वप्नोपमे स्वप्नोपलक्ष्ये रूपे सौमनस्यस्थानीये को रज्येत्[2]। क आसज्येत्[3]॥ अन्य-चोपलक्षणत्वात्। को द्विष्यात्। को मुह्येदित्यपि बोद्धव्यम्। तथा[था][3] सौमनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा रागो जायते। दौर्मनस्यस्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा द्वेषो जायते। उपेक्षास्थानीयानि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा मोहो जायत इति। यदेतन्मनोऽप्रतिकूलेषु रूपेष्वनुगतं चरति तेनास्य राग उत्पद्यते। प्रतिकूलेषु रूपेषु प्रतिहतं चरति तेनास्य द्वेष उत्पद्यते। नैवानुकूलेषु न प्रतिकूलेषु [illegible] चरति तेनास्य मोह उत्पद्यते। [illegible] [illegible] पतति। [illegible] परिज्ञातो [illegible]। इति [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

वक्तव्यं। एवमत्यन्ततया रूपायतनं शून्यं[1] रूपायतनस्वभावेनेत्यादि पूर्ववत्। एवं शब्दादिषु वाच्यं॥

इति हि[2] मायोपमानीन्द्रियाणि स्वप्नोपमा विषया यस्येति[3]। तस्य कथं रागादिकमुत्पद्यते। अत एवाह। विचारक इति। विचारको विचक्षणः। एवमेतद्यथाभूतं सम्यक् प्रज्ञया पश्यन्। को रज्येत्। द्वेष्टि। मुह्यति वा॥

अत्र च स्वप्नोपलब्धजनपदकल्याणीप्रभृति भगवतोक्तं निदर्शनमुपदर्शितव्यं। कायाभावे च स्त्र्यादिकल्पनयापि रागो न युक्त इत्याह। कायस्येत्यादि।

कायश्चैवं यदा नास्ति तदा का स्त्री पुमांश्च कः॥ ८८

हेतुसमुच्चये चकारः। यस्मात्स्त्र्यादिकल्पनया रागो न भवति। कायो यदा एवमुदितनयेन नास्ति। निःस्वभावः। तदा कायाभावात्। का स्त्री कामिनी यस्याः कमनीयतया पुरुषे रागो भवेत्। कश्च पुमान् कामुकः यस्य रञ्जनीयतया स्त्रियां रागो भवेत्। स्त्री हि स्वात्मनि स्त्रीति संकल्प्य बहिर्धा पुरुषे पुरुष इति रागं जनयति। एवं पुरुषो ऽपि स्वात्मनि पुरुष इति संकल्प्य बहिर्धा स्त्रियां स्त्रीति राग

1 Tib. = rūpasvabhāvena [illegible]

2 Tib. has [illegible] = evaṃ hi

3 MS has svapnopamān [illegible]

जनयति । कायाभावे तु स्त्रियां स्त्रीति न संविद्यते । पुरुषे पुरुषो न संविद्यते । यच्च स्वभावेन न संविद्यते । न तस्मात् स्त्री न पुरुष इति । तस्मादसति काये स्त्र्यादिकल्पनाकृतो ऽपि न युज्यते रागः । तत्कस्य हेतोः । मन्यनापगता हि सर्वधर्मा इति ॥ यथाप्रधानमयं निर्देशः । एवमेव स्त्रीपुरुषकल्पनादयो ऽपि स्वभावरहिता वेदितव्याः । तथा ह्यधर्मोऽपि यथा ...

उक्तं चैतद्भगवता पितापुत्रसमागमे । षड्धातुरयं महाराज पुरुषः [१४०] । षट्स्पर्शायतनः । अष्टादशमनोपविचारः । षड्धातुरयं महाराज पुरुष इति । यत् पुनरेतदुक्तं । किं चैतत्प्रतीत्य उक्तं । षडिमे महाराज धातवः । कतमे षट् । तद्यथा पृथ्वीधातुः । अब्धातुः । तेजोधातुः । वायुधातुः । आकाशधातुः । विज्ञानधातुश्च । इमे महाराज षड् धातवः । यावत् । षडिमानि महाराज स्पर्शायतनानि । कतमानि षट् । चक्षुःस्पर्शायतनं रूपाणां दर्शनाय यावन्मनःस्पर्शायतनं धर्माणां विज्ञानाय । इमानि महाराज षट् स्पर्शायतनानि

पेयालं ॥ अष्टादशेमे महाराज मनउपविचाराः । कतमे अष्टादश । इह पुरुषः चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यदौर्मनस्योपेक्षास्थानीयानि रूपाण्युपविचरति[1] । एवं श्रोत्रादिषु वाच्य । तेन प्रत्येकमिन्द्रियषट्के[न][2] सौमनस्यादित्रयभेदादष्टादश मनउपविचारा भवन्ति । पेयालं ॥ कतमश्च महाराजाध्यात्मिकः पृथ्वीधातुः । यत्किंचिदस्मिन् काये ऽध्यात्मं खक्खटत्वं[3] खरगतमुपात्तं । तत्पुनः कतमत् । तद्यथा केशा रोमाणि नखा दन्ता इत्यादि । कतमश्च महाराज बाह्यः पृथ्वीधातुः । यत्किंचिद्बाह्यं खक्खटत्वं[4] खरगतमनुपात्तं । अयमुच्यते बाह्यः पृथ्वीधातुः ॥ तत्र महाराजाध्यात्मिकः पृथ्वीधातुः । उत्पद्यमानो न कुतश्चिदागच्छति । निरुध्यमानो न क्वचित्संनिचयं गच्छति ॥ भवति महाराज समयो ऽयं [यत्स्त्री] अध्यात्म [अहं] स्त्रीति कल्पयति[5] । सा अध्यात्ममहं स्त्रीति कल्पयित्वा बहिर्धा पुरुष पुरुष इति कल्पयति । सा बहिर्धा पुरुष पुरुष इति कल्पयित्वा संरक्ता सती बहिर्धा पुरुषेण सार्धं संयोगमाकाङ्क्षते । पुरुषो ऽप्यध्यात्म पुरुषो ऽस्मीति कल्पयतीति पूर्ववत् । तयोः संयोग[180b]-ाकाङ्क्षायां संयोगो भवति । संयोगप्रत्ययात्कललं जायते ।

1 Çikṣās omits rapāny —Our reading is supported by Tibetan.

2 From Çikṣās

3 Çikṣās has Kakkhaṭatva—See p 245, n 2

4 MS Khakkhaṭ tm

5 Çikṣās Sa ... [illegible] ... marg.

तत्र महाराज यश्च संकल्प्यते[1] यश्च संकल्पयिता उभयमेत[...] संविद्यते। स्त्रियां स्त्री न संविद्यते। पुरुषे पुरुषो न संविद्यते[...] इति ह्यसत्समद्भूतः संकल्पो जायते[2]। सो ऽपि संकल्पः महारा[...] न संविद्यते। यथा संकल्पः। तथा संयोगो ऽपि कर्मा[...] स्वभावेन न संविद्यते। यश्च स्वभावतो न संविद्यते तत्क[...] खक्खटत्व जनयिष्यति। इति हि महाराज संकल्पं ज्ञात्वा खक्खटत्वं वेदितव्यं यथा खक्खटत्वमुत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छतीति[3]। भवति महाराज समयो यदयं कायः समापर्यवसानो भवति। तस्य तत्खक्खटत्वं संक्लिश्यमानं संनिरुध्यमानं न पूर्वां दिशं गच्छति। न दक्षिणां न पश्चिमां। नोत्तरां। नोर्ध्वं। नाधो। नानुविदिशं गच्छति। एवं महाराजाध्यात्मिकः पृथिवीधातुर्द्रष्टव्यः। पेयालं[4]॥ तत्र महाराज पृथिवीधातोरुत्पादो ऽपि शून्यो व्ययो ऽपि [शून्य]। उत्पन्नो [ऽपि] पृथिवीधातुः स्वभावशून्यः[5]॥ इति हि महाराज पृथिवीधातुः पृथिवीधातुत्वेन नोपलभ्यते। अन्यत्र व्यवहारा[...] सो ऽपि व्यवहारो न स्त्री न पुरुषः। एवं महाराज [...]

भूतं सम्यक् प्रज्ञया द्रष्टव्यमिति ॥ [1] तेन का मन्यना। मन्यना मारगोचरः। तत्कस्य हेतोर्मन्यनापगता हि सर्वधर्मा इति ॥

एवं कायस्मृत्युपस्थानं प्रतिपाद्य वेदनास्मृत्युपस्थानमुपदर्शयितुं वेदनां विचारयन्नाह। यद्यस्तीत्यादि।

यद्यस्ति दुःखं तत्त्वेन प्रहृष्टान् किं न बाधते।
शोकाद्यार्ताय मृष्टादि सुखं चेत्किं न रोचते ॥ ८९

त्रिविधा हि वेदना सुखा वेदना। दुःखा वेदना। अदुःखासुखा चेति। तत्र रूपवद्वेदनापि परमार्थतो नास्ति। कथमिति चेत्। यद्यस्ति दुःखमसातं वेदितं। तत्त्वेन परमार्थेन। तदा प्रहृष्टान् किं न बाधते। संतोषयुक्तान् किं न दुःखयति। [161a] सुखमपि यद्यस्ति तत्त्वेन तदा शोकाद्यार्ताय। आदिशब्दात्कामभयोन्मादार्ताय। मृष्टादि सुखं चेत्। मृष्टादि सुरसमाहारपानादि। आदिशब्दात्स्रक्चन्दनादि सुखं सुखहेतुत्वात्। सुखं चेद्यदि किं न रोचते। न हि वस्तु स्वस्वभावं कदाचिदपि निवर्तितुमुत्सहते। तस्मात्कल्पनोपस्थापितमेव सुखदुःखं वेदनीयमिति ॥

[1] [illegible]

यदुक्तं प्रहृष्टान् किं न बाधत इति । तत्र परस्य समाधानमाह । बलीयसेत्यादि ।

बलीयसाभिभूतत्वाद्यदि तन्नानुभूयते ।

न हि प्रहृष्टावस्थायां सर्वथैव दुःखमसत् । किं तर्हि समुद्भूतवृत्तिना सुखेन तिरस्कृतत्वात् विद्यमानमपि नानुभूयते । बलीयसा ऽतिबलवता सुखेनाभिभूतत्वादुपहतत्वात् सदपि यदि तद्दुःखं नानुभूयते । न वेद्यत इत्युच्यते । तदा न युक्तमेतत् । इत्याह वेदनात्वमित्यादि ।

वेदनात्वं कथं तस्य यस्य नानुभवात्मता ॥ ९०

वेदनात्वं वेदनास्वभावत्वं कथं केन प्रकारेण तस्य [illegible] दुःखस्य यस्य नानुभवात्मता । यस्य नानुभूयमानस्वभावता । वेद्यत इति हि वेदनोच्यते । वेदनानुभव इति यावत् । यदि चावेद्यमानापि वेदना स्यात् । तदा न किंचिन्न वेदना स्यादित्यतिप्रसङ्गः ॥ अथापि स्यात् । न सर्वथा नानुभूयते । किं तु । सूक्ष्मतयानुभूयत एवेत्याह अस्तीत्यादि ।

अस्ति सूक्ष्मतया दुःखं स्थौल्यं तस्य हृतं ननु ।
तुष्टिमात्राऽपरा चेत्स्यात्तस्मात्साप्यस्य सूक्ष्मता ॥ ९१

[illegible]

यथा सुखेन किं कृतमस्य। स्यौल्यमस्य कृतं ननु। ष्टावस्थाया प्रवृत्तेन बलवता सुखेन स्यौल्यं प्राबल्यमस्य खस्य कृतमभिभूतं। ननु। नन्विति परस्य संबोधने। इति तं भो तव। न हि सूक्ष्मता नाम दुःखस्य सातानुभवकाले का चिदुपलभ्यते। तत्कथ सूक्ष्मता तस्येति व[181ᵇ]क्तव्य[1]। अथ तुष्टिमात्रा ऽपरा ---- त्तस्मात्[2]। तस्मादुद्भूतवृत्तेः सुखात्। अपरा तुष्टिमात्रा द्वितीया सुखमात्रा अल्पीयसी सुखकणिका स्यात्। दुःखस्य सूक्ष्मता भवेत्। चेद्यद्यभिप्रेत। ननु सापस्य सूक्ष्मता सापि तुष्टिमात्रा ऽपरा। अस्य सुखस्यैव सूक्ष्मता। न तु दुःखस्य। तुष्टेः[3] सुखजातित्वात्। इति दुःखस्य सूक्ष्मता ऽविद्यस्वभावा सुखानुभवकाले नास्त्येवेति निश्चित॥ स्यादेतत्। न दुःख कात्यन्तिकतया कादाचित्क। कि तर्हि कारणवैकल्यात् कदा चिन्नोपलभ्यते। इत्यचाह। विरुद्ध-त्यादि।

विरुद्धप्रत्ययोत्पत्तौ दुःखस्यानुदयो यदि।

दुःखेन विरुद्धस्य सुखस्य यः प्रत्ययो हेतुः स्पर्श। तस्यो-त्पत्तौ आभिमुख्ये सति। अथ वा। विरुद्धस्य प्रत्ययस्य सुखहेतोरुत्पत्तौ जन्मानि विरुद्ध प्रत्ययो ऽस्तीति वा। दुःखे-

---

1 MS [illegible] atha

2 The MS is almost illegible—the [illegible]

[illegible]

नेत्यपेक्षायामपि गमकत्वात् भवति समासः। तस्योत्प[illegible] सत्यां प्रद्रष्टावस्थायां हेतुवैकल्यात् दुःखस्यानुदयो दुःखस्यानु[illegible]त्पत्तिश्चेदुच्यते। तदा।

कल्पनाभिनिवेशो हि वेदनेत्यागतं ननु ॥ ९२

ननु यदेवास्माभिरभिहितं तदेव सांप्रतमागतमायात[illegible] किं तत्कल्पनयाभिनिवेशः[1]। कल्पनया कृतो यो ऽभिनिवेशः [illegible] हिरवधारणे। स एव वेदना सुखा दुःखा तदितरा वा [illegible] नान्यद्वास्तवं सुखादिसुखादिहेतुर्नास्ति। इति। तथा [illegible] निजस्वभावरहितमपि यत्सुखसाधनत्वेन परिकल्पितं तदभि[illegible]निवेशात्सुखवेदितमुत्पद्यते। इतरस्मादितरत्। कथमन्य[illegible] यदेवान्यस्य दुःखसाधनं तदेवापरस्य कस्यचित्सुखसाधन[illegible] स्यात्। तथैवैकस्य यस्य शब्दश्रवणादपि दुःखमासीत् [illegible] कालान्तरेण तस्य दर्शनात्प्रीतिरुपजायते। तस्मात्कल्पनानि[illegible] [illegible]साधनं न तु वास्तवं। आह च।

[illegible] सुखाय जायते
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ इति।

[illegible]

[illegible]

अत एव विचारोऽयं प्रतिपक्षो ऽस्य [illegible] ।

अत एवेति । यत [illegible] । अत एव विचारो ऽयं विमर्शो ऽस्य । प्रतिपक्षो [illegible] कारणत्वात् । अथाभिनिवेश [illegible] विचिन्त्यते । तत्साधनाभावे [illegible] इत्यमप्यभिनिवेशो [illegible] । आह । [illegible] ।

विकल्पश्चिन्तया [illegible] ॥ [illegible]

अत एवेति [अथापि] यावत् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

सान्तरावीन्द्रियार्थौ चेत्संसर्गः कुत एतयोः।

अयमत्र समुदायार्थः। स्पर्शप्रत्यया वेदना। विषयेन्द्रियविज्ञानानां त्रयाणां संनिपातश्च स्पर्शः। स्पर्शाः षट् संनिपातजा इति वचनात्। स च त्रिकसंनिपातजः स्पर्श एव न घटते। कुतस्तत्प्रत्यया वेदना भविष्यतीति। तथा हि। इन्द्रियार्थयोः सान्तरयोर्वा स्यान्निरन्तरयोर्वा। तत्रेन्द्रियार्थाविच्चवि[182b]षयौ सान्तरौ सव्यवधानौ यदि तदा संसर्गः संनिपातो मीलनं। कुतः कस्मात्। एतयोरिन्द्रियार्थयोः। नैव युज्यते। स्पर्शो हि संपर्क उच्यते। व्यवधाने सति स कथं भवेदिति भावः॥ अथ द्वितीयः प्रकारः। सो ऽपि न युज्यत इत्याह। निरन्तर[त्वे] इत्यादि।

निरन्तरत्वे ऽप्येकत्वं कस्य केनास्तु संगतिः॥ ९४॥

निरन्तरत्वेऽपि व्यवधानाभावेऽपि सति। एकत्वं तादात्म्यमिन्द्रियार्थयोः। एवं हि तयोः सर्वात्मना नैरन्तर्यं भवेद् [illegible] [illegible] [illegible]

नाणोरणौ प्रवेशोऽस्ति निराकाशः समश्च सः ।

परमाणूनामपि नैव संपर्को युक्तः । यत एकस्याप्यणोरन्यस्मिन्नणौ न प्रवेशोऽस्ति । नान्तर्भावोऽस्ति । कुतः । यो यस्मात् । निराकाशः स नीरन्ध्रः परमाणुः । समः स तुल्यः । निम्नोन्नताभावात्[1] । इति कथं निरंशस्य संगतिरस्तु[2] ॥ अथापि स्यात् । मा भूदणोरणौ प्रवेशः । संगतिमात्रं केवलमस्तु । तावता सिद्धं नः साध्यमित्याह । अप्रवेश इत्यादि ।

अप्रवेशे न मिश्रत्वममिश्रत्वे न संगतिः ॥ ९५

सर्वात्मना हि संपर्कः संगतिरणोः । अन्यथा सांशत्वप्रसङ्गात् । तथा च तत्स्वरूपं स्वात्मना व्याप्नुवत एव तेन संगतिः । एवं तत्स्वरूपमिश्रत्वाभावे संगतिर्न स्यात् । तच्च मिश्रत्वं तत्र प्रवेशमन्तरेण न भवेत् । इत्यमप्रवेशे प्रवेशाभावे सति न मिश्रत्वं नासंभिन्नरूपत्वं । अमिश्रत्वे [183a][3] मिश्रत्वाभावे च न संगतिर्नासङ्गः ॥ निरंशस्य सर्वथैव संसर्गो न युज्यत इत्याह । निरंशस्य चेत्यादि ।

निरंशस्य च संसर्गः कथं नामोपपद्यते ।

निरंशस्यांशशून्यस्य च पदार्थस्य । चो दूषणान्तरसमुच्चये । संसर्गो मीलनं कथं नामोपपद्यते । नामेति संभावनायां ।

1 [illegible]

2 [illegible]

3 [illegible]

कथं संसर्गः संभाव्यते। सर्वांशस्याप्यवश्यमेकेनांशेन भवितव्यं। यस्य पुनरंश एव नास्ति तस्यामूर्तस्यांशाभावेऽसत्त्वमेव प्राप्तमिति भावः[1] ॥ न चैतद्भ(व)तो[2] ऽपि प्रमाणप्रतीतं क्व चिदस्तीत्याह। [संसर्ग इत्यादि।

संसर्गे च निरंशत्वं यदि दृष्टं निदर्शय ॥ ९६

. . . . ाह।] विज्ञानस्य त्वित्यादि।

विज्ञानस्य त्वमूर्तस्य संसर्गो नैव युज्यते।

तुरतिशयाभिधाने। विज्ञानस्य विषयविज्ञप्तेः। पुनः संसर्गो नैव युज्यते। न संगच्छते। कुतः। अमूर्तस्येति हेतुपदमेतत्। मूर्तिशून्यस्य। विज्ञानस्य। अमूर्तत्वादित्यर्थः। परस्परसंपर्को हि संसर्गः। स च मूर्तिमतामेव विद्यते। यस्य तु मूर्तिरेव नास्ति। तस्य कथं संसर्गः स्यात् ॥ इति त्रयाणामपि संसर्गमवधूय संप्रति समूह एव वस्त्वन्नास्ति इति प्रतिपादयन्नाह। समूहस्यापीत्यादि।

समूहस्याप्यवस्तुत्वाद्यथा पूर्वं विचारितं ॥ ९७

अपि दूषणसमुच्चये। समूहस्यापि संघातस्यापि। अवस्तुत्वात्। वस्तुरहितत्वाद्‌अविद्यमानत्वात्। संसर्गो नैव युज्यत इति

...तेन संबन्धः । समूहस्यैवाभावात् । कथं पुनरवस्तुकत्वं । यथा पूर्वं विचारितं । यथा प्राङ्निरूपितं । एवमङ्गुलिपुञ्जत्वादित्यादिना[1] ॥ हेत्वसंभवमेवोपसंहरन्नाह । तदेवमित्यादि ।

तदेवं स्पर्शनाभावे वेदनासंभवः कुतः ।

तस्मादेवं प्रतिपादितक्रमेण स्पर्शनाभावे विषयसंपर्काभावे । वेदनासंभवः कुतः । वेदनायाः सुखादिरूपायाः संभव उत्पादः । कुतो । नैव युज्यते । कारणाभावे कार्यस्य समवायो[183b]गात् । इति परमार्थतो वेदनाभावे हिताहितविषयस्यासंभवात् ।

किमर्थमयमायासः ।

सुखदुःखसाधनप्राप्तिपरिहाराय यो ऽयमायासः क्रियते स किमर्थः । आकाशचर्वणार्थमिव नैवोचित इति भावः ॥ मा भूत्सुखसाधनाय । दुःखस्याभिपीडुमशक्यत्वात् तत्परिहाराय भवतु चेदाह ।

बाधा कस्य कुतो भवेत् ॥ ९८

वेदनाया विचारेण निःस्वभावत्वाद्बाधा [ऽ]विचारतः । विकल्पमात्रादेः पूर्वं निरस्तत्वाद्वेदकाभावः । उपघातहेतोरपि विकल्पकल्पितत्वात् । न परमार्थतः सत्त्वं । इत्येवं बाधा पीडा वेदनाभावात् । कस्य वेदकाभावाद्भवेत् । कुत उपघातहेतोरभावाच्च भवेत् । नैव परमार्थतः कस्य चित्कुतश्चित्स्यात् ।

[1] IX, 86

तस्माद्वेदित्रभावतो ऽपि[1] वेदना न युक्ता ॥ संप्रति वेदका-भावात्तत्प्रत्यया[2] तृष्णापि कारणविरहात्परमार्थतो नोत्पाद-मर्हतीत्युपदर्शयितुमाह। यदा नेत्यादि।

यदा न वेदकः कश्चिद्वेदना च न विद्यते।
तदावस्थामिमां दृष्ट्वा तृष्णे किं न विदीर्यसे ॥९९

यो वेदनां वेदयते स वेदकः। यदा कश्चि[illegible]
तदभावा[illegible]निरूपणाच्च वेदना न विद्यते। तदा[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

दृश्यते स्पृश्यते चापि स्व[illegible]
[illegible]वेदना तेन नेक्ष्यते ॥१००

[illegible]

स्वप्नमायोपमात्मना । स्वप्नोपमस्व[181a]भावेन । मायोपमस्वभावेन च । प्रतीत्यसमुत्पन्नेन चित्तेन । न तु परमार्थसता ॥ कथ चित्ताद्व्यतिरिक्तं चित्तेन दृश्यते । सहजातत्वात् । चित्तेन सहोत्पन्नत्वात् । चित्तेन सह जन्म [यस्य][1] तस्य दर्शनमेकसामग्रीप्रतिब[द्ध]त्वात् । प्रतीत्यसमुत्पादस्याचिन्त्यत्वाच्च । न तु परमार्थतो दर्शनमस्ति येनैवं दृष्टादिव्यवहारः ॥ वेदना तेन नेष्यते । येन दृष्टसुखसाधनादिव्यवहारो ऽप्यन्यत एव । तेन कारणेन वेदना नेष्यते । न दृश्यते वस्तुतः ॥ अथापि स्यात् । न सहज दृश्यते । अपि तु ज्ञानं विषयाकारतया तत उत्पद्यमानमुत्तरकाल तस्य ग्राहकमुच्यते । इत्येतदपहस्तयितुमाह । पूर्वमित्यादि ।

पूर्वं पश्चाच्च जातेन स्मर्यते नानुभूयते ।

अवश्यं सहजातस्य वेदन । अन्यथा पूर्वं प्राग्भावि पश्चादुत्तरकाल जातेनोत्पन्नेन ज्ञानेन । स्मर्यते नानुभूयते । स्मृतिरूपेण विषयीक्रियते न साक्षादिष्यते । तज्ज्ञानकाले तस्यातीतत्वात् । न चातीतस्य स्वरूपेण वेदनमुचितमविद्यमानत्वात् । स्वरूपवेदन चानुभवः । तस्मात्स्मरणमात्रमेतत् । तत्र युक्त न स्वरूपवेदन । वेदनायाः स्वभावव्यवस्थापक लक्षणमेवायुक्तमित्याह । स्वात्मानमित्यादि ।

---

[1] The reading of MS (erased and second hand) may be ...

तस्मादेकत्वेदनास्वभावशून्यं प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रं निर्व्यापारमस्वामिकं मायाप्रपञ्चवदुपलम्भगोचरतामुपगतमिदं कडेवरमवभासते। इति न कस्य चित्सुखं वा दुःखं वा काचिद् भवतीत्याह। निरात्मक इत्यादि।

निरात्मके कलापेऽस्मिन् क एव बाध्यतेऽनया ॥१०७

निरात्मके कस्य चिदात्मादेरेकस्याभावादस्वामिके कलापे। एकस्यानुयायिनो ऽभावात्। प्रतीत्यसमुत्पन्नमात्रे [illegible] मायास्वभाववदुपलम्भगोचरतामुपगते। [illegible] संज्ञाभिधायी भूते। क एवं बाध्यतेऽनया। [illegible] चित्तुरभावादिदनायाश्च। कः परमार्थतोऽनया [illegible] बाध्यते। पीड्यते। विचारतो नैव कश्चित्। [illegible] विचार्य एवाय सुखादिभावनाभ्यासाय। [illegible] दर्शित ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

स्थितं। एकत्राप्यनिश्चितस्वरूपत्वात्। नाप्यन्तर् [न] बहिश्चित्तं। नाप्यन्तर्न मध्ये कायस्य चित्तं। नापि बहिः। न बाह्येषु शरीरावयवेषु चित्तं लभ्यते। अन्यत्रापि न लभ्यते। उक्तेभ्यः स्थानेभ्यः। अन्यत्रापि क्व चिद्देशान्तरे यत्र वा न लभ्यते। न प्राप्यते विचारतः॥ तथा क्व चित्कथं चिद्भवति ततः कथं तस्य निषेध इत्यत्राह। यन्न काय इत्यादि।

यन्न काये न चान्यत्र न मिश्रं न पृथक् क्व चित्।
तन्न किं चिदतः सत्त्वाः प्रकृत्या परिनिर्वृताः॥ १०४

यच्चित्तं न काये वा[1] बाह्याभ्यन्तरे शरीरे। न चान्यत्र नैव कायादन्यत्र बाह्ये वस्तुनि। न मिश्रं क्रियाविशेषणमेतत्। द्वयोराध्यात्मिकबाह्ययोर्मिश्रमपि न स्थितं। यच्चित्तं न पृथक्कायात्। नापि पृथक् स्वातन्त्र्येण च क्व चिदवस्थितं यच्चित्तं। तत्परमार्थतो न किं चिन्न वस्तुसत्। कल्पनोपदर्शितमेव तत्। आसंसारं चित्तं मायावत्प्रतिभासो निःस्वभावत्वात्। अतोऽस्मात्कारणात्सत्त्वाः प्राणिनः प्रकृत्या स्वभावेन परिनिर्वृताः परिमुक्तस्वभावा निःस्वभावतालक्षणस्य प्रकृतिनिर्वाणस्य सर्वसत्त्वसंतानेषु सदा विद्यमानत्वात्। स्वयमेव त्वभूतपरिकल्पवशादसत्यपि सत्यमारोप्य क्लेशवासनोपहतसंतति[illegible] संसारचारकावरोधनिषिद्धस्वातन्त्र्यवृत्तयोऽपरिमुक्ता [illegible]न्ते। न तु परमार्थतः॥ इति मनो विचार्यापि। [illegible]ानं विचारयन्नाह। ज्ञेयादित्यादि।

[1] So MS

ज्ञेयात्पूर्वं यदि ज्ञानं किमालम्ब्यास्य संभवः।
ज्ञेयेन सह चेज्ज्ञानं किमालम्ब्यास्य संभवः॥ १०५

तथा हि [न] कश्चित्सदा[1] सद्रूपमवस्थितं ज्ञानं। किं तु चक्षुरादिसामग्रीं प्रतीत्योत्पद्यमानं रूपादिज्ञेयग्राहकमित्युच्यते। इति परस्याशयमाशङ्क्य विकल्पयति। तत्पुनर्ज्ञेयात्पूर्वं वा स्यात्। ज्ञेयसमानकालं वा ज्ञेयस्य पश्चादेति। तत्र यदि प्राचीनो विकल्पस्तत्राह। ज्ञेयाद्बाह्यविषयात्। पूर्वं प्रागेवानुत्पन्न एव ज्ञेये यदि ज्ञानमुत्पन्नमभिधीयते। तदा किमालम्ब्यास्य संभवः। पूर्वं ज्ञेयमालम्बनमन्तरेण किमालम्ब्य किमाश्रित्यास्य[2] संभव उत्पादः॥ द्वितीयपक्षमाश्रित्याह। ज्ञेयेन बाह्यविषयेण सह समानकालं चेद्यदि ज्ञानं किमालम्ब्यास्य संभवः। समानकालस्य ज्ञेयस्याकारणतया अनालम्बनत्वात्। नाकारणं विषय इति वचनात्[3]॥ अथ तृतीयः [185b] प्रकारः स्वीक्रियते। अथेत्यादि।

अथ ज्ञेयाद्भवेत्पश्चात्तदा ज्ञानं कुतो भवेत्।

अथेति पृच्छायां। ज्ञेयादिति पूर्वं ज्ञेयं। पश्चात्तदनन्तरं निवृत्ते ज्ञेये भवेदुत्पद्येत ज्ञानं। तदा ज्ञानं कुतो भवेत्। ज्ञानकाले ज्ञेयस्य निवृत्तत्वात्। कुत आलम्बनात्। ज्ञानं

---

1 a, second hand, sadasad? or kaścit sadrūpam?
2 First hand ārtya
3 Compare above IX 22

समनुपश्यति। यतो न बुद्धधर्माः। यतो न बोधिर्यतो न मार्गो यतो न निःसरणं। सर्वधर्मा[1] निःसरणमिति[2] विदित्वाऽनावरण महाकरुणासमाधिं[3] समापद्यते[4]। स सर्वधर्मेषु सर्वक्लेशेषु कृत्रिमसंज्ञां प्रतिलभते। निःक्लेशा[5] एते [धर्मा] नैते सक्लेशाः [तत्कस्य हेतोः]। तथा ह्येते नीतार्थे[6] समवसरन्ति। नाभि क्लेशानां संनिचयो[7] रागीभावः। न रागभावो न द्वेषभावो मोहभावः। एषामेवानुबोधाद्बोधिः[8]। यत्स्वभावाश्च क्लेशा स्तत्स्वभावा बोधिरित्येवं स्मृतिमुपस्थापयतीति॥ उक्तं च।

उत्पत्तिर्यस्य नैवास्ति कस्य का निर्वृतिर्भवेत्।
मायागजप्रकाशत्वादादिशान्त[9] तु यत्नतः॥
यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यता सैव ते मता[10]।
तथाविधश्च सद्धर्मस्तत्समश्च तथागतः॥
तत्तत्त्व परमार्थोऽपि तथता द्रव्यमिष्यते।
भूतं तदविसंवादि तद्बोधाद्बुद्ध उच्यते॥ इति॥

अत्र धर्मस्मृत्युपस्थानमुपदर्शयता सर्वे[180b]धर्मा अनुत्पन्ना निरुद्धाः प्रकाशिताः॥

स्वसंवृत्या तु नास्ति सः ।

तु पूर्वस्माद्विशेषमभिधत्ते । स्वसंवृत्या निजसंवृत्या स्वकल्पनया स इति परिनिर्वृतो नास्ति न विद्यते । परिनिर्वृत एव स इति स्वयमस्य सर्वविकल्पोपरमात् ॥ अन्यथापि तर्हि कथमन्यसंवृतिः स्यादित्यचाह । स पश्चादित्यादि ।

स पश्चान्नियतः सो ऽस्ति न चेन्नास्त्येव संवृतिः ॥ १०८

अस्मिन् सतीदं भवति । अस्योत्पादादिदमुत्पद्यत[1] इति । इदंप्रत्ययतामात्रमेव संवृतिः । इति धर्मेभ्यो धर्म उत्पद्यमानः पश्चाद्भावी भवेत् । ततः स पश्चान्नियतो धर्मः सो ऽस्ति यदि । तदा ऽस्त्येव संवृतिः । न चेद्यदि स नास्ति तदा नास्त्येव संवृतिः । गगनेन्दीवरादिष्विदंप्रत्ययताया अभावात् ॥ एतदुक्तं भवति । यदि नाम परिनिर्वृतो बुद्ध्या विषयीकृतो । नैव तावता परचित्तविकल्पमात्रेण तस्यापरिनिर्वृतिः । स्वयमस्य सर्वविकल्पप्रपञ्चोपशमात् । न रक्तचित्तेनालम्बितः स्वयं प्रक्षीणसर्वक्लेशावरणो वीतरागो ऽप्यवीतरागो भवेत् । तस्मात्सर्वकल्पनाविरहादन्यसंवृत्यालम्बितो ऽपि स्वयं परिनिर्वृत एवासौ परमार्थतः । अत एव सर्वधर्माः सर्वकल्पनाशून्यत्वादनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावत्वाच्च प्रकृतिपरिनिर्वृताः । आदिशान्ता इत्युच्यन्ते ।

---

[1] MS. *Upalabhyata*, see p. 474, l. 18

तथापि तथाविधेभ्य एव तथाविधा अन्ये धर्मा उत्पद्य निरुध्यन्ते च। मायास्वभाववत्। तेन च रूपेण परिकल्प वशात्पुनरालम्ब्यमानाः सांवृताः। वास्तवरूपाभावा[187b]त्त्वनुत्पन्नानिरुद्धा इत्युच्यन्ते। खरविषाणवत्॥

यदुक्तम्[1]। शून्येभ्य एव शून्या धर्माः प्रभवन्ति धर्मेभ्य इति आर्यललितविस्तरेऽप्युक्तम्[2]।

संस्कार[3] प्रदीप अर्चिवत्। क्षिप्रमुत्पत्तिनिरोधधर्मकाः।
अनवस्थित मारुतोपमाः। फेनपिण्डेव असार दुर्बलाः॥
संस्कार निरीह शून्यकाः। कदलीस्कन्धसमा निरीक्षतः[4]।
मायोपम चित्तमोहना। बालउल्लापन रिक्तमुष्टिवत्॥

पेयालम्।

यथा मुञ्ज प्रतीत्य बल्वजं। रज्जु व्यायामबलेन वर्तिता।
घटियन्त्र सचक्र वर्तते। तेषु एकैकशु[5] नास्ति वर्तना॥
तथा सर्वभवाङ्गवर्तनी[6]। अन्यमन्योपचयेन निश्रिता।
एकैकशु[7] तेषु वर्तनी[8] पूर्वअपरान्त नोपलभ्यते॥
मुद्रात्प्रतिमुद्र दृश्यते। मुद्रसंक्रान्ति न नोपलभ्यते।

न च तत्र न चैव सामन्ततो । एष संस्कार[1]निरोधशाश्वतः ॥
अरणि यथ चोत्तरारणि । हस्तव्यायामनुचेभि[2] संगतिः ।
इति प्रत्ययतोऽग्नि जायते । जातु कृत्यु कार्यं[3] लघु निरुध्यते ॥
अथ पण्डित[4] कश्चि मार्गते[5] । कुतो ऽयमागत[6] कुत्र याति वा ।
विदिशो दिशि सर्व मार्गतो । नागतिर्नास्य गतिश्च लभ्यते ॥
स्कन्धायतनानि धातवः । तृष्ण अविद्या[7] इति कर्मप्रत्ययाः ।
सामग्रि तु क्षेत्रसूचना[8] । सा च परमार्थत[9] नोपलभ्यत । इति ॥

चतुःस्तवेऽप्युक्तम्[10] ।

निरुद्धाद्वानिरुद्धाद्वा बीजादङ्कुरसंभवः ।
मायोत्पादवदुत्पादः सर्व एव त्वयोच्यते ॥
अतस्त्वया जगदिदं परिकल्पसमुद्भव ।
परिज्ञातमसद्भूतमनुत्पन्नं न नश्यति ॥
नित्यस्य संसृतिर्नास्ति नैवानित्यस्य संसृतिः ।
स्वप्नवत्संसृतिः प्रोक्ता त्वया तत्त्वविदां वर ॥ इति ॥

तस्मात्परमार्थत उत्पादनिरोधाभावे[188a]ऽपि न संवृतिसत्यविरोध इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ननु यदि परमार्थतो-

---

1 Second hand sam kara
2 From a second hand, first hand illegible
3 See krtakarya
4 Second hand °tah
5 Second hand in margin
6 Second hand °tah
7 a erased by second hand avagraha
8 Common reading sattvasucana
9 Second hand °to
10 See IX 36 and 76 Catustava of course, is correct.

ऽनुत्पन्नानिरुद्धाः सर्वधर्मास्तदा न ज्ञानं न च ज्ञेयं वस्तु संभवति। तत्किमिह केन विचार्यत इति विचारोऽपि न स्यात्। अतस्तूष्णीमेव स्थातव्यमित्यत आह। कल्पनेत्यादि।

कल्पना कल्पितं चेति द्वयमन्योन्यनिश्रितं।
यथाप्रसिद्धमाश्रित्य विचारः सर्वं उच्यते॥ १०९

कल्पना आरोपिका बुद्धिः। कल्पितं तया समारोपितं। चेत्युक्तसमुच्चये। इत्येवं द्वयमुभयमन्योन्यस्य[1] निश्रितं परस्परमाश्रितं[2]। कल्पनापेक्षया कल्पितं। कल्पितापेक्षया कल्पनेति। यथा प्रसिद्धं लोकव्यवहारतो निश्चितमाश्रित्य स्वीकृत्य विचारो विमर्शः[3] सर्वं उच्यते। अभिधीयते। सर्वं इति न किंचित्। विचारोऽपि संवृतिमाश्रित्य प्रतन्यते। न तु परमार्थसत्यं। तस्य सर्वव्यवहारातिक्रान्तत्वादित्यर्थः॥ विचारोऽपि न विचारितः [illegible] कल्पनिकस्वभावत्वाद्विचारयितव्य इति चेत्। विचारस्य [illegible] विचारत्वादित्यभिधानाय। विचारितेनेत्यादि।

विचारितेन तु यदा विचारेण विचार्यते।
तदानवस्था तस्यापि विचारस्य विचारणात्॥ ११०

विचारितेन तु परीक्षितेन पुनर्यदा विचारेण विचार्यते निश्चीयते। तदानवस्थाऽनिष्ठा न स्यात्। कुतः। [illegible]

[illegible]

विचारस्य विचारणात्। योऽसौ विचारस्य विचारणार्थं विचार उपादीयते। तस्यापि विचारस्य विचारणाद्धेतोः॥ विचार्ये[1] तर्हि विचार्यमाणे कथमियमनवस्था न स्यादित्यत्राह। विचारित इत्यादि।

विचारिते विचार्ये तु विचारस्यास्ति नाश्रयः।
निराश्रयत्वान्नोदेति तच्च निर्वाणमुच्यते॥ १११

विचार्ये तु परीक्ष्ये पुनर्वस्तुनि विचारिते निर्णीते सति विचारस्य निर्णयस्य पुनरुत्तरकालं कर्तव्यस्याश्रयो नास्ति। यमाश्रित्य पुनर्विचारानुसरणेना[न]वस्थानं स्यात्। विचार्यस्य विचारणे चरितार्थतया पुनराकाङ्क्षाभावात्। अत एव निराश्रयत्वान्नोदेति। आश्रयाभावान्न पुनर्विचारः प्रवर्तते। सर्वसमारोप[180b]निषेधं विधाय वस्तुतत्त्वपरिज्ञानात्कृतकृत्यत्वात्। प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावात्। न क्व चित्सज्यते[2]। नापि विरज्यते। तच्च निर्वाणमुच्यते। सर्वव्यवहारनिवृत्तेः। सर्वत्र निर्व्यापारतया प्रशान्तत्वात्। तदेव निर्वाणमभिधीयते॥ कस्मिंश्चिद्विषये ऽवश्यमेव सर्वत्र विचारः सत्यो न तु परमार्थत इत्याह। यस्य त्वित्यादि।

यस्य त्वेतद्द्वयं सत्यं स एवात्यन्तदुःस्थितः।

यस्य पुनः परमार्थसद्भाववादिनः। एतद्द्वय विचारो विचार्यं

[1] First hand [illegible]   [2] So MS

चेति। एतदुभयमपि सत्य। परमार्थसत्। स एव [illegible] स्वभाववादी। अत्यन्तदुःस्थितः। अत्यन्तमतिशयेन दु[illegible] स्थितो दुःस्थितः। दुष्करकरणीयत्वात्। एतदेवोपदर्शयन्[illegible] यदीत्यादि।

यदि ज्ञानाद्यथार्थो ज्ञानास्तित्वे तु का गतिः॥ १९

यदि ज्ञानात्। ज्ञानस्य प्रमाणस्य [illegible]

[illegible]

तस्मादिव ज्ञेयादिति चेत् । ज्ञेय कुतः सिद्धं । तत्सिद्धौ ज्ञानान्तरानुसरणे पुनरनवस्थानसपर्यवस्थानं च स्यात् । स्यादेतत् । मवेदेतत् । यदि ज्ञानस्य ज्ञेयस्य वा सिद्धये ज्ञानान्तरापेक्षा स्यादपि तु परस्परमितरेतरस्य सिद्धिरतो नायं दोषप्रसङ्ग इति पराभिप्रायमाविर्भावयन्नाह । [illegible] न्योन्यादि ।

अथान्योन्यवशात्सत्त्वमभावः स्याद्द्वयोरपि ॥ ११३

अथ पुनरेवमभिधीयते । अन्योन्यस्य ज्ञान[illegible] परस्परस्य वशात्सामर्थ्यात् । ज्ञानज्ञेययोरपि [illegible] निश्चीयते । ज्ञानसामर्थ्याद्धि ज्ञेयस्य ज्ञेयसामर्थ्याच्च ज्ञान[illegible] [illegible] सति । अभावः स्याद्द्वयोरपि । द्वयोरपि ज्ञान[illegible] [illegible]भावः स्यात् । एकस्यापि न सम्भवात्[illegible] । [illegible] [illegible]प्रसिद्धौ द्वितीयस्याप्यसिद्धेः । [illegible] [illegible]दृष्टान्तमाह । पिता चेदित्यादि ।

> पिता चेन्न विना पुत्रात्कुतः पुत्रस्य संभवः ।
> पुत्राभावे पिता नास्ति ।

[illegible]

पुत्रस्याभावेऽसत्त्वे पिता नास्ति पिता न भवति। पित्रा हि पुत्रो जनयितव्यः। स च न पुत्रं यावज्जनयति तावत्पितैव न भवति। यावच्च पिता न भवति तावत्पुत्रस्य तस्मात्सं-भवो नास्ति। अत इतरेतराश्रयणादेकाभावादन्यतराभावः स्यादिति। द्वयोरप्यनयोरभाव इति समुदायार्थः॥ अमुमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयन्नाह। तथेति।

तथासत्त्वं तयोर्द्वयोः॥ ११४

यथाऽत्र पितापुत्रोदाहरणे[1] तथाऽसत्त्वं तथैवाभावः। तयोर्द्वयोर्ज्ञानज्ञेययोः। तथा हि ज्ञेयजननाज्ज्ञानमुच्यते [189b] ज्ञानपरिच्छेद्यतया च ज्ञेयमिति यावज्ज्ञानं न सिध्यति। यावत्परिज्ञानं[2] न सिध्यति। तावत्तत्परिच्छेद्यतया च ज्ञेयं न सिध्यति। इतरेतराश्रयणादुभयाभावः स्यादिति भावः॥ स्यादेतत्। न ब्रूमोऽन्योन्यवशात्सिद्धिरनयोरपि तु ज्ञेयकार्यं ज्ञानं। ततो ज्ञानादङ्कुराद्वीजमिव ज्ञेयं सेत्स्यति। इति पराशयमुद्भावयन्नाह। अङ्कुर इत्यादि।

अङ्कुरो जायते वीजाद्वीजं तेनैव सूच्यते।
ज्ञेयाज्ज्ञानेन जातेन तत्सत्ता किं न गम्यते॥ ११५

अङ्कुरो जायते। उत्पद्यते। वीजात्खलविलान्तर्गतात्। वीजं तेनैव वीजाज्जातेनाङ्कुरेण सूच्यते। गम्यते यथा।

1 MS °ṇam
2 MS °rat The whole clause is doubtful

तथाच ज्ञेयात्प्रमेयात् । ज्ञानेन जातेनोत्पन्नेन । तत्सत्ता तस्य ज्ञेयस्य सत्ता सद्भावः किं न गम्यते । किं न प्रतिपद्यते । अत्रापि बीजाङ्कुरवत् कार्यकारणभावस्य विद्यमानत्वात् ॥ नायं सदृशो दृष्टान्त इत्याह । अङ्कुरादित्यादि ।

अङ्कुरादन्यतो ज्ञानाद्बीजमस्तीति गम्यते ।
ज्ञानास्तित्वं कुतो ज्ञातं ज्ञेयं यत्तेन गम्यते ॥ ११६

अङ्कुरात्कार्याद्बीजमस्तीति यद्गम्यते । तन्नायमस्यैव केवलस्य प्रभावः । किं तर्हि । अन्यतो ज्ञानादङ्कुरव्यतिरिक्तात् तदस्तीति गम्यते[1] । तथा हि न योग्यतामात्रेण कार्यं कारणस्य गमक । बीजस्यैव अङ्कुरजननमप्रतिपन्नस्यापि[2] गमकत्व स्यात् । नापि स्वरूपप्रतीतिमात्रेण ऽप्रतिपन्नकार्यकारणभावस्यापि तत्प्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । अपि त्वविनाभावित्वेन निश्चित । अतः प्राक्प्रतिपन्नकार्यकारणभावस्य पुनः पश्चात्क्वचिद्बीजाविनाभाविनमङ्कुरमुपलब्धवतोऽङ्कुराद्ध्यवसायात्मकमनुमानमुत्पद्यते[3] । ततो बीजमस्तीत्यवसीयते । अतो ज्ञानविषयीकृत एवाङ्कुरो बीजप्रतिपत्तिहेतुः ॥

---

1 *Tat* = *bījam*. It is not by the sole knowledge of this *aṅkura* that one understands that this *aṅkura* has a *bīja*, but owing to a knowledge produced from elsewhere, i.e., knowledge of the *aṅkuras* of the *bījas* and of the necessary relation between them.—See on this topic Nyāyabindu, p. 22, and Sarvadarśana, pp. 7 and 8.

2 One who does not know that *aṅkuras* are born from *bījas*.

3 MS. has *bījād adhyavasāyātmakam* —[illegible]

ज्ञानास्तित्वं ज्ञानस्य सद्भावः। कुतो ज्ञातं कस्मात्प्रतीतं। स्वसंवेदनाभावादनवस्थानभयेन[1] ज्ञानान्तराननुसरणाच्च। ज्ञेय यत्तेन गम्यते। यद्यस्माज्ज्ञेयं [190a] तेन ज्ञानेन ज्ञेयकार्येण गम्यते। अवसीयते। न हि स्वयमनिश्चितं लिङ्गं साध्यस्य गमकमुपपद्यते। ज्ञापकहेतुत्वादस्य ज्ञेयगमकत्व॥ तस्माद्वास्तवपक्षे ज्ञानज्ञेयासिद्धेर्विचारः कर्तुमशक्यः। काल्पनिकपक्षे तु यथाप्रसिद्धव्यवहारमाश्रित्य शक्यत इति निश्चित॥

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नाप्यहेतुतः।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्व चन के चन[2]॥

इत्यस्यार्थस्य समर्थनार्थं नाप्यहेतुत इति तुरीयकोटिप्रसाधनाय तावत्स्वभाववादिमतमपाकर्तुमाह। लोक इत्यादि।

लोकः प्रत्यक्षतस्तावत्सर्वं हेतुमुदीक्षते।

तथा हि ते स्वपरस्वभावसर्वहेतुनिरपेक्षमेव[3] भावग्रामवैचित्र्यमुत्पद्यत[4] इति वर्णयन्ति। यतो न पङ्कजादीनां नालपत्रदलकेसरादिकमनेकप्रकारभेदभिन्नवैचित्र्यमचेतना जलपङ्कादयो निर्वर्तयितुमलं। न च चेतनोऽपि कश्चिदन्यः कर्मणा[5] तादृश निर्माणप्रवीण उपलभ्यते। नापि चाद्रियते

1 [illegible]
2 [illegible] p. 12 [illegible] above p. 357
3 [illegible] p. 357, l. 11
4 [illegible]
5 [illegible]

तत्कर्मणो ऽपर्यवसानात् । युगपदपर्यन्तविशेषेषु व्यापारायोगाच्च । तस्मात् किं चित्कारणमन्तरेणैव सर्वमिदं जगद्वैचित्र्यमुत्पद्यत इति तेषां मत । तदुक्तं ।

सर्वहेतुनिराशंसं भावानां जन्म वर्ण्यते ।
स्वभाववादिभिस्ते च नाहुः स्वमपि कारणम् ॥
राजीवकेसरादीनां वैचित्र्य कः करोति हि ।
मयूरचन्द्रिकादिर्वा विचित्रः केन निर्मितः ॥
यथैव कण्टकादीनां तैक्ष्ण्यादिकमहेतुक ।
कादाचित्कतया तत्तद्दुःखादीनामहेतुता[1] ॥

तदेववादिनो लोकप्रतीतादेव हेतुसामर्थ्याद्बाधा स्यादित्युपदर्शयति । लोकः सर्वो जनः । प्रत्यक्षत इन्द्रियाश्रिताज्ज्ञाना[101b]त् । प्रत्यक्षत इत्युपलक्षणादनुमानतोऽपि[2] तत्प्रतीतिभावात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति यावत् । सर्वमनेकप्रकार । हेतुं जगद्वैचित्र्यकारणं । उदीक्षते । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यमुपजनयन्तं पश्यति । यत्कार्यं यस्य सद्भावे भवति तदभावे च न भवतीति प्रतीयते । स तस्य हेतुरिति निश्चीयते । इति लोकप्रतीतादेव हेतुव्यापारादस्याहेतुकत्वप्रतिज्ञा बाध्यते । तदेवोपदर्शयन्नाह । पद्मनालादीत्यादि ।

---

1 [illegible] Compare [illegible] p. 11 [illegible]

2 MS. [illegible]

पद्मनालादिभेदो हि हेतुभेदेन जायते ॥ ११७

पद्मस्य राजीवस्य नालमादि येषां पत्रदलकेसरादीनां ते तथोक्ताः तेषां भेदो नानात्वं । हि यस्मात् । हेतुभेदेन हेतोः कारणस्य भेदेन विशेषेण जायते । उत्पद्यते । नान्यथा । अनियमेन सर्वत्र सद्भावप्रसङ्गात् । अतो यद्यस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानं कुर्वत्प्रतीयते तत्तस्यैव कार्यं नान्यस्येत्युपगमनीयम् । यस्मात्प्रतिनियतकारणभेदेन प्रतिनियतविशेषोत्पत्तिः । तद्भेदेन तद्भेदादिति नाहेतुमती ॥ ननु भवेदेष विशेषो यदि हेतोर्भेदेन स्वयमसौ विशेषः सिद्धः स्यात् । किं तु तदसौ कुतः सम्भवतीति वक्तव्यम् । न च निर्विशेषाद्विशेषोत्पत्तिः पुनरहेतुकत्वप्रसङ्गात् । इत्याशङ्क्य परिहरन्नाह । किंकृत इत्यादि ।

किंकृतो हेतुभेदश्चेत्पूर्वहेतुप्रभेदतः ।

किंकृतः केन कृतः कुतो जातः । हेतुभेदश्चेत् । [illegible]

अनवराग्रस्य संसारस्य पूर्वकोटिर्न प्रज्ञायत इत्युपगमात् ॥ अत एव फलविपर्ययोऽपि न स्यादिति मन्तव्यम् । कस्मादित्याह ।

कस्माद्धेतुफलच्छेदो हेतुः पूर्वहेतुप्रभावतः ॥ ११८

कस्मात्कारणात्फलच्छेदो [illegible] पूर्वहेतुप्रभावतः पूर्वस्य तज्जनकस्य हेतोः सामर्थ्यात् । [illegible] स तादृशस्तस्य स्वभावोऽस्ति येन [illegible] कार्योत्पाद[illegible] [illegible] [illegible] ऽविपरीतफलदानमपि [illegible] नि[illegible] तद्विपरीताद्विपरीतमिति न [illegible]

[illegible]

न हेतुरस्तीति वदन् सहेतुकं
ननु प्रतिज्ञां स्वयमेव घातयेत् ।
अथापि हेतुप्रणयालसो भवेत्
प्रतिज्ञया केवलयास्य किं [191b] भवेत् ॥ इति ।

तस्मात्कुदृष्टिविजृम्भितमेवैतत्प्रमाणबाधितत्वात् ॥

एवं स्वभाववादिनं निराकृत्य चतुर्थप्रकारप्रसाधनार्थमीश्वरकारणतां जगतः प्रत्याख्यातुं तदुपक्षेपं कुर्वन्नाह । ईश्वर इत्यादि ।

ईश्वरो जगतो हेतुः ।

ईश्वरकारणवादिनो हि स्वभाववादिमतनिषेधमात्रं विशेषमभिधातुमर्धमवसित आरम्भेति मन्यमानाः प्राग्भावमेवानुष्ठितमत्र मन्यन्ते । न हि कारणमन्तरेण जगद्वैचित्र्यमुत्पद्यते । देशाद्यनियमप्रसङ्गात् । न चाचेतनाः पुनरमी जलधरादयो वैचित्र्यमाधातुं समर्था इति युक्तमनेनोक्तम् । तस्मा[illegible] क्षित स भगवान् विश्वैश्वर्यनिर्माणप्रवीणः । [illegible] [illegible] । नित्यात्मतया [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । तेन [illegible] [illegible] ।

इति [illegible]

[illegible]

येनानिष्टं फलमुपभुज्यते। तत्रापि तस्य व्यापारात्। सर्वोत्पत्तिमतां निमित्तकारणत्वात्॥ अपि च किं तस्मिन्नव्याप्रियमाणे तत्कर्मफलमुपभुज्यते न वा। यदि प्रथमः पक्षस्तदा कथमेतत्।

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः।
ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव च॥ इति।

सर्वकार्येष्वेव तद्व्यापाराभ्युपगमस्यानेनैवानैकान्तिकताप्रसङ्गात्। अथ द्वितीयः। तदा कृपालुरसौ तत्रोपेक्षां किमिति नाभिवासयति यत्नेन साहाय्यमेव तत्रोपकल्पयति। अथ कृतस्य कर्मणोऽविप्रणाशादवश्यं तेन तत्फलमनुभवितव्यमिति तदुप-[192b]भोगाय व्याप्रियत इति चेत्। कथं पुनरेतस्मिन्नव्याप्रियमाणेऽवश्यं तेनानुभवितव्यमनैकान्तिकत्वात्। कः पुनरविप्रणाशेऽपि दोषः। प्रयत्नत एव ततो निवर्तितुमुचितं कारुणिकस्य। एवं हि तदिच्छायत्तवृत्तितया तद्व्यापारेणैव सर्वैश्वर्यमुपदर्शितं तत्र भवेत्। अन्यथा सत्त्वानां तत्कर्मणो निवर्तनो दयानुरूपि स्यादुपयातः। सकृदुत्पन्नेन सर्वैश्वर्येण [illegible] स्यात्। तत्परकर्मणापि [illegible] नाम [illegible] [illegible]। ईश्वरे [illegible] एव [illegible]

प्रकाशितं स्यात्। तदरं कर्मैव पर्युपास्यं यत्सामर्थ्येन समाकृष्यमाणो महेश्वरोऽपि स्थातुमसमर्थः तस्मादिदमभ्याहतमेव।

नमः सत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति। इति[1] ॥

अथ न कारुणिकः। तदासौ वीतरागः सरागो वा। यद्याद्यो विकल्पः। तदा यदि नाम दयाविरहात्सुखं नोपनयति दुःखं तु जनस्य कस्मादुत्पादयतीति वक्तव्यं। दुःखं हि रागादिवशेन कस्य चिदुपनीयते। ते चास्य न सन्ति कथमकारणमेव जनं दुःखयति। क्रीडार्थं दुःखयतीति चेत्। क्रीडार्थं वीतरागस्य प्रवृत्तिरिति निश्चितमसौ वीतरागः। रागादिमतामपि तावज्जितेन्द्रियाणां न क्रीडार्थं दृश्यते प्रवृत्तिः। किं पुनर्वीतरागाणां तथा भविष्यति। न रक्षःक्रूरपिशाचादिमन्तरेणान्यस्य परदुःखेन क्रीडा संभाव्यते ॥

अथावीतराग इति पक्षः। तदा कथमयमितरजनसाधारणः सर्वेश्वरो भवितुमर्हति। रागादिक्लेशपाशाय[193a]त्तवृत्तेर्जगदैश्वर्यायोगात्। अन्यथा तदन्यस्यापि तथाविधस्य तत्प्रसङ्गात्। नापि संसारचारकोपरुद्धस्यात्मनः विश्ववैचित्र्यरचनाचातुर्यं तदन्यस्येव युज्यते। तदेवमखिलमेव भवन्तं विप्रलम्भयति यदेवंविधस्यापि यावदैश्वर्यमभ्युपगम्यते ॥ भवतु वा तथाविधस्यापि कर्तृत्वं। तथापि किमसौ स्वस्थात्मा [अस्वस्थात्मा वा]।

---

[1] Vulgata ramas tat°, Bhartṛhari, II 93 (Bohlen), Çilhana's Çantiçataka, I 1, Subhāṣitāvali 3079, Çarngadharapaddhati, 496 (Bhartṛhari) [F. W. Thomas]

यदि खस्यात्मा तदा किमिति जनमकाण्डमेव दुःखयति । न हि स्वस्थात्मा निरपराधं जनं पीडयन् दृष्टः । अथ विमार्गगामिनमेव कृतापराधं पीडयतीति चेत् । विमार्गगामिनमप्ययमेव कारयति । तथाभूतमपि कारयित्वा पुनः पीड़यतीति । स लौकिकेश्वराणामपि जघन्यतया वृत्तिमतिशेते । ते हि स्वयंकृतापराधमेवापराधिनमनुशासति । अयं पुनरात्मनैव कारयित्वेति महानस्य विशेषः ॥ अथास्वस्थात्मा । तदा साधु तदाराधने स्वर्गापवर्गार्थिनां प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । न ह्युन्मत्तस्याराधनमुन्मत्तकादन्यः कर्तुमुत्सहते । तथा हि स्वर्गादिलिप्सया तदाराधनाय प्रवर्तन्ते प्रेक्षावन्तः । तच्चापरिनिश्चितस्वभावतया ततो न संभाव्यते । विपर्ययोऽपि वा तदाराधनफलस्य संभाव्यते । तदाराधनप्रवृत्तास्तु गाढतरश्रद्धावशेन तमुन्मत्तमाचक्षाणा आत्मानमेवोन्मत्तकमाचक्षीरन् । कथमन्यथा तदाराधने प्रवर्तन्ते ॥ तदपरोन्मत्तकैर्वा किमपराद्धं यतस्ते न पर्युपास्यन्ते । तेषां प्रभावातिशयविकलत्वादिति चेत् । न वै प्रकृतेऽपि कं चित्प्रभा[193b]वातिशयमुत्पश्यामः । उन्मत्तकः सकलजगदनिष्टाभिशङ्किरिति कोऽन्य उन्मत्तकादकुमर्हति । तदयमभिविचार्यमाणो न कश्चिदवस्थानं लभत इत्यल दर्शनविप्लवितेष्वादरेणेति । तथा चोक्तमेतदर्थं ।

सुखस्य दुःखस्य न कोऽपि दाता

परो ददातीति कुबुद्धिरेषा ।
स्वकर्मसूत्रग्रथितो हि लोकः
करोम्यहमिति वृथाभिमानः ॥ इति ।

तस्मादकर्तृकमिदं जगदुपपन्नमिति ॥ न परिदृष्टकारणादन्यः प्रतिनियतो वा तस्य कर्ता कश्चिदस्ति । इदमेव विचारेण प्रतिपादयितुं सिद्धान्तवादी प्राह ।

यद् पात्तावदीश्वरः ।

ईश्वरकारणवादिनं पृच्छति । यद् ब्रूहि कोऽयमीश्वरो भवतोऽभिमतः । नान्यस्यैनेदमभिपन्नं । येषां[1] क्षित्यादीनामन्वयव्यतिरेकानुविधायि कार्यमुपलभ्यते । तत्र कतमदीश्वरं भवानाचष्टे । न चानुपलब्धान्वयव्यतिरेकव्यापारस्य कारणता प्रकल्पयितुं युक्ता । अतिप्रसङ्गात् । तस्मात्तत्कारणतामिच्छता दृष्टान्वयव्यतिरेकव्यापार एवाङ्गीकर्तव्यः । न चान्यस्य क्षितिबीजादिव्यतिरिक्तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधानं कुर्वद् दृश्यते कार्यं । तत्कथं तस्य कार्योपयोगित्वं व्यवस्थाप्यते । तदुक्तं ।

येषु सत्सु भवत्येव . . .[2]
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः ॥ इति ।

अथ पृथिव्यादीनि भूतान्येवेश्वरो भवन्तीति पराभिप्रायमाशङ्क्याह भूतानि चेत् ।

---

[1] Or kṣitibījādīnām

[2] This may be cut *tebhyo 'nyasya kalpane*—Tibetan gives no help; it has *yeṣu satsu yad ... bhavati taddhetutvena* [... dag yod na gan ñid ... byur ... du rgyu ... du ...]

भूतानि चेद्भवत्वेवं नाममात्रेऽपि किं श्रमः ॥ ११९

यदि भूतानि पृथिव्यादीनीश्वर उच्यते तदाभ्युपगमत एव। भवत्वेवं। एवमस्तु। न वयमत्र विप्रतिप[194a]द्यामहे। क्षित्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानवतः कार्यस्य दर्शनात्। केवलं नाममात्रेऽपि किं श्रमः। नामैव केवलमर्थभेदशून्यं नाममात्रकं। अपिरवधारणे। नाममात्र एव किमिह महासमारम्भेण तत्प्रसाधनाय श्रम आयासः क्रियते। मया क्षित्यादय उच्यन्ते। त्वया पुनस्तान्येव भूतानीश्वर इति नार्थतः कश्चिद्विशेषः। न चात्र विप्रतिपत्तावर्थशून्यायां किं चित्फलमुपलभ्यते॥ अथास्त्येवार्थविशेषस्तदा नैषामीश्वरत्वं युक्तमित्याह[1] अपि त्वित्यादि।

अपि त्वनेकेऽनित्याश्च निश्चेष्टा न च देवताः।
लङ्घ्याश्चाशुचयश्चैव क्ष्मादयो न स ईश्वरः॥ १२०

अपितुशब्देनाधिकमाह। नैते क्षित्यादयो भवतामीश्वरत्वेन कल्पयितुं युज्यन्ते। तल्लक्षणायोगात्। कथं कृत्वा। अनेके नानास्वभावाः। अनित्याश्च विनश्वरस्वभावाः। निश्चेष्टाः अचेतनतया निर्व्यापाराः। न च देवता। नापि चाराध्यरूपाः। लङ्घ्याश्चातिक्रमणीयाः। अनधृष्यत्वात्। अशुचयश्च। अपवित्राः। अमेध्यादिष्वपि पृथिव्यादिसद्भावात्। क्ष्मादयः का

पृथिवी आदिर्येषामप्तेजोवायूनां ते तथोक्ताः। न स ईश्वरः। स ईश्वरस्तादृक्स्वभावो न भवति। तत्परिकारविपरीतत्वात्॥ यदि क्ष्मादयो नेश्वर आकाशं तर्हि भविष्यतीत्याह नाकाशमित्यादि।

नाकाशमीशोऽचेष्टत्वात्।

आकाशमपीश ईश्वरो न भवति। कुतः। अचेष्टत्वात्। स्वभावविकलतया निर्व्यापारत्वात्। परमतेऽपि निष्क्रियत्वात्॥ आत्मा तर्हि भवतु।

नात्मा पूर्वनिषेधतः।

पूर्वमेव विस्तरेणात्मनः प्रतिषिद्धत्वात्। निःस्वभावः शशविषाणवदसौ॥ अथापि स्यात्। अवितर्क्यमाहात्म्यत्वादस्य नार्वाग्दर्शनैरिदमित्थमिति तत्स्वरूपं विवेचयितुं शक्यमित्याह। अचिन्त्यस्येत्यादि।

अचिन्त्यस्य च कर्तृत्वमप्यचिन्त्यं किमुच्यते॥ १२१

यद्यसौ चिन्तातिक्रान्तमाहात्म्यः। तदाचिन्त्यस्य च चिन्तापथमतिक्रान्तस्येश्वरस्य। कर्तृत्वं युगपत्कारणत्वमप्यचिन्त्यमतस्तं किमुच्यते। किमभिधीयते। कर्तृत्वमप्यस्याचिन्त्यत्वान्न वक्तुमुचितमित्यर्थः॥ स्यादेतत्। अतिदुर्लक्ष्यस्वभावतया चिन्तयितुमशक्योऽसौ। कार्यं तु तस्य। सर्वजनप्रतीतिसाधारणत्वात्। चिन्त्यमेवेति ब्रुवाणं प्रत्याह। तेन किमित्यादि।

तेन किं स्रष्टुमिष्टं च।

भवतु नाम तस्य कार्यं चिन्त्यं। तथापि तेन किं स्रष्टुमिष्टं च। तेनेश्वरेणाचिन्त्यमाहात्म्येन किं कार्यं स्रष्टुं निर्मातुमिष्टमभिप्रेतं च। इति परस्योत्तरमाशङ्कयन्नाह

आत्मा चेत्।

अत्र पूर्वपदस्याकारेण च्छन्दोऽनुरोधात्संधिर्न कृतः। आत्मा तेन स्रष्टुमिष्टं चेन्मतं। एतत्प्रतिषेधयति।

नन्वसौ ध्रुवः।

ननु भो असावात्मा ध्रुवो नित्योऽभिमतो भवतां। तत्कथमसौ क्रियते। अन्यथा नित्य एव स न स्यात्। सदकारणवन्नित्यमिति नित्यलक्षणाभावप्रसङ्गात्॥ अन्यत्रापि न तस्य सृष्टिव्यापार उपलक्ष्यत इत्याह। क्ष्मादीत्यादि।

क्ष्मादिस्वभाव ईशश्च ज्ञानं ज्ञेयादनादि च॥ १२१
कर्मणः सुखदुःखे च।

आदिशब्देनाप्तेजोवाय्वाकाशकालदिङ्मनांसि गृह्यन्ते। तेषां स्वभावो ध्रुवः। सोऽपि न तेन क्रियते। पृथिव्यादीनां परमाणूनां नित्यत्वाभ्युपगमात्। स्थूलरूपे च तद्व्यापारस्य निषेत्स्यमानत्वात्। आकाशादीनामपि नित्यत्वात्। गुणादीनामपि विचार्यमाणत्वात्। ईशश्चेति। ईश्वरोऽपि ध्रुव इत्यात्मानमसौ न करोति। ज्ञानं ज्ञेयादनादि चेति। ज्ञानमपि ज्ञेयादुत्पद्य-

मागमनादि च। ज्ञानमपि ज्ञेयमालम्ब्य प्रवर्तमानत्तदपि न तेन क्रियते। तत्कर्मणः सुखदुःखे च। कर्मणः शुभाशुभाद्यथासंभवं सुखदुःखे च भवत इष्टानिष्टविपाकजे। तत्रापि न तस्य व्यापारः[1] ॥ एवं सति।

वद किं तेन निर्मितं ।

ब्रूहि किमिदानीं तेनेश्वरेण निर्मितं रचितं। इति न कश्चित्तस्य सामर्थ्यमुपलभ्यते। तत्कथमस्य जगत्कर्तृत्वमुच्यते ॥ अधुना सर्वत्र साधारणं दूषणमाह। हेतोरित्यादि।

हेतोरादिर्न चेदस्ति फलस्यादिः कुतो भवेत् ॥ १२३

तथा ह्यसौ नित्यो वा जगतो हेतुः स्यादनित्यो वा। नित्य एव तद्वादिभिरसौ परिकल्पितः। तत्र नित्यत्वे सति हेतोः कारणस्यादिर्नास्ति यदि। तदा फलस्यादिः कुतो भवेत्। फलस्य तज्जन्यस्य कार्यस्य सदा प्रवृत्तत्वादादिः कुतो भवेत्। नैव स्यादित्यर्थः। नित्यमुपस्थिते समर्थस्वभावे हेतौ कार्यमपि तज्जन्यमजस्रमेव जायेत। इति तत्सामर्थ्यप्रतिबद्धं कार्यं सदा प्राप्नोति। तत्

कस्मात्सदा न कुरुते ।

कस्मात्कारणात्सदा सर्वकालं न कुरुते। न सर्वं कार्यं जनयतीति कथं कस्य चित्कार्यस्य कदा चित्क्रियाविरामः ॥

---

[1] See Sāṃkhyasūtra V 2

अथ वान्यथावतार्यते । यदि च नेश्वरो जगतः कर्ता स्यात् । कथमिदं प्रलयानन्तरमादितः सर्गभाग्भवेत् । इत्यत्राह । हेतोरित्यादि ॥ अनवराग्रो हि जातिसंसारः । तस्य हेतोः क्लेशकर्मादिलक्षणस्य । आदिः पूर्वकोटिः । न चेदस्ति फलस्य सत्त्वभाजनलोकविवर्तादिलक्षणस्य । आदिः प्रथमारम्भः कुतो भवेत् । नैव विद्यत इत्यर्थः । अनादौ संसारे हि सत्त्वानां कर्माधिपत्येन स्थितिसंवर्तविवर्तानां प्रवर्तनात् । एतच्चोक्तमेव कर्मणः सुखदुःखे चेत्यनेन ॥

अथ वा अत्रापीश्वरमेवाभिसंधयोक्तं हेतोरिति । हेतोरीश्वरस्यादिर्न चेदस्ति । प्रलयकालेऽपि तस्यानुपहतमाहात्म्यस्याभ्युपगमात् । फलस्य तज्जातस्य सर्गादिलक्षणस्यादिः कुतो भवेत् । नित्यतया तत्कारणस्य सदा समर्थत्वात्सर्गादिकमपि नित्यमेव स्यात् । अतो नित्यसमर्थे तस्मिन् सर्गादिविच्छेदेन न स्यात् । ततः कथं सर्गस्यादावपि तस्य व्यापारो भवेत् । अपि च यद्यसौ कर्ता स्यात्तदा नित्यत्वात्

कस्मात्सदा न कुरुते ।

सर्गादिकर्मेति शेषः । तथा हि यदि कदा [illegible] करोति । तदा तत्कारणाभावात्तथा सदा तथैव कुर्यात् । [illegible] [illegible] युगपदा सर्गादिक्रिया तदा स्यात् । [illegible] न [illegible] । न [illegible] [illegible] ।

अथापि स्यात् । यदि नामासौ सदा समर्थस्वभावः । तथापि सदा विकलसहकारित्वान्न करोतीत्याह ।

न हि सोऽन्यमपेक्षेत

इति । समर्थस्वभावो ह्यसावीश्वरः । स्थैर्यात् । नान्यं सहकारिणमपेक्षते । नित्यस्य समर्थस्वभावस्य सततं तदपेक्षायोगात् । न हि नित्यतयाऽनाधेयातिशयस्य काचिदपेक्षा नाम[1] । विशेषोत्पत्तौ वा तदव्यतिरिक्तस्वभावस्य तस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । व्यतिरेके वा विशेषादेव कार्योत्पत्तिः । तस्याकारकत्वं स्यात् । तदुक्तं

अपेक्ष्यते परः कश्चिद्यदि कुर्वीत किंचन ।[2]
यदकिंचित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥ इति ।

भवन्तु वा तस्य सहकारिणः । तथापि ते नित्या वा स्युरनित्या वा । ये तावन्नित्याः परमाण्वादयस्तेषां न सद्भाववैकल्यं संभवति । नापि तदायत्तसंनिधीनां संनिधानवैकल्यं । अनित्यानामपि तदायत्तोदयसंनिधीनां कुतो वैकल्यं नाम येन सहकारिवैकल्यान्न करोतीत्युच्यते । ततो नायमस्य परिहारः ॥ अत एवाह । तेनाकृत इत्यादि ।

---

1 Compare Sarvadarśana, p. 9 foll., Saddarśanasamgraha, p. 25.

2 So Sarvadarśana, p. 29. MS. has apekṣeta (second hand kurvata) paraḥ [illegible]

3 MS. bhavatu.

तेनाकृतोऽन्यो नास्त्येव तेनासौ किमपेक्षतां ॥१२॥

तेनेश्वरेणाकृतो य उत्पत्तिमांस्तेनाकृतः । सो नास्त्येव न विद्यते । अन्योऽपरो जगति । तेन कारणेन तदायत्तत्वेनान्यां सहकारिणां सदा संनिहितत्वादसौ नित्यः कर्ता किमपेक्षतां । किमपेक्षमाणः कदा चित्कार्यं न कुर्यात् । इत्थं न का चिद् तस्यापेक्षास्तीति सदा कार्यं कुर्वीत ॥

अथापि स्यात् । समवायि कारणमसमवायि कारणं निमित्तकारणं चेति कारणत्रितयात्कार्यमुत्पद्यते । तत्र निमित्तकारणत्वात्सामग्रीमपेक्ष्य कार्यं कुर्वतो नोक्तदोषप्रसङ्गः । इति पराशयमाशङ्क्याह । अपेक्ष[ते] इत्यादि ।

अपेक्षते चेत्सामग्रीं ।

यदि नामासौ सदा सर्वकार्याणि कर्तुं समर्थः । तथाप्यपेक्षते सामग्रीं । न हि सामग्रीमन्तरेण सत्यपि सामर्थ्ये कर्तरि कार्यमुत्पद्यते । यथा [illegible] पटोत्पादनसामर्थ्येऽपि [illegible] तुरितन्तुवेमादिकमन्तरेण न पट उत्पद्यते । तथा [illegible] ऽपीति चेद्यदि । आह ।

हेतुर्न पुनरीश्वरः ।

यदि [illegible] करोति । तस्मात् [illegible]

[illegible]

कार्योत्पत्तेः । ततश्चानुपपत्तेः । तस्या भावाभावयोः कार्यस्य भावाभावदर्शनात् । न तु पुनरीश्वरभावाभावयोरिति । न सामग्रीकालेऽपि स पररूपेण कर्ता । स्वरूपं चास्य प्रागपि समर्थं तदवस्थं अपि कदा चित्क्रियाविरामः ॥ यदप्युक्तं । कुविन्दादिवत्कदा चित्करोतीति । तदपि न युक्तं । यतः कुविन्दादयः प्रागसमर्था एव । पुनः पश्चात्तुर्यादिसामग्रीप्रतिलम्भादपूर्वसामर्थ्याधिगमात् । पटादिकार्यं कुर्वन्ति । अन्यथापि तेषामपि पूर्वं तत्सामर्थ्यसद्भावे तत्क्रियाप्रसङ्गो न निवर्तेत इति साध्यविकलो दृष्टान्तः ॥ किं च सामग्रीजननेऽपि स एव कारणं । स च सर्वदा सन्निहितस्वभाव इति । कथं कदा चित्सामग्रीवैकल्यमप्यस्य । अत एवोपदर्शयन्नाह ।

नाकर्तुमीशः सामग्र्यां

इति । नाकर्तुमीशः । नाक्रियाया समर्थः । सामग्र्यां सामग्रीविषये । सर्वकार्यक्रियाया समर्थत्वात्सामग्रीजन्मन्यपि नोदासितुं शक्नोति । जनयतु तर्हि सामग्रीमिति चेदाह ।

[न कर्तुं तदभावतः ॥ १२५]

न कर्तुमपि सामग्र्यामीशः । कुतः । तदभावतः । तस्याः सामग्र्या अभावतोऽविद्यमानत्वात् । न चाविद्यमानस्वभावे वन्ध्यासुत इव किं चित्कर्तुं शक्यते । नीरूपत्वात् । यद्वक्ष्यति

नाभावस्य विकारोऽस्ति कल्पकोटिशतैरपि । इति ॥[1]

---

[1] See below 147

बुद्धिमांस्तु कर्तुमीशानोऽप्यनिच्छन्न करोति । इति कस्तस्योपालम्भ इति तदपि निरस्तं । तथा हि ता अपीच्छाः स्वसत्तामात्रनिबन्धना । किं न करोतीति स एव तस्योपालम्भः ॥ अपि च । यदि ता न सहकारिण्यः किं तासां वियोगेऽपि न करोति । अथ[ा]सहकारिवैकल्येऽपि कार्याकरणे सर्वदा तदायत्तः । सहकारिणश्चेत् । तथापि तद्भावेऽपि सर्वकार्यं किं न करोति । सहकारिणां साकल्ये शक्तत्वात् ॥ केवलस्याशक्तस्य न कारकत्वमिति चेत् । तत्किमयं पररूपेण कारकः । तथा चेदकारक एव । न हि स्वरूपेणाकारकः कारको [107b] नाम । स्वरूपमप्यस्य निजशक्तिशब्दवाच्यं । कार्योपयोगीति चेत् । अलमिदानीमागन्तुकशक्तिव्यपेक्षया । समर्थोऽप्येष प्रकृत्या सहकारिणामसंनिधौ नैव कारक इति चेत् । मातापि सती प्रकृत्या वन्ध्येत्येतदपि तर्हि देवानां प्रियेण वक्तव्यमित्यास्तां तावत् ॥ अनित्यस्तु तद्वादिनां नाभिमतः । तथा च सत्यन्यसाधारणस्वभावस्य कथमीशत्वमिति नेश्वरकार्यं जगद्वैचित्र्यमिति स्थितं ॥

यदि न बुद्धिमत्कर्तृकं जगत् । तर्हि नित्यपरमाणुपुञ्जमयं द्व्यणुकादिक्रमेणोत्थं क्षितितरुपर्वतादिकं भवत्वित्याह । येऽपीत्यादि ।

येऽपि नित्यानणूनाहुस्तेऽपि पूर्वं निवारिताः ।

येऽपि मीमांसकादिवादिनो नित्यानणून् । परमाणूनाहु-

जगद्वैचित्र्यकारणत्वेन ब्रुवते। तेऽपि वादिनः पूर्वं। अंशा अप्यणुभेदेनेत्यादिना[1] परमाणुविचारसमये तत्प्रतिषेधाभिधारिता निराकृताः :। अतो नित्यपरमाणुमयमपि नेदं जगत्॥

एवमीश्वरकारणतां श्लोकार्धेनान्तराल एव नित्यपरमाणुस्वभावतां च जगतो निरस्य तस्यैव तुर्यप्रकारस्य[2] समर्थनाय प्रधानपरिणामरूपतां निराकर्तुं सांख्यमतमुद्भावयन्नाह। सांख्या इत्यादि।

सांख्याः प्रधानमिच्छन्ति नित्यं लोकस्य कारणं॥१२७

सांख्याः कापिलाः प्रधानं प्रकृतिरित्यपरनामधेयमिच्छन्ति मन्यन्ते नित्यं लोकस्य कारणं। तच्च नित्यमविनश्वरस्वभावं। लोकस्य सर्वस्य चराचरस्य जगतः कारणं परिणामरूपेण हेतुमिच्छन्ति॥ किमिदं प्रधानं नामेति चेदाह। सत्त्वमित्यादि।

सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणा अविषमस्थिताः।
प्रधानमिति कथ्यन्ते विषमैर्जगदुच्यते॥ १२८

सत्त्वं रजस्तमश्चेति। एते त्रयो गुणा अविषमं स्थिताः साम्याव[illegible]स्था आसाः। प्रधानमिति कथ्यन्ते। प्रधानमित्युच्यन्ते। यथा [illegible]। विषमैर्जगदुच्यते। विषमावस्था प्राप्तैः। पुनरेभिः। गुणैर्जगदुच्यते। [illegible] परिणामः कथ्यते। तथा हि तेषां [illegible]। यदा पुन[illegible]

विषयोपभोगाकारमौत्सुक्यमुपजायते । तदा प्रकृतिः परिज्ञातपुरुषौत्सुक्या पुरुषेण युज्यते । तदा पुनः शब्दादिसर्गरूपेण परिणतिमुपजनयति । तदायं क्रमः ।

प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।
तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥[1]

अस्यायमर्थः । प्रकृतेर्महान् । प्रधानान्महान् । महानिति बुद्धेराख्या । ततो महतोऽहंकारः । अहमिति प्रत्ययः । तस्मादहंकाराद्गणश्च षोडशकः । षोडशक इति एकादश चेन्द्रियाणि[2] पञ्च तन्मात्राणि । तत्र पञ्च कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थलक्षणानि । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्र त्वक् चक्षू रसन घ्राण चेति । उभयात्मकं तु मन इत्येकादश भवन्ति । पञ्च तन्मात्राणि पुनः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा[3] । पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि । पञ्चभ्यः शब्दादिभ्यः पञ्च भूतानि भवन्ति । पञ्च भूतानि आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि ॥ आद्यप्रकृतिस्तु कारणमेव न कार्यं । महदहंकारौ शब्दादयश्च पञ्च कार्यं कारणं च । एकादशेन्द्रियाणि आकाशादयश्च पञ्च कार्यमेव न कारणं । पुरुषः पुनरुभयस्वभाववर्जित इति । यदाह ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः । इति ॥

1 Sāṃkhyakārikā 22.
2 So MS.
3 [illegible]

तच्च प्रधानमशेषकार्यशक्तिमयमेव त्रिगुणात्मकमेव कार्यमभिनिर्वर्तयति । कथमन्यथा तत्राविद्यमानं कार्यं वैश्वरूप्यमुत्पद्यते । तथा चोक्तं ।

अशेषशक्तिप्रचितात्प्रधानादेव केवलात् ।
कार्यभेदाः प्रवर्तन्ते तद्रूपा एव तत्त्वतः ॥
यदि त्वसद्भवेत्कार्यं कारणात्मनि शक्तितः ।
कर्तुं तन्नैव शक्य तन्नैरूप्याद्वियदब्जवत् ॥ इति ॥

एवं किल प्रधानात्कार्यरूपेण जगद्विवर्तः प्रवर्तत इति कापिलाः ॥ तदेवं तत्सर्वमाकाशे विरचितचित्रमिव प्रतिभासत इति मन्यमानः सिद्धान्तवादी दूषयितुमाह । एकस्येति ।

एकस्य त्रिस्वभावत्वमयुक्तं तेन नास्ति तत् ।

एकस्य सतः प्रधानस्य त्रिस्वभावत्वं । सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्र्यात्मकत्वं । अयुक्तमसङ्गतं । तेन कारणेन नास्ति तत् । न विद्यते तत्त्रिगुणात्मकं प्रधानं । एकमनेकस्वभावमिति परस्पराहतमेतत् । अतस्तस्मिन्नपहस्तिते सति तत्कार्यमपास्तं भवेत् ॥ मा भून्नाम तदेकस्वभावं त्रिगुणात्मकं । गुणास्तु स्वस्वरूपेण सन्तीत्याह । एवमित्यादि ।

एवं गुणा न विद्यन्ते प्रत्येकं ते ऽपि हि त्रिधा ॥ १२८

एवमेव प्रधानवत् । गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपा न विद्यन्ते । ते

[illegible]

ऽपि हि त्रिधा। त्रिर्यस्मात्। ते ऽपि गुणाः प्रत्येकमेकैकशस्त्रिधा त्रिप्रकाराः। तथा हि सर्वं त्रिगुणात्मकमिति ब्रुवतां प्रत्येकं गुणा अपि स्वरूपेण त्रिगुणात्मकाः प्राप्नुवन्ति। तथा तद्गुणा अपि त्रिगुणात्मकतया नैकस्वभावा विद्यन्ते॥ यदा चैवं विचारयतो गुणा न सन्ति। तदा तद्विवर्तरूपाः शब्दादयो ऽपि [114a]न युज्यन्त इत्याह। गुणाभाव इत्यादि।

गुणाभावे च शब्दादेरस्तित्वमतिदूरतः।

गुणानां सत्त्वादीनाम्। अभावेऽसत्त्वे च। दूषणान्तरसमुच्चये चकारः। शब्दादेरादिग्रहणात्स्पर्शादिपरिग्रहः। अस्तिता सद्भावो ऽतिदूरतः सर्वथैव न युज्यते। कारणाभावे कार्यस्य सत्तायोगात्। यदप्युक्तं।

सुखाद्यन्वितमेतद्धि व्यक्तं व्यक्तं समीक्ष्यते।
प्रसादतापदैन्यादिरूपस्यैकोपलब्धितः।

इति तदपि न युक्तं। यस्मात् सत्त्वादीनां सुखादिरूपतामुपपादयितुं तत्परिणामस्य रूपादिनो व्यक्तस्य सुखाद्यन्वयो हेतुरुक्तः सोऽपि नास्तीत्याह[1]। अचेतन इत्यादि।

अचेतने च वस्त्रादौ सुखादेरप्यसंभवः॥ १३०

अचेतने जडरूपे च। पूर्ववच्चकारः। वस्त्रादौ [illegible] पटादौ। सुखादेरपि चिदात्मकस्य तादात्म्येनान्वयो ऽसंभव।

[illegible]

यतः सत्त्वरजस्तमांस्येव सुखादुःखमोहा उच्यन्ते। ते च गुणा न हि सन्ति। तत्कथ तत्र सुखादयो भवेयुः॥

अथापि स्यात्। न सुखाद्यात्मकतया पटादयः सुखादिस्वभावा उच्यन्ते। अपि तु सुखादेस्तदुत्पत्तेरित्याशङ्कयन्नाह। तद्धेत्वित्यादि।

तद्धेतुरूपा भावाश्चेन्ननु भावा विचारिताः।

तस्य सुखादेर्हेतुरूपाः कारणस्वभावा भावा बाह्याः पटादयश्चेन्मतं। ननु भावा विचारिताः। नामी पटादयऽवयविरूपा नापि परमाणुस्वरूपा नापि त्रिगुणात्मकाः। एवं भावा विचारिता निरूपिता युक्तितः प्रतिभासमानानां मायावन्निःस्वभावत्वाच्च। तत्क इमे भावाः सुखादिहेतुरूपा भविष्यन्ति॥ अपि च। व्यक्तस्य सुखादिस्वभावत्वे पटादय एव सुखादिजन्याः स्युरित्याह। सुखाद्येवेत्यादि।

सुखाद्येव च ते हेतुः।

पटस्यापि सुखाद्येव च। ते तव सांख्यस्य। हेतुः स्यात्। व्यक्तस्य सुखाद्यात्मकत्वात्। तथापि

न च तस्मात्पटादयः॥ १३१

आदिशब्दाच्चन्दनमाला[199b]दयः। विपर्ययः पुनरिहोपलभ्यत इत्याह। पटादेस्त्वित्यादि।

पटादेस्तु सुखादि स्यात्तदभावात्सुखाद्यसत्।

पटादेस्तु। आदिशब्दान्मालादेः। पुनः। सुखादि स्यात्। आदिशब्दाद्दुःखादि भवेत्। तदभावात्तेषां पटादीनामभावात्। सुखाद्यसत्। पटादिकार्यत्वात् सुखाद्यपि न स्यादिति तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्सुखादेस्तत्कार्यत्वं॥ सत्त्वादिगुणात्मकतया यदपि सुखादीनां नित्यत्वमिष्टं। तदपि न सम्यगित्याह। सुखादीनां चेत्यादि।

सुखादीनां च नित्यत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते॥ १३२

सुखदुःखमोहानां च। चकारोऽधिकदोषविवक्षया। नित्यत्वं ध्रुवस्वभावत्वं कदा चिन्नोपलभ्यते न दृश्यते। गुणानामेवासत्त्वात्तेषां नित्यत्वाद्ययोगात्॥ यदि च सुखादीनां नित्यत्वं स्यात्। तदा नित्यमुपलभ्येरन्नित्याह। सत्यामित्यादि।

सत्यामेव सुखव्यक्तौ संवित्तिः किं न गृह्यते।

यदि सत्यमवस्थितरूपाः सुखादयः। तदा सर्वदैव सदा तत्संवेदनं स्यात्। तत्स्वभावापरित्यागादिति समुदायार्थः। सत्यामेव सुखव्यक्तौ। एकदा भूतायां सुखव्यक्तौ सुखादेः नित्यत्वे सति। संवित्तिः किं न गृह्यते। सुखस्य संवेदनं सर्वदा किं न स्यात्। न च सर्वदा संवेदनमस्ति। तस्मात्सर्वदानुपलभ्यमानं तत्तदा नास्तीति निश्चीयत इत्य-

नित्यत्वं ॥ स्यादेतत्। सर्वदा व्यक्तिरूप[त]ायां स्यादेष दोषः यदा पुनस्तदेव शक्तिरूपतया लयगत भवति। तदा दोष इत्याह तदेवेत्यादि।

तदेव सूक्ष्मतां याति स्थूलं सूक्ष्मं च तत्कथं॥ १३

तदेव व्यक्तावस्थितिं कृत्वा भावसमाश्रयात्। पश्चादनुपलम्भकाले सूक्ष्मतां [200a]याति दिवा नक्षत्राणीवानुपलब्धस्वभावतां समाश्रयते। तदेतदसंगतं। कुतः। यद्यस्मात्स्थूलं व्यक्तस्वभावं सत्। सूक्ष्म तत्कथं। अव्यक्तस्वभावं तत्सुखादि कथं। नित्यतया नानास्वभावतैकस्य न युक्तेति भावः॥ अथापि स्यात्। एकदा परस्परविरुद्धयोरेकस्मिन्नयोगः। पूर्वधर्मनिवृत्तौ तु धर्मान्तरापत्तेर्न दोष इत्याह। स्थौल्यमित्यादि।

स्थौल्यं त्यक्त्वा भवेत्सूक्ष्ममनित्ये स्थौल्यसूक्ष्मते।

स्थौल्यमाविर्भावरूपता त्यक्त्वा परित्यज्य। भवेत्सूक्ष्मं तिरोहितरूप स्यात्। एवमभ्युपगमे सति। अनित्ये स्थौल्यसूक्ष्मते। उत्पादविनाशालीढत्वादध्रुवे स्थौल्यसूक्ष्मते स्याता॥ भवता नामानित्ये का क्षतिरित्याह। सर्वस्येत्यादि।

सर्वस्य वस्तुनस्तद्वत्किं नानित्यत्वमिष्यते॥ १३४

सर्वस्य वस्तुनः। पञ्चविंशतितत्त्वलक्षणस्य तद्वत्। स्थौल्य-

सूक्ष्मतावत्। किं नानित्यत्वमिष्यते। किमिति निरन्वयविनाशो न स्वीक्रियते॥ अयमभिप्रायः। स्थौल्यसूक्ष्मतयोरपि निरन्वयविनाशासदुत्पादमन्तरेण नाविर्भावतिरोभावौ युक्तौ। अन्यथा कथं चित्केन चिद्रूपेणावस्थानात्। पूर्ववत्पुनरुपलब्धेः प्रसङ्गः। तद्वत्सुखादीनामपि। तस्मादवश्यं तयोर्निरन्वयविनाशासदुत्पादौ चाङ्गीकर्तव्यौ। यथा च तयोरेतौ भवतस्तथान्येषामपि विशेषाभावात्स्यातामिति॥ किं च। यदि स्थौल्यसूक्ष्मतयोर्विनाशोत्पत्ती दृश्येते। तदा सुखादीनामनित्यताप्रसङ्गः स्यात्। तथा हि तत्स्थौल्यं सुखाद्भिन्नमभिन्नं वा स्यात्। तच्च यदि भिन्नं तदा तस्मिन्निवृत्तेऽपि पूर्ववत्सुखसंवेदनं स्यात्। न हि पटे निवृत्तेऽपि घ[200b]टस्यानुपलब्धिर्युक्ता। तस्य तदिति सम्बन्धकल्पनायामनवस्थानप्रसङ्गात्। न च सत्यपि सम्बन्धेऽकारणस्य निवृत्तावन्यस्य निवृत्तिर्युज्यते। गोनिवृत्ताविव तत्स्वामिनः। नापि सुखस्य तत्कारणं पटादेरेव सुखोत्पत्तेः। नापि तदपि कारणं सुखादिसमानकालत्वात्तस्य॥ अथाभिन्नमिति पक्षः। अत्रोच्यते।

न स्थौल्यं चेत्सुखादन्यत्।

यदि स्थौल्यं सुखादन्यद्भिन्नं न भवति। तदा स्यात्सुखमेव तत्। तदा

सुखस्यानित्यता स्फुटं ।

तत्स्वभावतया स्थौल्यस्य निवृत्तौ सुखस्य विनिवृत्तेः सुखस्यानित्यता विनश्वरता स्फुटं निश्चितं ॥ स्यादेतत् । यदि सर्वथा विनाशः स्यात्तदा सुखस्य पुनरुत्पत्तिर्न स्यात् । अत्यन्तासतो गगनोत्पलवदुत्पादायोगात् । इति परमतमुपदर्शयन्नाह । नासदित्यादि ।

नासदुत्पद्यते किं चिदसत्त्वादिति चेन्मतं ॥ १३५

यत्सर्वथा कारणात्मन्यविद्यमानं तन्नोत्पद्यते । यथा गगनाम्भोरुह । तथा चान्यदपि यदि स्यात् । तदा नोत्पद्यते । अतो नासदुत्पद्यते किं चित् । नात्यन्तासत्स्वभावमुत्पद्यते कि चित् । कुतः । असत्त्वादभावात् । इति चेत्मतं । एवं यदि समतं । तदा नैतद्वक्तव्यमित्याह । व्यक्तस्येत्यादि ।

व्यक्तस्यासत उत्पत्तिरकामस्यापि ते स्थिता ।

व्यक्तस्यासतः । प्राक् प्रकृत्यवस्थायामविद्यमानस्य व्यक्तस्य पश्चादुत्पत्तिरुत्पादः । अनभिलाषिणोऽपि ते तव सदुत्पत्तिवादिन' स्थिता आपन्ना । अन्यथा प्रागपि तस्य सद्भावे पश्चादिव पूर्वमपि तदुपलब्धिप्रसङ्गः । यथा व्यक्तस्यासत उत्पत्तिस्तथा यद्यन्यस्या[201a]पि स्यात्तदा न विरुध्यते कि चित् ॥

अपि च । सत्कार्यवादिनः कारणावस्थायां कार्यसद्भावादिदमपि दूषणमपरमाशङ्कत इत्याह । अन्नाद इत्यादि ।

अन्नादो ऽमेध्यभक्षः स्यात् ।

अन्नमत्तीत्यन्नादो ऽन्नभक्षकः । अमेध्यभक्षः स्यात् । अशुचिभोक्ता भवेत् । कथं ।

फलं हेतौ यदि स्थितं ॥ १३६

कार्यं यदि कारणे सत्स्वभावं । तथा हि । कार्यममेध्यमन्नस्य । तच्चान्नावस्थायामेव सत्कार्यवादिनो विद्यते । इत्यन्नभक्षणात्तद्भक्षणमाशङ्क्यते भवतः । किं च । इदमपि सत्कार्यवादिनः प्रसङ्गान्तरमापद्यत इत्याह । पटार्घेणेत्यादि ।

पटार्घेणैव कर्पासबीजं क्रीत्वा निवस्यतां ।

फलं हेतौ यदि स्थितमिति सम्बन्धः । कर्पासबीजे कारणे भविष्यतः पटस्य कार्यस्य सद्भावात् । पटस्यार्घेण [illegible] कर्पासबीजं क्रीत्वा गृहीत्वा निवस्यतां परिधीयतां । [illegible] स्यात् । यदि नाम परमार्थतः कारणे कार्यमस्ति । तथापि नास्य सत्य[illegible] [illegible] पश्यतीत्याशङ्क्याह । मोहादित्यादि ।

मोहाच्चेन्नेक्षते लोकः ।

मोहादज्ञानात् । यद्यपि [illegible]
ततो लोक[illegible]

तथा च भवतो ऽप्यनात्मपक्षनिक्षेपः ॥ एवं च परिनिष्ठितः कापिलः सिद्धान्तवादिनो ऽपि साधारणदूषणमासञ्जयन्नाह । प्रमाणमित्यादि ।

प्रमाणमप्रमाणं चेन्ननु तत्प्रमितं मृषा ।

यदि प्रमाणमपि परमार्थतः प्रमाणं न भवतीति भवतो पक्षः । ननु तत्प्रमितं मृषा । प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं तेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं मृषा ऽलीकं प्राप्नोति । किमतः स्यात् ।

तत्त्वतः शून्यता तस्माद्भावानां नोपपद्यते ॥ १३९

यदि प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं मृषा । तदा येयं भावानां धर्माणां तत्त्वतः परमार्थतः शून्यता । सर्वधर्मनिःस्वभावता तस्मात्प्रमाणान्निश्चिता । सापि नोपपद्यते । न सङ्गच्छते । सर्वप्रमाणोपदर्शितस्य मृषार्थत्वात् । सापि सर्वधर्मनिःस्वभावता तद्विचारकप्रमाणोपदर्शितैवेति समानो न्यायः ॥ अत्र परिहारमाह । कल्पितमित्यादि ।

कल्पितं भावमस्पृष्ट्वा तदभावो न गृह्यते ।

क[illegible]ल्पना कल्पितं समारोपितं भावं धर्मम[illegible] [illegible]नास्पृष्ट्वा ऽगृहीत्वा तदभावो न गृह्यते नालम्ब्यते । तथा हि परसमारोपितरूपेण परिकल्पितस्य तत्स्वभावतया [illegible] प्रतिपद्यते लोकः । परस्य विचारेण लोक[illegible] [illegible] किं [illegible]मवगच्छते । तदा तदभाव । [illegible] [illegible]न्तरं न कश्चित् । तदेवोपदर्शयन्नाह । तथा [illegible]

तत्त्वज्ञस्यापि सा स्थितिः ॥ १३७

यदि नाम न लोकोऽपश्यंस्तथा व्यवहारं करोति । तत्त्वज्ञस्य तु युज्यते । न चैवं यतस्तत्त्वज्ञस्यापि । कारणे कार्यमस्तीति परमार्थवेदिनोऽपि । सांख्यस्य सा स्थितिः । सैव सर्वसांव्यवहारिकजनसाधारणी व्यवस्थितिः । तेऽपि दृश्यन्ते ऽन्नभक्षणादिषु प्रवर्तमानाः । कर्पासबीजं पटार्थिनः परिहरन्तः ॥ नाप्ययमत्र परिहारो युज्यत इत्याह । लोकस्येत्यादि ।

लोकस्यापि च तज्ज्ञानमस्ति कस्मान्न पश्यति ।

लोकस्य सांव्यवहारिकजनस्यापि तज्ज्ञानमस्ति । येन कार्यं कारणे ऽस्तीति प्रतिपद्यते । न तत्त्वज्ञस्यैव । तथा हि कार्यं दृष्ट्वा कारणे अस्तीति निश्चय उभयोरपि तत्त्वज्ञस्य लोकस्य [च] साधारणः । अतो लोकः कस्माद्धेतोर्न पश्यति ॥ तत्र लोकस्यादर्शनकारणमिति वक्तव्य । लोकस्य दर्शनमप्रमाणमिति चेत् । अत्राह । लोकेत्यादि ।

लोकाप्रमाणतायां चेत् ।

लोकस्य सांव्यवहारिकजनस्याप्रमाणतायां तज्ज्ञानस्याप्रामाण्ये

व्यक्तदर्शनमप्यसत् ॥ १३८

व्यक्तस्याविर्भूतस्वरूपस्य दर्शनं । तदप्यसत् । अप्रमाणत्वात् । न तस्माद्वस्तुनस्तथात्वं प्राप्नोति । एतच्चागमादिभिरुक्त[illegible] एव । सांव्यवहारिकप्रमाणानां परमार्थतो ऽप्रमाणत्वात् ।

तथा च भवतो ऽप्यसत्पक्षनिक्षेपः ॥ एवं च परिनिष्ठितः कापिलः सिद्धान्तवादिनो ऽपि साधारणदूषणमाशङ्कयन्नाह । प्रमाणमित्यादि ।

प्रमाणमप्रमाणं चेन्ननु तत्प्रमितं मृषा ।

यदि प्रमाणमपि परमार्थतः प्रमाणं न भवतीति भवतां पक्षः । ननु तत्प्रमितं मृषा । प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं तेन प्रमाणेन परिच्छिन्नं मृषा ऽलीकं प्राप्नोति । किमतः स्यात् ।

तत्त्वतः शून्यता तस्माद्भावानां नोपपद्यते ॥ १३९

यदि प्रमाणस्याप्रामाण्ये तत्प्रमितं मृषा । तदा यथा [illegible] धर्माणां तत्त्वतः परमार्थतः शून्यता । सर्वधर्म[illegible] तस्मात्प्रमाणाद्व्यवस्थिता । सापि नोपपद्यते । न [illegible] सर्वप्रमाणोपदर्शितस्य मृषार्थत्वात् । सापि सर्वधर्म[illegible] तद्विचारकप्रमाणोपदर्शितत्वात समानो न्यायः ॥ [illegible] माह । कल्पितमित्यादि ।

कल्पितं भावमस्पृष्ट्वा तदभावो न गृह्यते ।

[illegible] कल्पनाकल्पितं समारोपितं भाव[illegible] नास्पृष्ट्वा अगृहीत्वा तदभावो न गृह्यते [illegible] समारोपितरूपेण परिकल्प्य [illegible] प्रतिपद्यते लोकः । घटस्य विचारेण [illegible] कि [illegible] । तदा तदभावः [illegible] न [illegible] । [illegible]

तस्माद्भावो मृषा यो हि तस्याभावः स्फुटं मृषा
१४

यस्मात्कल्पितभावविवेकेनाभावो गृह्यते । तस्माद्भाः मृषा । असत्स्वभावो यः । तस्याभावः स्फुटं मृषा । त निःस्वभावस्य भावस्याभावो विरुद्धः स्फुटं निश्चितं मृषा असत्यः । तस्यापि परिकल्पितरूपत्वात् । एवं च भावाभावयो परिकल्पितरूपत्वे सर्वधर्मनिःस्वभावतैवावतिष्ठते । पुनरिदमे वोपसंहारव्याजेन विस्पष्टयन्नाह । तस्मात्स्वप्न इत्यादि ।

तस्मात्स्वप्ने सुते नष्टे स नास्तीति विकल्पना ।

यस्माद्भावाभावौ कल्पनोपस्थापितत्वान्मृषार्थौ । तस्मात्स्व सिद्धाक्रान्तचित्तावस्थायां उत्पन्नविनष्टे सुते पुत्रे सति । स पुत्रो नास्तीति [वि]कल्पना । तदभावविकल्पः । किं करोति

तद्भावकल्पनोत्पादं विबध्नाति ।

तस्य सुतस्य भावः । तस्यास्तित्वं । तस्य कल्पना सत्त्वसमारोपः । तस्योत्पादः उन्मज्जनं । तं निबध्नाति । निषेधयति । तथैव तर्हि सेति चेत् । न ।

मृषा च सा । १४१

[illegible]कल्पना । तद्भावकल्पना निबध्नात्यपि मृषा । [illegible] [illegible]नुत्पन्नानिरुद्धत्वात् । अथवा [illegible] पर [illegible]

नष्टे सर्वमेतद्योजयितव्य ॥ एवं सर्वधर्माणामुत्पादनिरोधौ कल्पनोपदर्शितौ द्रष्टव्यौ ॥

एतदुक्तं भवति । यथा स्वप्नोपलब्धस्य वस्तुनोऽनुत्पन्नानिरुद्धस्यापि [202ᵇ] कल्पनोपदर्शितौ भावाभावौ न परमार्थसन्तौ । अथ च कल्पनया व्यवहारगोचरमुपगतौ प्रतिभातः । न च सा कल्पनाऽसत्यार्थविषयतयाप्रमाण । तद्विषयस्य परमार्थतो निःस्वभावत्वात् । तथैव जाग्रदवस्थायामुपलब्धयोरपि भावाभावयोर्व्यवहारपथमुपगतयो[ः] कल्पनाप्रतिपादितयोर्व्यवस्था । इति तस्या अप्रामाण्येऽपि न सर्वधर्मनिःस्वभावता विघटते । यदाह [नागार्जुनस्तुतस्तवे] ।

उत्पन्नश्च स्थितो नष्ट उक्तो लोको ऽर्थतस्त्वया ।
कल्पनामात्रमित्यस्मात्सर्वधर्मा[1] प्रकाशिता[1] ।
कल्पनाप्यसती प्रोक्ता यया शून्य विकल्प्यते ॥

इति सर्वं समञ्जस ॥ एवमहेतुभूतस्वभावेश्वरप्रधानकर्तृत्वं जगतो निराकृत्य नाप्यहेतुत[2] इत्यस्यार्थं प्रसाध्योपसंहरन्नाह । तस्मादेवमित्यादि ।

तस्मादेवं विचारेण नास्ति किं चिदहेतुतः ।

यतः स्वभावादिभ्यस्त न किं चित्कार्यमुपपद्यते । तस्मादेव विचारेण समनन्तरनिरूपणेन नास्ति किं चिदहेतुतः ।

1 Second hand [illegible]
Perhaps [illegible] p. 10 [illegible]
2 See above ix. 116 [illegible]

स्वभावादेरहेतुतो ऽकारणाज्जातं किं चित्कार्यं नास्ति विद्यते। उपलक्षणं चैतत्। पुरुषकालादिकृतत्वमपि नास्ति तेषामप्यहेतुत्वात्। अतो नाप्यहेतुत इति सिद्ध॥ ननु य नाम स्वभावेश्वरप्रधानादेरहेतुतो न किं चिदस्ति। तथा परिदृष्टकारणादेव परमार्थत उत्पत्स्यते। तत्कथं सर्वधर्मा निःस्वभावता सेत्स्यतीति पराशयमाशङ्क्य।

न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां।

इति कोटित्रयं समर्थयन्नाह। न च व्यस्तेत्यादि।

न च व्यस्तसमस्तेषु प्रत्ययेषु व्यवस्थितं॥ १४२

न च नैव व्यस्तसमस्तेष्विति व्यस्तेषु समस्तेषु च। तत्र च व्यस्तेषु। एकैकशः स्वतः परतश्चेति। नापि समस्तेषु द्वाभ्या स्वप[203a]राभ्यां। प्रत्ययेषु कारणेषु। व्यवस्थि उत्पादरूपतया प्रतिष्ठित किंचित्॥

तत्र न तावत्स्वतः स्वभावाद्भावा[1] उत्पद्यन्ते। उत्पदात्पू तस्य स्वभावस्याविद्यमानत्वात्। कुत उत्पद्यन्तां। उत्पन्ने तस्मिन् सत्यपि स्वरूपे तस्यापि निष्पन्नत्वात् किमुत्पद्यन्तां[2] अपि च। स्वत एव जन्मनि जातस्यैव पुनर्जन्म स्यात्। न च तद्युक्तं। कृतस्य करणायोगात्। जातस्य पुनर्जन्मनि बीजादी- गामेवासंसारं प्रवृत्तेर्नाङ्कुरादयः कदा चिदुत्पत्तुमवसर लभेरन्।

---

[1] MS svato svabhāvā utpadyante
[2] MS utpadyatām

न चैतदभ्युपगच्छतो ऽपि लोकत एव बाधामनुभवत्सिद्धिपथमुपयाति । बीजादेरङ्कुराद्युत्पत्तिदर्शनात् । न च बीजाङ्कुरयोरैक्यं । उभयोरपि भिन्नरूपरसवीर्यविपाकत्वात्[1] । स्वस्वभावजन्यत्वे च कस्य चिदुत्पत्तिरेव न स्यात् । इतरेतराश्रयत्वात् । तथा हि यावत्स्वभावो न भवति तावदुत्पत्तिर्न स्यात् । यावच्चोत्पत्तिर्न भवति तावत्स्वभावो न स्यात् । इतरेतराश्रयत्व । तस्मान्न स्वतः किं चिदुत्पद्यते ॥

नापि परतः । परतो हि जन्मनीष्यमाणे शालिबीजादपि कोद्रवाङ्कुरस्योत्पत्तिप्रसङ्गः । शालिकोद्रवयोरपि च कोद्रवाङ्कुरापेक्षया परत्वमविशिष्ट । सर्वस्य वा जन्म सर्वतो भवेत् । सर्वथा परस्परं परत्वाविशेषात् ॥ अथ यदि नाम परत्वमविशिष्ट । तथापि कार्यकारणयोरन्योन्यजन्यजनकभावस्य नियामकत्वान्न सर्वस्योत्पत्तिरिति चेत् । न । अनुत्पन्ने हि कार्ये । कस्मिन्[2] पुनरस्य शक्तिरिति वक्तव्य । उत्पन्ने च कार्ये कारणस्याभावात्कस्य शक्तिरिति वक्तव्य । [203b] न च कार्यकारणयोरसमानकालतया जन्यजनकभावप्रतिनियमो ऽपि कश्चित् ॥ अत एवैकसंततिप्रतिनियमो ऽपि न युक्तः । कार्यकारणमन्तरेण संततेरभावात् । तस्य चैकक्षणानवस्थानात् । कैव संततिर्नाम । पूर्वापरक्षणप्रवाहस्य च कल्पनासमारोपितत्वात् । नास्ति संततिर्वास्तवी । एतेन सादृश्यमपि नियामकमिष्टं निरस्तं ।

1 Compare Sarvadarśana p. 16 l. 2
2 First hand k[illegible], second [illegible]

इति न किंचित्केनचिद्दृष्टमन्तितर्तिन सदृशं वा। अन्यजनकभावनियतं वास्ति। अन्यजनकभावस्य चात्र विरुद्धत्वात्। कथं तेनैव परिहारः। तस्मात्परतोऽपि न कस्यचित्सम्भवः।

नापि द्वाभ्यां प्रत्येकपक्षोक्तसमस्तदोषप्रसङ्गात्। प्रत्येकं च द्वयोरजनकयोर्मिलितयोरप्यसमर्थत्वात्। न ह्येकेनान्धेनादृष्टमर्थं बहुभिरपि द्रष्टुं शक्यते। प्रत्येकं वा सिकतास्तैलदानासमर्था मिलिता अपि तदसमर्था भवन्ति। तस्मादुभयपक्षप्रतिपादितदोषप्रसङ्गात्। द्वाभ्यामपि न कस्यचिदुत्पत्तिसम्भवः॥

इति स्वपरो[भ]यजनितमहेतुजनितं वा तत्त्वतो न किंचिदस्ति। तस्मात्परमार्थतोऽनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावं मायामरीचिप्रतिबिम्बप्रति[श्रुत्का][1]समं प्रतीत्यसमुत्पन्नं स्वभावशून्यमेव सर्वं विश्वमाभासते॥ न तु पुनरिदं प्रत्ययतामात्रं संवृतमिह निषिध्यते। यदुक्तमत्र भगवता शालिस्तम्बसूत्रे। तत्र कथं प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति। इहोक्तं भगवता। [2]य इमं प्रतीत्यसमुत्पादं सततसमितं निर्जीवं यथावदविपरीतमजीवमजातमभूतमकृतमसंस्कृतमप्रतिघमनालम्बनं शिवमभयमनाहार्यमव्ययमव्युपशमस्वभावं पश्यति। स धर्मं प[204a]श्यति। यस्तु[3] एवं सततसमितं निर्जीवमित्यादि पूर्ववत्। यावदव्युपशमस्वभावं पश्यति। सोऽनुत्तरधर्मशरीरं बुद्धं पश्यति। आर्यधर्माभिसमये

---

1 Ex conjectura

2 See above ix 15

3 MS samyak.

... @ /10/ each Rs

Nyāyavārtika, Fasc 2 6 @ /10/ each		
Nityācārapaddhati, Fasc 1-7 @ /10/ each		
Nityācārapradīpa, Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc 1 3 @ /10/ each Rs		
Nyāyabinduṭīkā, Fasc 1 @ /10/ each	0	10
Nyāya Kusumāñjali Prakarana, Vol II, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Nyāyasarah	2	0
Padumāwati, Fasc 1 6 @ 2/ each	12	0
Prākrita-Paingalam, Fasc 1-7 @ /10/ each	4	6
Prākṛta Lakṣaṇam, Fasc 1 @ 1/8 each	1	8
Parāçara Smṛti, Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc. 1 6, Vol III, Fasc. 1 6 @ /10/ each	12	8
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Parikṣamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1 3 @ 1/4 each	3	12
Rasarṇavam, Fasc 1-3	3	12
Ravisiddhanta Mañjari, Fasc 1	0	10
Saddarsana-Samuccaya, Fasc 1-2 @ /10/ each	1	4
Samaraicca Kaha, Fasc 1-4, @ /10/ each	2	8
Sāṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc 1-4 @ /10/ each	[illegible]	8
Ditto (English) Fasc 1 3 @ 1/- each	3	0
Six Buddhist Nyāya Tracts	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudi, Fasc 1 6 @ /10/ each	3	12
Suçruta Saṃhitā, (Eng.) Fasc 1 @ 1/- each	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc 1 4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta, Fasc 1 2 @ 1/4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
•Taittiriya Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6
•Taittiriya Saṃhitā, Fasc 27-45 @ /10/ each	11	14
•Tāṇḍya Brahmana, Fasc 10-19 @ /1/4	6	4
Tantra Vārtika (English) Fasc 1-10 @ 1/4	12	8
Tattva Cintāmaṇi, Vol I, Fasc 1 9, Vol II, Fasc 1 10; Vol III, Fasc 1 2, Vol IV, Fasc 1, Vol V, Fasc 1 5; Part IV, Vol II, Fasc 1-12 @ /10/ each	24	6
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol I, Fasc 1 4, Vol II, Fasc 1, @ /10/ each	3	[illegible]
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc 1-4 @ /10/ each	2	8
Tattvārthādhigama Sutram, Fasc 1-3 @ /10/	1	14
Tirthacintamoni, Fasc 1 3, @ /10/ each	1	14
Trikāṇḍa Maṇḍanam, Fasc 1 3 @ /10/	1	[illegible]
Tul'si Satsai, Fasc 1-5 @ /10/	1	2
•Upamita bhava prapañca kathā, Fasc 1 2, 5 13 @ /10/ each	3	14
Uvasagadasāo, (Text and English) Fasc 1 6 @ 1/-	6	[illegible]
Vallala Carita, Fasc 1 @ /10/	0	[illegible]
Varṇa Kriyā Kaumudī, Fasc 1 6 @ /10/	0	[illegible]
•Vāyu Purāṇa, Vol I, Fasc 3 6, Vol II, Fasc 1 7; @ /10/ each	3	[illegible]
Vidhāna Parijāta, Vol I, Fasc 1 8, Vol II, Fasc 1 @ /10/	0	[illegible]
Ditto Vol II, Fasc 2 4, @ 1/4	6	[illegible]
Vivādaratnākara, Fasc 1 7 @ /10/ each	3	[illegible]
Vrhat Svayambhu Purāṇa, Fasc 1 6 @ /10/	4	[illegible]
Yogaśastra, Fasc 1 3	[illegible]	[illegible]

Tibetan Series

Amarakosha

Bauddhastotrasangraha, Vol I

A Lower Ladakhi Version of Kesarsaga, Fasc 1 4, @ 1/- each

Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc 1

Pag Sam Sh'in Tin, Fasc 1 4 @ 1/- each

Rtogs brjod dpag bsam khri Śiṅ (Tib & Sans Avadāna Kalpalatā) Vol I, Fasc 1 9; Vol II Fasc 1-5; Vol II Fasc 1 3, Vol III, Fasc 1-6

Sher-Phyin, Vol I, Fasc 1-5; ... @ 1/- each

Arabic and Persian Series

Al Muqaddasi (English) Vol I Fasc 1 4 @ 1/- each

Āin-i-Akbari, Fasc 1 22 @ 1/8 each

Ditto (English) Vol I Fasc 1-7, Vol II Fasc 1-5, Index to Vol II ...

Akbarnamah, with Index, Fasc 1 37 @ 1/8 each

Akbarnamah, English Vol I, Fasc 1 8, ...

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal, Fasc 1 3 @ 1/- each . Rs. 3

Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix Fasc 1 21 @ 1/8/ each 31 8

Faras Nama, Fasc. 2 ... . .. 1 8

Farhang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each .. 21 0

Fihrist-i-Tusi, or Tūsy's list of Shy'ah Books, Fasc 1 4 @ 1/ each 4 0

Hadiqatu'l, Haqiqat, (Text & Eng) . 3 8

History of Gujarat 1 0

Haft Asman, History of the Persian Masnawi, Fasc 1 @ /12/ each 0 14

History of the Caliphs, (English) Fasc 1-6 @ 1/4/ each 7 8

Iqbalnamah-i-Jahangiri, Fasc 1-3 @ /10/ each . .. 1 14

Isābah, with Supplement, 51 Fasc @ 1/- each 51 0

Ma'āsir-i-Rahimi, Part I, Fasc. 1-2 @ 2 each 4 0

Maāsir-ul-Umarā, Vol I, Fasc 1 9, Vol II, Fasc 1 9, Vol III, 1 10, Index to Vol I, Fasc 10-11, Index to Vol II, Fasc 10-12, Index to Vol III, Fasc 11-12 @ /1/ each 35 0

Ditto (Eng) Vol I, Fasc 1 2, @ 1/4/ each 2 8

Marhamu 'L-Ilah 'L Mu'Dila, Fasc 1-3 . 2 0

Muntakhabu-t-Tawarikh, Fasc 1-15 @ 10/ each 9 6

Ditto (English), Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5 and 3 Indexes, Vol III, Fasc 1 @ 1/- each ... 16 0

Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc 1-19 @ /10/ each . .. 11 14

Ditto Part 3, Fasc 1-2 @ 1/- each . 2 0

Nukhbatu-l-Fikr Fasc. 1 ... . . . 0 10

Nizāmi's Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc 1-2 @ /12 each .. 1 8

Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan . 1 0

Qawaninu 's Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut Col D C Phillott . 5 0

Riyāzu s-Salātin, Fasc 1 5 @ /10/ each . 3 2

Ditto (English) Fasc 1 5 @ 1/- . . . 5 0

Tadhkira-i-Khushnavisān 1 0

Tabaqat-i-Nasiri (English), Fasc 1-14 @ 1/- each . 14 0

Ditto Index .. 1 0

Tarikh-i-Firūz Shāhi of Ziyān d-din Barni, Fasc. 1-7 @ /10/ each 4 6

Tārikh-i-Firuzshahi, of Shams i Siraj Aif, Fasc 1 6 @ /10/ each 3 12

Ten Ancient Arabic Poems, Fasc 1 2 @ 1/8/ each 3 0

The Mabani 'L Lughat A Grammar of the Turki Language in Persian 1 8

Tuzuk-i-Jahāngiri (Eng) Fasc 1 @ 1/- . .. 1 0

Wis o Rāmin, Fasc 1-5 @ /10/ each .. 3 2

Zafarnāmah, Vol I, Fasc. 1-9, Vol II, Fasc 1 8 @ /10/ each 10 10

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. Asiatic Researches. Vols XIX and XX @ 10/- each 20 0
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1875 to 1904 @ /8/ per No.
3. Journal of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16) @ 1/8 per No to Members and @ 2/- per No to Non Members

N.B—The figures enclosed in brackets give the number of Nos in each Volume

4. Journal and Proceedings, N S, 1905, to date (Nos 1–4 of 1905 are out of stock), @ 1 8 per No to Members and Rs. 2 per No to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date Price varies from number to number Discount of 25°/ₒ to Members
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6/- each 18 0
9. Kaçmiraçabdāmrta, Parts I and II @ 1/8/ . 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmani, and edited with notes by Major D C. Phillott . 10 0

...e of Sanskrit Manuscripts, Fasc 1 35 @ 1/- each .. 35 0

... 5 0

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL [illegible]

[illegible]

ASIATIC SOCIETY OF [illegible]

NEW SERIES, [illegible]

बोधिचर्यावतार पंजिका [illegible]

PRAJNAKARAMATI'S [illegible]

[illegible]

BODHICARYAVATARA [illegible]

[illegible]

[illegible]

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MR BERNARD QUARITCH, 11, *Grafton Street, New Bond Street, London, W.*
AND MR OTTO HARRASSOWITZ, *Bookseller, Leipzig, Germany.*

---

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock*

BIBLIOTHECA INDICA

Sanskrit Series.

	Rs	As.
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Aitarēya Brāhmana, Vol I, Fasc 1-5, Vol. II, Fasc. 1-5, Vol. III, Fasc 1-5, Vol IV, Fasc. 1-8 @ /10/ each	14	0
Aitareyalocana	2	0
Amarakosha, Fasc 1-2	4	0
Anumana Didhiti Prasarani, Fasc 1-3 @ /10/	1	14
Aṣṭasāhasrika Prajñāpāramitā, Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
Ātmatattvaviveka, Fasc I	0	10
Açvavaidyaka, Fasc 1-5 @ /10/ each	3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sans and Tibetan) Vol I, Fasc 1-11. Vol II, Fasc 1-11 @ 1/ each	22	0
Bālam Bhaṭṭī, Vol I, Fasc 1-2, Vol II, Fasc 1, @ /10/ each	1	14
Baudhāyana Srauta Sutra, Fasc 1-3, Vol II, Fasc 1-5, Vol III, Fasc 1, @ /10/ each	5	10
Bhasavritty	0	10
Bhāṭṭa Dīpikā, Vol I, Fasc. 1-6, Vol. II, Fasc 1-2 @ /10/ each	5	0
Bauddhastotrasangraha	2	0
Bṛhaddevatā, Fasc 1-4 @ /10/ each	2	5
Bṛhaddharma Purāna, Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc 1-6 @ /10/ each	3	12
Çri Cantinatha Charita, Fasc 1-3 ..	1	14
Çatadūṣaṇī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS, Fasc 1-4 @ 2/ each	8	0
*Çatapatha Brāhmana, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-5, Vol III, Fasc 1-7, Vol V, Fasc 1-4 @ /10/ each	14	6
Ditto Vol VI, Fasc 1-3 @ 1/4/ each	3	2
Ditto Vol VII, Fasc 1-5 @ /10/	3	2
Ditto Vol IX, Fasc 1-2	1	4
Çatasāhasrika-prajñāpāramitā, Part I, Fasc 1-18 @ /10/ each	11	4
*Caturvarga Chintāmani, Vol II, Fasc 1-25, Vol. III, Part I, Fasc 1-18, Part II Fasc 1-10, Vol IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each	36	14
Ditto Vol IV, Fasc 7, @ 1/4/ each	1	4
Ditto Vol IV, Fasc 8-10 @ /10/	1	14
Çlokavartika (English), Fasc 1-7 @ 1/4/ each	8	12
*Çrauta Sūtra of Çānkhāyana, Vol I, Fasc 1-7, Vol II, Fasc 1-4, Vol III, Fasc 1-4, Vol 4, Fasc 1 @ /10/ each	10	0
Çrī Bhāshyam, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc 1-2 @ /10/ each	1	4
Gadadhara Paddhati Kalasara, Vol 1, Fasc 1-7 @ /10/ each	4	6
Ditto Ācarasāra, Vol II, Fasc 1-4	3	2
Gobhilīya Gṛhya Sūtra, Vol I, @ /10/ each	3	2
Ditto Vol II, Fasc 1-2 @ 1/4 /each	2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	2	0
Gobhilīya Gṛhya Sutra, Gṛhya Sangraha	0	10
Haralata	1	14
Karmapradipa, Fasc 1	1	4
…veka, Fasc 1-7 @ /10/ each	1	6
…, Fasc 1-6 @ /12/ each	4	8
…a Lata, Fasc 1	0	10
…icala Samuccayah	3	8
…rana, Fasc 1—9 @ /10/ each	5	10
… Fasc 1-3, @ /10/	1	14
…gāta, Fasc 1-11 @ /10/ each	6	14
…pradipodyota, Vol I Fasc 1-9, Vol II, Fasc 1-12, Vol III Fasc 1-10 @ /10/ each	19	6
…	3	12

कथं बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः। षण्णां धातूनां समवायात्। कतमेषां षण्णां [201ᵃ] धातूनां समवायात्। यदिदं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशर्तुसमवायात्। बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य [प्रत्ययोप]निबन्धो द्रष्टव्यः। तत्र पृथिवीधातुर्बीजस्य संधारणकृत्यं करोति। अब्धातुर्बीजं स्नेहयति। तेजोधातुर्बीजं परिपाचयति। वायुधातुर्बीजमभिनिर्हरति। आकाशधातुर्बीजस्यानावरणकृत्यं करोति। ऋतुरपि बीजस्य परिणामनाकृत्यं करोति। असत्स्वेषु प्रत्ययेषु बीजादङ्कुरस्य[ा भि]निर्वृत्तिर्न भवति। यदा बाह्यश्च पृथिवीधातुरविकलो भवति। एवमप्तेजोवाय्वाकाशर्तुधातवश्चाविकला भवन्ति। ततः सर्वेषां समवायात्। बीजे निरुध्यमानेऽङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति॥ तत्र पृथिवीधातोर्नैवं भवति। अहं बीजस्य [सं]धारण[ा]कृत्यं करोमीति। एवं यावदृतोरपि नैवं भवति। अहं बीजस्य परिणामनाकृत्यं करोमीति। अङ्कुरस्यापि नैवं भवति। अहमेभिः प्रत्ययैर्जनित इति। अथ पुनः सत्स्वेतेषु बीजे निरुध्यमानेऽङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। स चायमङ्कुरो न स्वयंकृतो [न परकृतो] नोभयकृतो नेश्वरनिर्मितो न कालपरिणामितो न प्रकृतिसंभूतो न चैककारणाधीनो नाप्यहेतुसमुत्पन्नः। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशर्तुसमवायात्। बीजे निरुध्यमानेऽङ्कुरस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। एवं बाह्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य प्रत्ययोपनिबन्धो द्रष्टव्यः॥

तत्र [बाह्यः प्रतीत्य]समुत्पादः पञ्चभिः कारणैर्द्रष्टव्यः।

कतमैः पञ्चभिः। न शाश्वततो नोच्छेदतो न संक्रान्तितः। परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः[1]। तत्सदृशानु[प्र]बन्धत-[205a]श्चेति॥ कथं न शाश्वतत इति। यस्मादन्यो ऽङ्कुरो ऽन्यद्बीजं। न च यदेव बीजं स एवाङ्कुरः। अथ वा पुनर्बीजं निरुध्यते। अङ्कुरश्चोत्पद्यते। अतो न शाश्वततः॥ कथं नोच्छेदतः। न च पूर्वनिरुद्धाद्बीजादङ्कुरो निष्पद्यते। नाप्यनिरुद्धाद्बीजात्। अपि च। बीजं च निरुध्यते। तस्मिन्नेव समयेऽङ्कुर उत्पद्यते। तुलादण्डोन्नामावनामवत्। अतो नोच्छेदतः॥ कथं न संक्रान्तितः। विसदृशो बीजादङ्कुर इति। अतो न संक्रान्तितः॥ कथं परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः। परीत्तबीजमुप्यते विपुलफला[न्य]भिनिर्वर्तयतीति। अतः परीत्तहेतुतो विपुलफलाभिनिर्वृत्तितः॥ कथं तत्सदृशानुप्रबन्धतः। यादृशं बीजमुप्यते तादृशं फलमभिनिर्वर्तयतीति। अतस्तत्सदृशानुप्रबन्धतश्चेति॥ एवं बाह्य[ः] प्रतीत्यसमुत्पादः पञ्चभिः कारणैर्द्रष्टव्यः॥

आध्यात्मिकस्तु प्रतीत्यसमुत्पादः पूर्वमेव विस्तरेण प्रतिपादितः[2]। इहापि योजयितव्यः॥

एवं परमार्थविचारे सांवृतमप्रतिषिद्धमेव॥

ननु भावा नात्यन्तासंभविनो भवन्ति। अपि तु हेतुप्रत्ययबलादनागतादध्वनो वर्तमानमध्वानमागच्छन्ति। वर्त-

1 MS. [illegible]
2 See p. [illegible]

मानात्पुनरनित्यताबलादतीतमध्वानं गच्छन्तीत्येवमुत्पादस्थितिविनाशव्यपदेशः[1]। प्रतीत्यसमुत्पादोऽपि यथावदेवं संगच्छते। इति त्रैकाल्यवादिमतमाशङ्क्याह। अन्यत इत्यादि।

अन्यतो नापि चायातं न तिष्ठति न गच्छति।

अन्यतो देशकालान्नायातं। नागतं किं चित्। नाप्यागतं सद्वर्तमानादध्वनः क चिद्गच्छति। नापि तेनैकस्वभावेन कश्चित्तिष्ठति॥ तथा हि यद्यनागताद[205ᵇ]ध्वनो वर्तमानमागच्छेत्। वर्तमानादातीतं तदा संस्कृतमपि नित्यं स्यात्। सर्वदा विद्यमानत्वात्। नानित्यं नामास्ति। स धर्मो न च नित्य इति कथमेतत्सेत्स्यति॥

अथ पूर्वापरकालयोः कारित्रशून्यतया धर्मस्याध्वविशेषः। तथा हि यदासंप्राप्तकारित्रः। कृत्य[2] न करोति। तदाऽनागतोऽभिधीयते। यदा करोति तदा प्रत्युत्पन्नः। यदा तु कृत्याद्विनिवृत्तः। तदाऽतीत इति विशेषः॥ एतदपि न किं चित्। तेनैवात्मना तस्यैव तदापि सद्भावात्। कारित्रमपि कथं न स्यात्। इति वक्तव्यं। प्रत्ययान्तरापेक्षापि नित्यमवस्थितरूपस्य न संभवति। कारित्रशून्यस्य च शशविषाणादीनामपि तत्प्रसङ्गः। कारित्रं वा कथमतीत-

[1] [illegible]

[2] [illegible]

मनागतं प्रत्युत्पन्नं चोच्यते । किं तत्परकारित्रसद्भावात् । स्वरूपमेव वा [।] पूर्वं चानवस्थानं । पाश्चात्ये च धर्मस्यापि स्वयमतीतत्वादिव्यवस्थायां न किंचिद्दूष्यते ॥ यदि च । यथा वर्तमान इष्यतेऽस्ति तथातीतमनागतं चास्ति । तदा नैवं । स्वभावेन सतो धर्मस्य कथमनुत्पन्नविनष्टस्वभावता । किमस्य पूर्वं भावस्याभावादजात इत्युच्यते । किं च पश्चान्नास्ति यस्याभावाद्विनष्ट इति । तेनैव चात्मना पूर्वापरकालयोरवस्थाने वर्तमानवदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । तस्मादभूतत्वादभवनधर्मतो न संगच्छते कथंचिदप्यध्वत्रययोगः ॥ तच्चाभ्युपग[च्छ]तो नातीतादिसद्भावः । तदयमत्र संग्रहश्लोकः ।

स्वभावः सर्वदा चास्ति भावो नित्यश्च नेष्यते ।
न च स्वभावाद्भावो [200a] ऽन्यो व्यक्तमीश्वरचेष्टितं ॥ इति ।[2]

यदप्युच्यते । अस्त्यतीतं कर्म । अस्त्यनागतं फलमिति सूत्रवचनात् । अस्त्यतीतादिभावः । तदपि हेतुफलापवादे तद्दृष्टिप्रतिषेधार्थमुक्तं भगवता । अस्त्यतीतं अस्त्यनागतमिति ॥ अतीतं तु यद्भूतपूर्वमुत्पद्य विनष्टं । अनागतं यत्सति हेतौ भविष्यति । एवं हि हेत्वाद्यस्तीत्युच्यते । अस्तिशब्दस्य निपातत्वात् । कालत्रयवृत्तित्वं । इत्थं चैतदेव यत्परमार्थशून्यतायामुक्तं भग-

---

1 So MS

2 Quoted with a commentary in Abhidharmakoçavyākhyā, Société Asiatique, fol 300

वता। चक्षुर्भिक्षव उत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति। निरुध्यमानं न क्वचित्संनिचयं गच्छति। इति हि भिक्षवः चक्षुरभूत्वा भवति। भूत्वा च प्रतिविगच्छतीति[1]॥ यदि चानागतं चक्षुः स्यात्। नोक्तं स्यादभूत्वा भवतीति। तस्मान्नाध्वसंक्रान्तिरस्ति॥ यदि चैवं न कुतश्चिदागमनं [क्वचिद्] गमनं वा प्रज्ञायते। प्रतिभासमानस्य च प्रत्युत्पन्नस्य न रूपं किंचिद्विचारेणाव-तिष्ठते। तदा

मायातः को विशेषोऽस्य यन्मूढैः सत्यतः कृतं॥ १४३

मायात ऐन्द्रजालिकनिर्मितहस्त्यादिरूपाया अपि निःस्वभावतया विशेषो नैव कश्चित्। अस्य हेतुप्रत्ययोपजनितस्य वस्तुरूपस्य परिदृश्यमानस्य॥ कथं न विशेषः। पुनरिदमेव व्यक्तीकुर्वन्नाह। माययेत्यादि।

मायया निर्मितं यच्च हेतुभिर्यच्च निर्मितं।
आयाति तत्कुतः कुत्र याति चेति निरूप्यतां॥ १४४

मायाशब्देनात्र मायानिर्माणहेतुविज्ञानादिविशेष उच्यते। कारणे कार्योपचारात्। हेतोरपि मायात्वमात्मप्रतिपादनार्थं। तथा निर्मितं यच्च। वस्तुरूपं मायाहेतुना मायाज्ञानेन यद्विरचितमिति यावत्। यच्चान्यद्वस्तुरूपं हेतुभिः।

लोकमपि [20a] हेतुः कारणैर्निर्मितं जनितं । परस्परसमुदयार्थं चकारद्वय । आयात्यागच्छति तन्मायानिर्मितं हेतुनिर्मितं वा वस्तुरूपं कुतः । कस्मात् । कुत्र याति च । विनष्टं सत् पुनरेतद्गच्छति । इत्येवं निरूप्यताम् । [illegible] । यदि तस्य कुतश्चिदागच्छति । [illegible] । ननु च यदि हेतुप्रत्ययसामर्थ्योपजनितं [illegible] मिवालीकं स्यात् । अत एवालीकमित्याह । [illegible] ।

यदन्यसंनिधानेन दृष्टं न तदभावतः ।
प्रतिबिम्बसमे तस्मिन् कृत्रिमे सत्यता कथं ॥ १४५ ॥

यदनुरूपमन्यस्य हेतुप्रत्ययस्य संनिधानेन [illegible] न तदभावतः तस्यान्यस्याभावात् [illegible] । [illegible] प्रतिबिम्बसमे प्रतिबिम्बेन [illegible] सादृश्येन तुल्ये । यथा मुखादिबिम्ब[illegible] प्रतिबिम्बमुत्पद्यते । [illegible] मपि हेतुप्रत्ययसंनिधानादुपजायते [illegible] कृत्रिमे परायत्तत्वात् [illegible] सत्यता [illegible] । न हि परोपाधि[illegible] तदुक्तं ।

[illegible]

[illegible]

तस्मान्न हेतुप्रत्ययोपजनितं किं चित्परमार्थमस्ति। न च हेतुप्रत्ययानां सामर्थ्यं क्व चिदपि परमार्थतः संभवति॥ तथा हि स्वपरोभयात्मकैर्हेतुभिर्विद्यमानो वा भावः क्रियेताविद्यमानो वा। उभयस्वभावो वा। तत्र न विद्यमानः क्रियत इत्याह। विद्यमानेत्यादि[1]।

विद्यमानस्य भावस्य हेतुना किं प्रयोजनं।

वि[207a]द्यमानस्य कारणव्यापारात्प्रागेव सत्स्वभावस्य हेतुना कारणेन किं प्रयोजनं। कार्यस्य निष्पन्नात्मकतया निर्वर्त्यस्वभावाभावाद्धेतुव्यापारस्यानुपयोगात्॥ द्वितीयं विकल्पमधिकृत्याह। अथापीत्यादि।

अथाप्यविद्यमानोऽसौ हेतुना किं प्रयोजनं॥ १४६

अथापीति प्रकारान्तरद्योतनेऽविद्यमानोऽसौ न सत्स्वभावः। तर्हि हेतुना किं प्रयोजनं। तदापि न हेतुना किमपि प्रयोजनमस्ति। तत्राप्यसत्स्वभावत्वात्। हेतुव्यापाराभावात्॥ स्यादेतद्यदि नाम विद्यमानस्य निष्पन्नत्वात्। कर्तव्याभावान्न हेतुना किमपि प्रयोजनं। अविद्यमानस्य तु किं न भवतीत्याह। नाभावस्येत्यादि।

नाभावस्य विकारोऽस्ति हेतुकोटिशतैरपि।

नाभावस्याविद्यमानस्वभावस्य विकारोऽस्ति। अन्यथात्वं

[1] So MS

भावस्वभावताऽस्ति । नीरूपतया तस्यापि कर्तव्याभावात् । हेतुकोटिशतैरपि । आस्तां तावद्धेतुशतैर्हेतुसहस्रैर्हेतूनां कोटिशतैरपि । तस्य निःस्वभावतया केन चिदपि विकारयितुमशक्यत्वात् ॥ मा भवतु विकारो भावस्वभावता [illegible] चेदाह । तदवस्थ इति ।

तदवस्थः कथं भावः ।

तदवस्थोऽपरित्यक्ताभावस्वभावः । [illegible] एव भावो भवति । [illegible] भवति । अथाह ।

को वान्यो भावतां गतः ॥ १४७ ॥

यदि न प्रागभावो भावस्वभावं [illegible] अभावादन्योऽपरो भावतां । [illegible] भावरूपतां गतः । [illegible] अभावतया: पर्वमेव प्रतिषिद्धत्वात् ॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

स्येत् । [न] कदा चिद्भावस्योन्मज्जनं स्यात् । अभावेन विरोधिना सदा क्रोडीकृतत्वात् ॥ तेनैवोत्पद्यमानेन भावेनाभावस्य विनाशो भविष्यतीति चेदाह ।

नाजातेन हि भावेन सोऽभावोऽपगमिष्यति ॥ १४८

यावदसौ भावो न जायते । तावदभावस्य विनाशो नास्त्येव । हिर्यस्मात् । तस्मान्नाजातेनानुत्पन्नेन भावेन सोऽभावः । प्रागभावरूपः । अपगमिष्यति । निवर्तयिष्यते ॥ अथापि स्यात् । मापगच्छतु नामाभावः । तस्मिन्ननपगत एव भाव उत्पद्यते । उत्पन्ने च भावे भावाभावयोः परस्परपरिहारात्पश्चादभावः स्वयमेवापगमिष्यतीति । आह । न चेत्यादि ।

न चानपगतेऽभावे भावावसरसंभवः ।

भवत्येष क्रमो यदि पूर्वं भाव एव भवेत् । न चैतदस्ति । चो यस्मात् । न चैवानपगतेऽनिवृत्तेऽभावे भावस्यावसरोऽवकाशः । तस्य संभवः । भावोत्पत्तिविरोधिनोऽभावस्यैव भावात् । कारणेनैव तदभावो निवर्तयिष्यते चेत् । न । कारणस्य कार्योत्पत्तावेव व्यापारात् । कार्यमुत्पादयदेव तदभावमपि निवर्तयतीति चेत् । उत्पादयत्येव कार्यं यदि तद्विरोधिनोऽभावादुत्पादयितुं क्ष[204a]मते[1] । न च तस्मिन्नप्रतिहतसामर्थ्यं तत्कार्यमुत्पादयितुं क्षमते । न च कारणेन तद-

भावस्य विरोधः। कारणकालेऽपि तत्प्रागभावस्य भावात्मता- [illegible]स्थानात्। तस्माद्भावात्मनि अभावात्मनि वा कार्ये न कार[illegible] णस्य व्यापारो युज्यते। उभयानुभयपक्षे च प्रत्येकपक्षनिषेधा- देव कारणव्यापारस्य निषेधः कृतो भवतीति द्रष्टव्य[illegible]। नापि तयोः सम्भवोऽस्ति। विरोधिनोरेककदा [illegible] भावायोगात्। तदुक्तम्।

न सन्नुत्पद्यते भावो नाप्यसन् [illegible] च।
न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां जायते [illegible]

एव तावद्भावस्योत्पत्तिः परमार्थतो न [illegible] [illegible]ते॥ नापि कथं चिदुत्पन्नस्य [illegible] [illegible] इत्याह। भावस्येत्यादि।

भावस्याभावता नेति किंस्वभावप्रस[illegible] [illegible]

[illegible] यथाऽभावो भावता [illegible] [illegible]भावता नेति। गच्छति। कुतः। [illegible] [illegible] यदाऽभावस्याभावता भवति। [illegible] [illegible] प्रसङ्गः स्यात्। [illegible] भावता [illegible] [illegible] [illegible]

एवं च न विरोधोऽस्ति न च भावोऽस्ति सर्वदा।

एवमुक्तक्रमेणोत्पादनिरोधायोगात् । चो हेतौ । [illegible] विरोधोऽस्ति । न निरोधोऽस्ति । न च भावोऽस्ति । [illegible] सर्वदा । [illegible] तथागतानामनुत्पादाद्वा तथागतानां स्थितैवैषा धर्माणां धर्मता । धर्मस्थितिता । धर्मनियामता । [illegible] तथता । अवितथता इत्यादिवचनात् । [illegible]

अजातमनिरुद्धं च तस्मात् [illegible] इदं जगत् ॥ १५॥

[illegible]

न निरोत्स्यन्ते । निरारम्भो बोधिसत्त्व । आह । एवमेतत्कुल-पुत्र यथाभिसंबुध्यसे । सर्वधर्मा नोत्पद्यन्ते न निरुध्यन्ते । आह । यदेतदुक्तं भगवता संस्कृता धर्मा उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च इत्यस्य तथागतभाषितस्य कोऽभिप्रायः । आह । उत्पाद-निरोधाभिनिविष्टः कुलपुत्र लोकसंनिवेशः । तत्र तथागतो महाका[200b]रुणिको लोकस्य त्रासपदपरिहारार्थं व्यवहार-वशादुक्तवानुत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च । न चात्र कस्यचिद्धर्मस्यो-त्पादो न निरोध इति ॥

तस्मात्सर्वधर्मा अनुत्पन्नानिरुद्धस्वभावतया आदिशान्ताः प्रकृतिपरिनिर्वृताः । इति भगवता निरवशेषतो [illegible] गतानां नरकादिगतीनामपि निःस्वभावतयानुत्पन्नत्वं [illegible] स्वप्नेत्यादि ।

स्वप्नोपमास्तु गतयो विचारे कदलीसमाः ।

स्वप्नेनोपमा तुल्या यासां तास्तथोक्ताः । तुरवधारणे । [illegible] पमा एव गतयः । नरकप्रेततिर्यङ्[illegible] [illegible] विशेषाः । यथा स्वप्ने [illegible] [illegible] भवन्ति च तथा । [illegible] [illegible] तथ्यं । न तु तत्त्वत । तथा । विचारे [illegible]

मेतत् । सर्वधर्माणां निःस्वभावतया विचारे विमर्शे सति । यस्मात्कदलीसमाः । कदलीवन्निःसारा गतयस्तस्मादित्यर्थः । एतेन यथोक्तं प्राक्

मायैवेयमतो विमुञ्च हृदय त्रास[1]

इत्यादि । तदपि प्रमाण्योपदर्शितं भवति । यतश्चानु- त्पन्नानिरुद्धाः सर्वधर्माः । अत आह । निर्वृतेत्यादि ।

निर्वृतानिर्वृतानां च विशेषो नास्ति वस्तुतः ॥ १५१

निर्वृता ये सर्वधर्मावरणप्रहाणादिनिर्मुक्तसर्वबन्धनाः । अनि- र्वृता ये रागादिक्लेशपाशायत्तचित्तसततय । इमारचारका- न्तर्गताः । तेषामुभयेषामपि विशेषो भेदो नास्ति [209b] न संभवति । कुतः । वस्तुतः । परमार्थतः । सर्वधर्माणां निःस्व- भावतया प्रकृतिपरिनिर्वृतत्वात् । संवृत्या पुनरस्त्येव विशेषः इत्यनेकधा प्रतिपादितं । अत एवाह ।

बुद्धानां सत्त्वधातोश्च येनाभिन्नत्वमर्थतः ।
आत्मनश्च परेषां च समता तेन ते मता ॥ इति ।[2]

इति परमार्थतत्त्वापरिज्ञानान्मिथ्याभिनिवेशादारोपितजग- ज्जालमुपकल्प्यात्मनैवात्मानमाकुलयति बालजन इत्युपदर्शय- न्नाह । एवमित्यादि ।

एवं शून्येषु धर्मेषु किं लब्धं किं हृतं भवेत् ।
सत्कृतः परिभूतो वा केन कः संभविष्यति ॥ १५२

[1] Above ix 17
[2] Nāgārjuna Citation [illegible]

कुतः सुखं वा दुःखं वा किं प्रियं वा किमप्रियम् ।
का तृष्णा कुत्र सा तृष्णा मृग्यमाणा स्वभावतः ॥ २५३
विचारे जीवलोकः कः[1] को नामात्र मरिष्यति ।
को भविष्यति को भूतः को बन्धुः कस्य कः सुहृत् ॥[2] २५४

एवं प्रतिपादितन्यायेन शून्येषु निःस्वभावेषु [धर्मेषु] किं लभ्यं । किं कुतश्चित्प्राप्य यल्लाभेषु प्रयस्यन्ति । किं हृतं । किमपहृतं केन चित्कस्य चिद्भवेत् । यल्लाभापहारेण प्रकुप्यन्ति । सत्कृतः पूजितः । परिभूतोऽपकृतो वा केन कः संभविष्यति । वस्तुस्वभावाभावे न कश्चित्केन चिदित्यर्थः ।

कुतः सुखहेतोरभावात्सुखं वा । कुतो दुःखं वा दुःखहेतोरभावात् । अन्योन्यसमुच्चयार्थं उभयत्र वाशब्दः । यत्प्राप्तिपरिहारार्थमायासः क्रियते किं प्रियं वा किं वल्लभं वा प्रियरूपतायाः कल्पितरूपत्वात् । किमप्रियं किमनभिलषणीयं । अप्रियमपि न परमार्थतः किं चिद्विद्यते । इति किमर्थं प्रियाप्रियसंयोगवियोगार्थं प्रयत्नः क्रियते ॥ का तृष्णा यया लाभाद्यर्थं तृष्यति जनः । कुत्र सा तृष्णा क्व पुनरियमासङ्गस्थाने वस्तुनि तृष्णा । मृग्यमाणा स्वभाव[210a]तः ।

[1] Such is the reading of the commentary [illegible] MSS. [illegible] reading of [illegible] ed. Bendall p. 11

[2] Practi[illegible] out [illegible]

अन्विष्यमाणा स्वरूपतः । तद्विषयस्याभावान्निर्विषयतया तत [अ]प्यभावः । यदवशात्तत्कर्म समुच्चीयते ॥

विचारे परमार्थस्वरूपनिरूपणे सति जीवलोकः सत्त्व लोकः । को । नैव कश्चित् । तदभावात् । को नामात्र मरिष्यति । जीवलोकस्य विचारेणासत्स्वभावत्वात् । को नामात्र जीवलोके मरिष्यति । उपरतजीवितेन्द्रियो भविष्यति । को भविष्यति । क उत्पत्स्यते । को भूतः । पूर्वमुत्पन्न इत्यतीताादिव्यवहारः काल्पनिक एव । को बन्धुः । कः स्वजनः । कस्य कः सुहृत् । किं मित्रं कस्य । अत्रेति सर्वत्र योजनीयं । यदभिष्वङ्गेणाकुशलमपि न गण्यते ॥ एवं स्वभावशून्यत्वात्कल्पनामसमारोपितमेव तत्त्वमित्याह । सर्वमित्यादि ।

सर्वमाकाशसंकाशं परिगृह्णन्तु मद्विधाः ।
प्रकुप्यन्ति प्रहृष्यन्ति कलहोत्सवहेतुभिः ॥ १५५

सर्वमेतदुक्तमन्यच्च । आकाशसंकाशं समारोपिततत्त्वशून्यत्वादाकाशकल्पं । परिगृह्णन्तु । अविद्यमानमेव तु स्वरूपमारोप्य मद्विधा इति ग्रन्थकारमात्मानमेव निदर्शनं करोति । मादृशा अपरिज्ञातपरमार्थतत्त्वा बालजना अपण्डितकौकुमितचेतसः प्रकुप्यन्ति । मिथ्याभिनिवेशात्कोपं यान्ति । प्रहृष्यन्ति । अलीकलाभयोगात्प्रमुदिता भवन्ति । कैः । कलहोत्सवहेतुभिः । कलहहेतुभिर्विवादहेतुभिः । उत्सवहेतुभिरानन्दहेतुभिः । यथायोगं । तस्मादनधिगतपरमार्थतत्त्वाः । बालानां । १५६

सत्यतयाभिनिविष्टाः [210b] सर्वमेतन्मन्यन्ते । न तु परमार्थवेदिन इति । तदुक्त[1] । एतावच्चैव ज्ञेय यदुत संवृतिः परमार्थश्च । तच्च भगवता शून्यतः सुदृष्ट सुविदितं सुसाक्षात्कृत तेन सर्वज्ञ इत्युच्यते । तत्र संवृतिर्लोकप्रचारतः । तथागतेन दृष्टा[2] । यः पुनः परमार्थः । सोऽनभिलाप्यः । अनाज्ञेयोऽविज्ञेयः । अदेशितः । अप्रकाशितः । यावदक्रियः । अकरणः । यावन्न लाभो नालाभो न दुःखं न सुखं न यशो नायशः । न रूप नारूपमित्यादि ।

तत्र जिनेन जगस्य कृतेन
संवृति देशित लोकहिताय ।
येन जगत्सुगतस्य सकाशे
संजनयीह प्रसादसुखाय[4] ॥
संवृति प्रज्ञयती[6] नरसिंहः[6]
षड्गतयो भणि सत्त्वगणानां ।
नरकगतीश्च तथैव च प्रेतान्()
[अ]सुरकाय नराश्च मरुश्च

[illegible]

नीचकुलां तथ उच्चकुलांश्च
आढ्यकुलांश्च[1] दरिद्रकुलांश्च ॥

इत्यादि ॥ इदमपि तत्त्वानधिगमस्य फलमित्याह। शोकायासैरित्यादि।

शोकायासैर्विषादैश्च मिथश्छेदनभेदनैः।
यापयन्ति सुकृच्छ्रेण पापैरात्मसुखेच्छवः ॥ १५६

पुत्रकलत्रादिविप्रयोगकृताः शोकाः। सुखदुःखप्राप्तिपरिहारनिमित्तपरिश्रमा आयासाः। तैः शोकायासैर्नेदिधा यापयन्ति सुकृच्छ्रेणेति संबन्धः। विषादैश्च[2]। लाभसत्कारादिविगमे विषादैर्दौर्मनस्यैश्च। मिथश्छेदनभेदनैः। मिथः परस्परं। छेदनानि करचरणशिरोनासिकाकर्णप्रभृतीनां। भेदनानि बाहुजङ्घोरुवक्षःपार्श्वोदरादीनां। चकारोऽनुवर्तते। तैश्छेदनभेदनैश्च यापयन्ति। कालक्रमेणायुःसंस्का[214]रान् क्षपयन्ति। सुकृच्छ्रेण महता कष्टेन कथं चिदशनपानवसनाः। किंभूताः सन्त। पापैरात्मसुखेच्छवः। पापैरकुशलैः कर्मभिः। आत्मनः स्वस्य सुखेच्छवः सुखाभिलषणशीलाः ॥ तथाविधैश्च समाचारविशेषैश्च

1 Ms. [illegible]
2 Ms. [illegible]
Ms. [illegible]

म्रताः पतन्त्यपायेषु दीर्घतीव्रव्यथेषु च ।

म्रता जावितेन्द्रियविमुक्ताः । पतन्ति गच्छन्त्यपायेषु नरकप्रेततिर्यक्षु । किंभूतेषु । दीर्घतीव्रव्यथेषु च । दीर्घा चिरकालभाविनी । तीव्राऽतिदुःखवेदनीयविपाकत्वात् । व्यथा व्यपायेषु ते तथोक्ताः । तेषु च । चकार उक्तसमुच्चये भिन्ने वा । केन प्रकारेणेत्याह । आगत्यागत्येत्यादि ।

आगत्यागत्य सुगतिं भुत्वा भुत्वा सुखोचिताः ॥ १५७

सुखसंवर्धिता भूत्वा भूत्वा । कथं । आगत्यागत्य सुगतिं । भिन्नां देवमनुष्यगतिं प्राप्य प्राप्य ॥ पुनरपि तथाभूतानां दुःखपरम्परासागरनिमज्जनोन्मज्जनमादर्शयन्नाह । भव इत्यादि ।

भवे बहुप्रपातश्च तत्र चासत्त्वमीदृशम् ।
तत्रान्योन्यविरोधश्च न भवेत्तत्त्वमीदृशम् ॥ १५८

भवे संसारे कामरूपारूप्यस्वभावे बहुप्रपातश्च बहुतर प्रघातश्च । तत्र चासत्त्वमीदृशं । तत्र च भवे प्रपाते वा । असत्त्वमीदृशं व्यामोहविजृम्भितमेतादृशं सर्वजनसाधारणं यथाविध प्रतिपादितं परिदृश्यमानं वा । तत्रान्योन्यविरोधश्च । एवंविधे अतत्त्वे सति अन्योन्यविरोधः । परस्परविप्रतिपत्तिः । तेन कारणेन न भवेत्तत्त्वमीदृशमिति । तस्मादवस्तुरूपेणेतादृशमलीकाकारसमारोपात् ।

[1] See ... 12, 17 18.

दग्धमग्नकादिक्षतैः। वधबन्धनताडनादिलक्षणैः। तथा बालसंसर्गैर्निष्फलैस्तथा। बालानां पृथग्जनानां संसर्गैः संपर्कैः। किंभूतैः। निष्फलैः। आत्मोत्कर्षादिसंभिन्नप्रलापादिबहुलैः। तथेति। न केवलं पूर्वोक्तक्रमेण इत्थमपि वृथैवायुर्व्रजत्याशु। वृथैव। निष्फलमेव कुशलपक्षो[212-]पचयरहितत्वात्। आयुर्व्रजति। याति। आशु शीघ्रं। असङ्ख्यापारप्रसङ्गात्। त्वरितमेव परिक्षयात्॥ एवमपि वर्तमानानां विवेकस्तु सुदुर्लभः। विवेकस्तु हेयोपादेयज्ञानं। व्यासङ्गपरित्यागो वा। सुदुर्लभः। कथमप्यतिकृच्छ्रेणापि न लभ्यते॥ भवतु नामैवं। तथापि यदि कथं चित्समाधानं जायते तदा कल्याणं स्यात्। तदपि नास्तीत्याह। तत्रापीत्यादि।

तत्राप्यभ्यस्तविक्षेपनिवारणगतिः कुतः॥ १६१
तत्रापि मारो यतते महापायप्रपातने।

तत्राप्येवमवस्था गतेऽपि। अभ्यस्तविक्षेपः। परिशीलितसौद्धत्यं। तस्य निवारणं निवर्तनं। तस्य गतिरनुप्रवेशः। कुतो। नैवास्ति॥ तत्राप्येवमनर्थपरम्परायां स्थितानां कथं चित्कुशलपक्षं समीक्ष्य। मारो यतते महापायप्रपातने। क्लेशमारो देवपुत्रमारो वा यतते उद्यच्छते। महापायप्रपातने। प्रपातननिमित्तं। अवीच्यादिनरकप्रक्षेपणार्थमिति[1] यावत्॥ एवमपि

1 MS *kṣepana* this misreading is common enough but usually corrected by a second hand

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कदा चित्सत्यरत्नादिष्वभिसंप्रत्ययवशात्कथ चित्कल्यानमुपजायत इत्याह। तत्रासन्मार्गेत्यादि।

तत्रासन्मार्गबाहुल्याद्विचिकित्सा[1] च दुर्जया॥ १६२
पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः।
क्लेशौघो दुर्निवारश्चेत्यहो दुःखपरम्परा॥ १६३

तत्रैवंदशा प्राप्नोति। सम्यग्दृष्टिविपक्षस्यासन्मार्गस्य चार्वाकमीमांसकादिपरिदीपितस्य बाहुल्याद्भूयस्त्वात्। विचिकित्सा सन्मार्गे विमतिश्च दुर्जया। कथ चिदपि विचिकित्सा त्यक्तुं न शक्या॥ कथ चित्सुगतिप्रतिलम्भेऽपि। पुनश्च क्षणदौर्लभ्य। अष्टाक्षणविनिर्मुक्तस्य क्षणस्य दौर्लभ्य परमदुर्लभत्व

महार्णवयुगच्छिद्रकूर्मग्रीवार्पणोपमं।

कथ चिदितरक्षणसंभवेऽपि। बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः। बु-[द्धाना ,1212"] समस्तजगदालोककारिणा सर्वदुःखनिदानभूतक्लेशशत्रुप्रशारिणामुत्पादः प्रादुर्भाव। अतिदुर्लभ। कथ चित्कर्हि चित् उदुम्बरपुष्पवत्। संसारसागरोत्तरणोपायभूत। कथ चिद्बुद्धोत्पादसंभवेऽपि। क्लेशा[ ]दीना उघ। अविच्छिन्नप्रवाह। स दुर्निवार

एतच्चोक्तं भगवता राजाववादके सूत्रे । तद्यथा महाराज । चतसृभ्यो दिग्भ्यश्चत्वारः पर्वता आगच्छेयुः । दृढाः । सारवन्तः । अखण्डाः । अच्छिद्राः । असुषिराः । सुसंवृत्ता एकघना नभः स्पृशन्तः । पृथिवीं चोल्लिखन्तः । सर्वं तृणकाष्ठशाखा-पर्णपलाशादि सर्वसत्त्वप्राणभूतान् निर्मथ्नन्तः । तेभ्यो न सुकरं जवेन वा पलायितुं बलेन वा द्रव्यमन्त्रौषधैर्वा निवर्तयितुं । एवमेव महाराज चत्वारीमानि महाभयानि । आगच्छन्ति । येषां न सुकरं जवेन [वा] पलायितुं । बलेन वा । द्रव्य-मन्त्रौषधैर्वा निवर्तनं कर्तुं । कतमानि चत्वारि । जरा व्याधि-र्मरणं विपत्तिश्च । जरा महाराज आगच्छति [[illegible] यौवनं] प्रमथ्नाना । व्याधिर्महाराज आगच्छति आरोग्यं प्रमथ्नन् । मरणं महाराज आगच्छति जीवितं प्रमथ्नन् । विपत्ति-र्महाराज आगच्छति सर्वाः संपत्तीः प्रमथ्नन्ती । तत्कस्य हेतोः । तद्यथा महाराज सिंहो मृगराजो रूपसंपन्नो बल-संपन्नः सुजातनखदंष्ट्राकरालो मृगगणमनुप्रविश्य मृगं गृहीत्वा यथाकामकरणीयं करोति । स च मृगराजो [illegible] मुखमासाद्य विवशो भवति । एवमेव महाराज [illegible] [illegible]

मानेषु मांसशोणिते परिशुष्यमाणे परिम्लानेषु करचरणविक्षेपाभिभूतस्य कर्मानिलाभिहतस्य नानाविधानेकपथम शिंघाणपुरीषोपलिप्तस्य दीर्घनिःश्वासानिलस्य कर्मवातसमीर्यमाणस्य श्रमपुरुषमयभीतस्य कान्तारान्तरागतस्य मार्गमप्रज्ञासु पूर्वरुध्यमानेषु । एकाकिनो ऽद्वितीयस्यासहायस्य इमं लोकं जहतः परलोकमाक्रमतो महापथं व्रजतो महाकान्तारं प्रविशतः महागहनं समवगाह्यमानस्य महाकान्तारं प्रपद्यमानस्य महार्णवेनोह्यमानस्य कर्मवायुना नीयमानस्य निमित्तोत्कृताः दिशः व्रजतो नान्यत्त्राणं नान्यच्छरणं नान्यत्परायणमृते धर्मात् । धर्मो हि महाराज तस्मिन् समये त्राणं लयनं शरणं भवति । तद्यथा शीतार्तस्याग्निप्रतापः अग्निमध्यग[211ª]तस्यापि निर्वापणं । उष्णार्तस्य वा शैत्यं । अध्वानं प्रतिपन्नस्य सुशीतलच्छायोपवनं । पिपासितस्य सुशीतलं सलिलं । बुभुक्षितस्य वा प्रणीतमन्नं । व्याधितस्य वा वैद्यौषधिपरिचारकाः । भयभीतस्य बलवन्तः सहायाः साधवः प्रतिशरणा भवन्तीति विस्तरः ॥ तस्मादेतद्भयपरिहारार्थं कुशलपक्षेष्वेव प्रज्ञापरिशोधितेषु यत्नः करणीयः ॥

इदानीं जात्यादिदुःखदुःखिनां दुःखापहरणाय स्वाशयमाशङ्कयन्नाह । एवमित्यादि ।

---

[1] Cf. *paritaptatraṭa*

[2] So MS *çiṃghana* = *singhana*—MS *purīṣopalipta*

[3] MS *pragrāseṣu pūrvarudhyamāneṣu*

[4] Cf. *arṇave norhyamānasya*.

एवं दुःखाग्नितप्तानां शान्तिं कुर्यामहं कदा ।
पुण्यमेघसमुद्भूतैः सुखोपकरणैः स्वकैः ॥ १६७

एवमनन्तरोक्तया नीत्या । दुःखाग्नितप्तानां । दुःखान्येवाग्नयः । तै. संतापिताना सत्त्वाना शान्ति जात्यादिदुःखानलतापप्रशमन कुर्यामह कदा । कस्मिन् काले कुर्यां विदध्या । कथ सुखोपकरणै । सुखस्योपकरणानि सुखसाधनानि वस्त्राभरणानुलेपनशयनासनप्रभृतीति । किं तदुपार्जितैरेव । नेत्याह । स्वकै स्वात्मीयै । मया स्वयमुपार्जितैरित्यर्थः । किं निर्माणादिप्रदर्शितैः । नेत्याह । पुण्यमेघसमुद्भूतै । पुण्यान्येव मेघा । सर्वदुःखसतापार्तिशमनसुखोपकरणशीतलवृष्टिदाननिदानत्वात् । तेभ्य समुद्भूतानि नि जातानि तै ॥ समभ्युदयसपदि परेषा चेतो विधाय नि श्रेय.स सपदि र्शयन्नाह । कदेत्यादि ।

कदोपलम्भदृष्टिभ्यो देशयिष्यामि शून्यताम् ।
संवृत्यानुपलम्भेन पुण्यसंभारमादरात् ॥ १६८

कदा कस्मिन् काले । उपलम्भदृष्टिभ्यो भावग्राहाभिनि[वि]ष्टेभ्यो । देशयिष्यामि प्रकाशयिष्यामि । शून्यता सर्वधर्मनि.[स्वभावता । कथ । सवृत्या व्य]वहारेण । अन्यथा विकल्पाविषयतया परमार्थशून्यस्य शून्यताया देशयितुमशक्यत्वात् ।

एवं निःश्रेयसहेतुज्ञानसंभारनिमित्तमुपदर्शितं॥ तत्कारणं पुण्यसंभारनिदानमुपदर्शयन्नाह। पुण्येत्यादि। पुण्यस्य दानादेः संभारं [कर्तोपलम्भ]दृष्टिभ्यो[1] देशयिष्यामीति सम्बन्धः। आदरादिति। महता गौरवेण। सत्कृत्य न यदृच्छया। येन प्रकारेण। अनुपलम्भेन। देयदायकप्रतिग्राहकादित्रितयानुपलम्भयोगेन त्रिकोटिपरिशुद्धेति यावत्। एवमुपचितः पुण्यसंभारो बुद्धताधिगमाय जाय[ते]। तदेवमनेन सर्वणाशेषसंक्लेशहेतुसर्वसमारोपविकल्पप्रतिपक्षतया सर्वावरणप्रहाणोपायत्वात्। समस्ततथागताधिगमहेतुत्वाच्च सर्वदुःखोपशमोपायप्रज्ञोपजायते[2] इत्युपदर्शितं भवतीति॥

ये गम्भीरनयावगाहनपटुप्रज्ञा[नि]रस्तभ्रमाः
संक्लेशव्यवदानपक्षविमलज्ञानोच्छ्रिताः सूरयः[3]।
ते सन्तो गुणदोषयोरपि च तैः सारं विमिश्रादतो
ग्राह्यं सर्वमकल्मषं विषमिव त्याज्यं दृष्टं यदि॥

न युक्तमुक्तं किमपीह यन्मया
परं प्रजातं स्खलितं तदेव मे।
ननु क्षमिष्यन्ति ममात्र साधवो
गतिं मयानेन कृतेन साम्प्रतम्॥

अपि च।

यः सत्कृत्या व्रजति मनसो गोचरत्वं कथं चित्

[illegible]

तादृश्यर्थे स्खलति न मतिः कस्य वै मादृशस्य ।
तत्सूक्ष्मार्थप्रविचयवता मध्यमानीतिभाजां[1]
दृष्ट्वा किं[2] चिद्गुणलवमिह स्यादुपादेयबुद्धिः ॥ [215ᵃ]
प्रज्ञाया विवृतिं विधाय विशदव्याख्यापदैः[3] सद्वृतां[4]
सम्यग्ज्ञानविपक्षदृष्टिनिबिडव्यामोहशान्त्यै मया ।
यत्पुण्यं समुपार्जितं हितफलं तेनाशु सर्वो जनो
मञ्जुश्रीरिव सद्गुणैकवसतिः प्रज्ञाकरो जायतां ॥ इति ॥

बोधिचर्यावतारे प्रज्ञापारमितापरिच्छेद-टीका समाप्ता ॥

॥ कृतिरियं पण्डितभिक्षुप्रज्ञाकर[मति]पादानाम् ॥

इतीय परमा पदवीनपदा शुद्धा मनोज्ञा चिन्ता
समागमोपायगामिनि जने नौयानयायोपना
चार शक्तिकरी जिनस्य पदवी नामश्चिन्तिता मया
प्राप्त यत्कुशल समपदि पट तेनास्तु बुद्धो जन ।
षष्ठानवतिसयुक्ते गते भवति वत्सरे ।
कृष्णे श्रावणपक्षस्या वासरे कुजसाह्वये ॥
श्रीमच्छङ्करदेवस्य राज्ये विजयशालिनः ।
बोधिचर्यावताराख्यटीके लिख्यमिद शुभ ॥
श्रीललितपुरे रम्ये श्रीमानीग्लसंज्ञके ।
यच्छ्रीराघवनाम्नस्य विहारे सुगतालये ॥
धन्य· स्थविरभिक्षोऽस्य बुद्धचन्द्रस्य पुस्तकम् ।
तत्पुण्याद्बोधिसत्वं लभते परम पदम् ॥ इति ॥

सृजतु सलिलं घना यथेष्ट
भवतु मही बहुशस्यसंप्रयुक्तम् ।
भवतु नरपतिः प्रजा विनाशाः
भवतु रयनपते. सुखाभिवृद्धिः ॥ इति ॥

॥ कायस्थ. भुवनाकरर्मण लिखितमिति ॥[7]

---

1 MS paramām
2 MS padām prāptikarim.
3 So MS
4 Visarga wanting in MS
5 So MS
6 The common reading is ... , Bendall, Journey, Inscr Plate xiv, l 4, Catalogue p ix, and Levi Nepal ii, p 105
7 The readings of the colophon contrast with the correction of the MS

Manutikā Saṅgraha, Fasc 1-3 @ /10/ each
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc 1 9 @ 1/- each
Mugdhabodha Vyakarana, Vol I, Fasc 1 7, @ /10/ each
Nirukta, (2nd edition) Vol I, Fasc 1 2, @ Rs 1-4
Nityācārapaddhati Fasc 1-7 @ /10/ each
Nityācārapradipa, Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc 1 4 @ /10/ each ..
Nyāyabinduṭikā, Fasc 1 @ /10/ each
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc 1 4 @ /10/ each
Nyayasarah
Padumāwati, Fasc 1 6 @ 2/ each
Prakrita Paingalam, Fasc 1-7 @ /10/ each
*Parāçara Smṛti, Vol I, Fasc 2 8, Vol II, Fasc 1 6; Vol III, Fasc 1 6 @ /10/ each
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each
Parikṣamukha Sutram
Prabandhacintamaṇi (English) Fasc 1 3 @ 1/4/ each
Rasarnavam, Fasc 1 3
Ravisiddhanta Manjari, Fasc 1
Sadukti karna mrita, Fasc 1 2, @ /10/ each
Saddarśana Samuccaya, Fasc 1 2 @ /10/ each
Samaraicca Kaha, Fasc 1 7, @ /10/ each
Sāṅkhya Sutra Vṛtti, Fasc 1-4 @ /10/ each
Ditto (English) Fasc 1 8 @ 1/ each
Six Buddhist Nyaya Tracts
Siva Parinahya
Smriti Prakasha, Fasc 1
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc 1 6 @ /10/ each
Sri Surisarvasvam, Fasc 1 2, @ /10/ each
Suçruta Saṁhitā, (Eng) Fasc 1 @ 1/ each
Suddhi Kaumudi, Fasc 1 4 @ /10/ each
Sundaranandam Kavyam
Suryya Siddhanta, Fasc 1 2 @ 1 4 each
Syainika Sastra
Tantra Vārtika (English) Fasc 1 14 @ /1/4
*Tattva Cintamani, Vol I, Fasc 1 9; Vol II, Fasc 2 10; Vol III, Fasc 1 2; Vol IV, Fasc 1; Vol V, Fasc 1 5; Part IV Vol II, Fasc 1 12 @ /10/ each
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol I, Fasc 1 8; Vol II, Fasc 1 3, Vol III, Fasc 1, @ /10/ each
Tattva Cintamani Didhiti Prakasa, Fasc 1 6 @ /10/ each
Tirthacintamoni, Fasc 1 4, @ /10/ each
Trikāṇḍa Maṇḍanam, Fasc 1 3 @ /10/
Tul'si Satsai, Fasc 1 5 @ /10/
*Upamita bhava prapañca katha, Fasc 1 2, 5 13 @ /10/ each
Uvasagadasao, (Text and English) Fasc 1 6 @ 1/
Vallala Carita, Fasc 1 @ /10/
Varṇa kriyakaumudi, Fasc 1 6 @ /10/
Vidhana Pārijāta, Fasc 1 8, Vol II, Fasc 1 @ /10
Ditto Vol II, Fasc 2 6 @ 1/4
Vishnusmrtam, Fasc 1
Vivadaratnakara, Fasc 1 7 @ /10/ each
Vrhat Svayambhu Purana, Fasc 1 6 @ /10/ ..
Yogasastra, Fasc 1 5

Tibetan Series

Amarakosh
Amaratika kamadhenuh
Bauddhastotrasangraha Vol I
[illegible] Fasc 1 4 @ 1 each
[illegible] Dharmakirti, Fasc 1 2
[illegible], Fasc 1 4 @ 1 each
[illegible] Fasc 1 11, Vol II, Fasc 1 11 @ 1 [illegible]
[illegible] Vol I Fasc 1 [illegible] Vol II [illegible] 2 [illegible]
@ 1 each
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कदा चित्सत्यरत्नादिष्वभिसम्प्रत्ययवशात्कथं चित्कल्याणमुपजायत इत्याह। तत्रासन्मार्गेत्यादि।

तत्रासन्मार्गबाहुल्याद्विचिकित्सा च दुर्जया ॥ १६२
पुनश्च क्षणदौर्लभ्यं बुद्धोत्पादोऽतिदुर्लभः।
क्लेशौघो दुर्निवारश्चेत्यहो दुःखपरम्परा ॥ १६३

तत्रेत्यदशां प्राप्नोति। सम्यग्दृष्टिविपक्षस्यासन्मार्गस्य च [illegible]

[illegible]

दुःखेनापि निवारयितुमशक्यः ॥ इत्यहो दुःखपरम्परा । इत्येवं । अहो इति खेदे । दुःखस्य कष्टस्य परम्परा । एकस्माद्दुःखादिनिर्गमेऽपि । अपरस्मिन्दुःखे [प्रप]तनात् ॥

साम्प्रतमेव सत्त्वा[न्] सुदुः[ः]खितान् समीक्ष्य करुणाम्रेडितहृदयः परदुःखदुःखी शास्त्रकारः सत्त्वानां दुःखं शोचयन्नाह । अहो बतेति ।

अहो बतातिशोच्यत्वमेषां दुःखौघवर्तिनाम् ।

निपातसमुदायः खेदे । अतिशोच्यत्वं अतिशयेन शोचनीयत्वं । एषां हिताहितपरिज्ञानविकलानां सत्त्वानां दुःखसागरकल्लोलपरम्परानिमज्जनोन्मज्जनाकुलचेतसां । के पुनरमी सत्त्वाः शोचनीया इत्याह । य इत्यादि ।

ये नेक्षन्ते स्वदौःस्थित्यमेवमप्यतिदुःस्थिताः ॥ १६४

ये सत्त्वा अविद्यान्धीकृतज्ञानलोचना नेक्षन्ते न पश्यन्ति । स्वदौःस्थित्यं[1] । स्वस्यात्मनो दुःस्थावस्थितत्वमेवमप्यतिदुःस्थिताः । एवमुक्तक्रमेण अतिदुःस्थिताः । अतिशयेन दुःस्थावस्थिताः । दुःखपर्यापन्ना इति यावत् ॥ एतदनुरूपदृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह । स्नात्वेत्यादि ।

[1] Here a wanting in MS.
[2] Final [illegible]

स्नात्वा स्नात्वा यथा कश्चिद्विशेद्वह्निं मुहुर्मुहुः।
स्वसौस्थित्यं च मन्यन्त एवमप्यतिदुःस्थिता॥ १६५

स्नात्वा स्नात्वा जलावगाहनं कृत्वा कृत्वा यथा कश्चिदुपहतबुद्धिः शीतार्तः सुखाभिलाषी। विशेत्प्रविशेत्। वह्निमग्निं मुहुर्मुहुः प्र[213a]तिक्षणं पुनः पुनर्वा। तथैतेऽपि सत्त्वाः। स्वसौस्थित्य आत्मसुखसंपत्तिं च। मन्यन्ते। अवबुध्यन्ते। एवमप्यतिदुःस्थिताः। एवमनेन प्रतिपादितक्रमेणातिदुःस्थिताः। दुःखाग्निज्वलकवलीकृताः। अहो बतातिबहुलतराज्ञानान्धकाराक्रमणममीषां यदात्मगतमपि प्रमाद् न पश्यन्तीत्याह। अजरेत्यादि।

अजरामरलीलानामेवं विहरतां सतां।
आयास्यन्त्यापदो घोराः कृत्वा मरणमग्रतः॥ १६६

न विद्यते जरा जीर्णता येषां तेऽजराः। न म्रियन्ते ये (ते)ऽमरा। तेषामजराणाममराणामिव लीला विचेष्टितं येषां ते तथोक्ताः। तेषामेवमनया लीलया विहरतां निश्चित विचरतां सतामायास्यन्ति। ढौकिष्यन्ते। आपदो निरन्तर। सर्वे ते दुःखहेतवो जराव्याधिविपत्तयः। घोरा अतीव भयकराः। कथमायास्यन्ति। कृत्वा मरणमग्रतः। मरणमग्रतोऽकारपरिहार मृत्युमग्रतः पुरतः कृत्वा॥

एतच्चोक्तं भगवता राजाववादकसूत्रे । तद्यथा महाराज । चतसृभ्यो दिग्भ्यश्चत्वारः पर्वता आगच्छेयुः । दृढाः । सारवन्तः । अखण्डाः । अच्छिद्राः । असुषिराः । सुसंहताः । एकघनाः । नभः स्पृशन्तः । पृथिवीं चोल्लिखन्तः । सर्वं तृणकाष्ठशाखापर्णपलाशादि सर्वसत्त्वप्राणभूतान् निर्मथ्नन्तः । तेभ्यो न सुकरं जवेन वा पलायितुं बलेन वा द्रव्यमन्त्रौषधैर्वा निवर्तयितुं । एवमेव महाराज चत्वारीमानि महाभयानि । आगच्छन्ति । येषां न सुकरं जवेन [वा] पालयितुं । बलेन वा । द्रव्यमन्त्रौषधैर्वा निवर्तनं कर्तुं । कतमानि चत्वारि । जरा व्याधिर्मरणं विपत्तिश्च । जरा महाराज आग[च्छति] [जरा] यौवनं प्रमथमाना । व्याधिर्महाराज आगच्छति आरोग्यं प्रमथ्नन् । मरणं महाराज आगच्छति जीवितं प्रमथमानं । विपत्तिर्महाराज आगच्छति सर्वाः सम्पत्तीः प्रमथ्नन्ती । त[स्मा]दाहेतोः । तद्यथा महाराज सिंहो मृगराजो रूपसम्पन्नो जवसम्पन्नः स जातनखदंष्ट्राकरालो मृगगणमनुप्रविश्य मृगं गृहीत्वा । यथाकामकरणीयं करोति । स च मृगराजोऽतिबलं चाङ्मुखमासाद्य विवशो भवति । एवमेव महाराज मृत्युरूढ शल्यनापगतमदस्याचाणस्याप्रतिशरणस्यापरायणस्य नरेंसु[?]

मानेषु मांसशोणिते परिशुष्यमाणे परितापितविकृतवदनस्य[1] करचरणविक्षेपाभियुक्तस्या[कर्मण्यस्या]समर्थस्य[2] लालाशिंघाणकप्रस्रवमूत्रपुरीषोपलिप्तस्य ईषज्जीवितावशेषस्य कर्मभवात्पुनर्भवमालम्बमानस्य यमपुरुषभयभीतस्य कालरात्रिवशगतस्य वरमाश्वासप्रश्वासेषूपरुध्यमानेषु । एकाकिनो ऽद्वितीयस्यासहायस्य[3] इमं लोकं जहतः परलोकमाक्रमतो महापथं व्रजतः महाकान्तारं प्रविशतः महागहनमवगाहमानस्य महान्धकारं प्रपद्यमानस्य महार्णवेनोह्यमानस्य[4] कर्मवायुना नीयमानस्य निमित्तीकृतां दिशं व्रजतो नान्यत्त्राणं नान्यच्छरणं नान्यत्परायणमृते धर्मात् । धर्मो हि महाराज तस्मिन् समये त्राणं लयनं शरणं भवति । तद्यथा शीतार्तस्याग्निप्रतापः । अग्निमध्यग[214a]तस्यापि निर्वापणं । उष्णार्तस्य वा शैत्यं । अध्वानं प्रतिपन्नस्य सुशीतलच्छायोपवनं । पिपासितस्य सुशीतलं सलिलं । बुभुक्षितस्य वा प्रणीतमन्नं । व्याधितस्य वा वैद्यौषधिपरिचारकाः । भयभीतस्य बलवन्तः सहायाः साधवः प्रतिशरणा भवन्तीति विस्तरः ॥ तस्मादेतद्भयपरिहारार्थं कुशलपक्षेष्वेव प्रज्ञापरिशोधितेषु यत्नः करणीयः ॥

इदानीं जात्यादिदुःखदुःखिना दुःखापहरणाय स्वाश्रयमाशङ्कयन्नाह । एवमित्यादि ।

---

1 Cf. *paritaptatrasta*

2 So MS. *çinghāna* = *singhāna*—MS *purīṣoparilipta*

3 MS *praçvāseṣu parirudhyamāneṣu*

4 Cf. *arṇavenohyamānasya.*

Manutikā Saṃgraha, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Mārkaṇḍeya Purana (English) Fasc 1 9 @ 1/- each	9	0
Mugdhabodha Vyakarana, Vol I, Fasc 1-7, @ /10/ each	4	6
Nirukta, (2nd edition) Vol I Fasc 1-2, @ Rs 1-4	2	8
Nityācārapaddhati Fasc 1-7 @ /10/ each	4	6
Nityācārapradipa, Vol I, Fasc 1-8, Vol II, Fasc 1 4 @ /10/ each ...	7	8
Nyayabinduṭikā, Fasc 1 @ /10/ each	0	10
Nyaya Vartika Tatparya Parisadhi, Fasc 1-4 @ /10/ each	2	8
Nyayasarah ...	2	0
Padumāwati, Fasc 1 6 @ 2/ each	12	0
Prākrita-Paingalam, Fasc 1-7 @ /10/ each	4	6
*Parāçara Smṛti, Vol I, Fasc 2 8, Vol II, Fasc 1-6; Vol III, Fasc 1 6 @ /10/ each ...	11	14
Paraçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Parikṣamukha Sutram ..	1	0
Prabandhacintāmani (English) Fasc 1 3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc 1-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc 1 ..	0	10
Sadukti karna-mrita, Fasc 1-2, @ /10/ each ..	1	4
Saddarsana Samuccaya, Fasc 1 2 @ /10/ each	1	4
Samaraicca Kaha Fasc 1 7, @ /10/ each	4	6
Sānkhya Sūtra Vṛtti, Fasc 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Ditto (English) Fasc 1 3 @ 1/- each	3	0
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Siva Parinahya		
Smriti Prakasha, Fasc 1	0	10
Sräddha Kriyā Kaumudī, Fasc 1 6 @ /10/ each	3	12
Sri Surisarvasvam, Fasc 1-2, @ /10/ each	1	4
Suçruta Samhitā, (Eng) Fasc 1 @ 1/- each	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc 1 4 @ /10/ each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta, Fasc 1 2 @ 1 4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
Tantra Vārtika (English) Fasc 1 14 @ /1/4 ..	17	8
*Tattva Cintāmani, Vol I, Fasc 1 9, Vol II, Fasc 2 10, Vol III, Fasc 1 2, Vol IV, Fasc 1, Vol V, Fasc 1 5, Part IV, Vol II, Fasc 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol I, Fasc 1 8, Vol II, Fasc 1 3, Vol III, Fasc 1, @ /10/ each ..	7	8
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc 1 6 @ /10/ each	3	12
Tirthacintamoni, Fasc 1-4, @ /10/ each ..	2	8
Trikānda Maṇḍanam, Fasc 1 3 @ /10/	1	14
Tul'si Satsai, Fasc 1 5 @ /10/	3	2
*Upamita bhava prapañca katha, Fasc 1 2, 5 13 @ /10/ each	6	14
Uvasagadasāo, (Text and English) Fasc 1 6 @ 1/-	6	0
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10
Varṣa KriyāKaumudī, Fasc 1 6 @ /10/	3	12
Vidhāna Pārijāta, Fasc 1 8, Vol II, Fasc 1 @ /10/	5	10
Ditto Vol II, Fasc 2 6 @ 1/4/ ..	6	4
Vishnusmritam, Fasc 1	0	10
Vivādaratnākara, Fasc 1 7 @ /10/ each	4	6
Vrhat Svayambhū Purana, Fasc 1 6 @ /10/ ..	3	12
Yogaśāstra, Fasc 1 3	3	12

Tibetan Series

Amarakosah	2	0
Amartika Kamdhenuh	1	0
Bauddhastotrasangrah, Vol I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc 1 4, @ 1/- each	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc 1 2	2	0
Pag Sam Sh'in Tin, Fasc 1 4 @ 1/ each	4	0
Rtogs brjod dpag hkhri S'in (Tib & Sans Avadāna Kalpalatā) Vol I, Fasc 1-11, Vol II, Fasc 1 11 @ 1/- each	22	0
Sher-Phyin, Vol I, Fasc 1 5, Vol II, Fasc 1 3, Vol III, Fasc 1 6 @ 1/ each	14	0
Timed-Kun Din	1	0

Arabic and Persian Series.

Amal i Salih, or Shah Jahan Namah	2	[illegible]
Al Muqaddasi (English) Vol I, Fasc 1-4 @ 1/-	4	0
Ain i Akbari Fasc 1 22 @ 1/8/ each	[illegible]	0
Ditto (English) Vol II Fasc 1 5, Vol III, Fasc 1 5, Index to Vol II @ 2/ each	[illegible]	[illegible]

[illegible]

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. Asiatic Researches. Vol. [illegible]
2. Proceedings of the Asiatic Society from 1875 [illegible] are out of stock) [illegible] per No.
3. Journal of the Asiatic Society for 1875 (7), [illegible] (7), 1877 [illegible], [illegible] (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 [illegible], 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 [illegible], 1898 (6), [illegible] (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (5), 1904 (16) @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members.

N.B.—*The figures enclosed in brackets* [illegible]

4. Journal and Proceedings, N.S., [illegible] are out of stock), 1905—1912 @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, Vol. I (21), Vol. II (11), Vol. III (6), Vol. IV [illegible]. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to, @ 6 [illegible] 18
[illegible] gabdimpta, Parts I and II @ 1 [illegible] 3
Translation of Haji Baba of Ispahan, by [illegible] and edited with notes [illegible]